

Filozofická fakulta
Univerzity Palackého
v Olomouci

Petr Orság

**MÉDIA ČESKOSLOVENSKEHO EXILU V LETECH 1948–1989
JAKO SOUČÁST ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY**

DIZERTAČNÍ PRÁCE

Olomouc 2011

„Solidarita otřesených se buduje v pronásledování a nejistotách...“
Jan Patočka

*„V roce 1989 padla berlínská zeď, na chvíli se zdálo,
že by se do slov jako svoboda, demokracie, touha, já nebo my, mohl vrátit význam...“*
Václav Bělohradský

Prohlášení

Tuto dizertační práci jsem vypracoval sám, za využití uvedených pramenů a literatury.

Text práce včetně poznámkového aparátu má celkem 688 414 znaků, tj. 382 normostran.

V Olomouci dne 29. července 2011

PhDr. Petr Orság

Poděkování

Na tomto místě chci poděkovat především Blance a Jankovi, kteří trpělivě snášeli všechn ten čas, kdy jsem kvůli psaní dizertace pobýval spíš vedle nich než s nimi.

Současně děkuji prof. PhDr. Miloši Traplovi, CSc., jenž mě kdysi k tématu exil přivedl a následně mi byl přátelsky nápomocen radami a připomínkami při zpracování této práce.

Má vděčnost směřuje i k mnoha dalším lidem, kteří mi v průběhu let ochotně pomáhali zorientovat se v prostoru, jenž označuji jako exilová veřejná sféra – sami jej totiž spoluutvářeli.

OBSAH

0.	Úvod	7
0.1	Vymezení tématu, základní pojmy	7
0.2	Specifika exilových médií jako typu masmédií.....	11
0.3	Teoretický rámec	14
0.4	Stav dosavadního bádání o tématu, pramenná základna	16
0.5	Možnosti dalšího výzkumu tématu	26
(1.)	<i>Intermezzo I.: Veřejná komunikace a média za železnou oponou</i>	27
1.1	Veřejná komunikace a média v režimech sovětského typu	27
1.2	Veřejná komunikace a média v Československu po únoru 1948	30
2.	Exilová média a alternativní veřejná sféra	33
2.1	Kvaziveřejná sféra versus alternativní veřejná sféra: Pokus o obecné teoretické vymezení pojmu.....	33
2.2	Alternativní veřejná sféra čs. exilu – její znaky a charakter.....	39
3.	Exilová média jako konstituční element alternativní veřejné sféry: Situace v prvním dvacetiletí po únoru 1948	47
3.1	Vznik Rádia Svobodná Evropa: první fáze komunikace s domovem	57
3.2	Svědectví: Od konfrontace k dialogu	69
(4.)	<i>Intermezzo II.: Vzestup a pád domácí autentické veřejné sféry</i>	83
4.1	Vzestup domácí autentické veřejné sféry na konci 60. let.....	83
4.2	Začátek normalizace a obnovení mocenské kontroly veřejné sféry	85
5.	Exilová média a redefinice alternativní veřejné sféry: Situace po srpnu 1968 (neboli nový rozvoj)	90
5.1	Poúnorová média v novém kontextu	97
5.1.1.	Rádio Svobodná Evropa a jeho proměny od počátku 70. let.....	97
5.1.2.	Svědectví: Jak svědčit proti režimu ve změněných podmínkách.....	102
5.2	Posrpnoví exulanti a... ..	105
5.2.1	... servisně-informační tituly	105
5.2.2	... Text	112
5.2.3	... Listy	116
5.3	Determinanty exilových vydavatelských aktivit v posrpnovém období.....	123
5.3.1	Podmínky vydávání a financování exilových periodik.....	123
5.3.2	Exil versus domácí režim po roce 1968: Stále v hledáčku StB	138
5.3.3	Poúnoroví versus posrpnoví na stránkách exilových periodik	146

5.4	Exilová média ve vrcholné fázi:	
	Od Charty 77 do pádu komunistického panství.....	155
5.4.1	Charta 77 jako mocný impuls pro exil a jeho média	155
5.4.2	80. léta v exilu – nové mocenské centrum, nové mediální projekty.....	174
5.4.3	Terminální stádium režimní kvaziveřejné sféry i exilových médií	178
6.	Závěr	183
6.1	Alternativní veřejná sféra a exilová média po únoru 1948.....	184
6.2	Alternativní veřejná sféra a exilová média po srpnu 1968	187
6.3	Exilová média jako součást éry bojovné a bojující žurnalistiky.....	191
6.4	Exilová média vs. oficiální sféra režimu a většinová společnost doma	192
	Prameny a literatura	195
	Seznam užitých zkratk	212
	Summary	213

0. ÚVOD

0.1 Vymezení tématu, základní pojmy

Současný rozvoj komunikačních možností¹ relativizuje pozici tradičních médií a současně vytváří široký prostor pro proměny veřejné sféry. V souvislosti s globalizací se hovoří mimo jiné o internacionalizaci či transnacionalizaci médií i veřejné sféry a stejně tak o postžurnalistické etapě vývoje a konci žurnalistiky a masových médií v tradičním pojetí.²

Předkládaná práce nabízí zpětný pohled do časů tradičních, nacionálních médií a nacionálních veřejných sfér ve druhé polovině 20. století.³ Média jsou jedním ze základních konstitučních elementů autentické veřejné sféry, kterou totalitarismy 20. století důsledně likvidovaly a místo ní mocensky instalovaly tvrdě kontrolovanou sféru oficiální, kterou v textu označuji jako *kvaziveřejná*.⁴ V důsledku toho se postupně vytvářely neoficiální paralelní komunikační systémy a *alternativní veřejné sféry*.⁵

Tento text sleduje a interpretuje vývoj a proměny československých exilových médií, jež začala vznikat na demokratickém Západě po únoru 1948⁶ jako součást alternativních forem komunikace, které se konstituovaly jako důsledek komunistického panství⁷ v Československu v letech 1948–1989. Vývoj československých exilových médií je vsazen do kontextu exilové veřejné sféry a částečně i do kontextu domácích paralelních struktur.

¹ V souvislosti s tématem práce zejména masový nástup informačních a komunikačních technologií (digitalizace, síťová média atd.) a jejich následná adaptace nejširšími vrstvami populace.

² Právě nové technologie napomáhají rozostřování hranic mezi tvůrci a konzumenty mediálních obsahů a k zásadní proměně mediálně komunikačního prostředí.

Tématizaci těchto změn se věnuje v posledních letech řada autorů – výběrově např. CURRAN, James: *Media and power*, London. New York: Routledge 2002, HARDY, Jonathan: *Western Media Systems*. London, New York: Routledge, 2008. Simon Cottle užívá termínu globální veřejná sféra (*global public sphere*) – srov. COTTLE, Simon: *Global Crisis Reporting. Journalism in the Global Age*. McGraw Hill: Open University Press, 2009.

³ Ty ovšem nebyly nutně omezeny hranicemi národního státu, mohly existovat i vně – jak dokládá právě příklad československého exilu po roce 1948.

⁴ Volbu tohoto označení, jež vychází z konceptu veřejné sféry J. Habermase, zdůvodňuji dále.

⁵ V domácích podmínkách byl jejich projevem např. samizdat, v zahraničních exilová média – viz dále.

⁶ Text je zaměřen primárně na tištěná exilová periodika vydávaná v západní Evropě. Ve vztahu k tématu však hrálo podstatnou roli také rozhlasové vysílání, zejm. Rádio Svobodná Evropa (dále jen RFE), proto užívám souhrnné označení exilová média.

⁷ Termín panství v souvislosti s komunistickým režimem v Československu je v tomto textu užíván v souladu s typologií forem politického panství Maxe Webera. K aplikaci Weberovy typologie na koncept totalitarismu 20. století srov. kupř. HAVELKA, Miloš: *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010, s. 292.

V obdobném smyslu užívá termín „totalitární panství“ i Habermas, s jehož konceptem veřejné sféry tento text pracuje – srov.: HABERMAS, Jürgen: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia, 2000, s. 47.

Hlavní pozornost práce je soustředěna na exilová média po srpnu 1968, kdy nastal jejich nejvýraznější rozvoj.

Jako exilová chápe tento text ta média, která vytvářeli v letech 1948–1989 českoslovenští exulanti v západním demokratickém světě⁸ buď sami (většina exilových periodik), nebo se na přípravě a produkci významně podíleli za materiální pomoci západních zemí či jejich institucí (zejm. RFE). Vydavatelské aktivity československého politického exilu představují jednu z forem aktivního odporu proti komunistickému panství ve vlasti.⁹ Předmětem pozornosti práce nejsou média krajanská, tedy ta, jež existovala vně Československa již před rokem 1948 a jež vydávala krajanská komunita v západní, ale i východní Evropě, i dalších zemích celého světa.

Nezbytnost včlenit dané téma do širšího společenskopolitického rámce byla dána specifickostí předmětu zkoumání i postavením problematiky dějin médií jako předmětu odborného zájmu.¹⁰ Tematika exilových médií vyžaduje totiž jak reflexi obecných mediálně-historických souvislostí daného období, tak souvislostí exilové situace, v jejímž kontextu tato média působila.

V úvodních kapitolách (Intermezzo I.) proto text práce přehledově pojednává o veřejné komunikaci a řízení médií ve východoevropských režimech sovětského typu jak v rovině obecné, tak následně konkrétní, kdy popisuje situaci v dané oblasti v Československu po únoru 1948.¹¹

Jako jeden z důsledků mocenského ovládnutí veřejného prostoru v Československu komunistickou stranou se začaly rozvíjet alternativní komunikační systémy coby součást neoficiální veřejné sféry. V teoretickém vymezení pojmu *alternativní veřejná sféra* navazuje předkládaná práce na koncept občanské veřejnosti a veřejné sféry Jürgena Habermase a rozvíjí jej aplikací na Československo v době komunistického panství (Habermas mluví o „zničení politické veřejnosti ve společnostech státního socialismu“),¹² posléze na prostředí československého demokratického politického exilu, jehož poúnorová

⁸ Práce se soustředí na exilová periodika vydávaná v západní Evropě, mimoevropská periodika zmiňuje jen při širší kontextualizaci tématu. Jejich začlenění by vyžadovalo modifikaci či nové definování tématu.

⁹ K definici pojmu exil a rozlišení pojmů exulant – emigrant – viz dále.

¹⁰ Problematika dějin komunikace a médií je zahrnována do rámce „mladého“ vědního oboru mediální studia, který je ze své povahy interdisciplinární a využívá jak teoretického zázemí humanitních, tak sociálních věd. Při studiu masových médií se tématicky i metodologicky prolíná mnoho přístupů a disciplín. Více o specifikách oboru viz např. JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara – VOLEK, Jaromír: Mediální studia: východiska a výzvy. In: Mediální studia. Český a slovenský čtvrtletník pro kritickou reflexi médií č. I/2006, s. 8–20.

¹¹ Tyto souvislosti představují nezbytný kontext zpracovávaného tématu, nejsou však samotným tématem práce, proto byl jejich stručný nástin zařazen formou intermezz mezi hlavními částmi textu. Ve II. intermezzu je stejnou formou nastíněn domácí vývoj na přelomu 60. a 70. let.

¹² Srov.: HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti, s. 47.

generace položila základy toho, co je v práci označováno jako alternativní *exilová veřejná sféra*. Pro tematizaci této svébytné autentické veřejné sféry byly v textu stanoveny její obecné charakteristiky, podle nichž byla sférou alternativní, omezenou, rozptýlenou, pomyslnou a dočasnou (podrobněji viz dále). Exilová veřejná sféra, jež se rozkládala napříč státy i kontinenty, tvořila rámec, v němž politicky aktivní část exilu uskutečňovala zahraniční akci proti komunistickému režimu v Československu.

Právě exilová média byla jedním z nejvýraznějších projevů této exilové sféry. Byla jejím hlavním komunikačním prostředkem, zprostředkovatelem a současně spoluvůrcem. Vytvářela specifický, sociálně-komunikační prostor a v exilovém rozptýlení hrála zvláště podstatnou integrační roli. Byla základním a současně nejdůležitějším mediátorem exilové veřejné sféry, ale jejich komunikační funkce se přitom neomezovala jen na exilovou komunitu. Současně s ní se část exilových médií už v první dekádě po únoru 1948 snažila překonávat železnou oponu a působit i na domácí publikum (nejvýrazněji RFE, poté i Svědectví, po srpnu 1968 zvláště Listy) a stejně tak na majoritní společnost jednotlivých západních zemí – skrze cizojazyčně vydávané publikace (např. *Democratia Militans*, *Jostenova FCI – Free Czechoslovakia Information Service*, publikace Československého zahraničního ústavu v exilu, později např. cizojazyčné verze Listů aj.).

Logickým předělem z hlediska tématu práce byl rok 1968, kdy politické uvolňování označované jako československé či pražské jaro vedlo k dočasnému vzestupu autentické veřejné sféry přímo v ČSSR. Dvě dekády trvající striktní mocenská reglementace v zemi měla právě v tomto období svůj poločas – dočasná liberalizace a zrušení cenzurních nařízení způsobily, že oficiální média se na několik měsíců změnila v nejviditelnějšího reprezentanta autentické veřejnosti, a alternativní, neoficiální formy komunikace ustoupily do pozadí.¹³ Se srpnovou okupací země vojsky Varšavské smlouvy a začátkem normalizace pak nastoupila alternativní veřejná sféra cestu ke své vrcholné fázi – a to jak v exilu, tak v domácích nezávislých strukturách (zejména po vzniku *Charty 77*).

Masivní posrpnová exilová vlna, kdy jen v první fázi do zahraničí odešlo podle odhadů více než sto tisíc lidí, měla zásadní vliv na proměnu exilové veřejné sféry a další aktivity čs. exilu ve vztahu k domovu. Odlišnost posrpnového exilu od toho pounorového byla dána řadou faktorů (viz dále v textu). Mezi ty, jež zásadním způsobem ovlivnily posrpnovou exilovou veřejnou sféru, patří skutečnost, že v exilu se ocitla podstatná část reformních komunistů, bývalých aktivních účastníků pražského jara z řad politiků,

¹³ Je příznačné, že v roce 1968 Pavel Tigrid dočasně zastavil i vydávání Svědectví, nejnápadnějšího exilového periodika vůbec.

publicistů, umělců, akademiků atd. Právě tato skupina posrpnových exulantů byla nejvýznamnější z hlediska politického vlivu, kontaktů i podílu na redefinici a následném novém rozvoji exilové veřejné sféry. Její aktivní angažmá na Západě spoluutvářel dějinný paradox – v exilu se sešla generace někdejších aktivních budovatelů komunistického panství v zemi s generací jejích odpůrců, vítězové i poražení z února 1948 začali sdílet společný exilový osud. Vzájemné soužití těchto dvou skupin na Západě bylo obtížné, napětí mezi nimi tvořilo jeden z trvalých neuralgických bodů československého exilu v posledním dvacetiletí před listopadem 1989. Současně je třeba poznamenat, že ideový konflikt těchto dvou táborů působil při oživení a postupném redefinování exilové veřejné sféry produktivně a dodával jí dříve nevídanou dynamiku.

Mezi aktivitami, které do značné míry spoluutvářely celkový charakter posrpnové exilové generace, patřily k dominantním ty informační, publicistické, literární, jež lze zahrnout pod obecné označení publikační. Právě ony se spolupodílely na pozoruhodném vzestupu exilové veřejné sféry, jejíž základy se tak obtížně konstituovaly o dvě desetiletí dříve. Popis a hodnocení těchto publikačních aktivit, jejichž nejzřetelnějším výrazem se stala (vedle nových exilových nakladatelství) exilová periodika, která začali uprchlíci na Západě zakládat už brzy po srpnu 1968, tvoří nejrozsáhlejší část předkládané práce.

0.2 Specifika exilových médií jako typu (mas)medií

Pokusy o kategorizaci exilových periodik jsou obtížné zejména proto, že exilová situace se kategorizací do značné míry vzpíná.¹⁴ Na těchto médiích lze tak dobře demonstrovat problematičnost teoretických konceptů a definic vztahujících se k (masové) mediální komunikaci i nestandardnost exilových podmínek. Podle tradičních charakteristik mají média „obvykle podobu velkých mediálních organizací, jejich sdělení jsou veřejně dostupná, standardizovaná, vyráběná mediálními profesionály a za pomoci technických aparátů šířená k velkému, heterogennímu a disperznímu publiku. Komunikace pomocí médií je interpersonálně nepřímá, tzv. parasociální, a nepřetržitě působící.“¹⁵ Tyto charakteristiky naplňovalo z exilových médií jediné – RFE, a je symptomatické, že jeho pozice v rámci exilové veřejné sféry byla zcela výjimečná jak z hlediska založení, tak z hlediska financování a provozu.

Tištěné exilové tituly sice lze rovněž zahrnout pod obecné označení masová média jakožto specifický typ sociální komunikace. Všechny vykazují jisté atributy masmedií (např. nabízejí průběžně, periodicky a pravidelně mediální obsahy příjemcům), v zásadě však ani jedno z nich nenaplnuje tyto všeobecné charakteristiky bez dalšího doplnění.

Podobu velké mediální organizace neměl ani jediný exilový tištěný titul. Veřejná dostupnost potenciálně velkému množství příjemců byla v exilových podmínkách rovněž problematizována mnoha faktory – rozptýlením exulantů v diaspoře, jejich celkově omezeným množstvím a v tomto (zúženém) rámci navíc i limitovaným počtem těch, kteří byli schopni a ochotni exilová média konzumovat a – což je ještě podstatnější a zdaleka ne samozřejmé – současně za jejich předplatné pravidelně platit. Protože část exilových médií byla distribuována čtenářům do vlasti, je nutné dodat, že ilegální způsob distribuce rovněž podvazoval její možnosti. Veřejná dostupnost se tedy vždy omezovala na stovky, maximálně tisíce kusů výtisků (v případě exilových periodik), vyšší byla v případě vysílání RFE, ovšem to fungovalo po většinu času převážně jako jednosměrný informační kanál. Rovněž standardizovaná podoba mediálních sdělení byla omezena mj. právě nedostatečnou účastí mediálních profesionálů při tvorbě a nedostatečným technickým zázemím. Ze stejného důvodu je problematická i periodicitu – pravidelné publikování bylo jednou

¹⁴ Periodika lze např. jen obtížně kategorizovat tradičně dle formálních znaků, jako je periodicitu, náklad tištěný/prodaný, rozsah, protože většinu z nich limitovaly exilové možnosti (viz dále), obdobné je to s kritérii obsahovými.

¹⁵ Srov. REIFOVÁ, Irena a kol.: Slovník mediální komunikace. Praha: Portál, 2004, s. 139.

z nejobtížněji naplňovaných podmínek exilového mediálního provozu. Všechny tyto aspekty bylo třeba při zpracování tématu v textu zohlednit.

Každý titul byl svým způsobem jedinečný a vycházel ze specifických podmínek té které země, ať už z hlediska obecných legislativních pravidel a nařízení či z hlediska konkrétních možností, koncepčních plánů a ambicí jednotlivých vydavatelů. Exilová periodika sdílela svízelné podmínky vydávání a financování a potýkala se s nechtěnou pozorností agentů Státní bezpečnosti operujících na Západě. Lišila se vydavatelskými záměry (a ovšem i tím, jak se je následně dařilo či nedařilo realizovat), tématickými důrazy v mediálních obsazích a autorským zázemím.

Jednou z novinek posrpnového období bylo intenzivnější spojení exilu s domovem. Tím byla dána vyšší míra orientace mediálních obsahů některých exilových titulů na domov, jehož alternativní veřejnou sféru se tyto tituly, ilegálně do vlasti dopravované, pokoušely spoluutvářet.

V rámci vnitřního členění posrpnového dvacetiletí je třeba zdůraznit jako klíčový moment zejména vznik Charty 77, která zásadním způsobem ovlivnila jak vývoj domácích alternativních forem komunikace, tak československý politický exil, pro který s Chartou 77 začala nová kapitola jeho zahraniční akce. Exil se výrazným způsobem zasloužil jak o prezentaci Charty na mezinárodním poli, tak o podporu domácích signatářů. Pomoc ze strany exilu se odehrávala ve více rovinách, ta základní a přitom nejdůležitější spočívala v budování, udržování a rozšiřování efektivních sítí a komunikačních kanálů pro spojení s domovem.

Všestranná medializace domácích opozičních aktivit v exilových (ale i západních) médiích byla jednou z podstatných součástí podpory, kterou exil poskytoval domácí opozici až do pádu komunistického režimu v roce 1989. Zvláště poslední dekádu vývoje exilových médií vyznačovala intenzivní komunikace a informační výměna s domácími paralelními strukturami, jež se výrazně promítala do mediálních obsahů. K vrcholům této vzájemné interakce patří dvě čísla Tigridova Svědectví, která byla připravena autorským týmem přímo v Praze, podobně se domácí autoři podíleli na vydávání Listů či Studií. Ještě v průběhu 80. let vzniklo v západní Evropě několik pozoruhodných exilových mediálních projektů, které doplnily aktivity exilové veřejné sféry.

Jak již bylo zmíněno výše, pozornost předkládané práce je vzhledem k uvedenému uchopení tématu soustředěna především na exilová periodika vydávaná v západní Evropě v době komunistického panství v Československu, resp. výběrově na ta z nich, která z hlediska vztahu k tématu sehrála (zejm. v prvním poúnorovém období) podstatnou

iniciační roli a/nebo měla formativní vliv na rozvoj exilové veřejné sféry nebo se podílela na proměně jejího celkového charakteru – např. intenzivnější vazbou na domov a domácí publikum (zejm. v posrpnovém období).¹⁶

¹⁶ Vyhodnocení relevance konkrétních periodik vychází jednak z dosud publikovaných prací k tématu, na něž odkazují v následujícím textu (zejm. práce Michala Přibáně, Vojtěcha Nevluda-Dubna a rovněž katalog exilových periodik), jednak z dlouhodobého odborného zájmu autora o problematiku exilových periodik.

0.3 Teoretický rámec

V uchopení tématu předkládané práce, jež se vztahuje k dějinám československých exilových médií v letech 1948–1989, resp. zejm. k období 1968–1989, se pojí přístup historický, který převažuje, s přístupem příbuzných disciplín.¹⁷

Základní postup organizace výkladu je chronologický: v širším časovém rámci nejlépe vyniknou vývojové posuny alternativních forem komunikace, které jsou zkoumány na příkladu exilových médií.

Teoretický rámec vytvořený pro potřeby této práce vychází z Habermasova konceptu veřejné sféry,¹⁸ který v úvodní části aplikuji v modifikované podobě na situaci komunistického panství v Československu. Uvedený koncept rozvíjejí v posledních desetiletích převážně sociální vědci,¹⁹ v kontextu východoevropských režimů sovětského typu problematiku veřejné sféry konfrontoval zejm. s vývojem polských médií Karol Jakubowicz.²⁰ V tuzemském odborném diskursu se tématem v daných souvislostech nezabývá žádný z badatelů,²¹ předložená práce, která koncept rozvíjí aplikací na situaci československého exilu a vývoj exilových médií a současně jej kontextualizuje širším rámcem příbuzných oborů, je zřejmě prvním takovým textem. I proto pracuje s dosud málo užívanými termíny jako *alternativní veřejná sféra*, *alternativní* či *paralelní komunikační*

¹⁷ Z příbuzných oborů práce těží např. z rámce mediálních studií, ale i dalších disciplín – viz např. odkazy na exilové mediální podniky jakožto centra symbolické moci (srov. THOMPSON, John B.: Média a modernita. Praha: Karolinum, 2004). Při popisu mechanismů vylučování, jež aplikoval komunistický režim v Československu na své oponenty, odkazují na Foucaultovy z vnějšku působící mocenské procedury vylučování, zejm. na zákaz a zavržení (srov.: FOUCAULT, Michel: Řád diskursu. In: Foucault, Michel: Diskurs, autor, genealogie. Praha: Svoboda, s. 9). Nad rámec tradičně historického vnímání jdou např. i odkazy na antropologa Ladislava Holého o exilu a emigraci (srov. HOLÝ, Ladislav: Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha: Slon, 2010) či Miloše Havelky, jež koncept totalitarismu coby novou formu politického panství vztáhl k tradiční typologii panství Maxe Webera (srov. HAVELKA, Miloš: Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010). Odtud terminologicky mé označení čtyř desetiletí mezi léty 1948–1989 jako komunistické panství.

¹⁸ Srov. HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti.

¹⁹ Mnohé z témat vztahujících se k původní Habermasově práci reflektuje např. publikace: CALHOUN, Craig (ed): Habermas and the Public Sphere, Cambridge: MIT Press, 1992, téma rozvíjí též např.: DAHLGREN, Peter, SPARKS, Colin (eds.): Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere. London, New York: Routledge, 1991.

²⁰ Srov. JAKUBOWICZ, Karol: Musical chairs? The three Public Spheres in Poland. In: Dahlgren, Peter, Sparks, Colin (eds.): cit. d. s. 153–174. Později téma doplnil in: JAKUBOWICZ, Karol: Rude awakening. Social and Media Change in Central and Eastern Europe. Cresskill, New Jersey: Hampton Press, 2007. Hlavním předmětem Jakubowiczova odborného zájmu je problematika transformace východoevropských mediálních systémů po pádu komunismu. Polský případ je navíc v mnohém odlišný od československé situace (role katolické církve aj.).

²¹ Pro vlastní definici termínu alternativní veřejná sféra mi byla inspirací kontextualizace tématu veřejnost v práci Antonína Mokrejše (srov. MOKREJŠ, Antonín: Veřejnost: skutečnost – iluze – fikce. Praha: Triton, 2005) a rovněž teze Slavka Splichala (srov. OLSSON, Tobias: There is no public sphere without a public (An interview with Slavko Splichal). In: Mediální studia I/2010, s. 64–72).

systemy, resp. zavádí termíny nové jako např. *kvaziveřejná sféra*, a o exilové veřejné sféře uvažuje mimo jiné jako o *pomyslném společenství*.²²

²² Vztažení termínu na exilovou situaci je odvozeno z teorie Benedicta Andersona. – srov. ANDERSON, Benedict: Pomyslná společenství. In: HROCH, Miroslav (ed.) Pohledy na národ a nacionalismus. Praha. Slon, 2003, s. 239–269.

0.4 Stav dosavadního bádání o tématu, pramenná základna

Téma dějin československých exilových médií dosud není předmětem soustavnějšího badatelského zájmu české odborné veřejnosti. Nedostatek dílčích odborných studií znesnadňuje přípravu jakékoli syntetičtější koncipované práce, jež se k tématu vztahuje.

Základní vhled do šíře tematiky exilových periodik představují bibliografické soupisy exilových a krajanských tiskovin. Z těch, jež vznikly ještě v exilu a staly se vodítkem pro novější publikace, zmiňme publikaci Vojtěcha Nevluda-Dubna *Český a slovenský tisk v zahraničí: 1945–1975*.²³ Kromě vlastního soupisu je cenné Nevludovo Slovo úvodem, které tematiku exilového tisku doplňuje o komentář, jež poskytuje informační materií pro prvotní orientaci v problematice. Na Nevluda navazuje publikace Michala Přibáně *České krajanské a exilové noviny a časopisy po roce 1945*, která nabízí základní soupis českých exilových periodik. Je uvozena studií *Český exil a jeho časopisy*, jež v hrubých rysech popisuje základní kontury vývoje.²⁴ Přibáněovu publikaci rozvíjí dosud nejkomplexnější bibliografický katalog československých exilových periodických titulů autorů Formanové, Gruntoráda a Přibáně nazvaný *Exilová periodika*.²⁵ Kniha bibliografický soupis doplňuje o stručné charakteristiky jednotlivých titulů, jež zaznamenávají historický vývoj periodik, jejich personální zázemí, hlavní rubriky, příp. zmiňuje i zásadnější texty. Bonusem publikace je soupis exilových periodik cizojazyčných, jež byla primárně určena pro západní publikum, a seznam podvrhů exilových publikací z tiskové produkce komunistického Ministerstva vnitra. Tato publikace je nezbytnou příručkou pro každého, kdo se hodlá badatelsky realizovat na poli exilových či krajanských periodik.

To, že problematika exilových médií je dosud pro odbornou veřejnost spíše okrajovou záležitostí, dokládá velmi omezený počet monografických prací vztahujících se k tomuto tématu.

V souvislostech literární historie se exilovým periodickým i neperiodickým publikacím dlouhodobě věnuje Michal Přibáně. Jeho fundovaná monografie *Prvních dvacet*

²³ NEVLUD-DUBEN, Vojtěch: *Český a slovenský tisk v zahraničí: 1945–1975*. Washington: 1976. Rukopis Nevludovy publikace, která nikdy nevyšla tiskem, je uložen v knihovně Libri Prohibiti v Praze.

²⁴ PŘIBÁŇ, Michal: *České krajanské a exilové noviny a časopisy po roce 1945*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1995.

²⁵ FORMANOVÁ, Lucie, GRUNTORÁD, Jiří, PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945*, Praha, Rychnov nad Kněžnou: Libri Prohibiti, Ježek, 1999.

let²⁶ patří ke stěžejním dílům pro poznání (nejen literárního) života československých exulantů v prvních dvou dekádách po únoru 1948. Součástí knihy je i úvodní kapitola (rozpracovává výše zmíněnou studii *Český exil a jeho časopisy*), jež exilový literární život uvádí do souvislostí s politickým vývojem poúnorového exilu.

Hlavní exilová periodika s literárními a obecně kulturními přesahy a jejich stručnou charakteristiku přehledově zaznamenávají i *Dějiny české literatury 1945–1989*, které připravil autorský tým pod vedením Pavla Janouška.²⁷

Další monografie vztahující se k exilové problematice zaznamenávají exilová média jen jako dílčí aspekt v širších souvislostech sledovaného tématu. Nejobsáhleji se jim zřejmě věnuje kniha Milady Polišenské *Zapomenutý 'nepřítel' Josef Josten*,²⁸ v níž jsou Jostenovy publicistické a veřejné aktivity na Západě vřazeny do kontextu československo-britských vztahů. Pokud jde o téma této práce, kniha přináší velmi cenné informace týkající se založení a dlouholetého fungování Jostenovy informační služby *Free Czechoslovakia Information Service*, časopisu *Čechoslovák* i Jostenových dalších rozsáhlých aktivit v britském exilu. Cenná jsou rovněž osobní svědectví Jostenova syna Martina týkající se provozních záležitostí Jostenovy mediální činnosti. Méně zdařilé je v práci Polišenské vřazení činnosti FCI do kontextu československých exilových periodik. Příslušná kapitola je zcela pochopitelně jen dílčí součástí monografického celku, ale prezentuje souvislosti vydávání periodik, zvláště těch posrpnových, příliš schematicky a zjednodušeně – hlavní oporou byla autorce citovaná publikace *Nevluda-Dubna*, což je pro hlubší vhled do tématu nedostatečné (mj. proto, že *Nevlud* svůj výklad končí rokem 1975). Autorka také nijak konkrétně nedokládá problematickou tezi o tom, že „... exilový tisk je nyní více než kdy předtím předmětem vědeckého zájmu a má již svou bohatou a kvalitní bibliografii...“²⁹ Dokládá to poukazem na Havlíčkovu publikaci *Listy v exilu* (o ní – viz dále), ta je opravdu v mnoha směrech mimořádná, ovšem je spíše výjimkou potvrzující

²⁶ PŘIBÁŇ, Michal: *Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948–1968*. Brno: Host, 2008.

²⁷ JANOUŠEK, Pavel a kol.: *Dějiny české literatury 1945 – 1989*. Praha: Academia, 2007, 2008.

České imigraci do USA od 19. století do současnosti a jejím periodikům se věnuje monografie bohemistky Aleny Jaklové *Čechoamerická periodika 19. a 20. století*. Těžiště práce leží převážně v období do poloviny 20. století a autorka do značné míry akcentuje hledisko lingvistické. Exilová periodika druhé poloviny 20. století jsou zpracována pouze ve stručném, deskriptivním přehledu (z 640 stran celkového rozsahu je exilovým periodikům 2. poloviny 20. století věnováno deset stran). Pro téma předkládané práce potenciálně zajímavá pasáž o úvodní, americké etapě *Tigridova Svědectví* nebyla ničím přínosná. – srov. JAKLOVÁ, Alena: *Čechoamerická periodika 19. a 20. století*. Praha: Academia, 2010.

²⁸ POLIŠENSKÁ, Milada: *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten*. Praha: Libri 2009.

²⁹ Tamtéž, s. 247.

pravidlo. Odborných titulů pojednávajících o exilových médiích jako hlavním předmětu odborného zájmu je stále jen velmi omezené množství (viz dále).³⁰

Exilového mediálního provozu se dotýká Kosatíkova monografie o Ferdinandu Peroutkovi,³¹ která tematizuje Peroutkovu roli při založení RFE a následném řízení československé redakce rádia i při dalších aktivitách, jimiž pomáhal klást základy pro to, co označuji termínem *exilová veřejná sféra* (např. založení Masarykova demokratického svazu, Rady Svobodného Československa či Peroutkova publicistická činnost v prvních letech exilu – např. příspěvky ve Svobodném zítřku, Skutečnosti aj.).

Mezi rozsáhlejší texty, jež věnují pozornost převážně politickým souvislostem československého exilu a komunistického panství ve východní Evropě, ale mají přesahy do mediální oblasti a vztahují se k tématu práce, zmiňme alespoň Tigridovy práce Marx na Hradčanech³² a Politická emigrace v atomovém věku,³³ text Radomíra Luži o exilové sociální demokracii³⁴ či studii Miloše Trapla a Zdeňka Jiráskova Exilová politika v letech 1948–1956.³⁵

Mediální souvislosti exilových aktivit jsou i součástí publikací, jež jsou výstupem projektu Jana Kratochvila Český a slovenský exil ve 20. století.³⁶ Inspirativní pro předkládanou práci byly i texty sborníku editorů Karla Hrubého a Stanislava Broučka Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století.³⁷

³⁰ Nepřesné jsou rovněž uváděné informace týkající se ostatních exilových periodik, s nimiž pracoval Josten – srov. např. autorčino tvrzení, že Josten přetiskl 4. listopadu 1973 článek „z periodika Reportér vydávaného československým exilem ve Švýcarsku“ – srov. Tamtéž, s. 527. To je přitom vyloučeno, exilový Reportér začal ve Švýcarsku vycházet až v roce 1984.

³¹ KOSATÍK, Pavel: Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938-1978). Praha, Litomyšl: Paseka, 2000.

³² TIGRID, Pavel: Marx na Hradčanech. Brno: Barrister & Principal, 2001. Tigrid v něm zmiňuje koncept gradualismu, na jehož půdorysem stálo založení čtvrtletníku Svědectví. Úvodní rozhovor českého vydání knihy přináší informace o počátcích Svědectví a Tigridovu interpretaci jeho působení v RFE.

³³ TIGRID, Pavel: Politická emigrace v atomovém věku. Praha: Prostor, 1990. V knize Tigrid věnuje pasáž exilovým periodikům a nakladatelstvím, jež začala vznikat po roce 1968, mj. zde zmiňuje mnichovský Text a stručně hodnotí římské Listy a další aktivity Jiřího Pelikána na Západě.

³⁴ LUŽA, Radomír: Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989. Praha–Brno: ČSDS–Doplňk, 2001. Lužův subjektivní výklad je nejen cenným osobním svědectvím o dění v exilové ČSSD, ale zahrnuje i ostatní politické aktivity politického exilu. Pro poznání exilových médií jsou zde zaznamenány např. informace o vzniku Svědectví, následných střetech redakční rady, jejímž byl Luža členem, s Tigridem, či informace o exilovém Právu lidu. Názory v nich obsažené korigují texty někdejšího redaktora Práva lidu Jiřího Loewyho citované v této práci.

³⁵ JIRÁSEK, Zdeněk, TRAPL, Miloš: Exilová politika v letech 1948–1956. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1996. Text mj. zmiňuje informace o českém a slovenském vysílání ze zahraničí v prvních letech po únoru 1948 a uvádí souvislosti politických a kulturních aktivit v daném období, kdy se utvářela exilová veřejná sféra.

³⁶ KRATOCHVIL, Jan a kol.: Český a slovenský exil 20. století, Brno: Meadow Art, s. r. o., 2002. Především viz příspěvky Jiřího Loewyho o exilovém Právu lidu či Bořivoje Čelovského o básníku Jiřím Škvorovi, který působil v kanadském rozhlase.

³⁷ HRUBÝ, Karel, BROUČEK, Stanislav (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu. Praha: Karolinum, Etnografický ústav AV ČR, 2000. Zejména viz příspěvky Olgy Kopecké o vysílání RFE a VOA, Mojžíra

Pokud jde o hlavní exilová média, tak relativně nejvíce bylo dosud publikováno v češtině o RFE. Bohužel až na výjimky šlo však vždy o texty memoárové (takové jsou např. práce Karla Janovského-Drážďanského, Jaroslava Dreslera i Františka Tomáše-Smrčka)³⁸ či popularizační (text Karla Sedláčka či nejnověji kolektivní publikace vzniklá za vedení Marka Junka),³⁹ což limituje potenciál jejich dalšího odborného využití. Zvláště u nejnovější publikace Junka a kol. vydané letos při příležitosti 60. výročí založení RFE jde o promarněnou příležitost, zejm. s ohledem na to, že autoři měli možnost pracovat v Hoover Institution při Stanford University v Kalifornii, kde je uložena podstatná část archivu RFE. Popularizační formát znamená, že kniha přinesla jen málo dosud nepublikovaných informací k tématu⁴⁰ a i ty, které uvádí, nedostatečně odkazují na užité prameny, v knize chybí rejstříky, jež bývají integrální součástí většiny odborných publikací, atd.

Stále tedy platí, že více než dvacet let po pádu komunistického režimu neexistuje žádná syntetická či monografická práce, jež by mapovala např. historii československé redakce RFE. (Zahraniční publikace, z nejnovějších zmiňme alespoň práce Puddingtona, Cummingse, Johnsona a Party,⁴¹ se čs. vysílání dotýkají jen okrajově).

Jedním z mála badatelů, který se soustavně zabývá dílčím okruhem témat o RFE, je Prokop Tomek, jenž využívá zejména archivních fondů bezpečnostních složek minulého režimu. Dosud nejrozsáhlejší jeho publikací je Objekt ALFA, jež se soustřeďuje na aktivity komunistického režimu proti RFE v letech 1951–1990.⁴² Text přinesl bohatý informační materiál o operacích StB proti stanici a vyvrátil řadu spekulací a nepodložených podezření

Povolného o komunikaci mezi domovem a exilem, Viléma Prečana o vztahu mezi exilem a domácí antitotalitní rezistencí a Miloše Trapla o základních charakteristikách jednotlivých exilových vln.

³⁸ JANOVSÝ-DRÁŽĎANSKÝ, Karel: Svobodná Evropa – Svobodná Evropa ... a nyní se už hlásí o slovo Karel Janovský-Drážďanský. Vimperk: Papyrus, 1995; TOMÁŠ, František: Je sedm hodin středověkého času. Postavy a příběhy ze začátků Svobodné Evropy. Mnichov: Evropská exilová edice pod záštitou Českého slova, 1990; Týž: Nadzdvihování tíže. Z rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Praha: Academia, 1995; DRESLER, Jaroslav: Slovo a svět. Strojopisný text uložený v knihovně Libri Prohibiti, tiskem dosud nevyšlo.

³⁹ SEDLÁČEK, Karel: Volá Svobodná Evropa. Praha: Archa 90, 1993; JUNEK, Marek a kol. Svobodně. Rádio Svobodná Evropa 1951–2011. Praha: Radioservis, 2011.

⁴⁰ Mezi ty, jež poukazují na dosud nepříliš probádaná témata, patří příspěvky Vladimíra Justa (Svobodná Thálie Svobodné Evropy) a Filipa Pospíšila (Hudební vysílání Svobodné Evropy).

⁴¹ PUDDINGTON, Arch: Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty. Lexington: The University Press of Kentucky, 2000; CUMMINGS, Richard, H.: Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950–1989. Jefferson, North Carolina, London: McFarland and Company Publisher, 2009; JOHNSON, Ross, A. – PARTA, Eugene, R.: Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. Budapest – New York: CEU PRESS, 2010.

⁴² Tomek, Prokop: Objekt ALFA. Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa. Praha: UDV, 2006.

(např. Dreslerovo obvinění Jaroslava Strnada z podílu na krádeži kartotéky Českého slova atd.).⁴³

Mimořádně podstatné roli Výboru pro svobodnou Evropu ve vztahu k RFE se zabývá disertace Pavla Palečka,⁴⁴ která pracuje s bohatým archivním materiálem a přináší množství dosud nepublikovaných informací a objasňuje mnohé z aspektů financování aktivit RFE.

Zmínky vztahující se k práci československé redakce lze nalézt krom již uvedeného textu Kosatíkova v textech Čelovského⁴⁵, Tigrida⁴⁶, Strnada,⁴⁷ Příbáň⁴⁸ a dalších.

Mnohem méně než o RFE bylo dosud publikováno o druhém nejvýznamnějším 'ideodiverzním centru' československého exilu – Svědectví. Kromě již zmíněných publikací, které o časopisu přinášejí pouze dílčí informace (Tigris, Luža, Dresler aj.), dosud nejobsáhleji o Svědectví pojednával sborník Svědectví Pavla Tigrida, který byl výstupem konference pořádané k 25. výročí založení časopisu v bavorském Franken v říjnu 1981. Tato publikace je dobrým východiskem pro další rozvíjení tématu, stejně jako podnětný portrét Pavla Tigrida od Milana Drápaly.⁴⁹

Z odborných publikací vztahujících se ke konkrétním periodikům patří mezi ojedinělé a zásadní počiny pro poznání pounorového exilového mediálního provozu Prečanova Hluboká stopa,⁵⁰ pojednávající o revue Skutečnost. Publikace není jen rozsáhlou edicí publicistických textů zveřejňovaných ve Skutečnosti – editor současně

⁴³ Tomek se tematikou RFE zabývá i ve svých kratších studiích a textech – např. TOMEK, Prokop: Na vlnách Rádia Svobodná Evropa. Příběh Jaroslava a Pavla Pecháčkových. In: Paměť a dějiny 3/2008. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008, s. 107–117.

⁴⁴ PALEČEK, Pavel: Protikomunistická propaganda ve studené válce. Výbor pro svobodnou Evropu a exil. Brno, FF MU, 2010, disertační práce (dle informace od autora by měla v nejbližší době vyjít tiskem).

⁴⁵ ČELOVSKÝ, Bořivoj: Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa. Šenov: Tilia, 2000.

⁴⁶ Kromě již výše zmíněných prací přináší poměrně rozsáhlou sumu informací o RFE (i Svědectví) kniha rozhovorů Pavla Tigrida s Petrem Kotykem, která může sloužit jako východisko k dalšímu promýšlení badatelského uchopení rozsáhlých Tigridových exilových aktivit. Mnohé z uvedených informací byly již Tigridem řečeny v minulosti, ale takto kumulativně a obsáhle dosud nikoliv. Srov. TIGRID, Pavel: Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyky. Praha: Gutenberg, 2010.

⁴⁷ Ve Strnadových pamětech je řada zmínek o tom, jak fungovala československá redakce RFE. Srov. STRNAD, Jaroslav: Panoptikum. Praha: Torst, 1999.

⁴⁸ Kromě již citované monografie Prvních dvacet let se tématu RFE Příbáň věnuje i v úvodní studii publikace České krajanské a exilové noviny a časopisy po roce 1945.

⁴⁹ LEDERER, Jiří (red.): Svědectví Pavla Tigrida. Mnichov: Opus Bonum, 1982. – Některé texty však vyžadují korekce – např. v příspěvku Karla Jezdinského Svědectví a pražský režim je uvedeno, že režimní propaganda se k zahájení vydávání časopisu „rozhodla zpočátku mlčet“, referovalo o něm však Rudé právo: text Ivana Skály nazvaný O výprodeji iluzí a jiných věcech komentoval právě vznik Svědectví. In: Rudé právo, 15. 1. 1957, s. 3.

DRÁPALA, Milan: Demokrat s noblesou. Dvojitý exil, dvojitý návrat Pavla Tigrida. In: Drápala, Milan: Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948. Praha: Prostor, 2000, s. 163–189.

⁵⁰ PREČAN, Vilém (ed.): Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953. Praha: Československé dokumentační středisko, 2008.

téma kontextualizuje zařazením rozhovorů s někdejšími tvůrci, dopisy a dalšími materiály, jež pomáhají objasnit jak vlastní vydávání *Skutečnosti*, tak situaci prvních let poúnorového exilu.

Pokud je Hluboká stopa erbovní publikací výrazného exilového periodika poúnorového období, pro posrpnové období je obdobně významným počinem, který přispěl k poznání části (nejen mediálních) aktivit této exilové vlny, obsáhlá publikace Dušana Havlíčka o Pelikánových Listech.⁵¹ Autor k výzkumu využil metod sociálních věd – konkrétně obsahovou analýzu, jejíž aplikací v oblasti exilových médií se stal průkopníkem. Využití pro potřeby bádání o exilových médiích je žádoucí (zásadním způsobem by např. mohlo obohatit výzkum o RFE z hlediska obsahu vysílání), ovšem je podstatně limitováno znalostí konkrétních výzkumných metod.⁵² Integrovanou součástí Havlíčkovy publikace je i rozsáhlá čítanka textů z Listů.

Mezi další příspěvky, jež reflektují činnost poúnorové exilové publicistiky v kontextu dalších veřejných aktivit exulantů, patří podnětné životopisné studie Milana Drápaly, které uvozují autorské texty antologie *Na ztracené vartě Západu*. Mezi medailony publicistů třetí republiky jsou kromě již zmíněného Tigrida i Helena Koželuhová, Bohdan Chudoba či Jan Kolár, kteří působili v médiích i v exilu.⁵³

Z jednotlivých studií zmiňme ještě např. text Tomáše Pirkla o novináři Rudolfovi Kopeckém,⁵⁴ Ivany Drahalové o Českém slově⁵⁵ k poúnorovému mediálnímu provozu či texty Dušana Havlíčka a autora této práce k posrpnovým médiím.⁵⁶

⁵¹ HAVLÍČEK, Dušan: *Listy v exilu. Obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán*. Olomouc: Burian a Tichák, 2008.

⁵² Znalosti metod sociálních věd jsou u historiků většinou omezené. V důsledku toho dochází k metodologickému matení pojmů a za obsahové analýzy bývají označovány badatelské výstupy, které, přísně vzato, obsahovými analýzami nejsou – viz např. kapitola nazvaná „Obsahová analýza Features and News“ v citované práci M. Polišínské. Více o metodě obsahové analýzy – srov. SCHULZ, Winfried a kol.: *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum, 2004. Komplexně o metodách mediálních výzkumů – srov. TRAMPOTA, Tomáš, VOJTĚCHOVSKÁ, Martina: *Metody výzkumů médií*. Praha: Portál, 2010.

⁵³ DRÁPALA, Milan: c. d.

⁵⁴ PIRKL, Tomáš: *Rudolf Kopecký a československý poválečný exil*. In: Konečný, Karel – Motlíček, Tomáš (eds.). *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací*. Olomouc 2003, s. 122–157.

⁵⁵ DRAHALOVÁ, Ivana: *Vznik Českého slova*. In: Kratochvíl, Jan (ed.): *Český a slovenský exil 20. století*. Brno: Meadow Art, 2002. I. katalog k výstavám český a slovenský exil 20. století, s. 84–91. Text sice poněkud trpí nedostatečně kritickým přístupem k pramenům a až příliš spoléhá na informace z Českého slova (např. otázka financování titulu, jak ji autorka prezentuje, je diskutabilní – je pravděpodobnější, že dlouhodobě nebyl projekt Českého slova udržitelný jen z prostředků, jež generovalo předplatné a drobná inzerce), nicméně pro poznání části exilového mediálního provozu přináší řadu nezbytných údajů.

⁵⁶ ORSÁG, Petr: *Zpravodaj – časopis českého exilu ve Švýcarsku*. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací*. Olomouc 2003, s. 97–121; TÝŽ: *Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973)*. In: KONEČNÝ, Karel, MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2006, s. 42–58; TÝŽ: *Charta 77 jako pobídka k dialogu domova s exilem: příklad exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků*

Souvislosti a vztahy exilových médií a mediálního provozu v Československu po roce 1948 lze dobře doplnit pracemi Karla Kaplana a Dušana Tomáška.⁵⁷ Kontextualizaci sledovaného tématu slouží i některé publikace Ústavu soudobých dějin (ÚSD AV ČR).⁵⁸

Z dosud výše nezmíněné memoárové literatury a pamětí k tématu se k mediálnímu provozu poučným způsobem vyslovuje např. Slávka Peroutková či Ivan Gaďourek, k posrpnovému např. Antonín J. Liehm či Jiří Loewy.⁵⁹

Specifickou oblastí, na níž lze sledovat vývoj vztahů režimu a politicky i mediálně aktivního exilu, byla činnost bezpečnostních složek, jíž se tato práce rovněž dotýká. Studium tohoto typu archivních záznamů, jejichž textů bylo v práci využito, se zabývají krom již uvedeného Prokopa Tomka např. Petr Cajthaml, Jiří Bašta, Jan Hanzlík či Radek

ve Švýcarsku. In: KONEČNÝ, Karel, MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia II. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2008, s. 55–68; TÝŽ: Média československého exilu v čase 'obnovení pořádku'. K některým aspektům vývoje exilových periodik po srpnu 1968. In: FORET, Martin – LAPČÍK, Marek – ORSÁG, Petr (eds.): Média dnes. Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů. UP Olomouc 2008, s. 313–326; TÝŽ: Mezi otevřeností a utajením (K bezpečnostním rizikům vydávání československých exilových periodik po roce 1968). In: Symbióza médií a politiky. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2009, s. 148–155; TÝŽ: Tři kultury v jedné. (O roli československých exilových médií coby svorníku, který v letech 1948–1989 udržoval kontinuitu nezávislé kultury). In: MAGÁL, Slavomír, MISTRÍK, Miloš, SOLÍK, Martin (eds.): Masmédiální komunikácia a realita I. Masmédiá a sociálna konštrukcia reality. Masmédiá a kultúrna identita. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2009. s. 471–489; TÝŽ (spoluautor Jakub Končelík): Počátek normalizace jako čas kolísání identity písničho novináře – konformita, samizdat nebo exil? In: Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie, sv. 55, 2010, č. 3–4, s. 37–41. O exilových médiích poučným způsobem a posrpnových v kontextu vývoje českých médií v minulém století – srov. též příslušné pasáže in: KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: Dějiny českých médií 20. století. Praha: Portál, 2010.

⁵⁷ KAPLAN, Karel – Tomášek, Dušan: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956, Praha: ÚSD AV ČR, 1994 – zejm. pasáže o vysílání zahraničního rozhlasu do Československa, jeho rušení, cenzuře poštovních zásilek ze zahraničí. TOMÁŠEK, Dušan: Pozor, cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury. Praha, vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994 – informace o opatřeních Hlavní správy tiskového dohledu (HSTD) proti pronikání zásilek tiskovin ze Západu, mj. i dílčí informace o ilegální distribuci Svědectví do Československa.

⁵⁸ TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): Opozice a společnost po roce 1948. Praha: ÚSD AV ČR, 2009. – kapitoly o recepci zahraničního vysílání do Československa dělníky za normalizace; RYCHLÍK, Jan: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989. Praha: ÚSD AV ČR, 2007. – práce zřejmě nejuceleněji sumarizuje legislativní úpravy a nařízení, jimiž komunistický režim omezoval cesty na Západ v letech 1948–1989, a na základě těchto úprav sleduje proměny postoje režimu k emigraci; VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír: Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969). Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, díl 9, 4. svazek. Praha – Brno: ÚSD AV ČR – Doplněk, 2003. – dokumenty ze zasedání ÚV KSČ z počátku normalizace, na nichž si režim znovu definoval postoj k exilovým médiím, zejm. k RFE.

⁵⁹ PEROUTKOVÁ, Slávka: Třetí ženou svého muže. Třiatřicet let s Ferdinandem Peroutkou, Praha: Dokořán –Máj, 2005 – zejm. o vztahu Peroutky a Tigrida v exilu; GAĎOUREK, Ivan: Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje. Brno: Barrister & Principal, 2006. – informace o počátcích Tribuny, o vztahu Tribuny a Svědectví; LIEHM, Antonín, Jaroslav: Minulost v přítomnosti. Brno: Host, 2002. – informace o římských Listech, Liehmových exilových projektech (časopise 150000 slov a revue Lettre Internationale), dále o aktivitách Jiřího Pelikána a Skupiny Listy na Západě; ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Úseky polojasna. Vzpomínky Jiřího Loewyho. Praha: Lidové noviny, 2005. – Loewy si všímá exilového tisku obecně a přibližuje okolnosti počátků vydávání exilového Práva lidu i další aktivit sociálně demokratického exilu, mj. rozkol exilové ČSSD na dvě nepřátelenné frakce.

Schovánek.⁶⁰ Některé z publikovaných textů založených na studiu dokumentů z produkce StB jsou ovšem zatíženy jednostranností, autoři nedostatečně verifikují fakta a tím pádem jsou v nich různá zkreslení a faktografické nepřesnosti.⁶¹ Do této kategorie textů patří i práce bývalého komunistického agenta Ladislava Bittmana, který utekl na Západ.⁶²

Vedle řady titulů, jež mi pomáhaly začlenit téma do širšího rámce společensko-politického vývoje doma i v zahraničí,⁶³ doplňují heuristickou základnu i texty publicistické.⁶⁴

Poměrně rozsáhlá archivní pramenná základna, která potenciálně připadala v úvahu při zpracování tématu, se při bližším ohledání ukázala jako výrazně limitovaná. Badatelské obtíže souvisejí mj. s exilovým rozptýlením, jehož důsledkem je, že podstatná část archiválií je uložena mimo území České republiky, mnohé navíc v držení soukromých osob.⁶⁵

Z domácích dostupných archivů bylo využito fondů Československého dokumentačního střediska při Národním muzeu. Relativně nejvíce bylo možno pro práci vytěžit fond Jiří Pelikán, který obsahuje (většinou v kopiích) část písemností z dob

⁶⁰ BAŠTA, Jiří. Agent REPO – spisovatel ve službách komunistické propagandy. In *Securitas Imperii* 8, Praha: ÚDV, 2001, s. 6–69; CAJTHAML, Petr: Akce návrat a Hlas domova aneb „Vraťte se do ráje, vše je odpuštěno“. In: *Securitas Imperii*, č. 13, Praha: ÚDV, 2006, s. 93–107; HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. In: *Securitas Imperii* 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu, Praha: ÚDV, 2002, s. 269–306; SCHOVÁNEK, Radek: Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu. In: Blažek, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha: Dokořán, ÚČD FF UK, 2005, s. 158–179; SCHOVÁNEK, Radek: Jiří Pelikán a Státní bezpečnost. In: Jiří Pelikán 1923–1999. Sborník k nedožitým osmdesátinám Jiřího Pelikána. Praha: OPS Občanský dialog, 2003, s. 51–56; SCHOVÁNEK, Radek: Posílejme dopisové bomby. In: *Literární noviny* č. 30/2004, 19. 7. 2004. Dostupné na: http://www.literarky.cz/index_o.php?p=clanek&id=438&rok=2004&cislo=30 (cit. 14. 7. 2011).

⁶¹ Srov. např. text Jana Hanzlíka, kde je uveden jako rok založení agentury Palach Press 1976. Ve skutečnosti agentura vznikla už o rok dříve.

⁶² Zpravodajským hrám proti exilu a dezinformačním kampaním se věnoval in – BITTMAN, Ladislav: *Špionážní oprátky*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1981.

⁶³ Z textů o prvních letech komunistického panství v zemi a počátcích formování alternativní veřejné sféry domácí srov. např.: KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno: Barrister & Principal, 2008; KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři. 1948–1956*. Praha: Libri, 2006; PERNES, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008; BLAŽEK, Petr: *Podkopávej ze všech sil dnešní režim! Ilegální tiskoviny odbojové skupiny Za pravdu (1949)*. In: *Paměť a dějiny* č. 1/2007, s. 134–161. KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana (eds.): *Protistátní letáky a jiné formy odporu v roce 1948*. Praha: ÚSD, 1994; ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.

⁶⁴ Cenné informace k historii římských Listů publikuje v posledních letech zejm. Dušan Havlíček, jenž jako někdejší přímý účastník mediálních aktivit posrpnových exulantů disponuje rozsáhlou korespondencí např. s Jiřím Pelikánem – srov. HAVLÍČEK, Dušan: *Listy Jiřího Pelikána*. In: *Listy* č.1/1998, s. 6–10; HAVLÍČEK, Dušan – BURIAN, Václav: *Listy – 40 let*. In: *Mediažurnál*, březen 2011, s. 16–19. Z dalších badatelů srov. např. publicistické texty Radka Schováňka či Tomáše Vilímka aj. (viz dále).

⁶⁵ O obtížích při zaznamenávání dějin československého exilu – srov. např. LUŽA: c. d., *Předmluva*.

Pelikánova exilu, převážně z období 1969–1980. Pro potřeby práce byly cenné dokumenty týkající se provozních záležitostí Listů a činnosti Skupiny Listy v uvedeném období.

Minimálně využitelná z hlediska tématu práce byla naopak dokumentační sbírka Pavel Tigríd, která sice obsahuje např. kopie publikovaných i nepublikovaných textů pro Svědectví, ve sbírce obsažená korespondence však nikterak neobjasňuje provozní a vydavatelské pozadí časopisu.

Z Literárního archivu Památníku národního písemnictví byly čerpány informace z fondu Jaroslav Strnad, která obsahuje mj. korespondenci ke Strnadovu exilovému působení, kdy byl zaměstnancem RFE a posléze redaktorem Zpravodaje Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

Rozsáhle se činností dvou nejvýznamnějších představitelů exilové mediální sféry Pavla Tigrida a Jiřího Pelikána zabývaly bezpečnostní složky komunistického režimu – fondy Archivu bezpečnostních složek obsahují jak informace o sledování Tigrídových a Pelikánových aktivit v průběhu jejich exilového angažmá, tak např. analýzy časopisů, informace o nákladu, financování, o způsobech ilegální distribuce do Československa a jejich zadržování atd. Specifičnost tohoto druhu pramenů souvisí s jejich původcem a producentem – materiály StB obsahují krom faktografických informací i množství nepřesností, smyšlenek a nepravd. Celou řadu informací nebylo možno verifikovat či relevantně korigovat, Fond Pavel Tigríd v Národním archivu je stále nezpracován, osobní archiv Jiřího Pelikána je uložen v Římě a žádný z českých badatelů jej dosud významněji nevytěžil.⁶⁶

Zejména u Tigrida platí, že podstatné součásti jeho rozsáhlých exilových aktivit zůstávají nezdokumentovány a neobjasněny. On sám o své činnosti na Západě prozradil v průběhu let po roce 1990 v četných rozhovorech jen minimum relevantních informací. Jednou z nejpodstatnějších otázek zůstává ta o způsobech financování jeho aktivit – je zřejmé, že krom stálých mecenášů typu Tomáš Baťa a jednorázových přispěvatelů na jeho činnost dlouhodobě přispívala i americká administrativa, konkrétní doklady však zatím chybí. Odpovědi mohou být ukryty v archivech českých (osobní Tigridův archiv v NA) i zahraničních (např. National Security Archive ve Washingtonu).⁶⁷

⁶⁶ Nejobeznější s rozsahem tohoto fondu je zřejmě autor jediné Pelikánovy monografie – Italo Francesco Caccamo. (srov. CACCAMO, Francesco: Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století. Brno: Doplněk a Masarykova dělnická akademie, 2008). Mediální aktivity Pelikána a Skupiny Listy však tvoří jen velmi omezenou část jeho publikace.

⁶⁷ Obecně k možnostem výzkumu čs. exilu v domácích i zahraničních archivech – srov. např. SECKÁ, Milena – KŘEŠŤAN, Jiří – KAHUDA, Jan: České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů. Praha:

Rozsáhlé pramenné zázemí k tématice exilových médií nabízí knihovna Libri Prohibiti, která disponuje nejucelenější sbírkou exilových periodik v ČR (přes 870 titulů), kromě toho má ve svých fondech také dokumenty a písemnosti o činnosti exilových nakladatelství a redakcí.

Méně rozsáhlá sbírka exilových periodik, již jsem pro potřeby práce využíval, je umístěna v Centru pro československá exilová studia při FF UP v Olomouci.

Vedle institucionálních archivů jsem pracoval i s prameny uloženými v soukromých sbírkách, zejm. s materiály Arnošta Jokla uloženými v Adliswil u Curychu, s pozůstalostí Zdeňka Záplaty uloženou u Veroniky Záplatové v Mnichově, s částí korespondence Jaroslava Strnada uloženou u Marka Irgla ve Valašském Meziříčí. Tyto archiválie sloužily zejm. k rekonstrukci podmínek vydávání exilových titulů po roce 1968, výběrově se dotýkají i období předcházejícího.

Nezbytnou součástí pramenné základny tvoří korespondence autora práce s někdejšími aktéry západoevropské exilové veřejné sféry, kteří v různých fázích práce pomáhali s objasňováním souvislostí. Zejména šlo o Jana Beneše, Jaroslava Hájka, Václava Horu, Karla Hvizďalu, Ivana Medka, Pavla Tigrida, Miroslava Tučka, Jaroslava Marka-Vejvodu a Zdeňka Záplatu.

Specifickým pramenem této práce byla svědectví pamětníků získaná metodou oral history,⁶⁸ která umožnila konfrontovat jinde získané informace. Z těch, kteří přispěli k pochopení mnohého ze souvislostí (nejen) exilové mediální sféry, je třeba zmínit zejména Richarda Belcrediho, Jaroslava Jokla, Jaroslava Hájka, Karla Hvizďalu, Ivana Medka, Jaroslava Marka-Vejvodu či Miroslava Tučka.

Národní archiv, 2007; HANZLÍK, František (ed.): Československý exil 1938–1989 v zahraničních archivech. Brno: Univerzita obrany, 2008.

⁶⁸ O specifikách práce s metodou oral history – srov. např. VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel – PELIKÁNOVÁ, Hana: Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha: FHS UK, 2007.

0.5 Možnosti dalšího výzkumu tématu

Pokud jde o potenciál budoucího směřování výzkumu na poli exilových médií, rozsáhlé badatelské možnosti k tématu RFE nabízejí archiválie uložené v Open Society Archives v Budapešti (fond RFE), dále dokumentace v Hoovers Institution ve Stanfordu v Kalifornii (RFE/RL – Corporate Records), ale i zvukový archiv podstatné části československého vysílání uložený v Československém dokumentačním středisku (ČSDS), monitoring zahraničního vysílání 1945–1989 v Národním archivu (fond 311), dílčí informace lze nalézt v osobních fondech bývalých zaměstnanců RFE Petra Hrubého a Jaromíra Netíka uložených v archivu Centra pro československá exilová studia při FF UP v Olomouci (CČES) atd. V CČES lze k dalšímu studiu exilových médií po únoru 1948 využít i fond Československého zahraničního ústavu v exilu aj.

Zřejmě již brzy bude v Národním archivu zpřístupněn např. fond Pavel Tigríd⁶⁹ (viz výše) či osobní archiv Miloslava Koháka, jenž obsahuje rozsáhlou korespondenci z let jeho aktivního působení v RFE atd.

Dalším směrem badatelské úsilí v Národním archivu mohou být fondy někdejšího Federální úřadu pro tisk a informace (FÚTI), jehož odbor analýz buržoazní propagandy pravidelně vyhodnocoval zahraniční a exilová média pro potřeby ÚV KSČ či fond předsednictvo ÚV KSČ a další.

Ve vztahu k exilovým médiím nabízí badatelské možnosti i archivní fond Českého rozhlasu, který disponuje tématicky uspořádanými přepisy vysílání Hlasu Ameriky, RFE aj., jež se prováděly v rámci tzv. monitoringu zahraničního vysílání. V archivu ČRo jsou rovněž texty vysílání do zahraničí uspořádané dle cílových zemí a další dokumentace.

Podstatná data pro poznání exilové veřejné sféry i posrpnového exilového mediálního provozu jsou zřejmě uložena v osobním archivu Jiřího Pelikána v historickém archivu italského parlamentu v Římě (Archivio Storico della Camera dei Deputati).⁷⁰

⁶⁹ Práce na zpřístupnění fondu pokračují už několik let – srov. Výroční zpráva o činnosti Národního archivu za rok 2010 z 15. 2. 2011 – dostupné na: http://www.nacr.cz/Z-Files/vyr_zprava2010.pdf.

⁷⁰ Studium písemností v tomto archivu je vázáno mnoha interními omezeními. Srov. HAVLÍČEK, Dušan: Listy v exilu. Olomouc: Burian a Tichák, 2008, s. 21. To mi potvrdila i pracovnice ČSDS Jitka Hanáková, která se měla možnost s částí fondu JP osobně seznámit.

(1) **INTERMEZZO I.:**

VEŘEJNÁ KOMUNIKACE A MÉDIA ZA ŽELEZNOU OPONOU

1.1 Veřejná komunikace a média v režimech sovětského typu

„Každý ví, že buržoazní tisk je jednou z nejmocnějších zbraní buržoazie. Zejména v kritických okamžicích, kdy se nová vláda dělníků a rolníků teprve upevňuje, nebylo možné ponechat zcela tuto zbraň v rukou nepřítelů, neboť je v takových chvílích stejně nebezpečná jako pumy a kulometry ...“

(Vladimír Uljanov – Lenin, Dekret o tisku, 10. 11. 1917)⁷¹

Veřejná komunikace a řízení médií ve (východoevropských) totalitních režimech sovětského typu vycházely z leninského pojetí médií jako nástroje ideologické výchovy a propagandy.⁷²

Tzv. sovětský model byl jedním ze čtyř *základních* typů členění mediálních systémů ve společnosti, které zformulovali Siebert, Peterson a Schramm v práci *The Four Theories of the Press* (1956), ve své době kanonickém textu v oblasti myšlení o médiích, který se stal dobovým rámcem pro posuzování vztahu mezi médií a společností (resp. politickou mocí).⁷³ Text je poplatný době vzniku a problematika nahlížena optikou studené války, nicméně Schrammova reflexe sovětského modelu médií byla podnětným příspěvkem pro další diskusi o chápání mediálního provozu v zemích východního bloku, které se po roce 1945 dostaly do mocenské sféry sovětského vlivu.⁷⁴ Proti Čtyřem teoriím se následně

⁷¹ Citováno dle: LENIN, Vladimír, Iljič: *O tisku*. Praha: Novinář, 1981, s. 384.

⁷² Kunicyn ve svém výkladu Leninových spisů označuje za jednu z nejdůležitějších funkcí diktatury proletariátu „pedagogickou činnost k převýchově mas, trpělivé získávání stále nových a nových lidí, nových vrstev obyvatelstva pro socialismus“, k čemuž měla napomáhat vedle např. školství právě média. Srov. KUNICYN, Georgij Ivanovič: *V. I. Lenin o stranickosti a svobodě tisku*. Praha: Svoboda, 1974, s. 205 an.

⁷³ Autoři zformulovali čtyři základní typy (označované jako teorie) členění mediálního systému ve společnosti: teorii autoritářskou (the authoritarian theory), teorii svobodného tisku (libertariánskou – the libertarian theory), teorii společenské zodpovědnosti (the social responsibility theory) a sovětskou komunistickou teorii (the Soviet communist theory), kterou chápal jako novodobou variantu teorie autoritářské. V textu Schramm sovětský model označuje jako „the Soviet concept of the mass media“. Masovou komunikaci v sovětském pojetí (autor důsledně užívá plurálu – mass communications) podle Schramma vyznačuje fakt, že „je nástrojem státu a strany [...] je úzce provázána s ostatními nástroji státní moci a stranického vlivu [...] je užívána jako nástroj sjednocování uvnitř státu a strany [...] a je užívána jako téměř výhradní nástroj propagandy a agitace.“ Srov. SIEBERT, Fredrick – PETERSON, Theodore – SCHRAMM, Wilbur: *The Four Theories of the Press*. Urbana. University of Illinois Press, 1956, s. 121.

⁷⁴ Colin Sparks připomíná, že Schramm v době vzniku textu přímo pracoval pro americké vládní agentury zabývající se problematikou médií, byl tedy angažovaným zastáncem jednoho z modelů. V dobové praxi zůstaly z oněch čtyř modelů dle Sparkse fakticky jen dva – libertariánský (liberální, jenž dominoval v USA) a sovětský komunistický. Srov. SPARKS, Colin (with READING, Anna): *Communism, Capitalism and the Mass Media*. London: Sage, 1998, s. 50.

vymezila řada autorů, kteří jednotlivé teorie podrobovali kritickému zkoumání,⁷⁵ nejvýrazněji zřejmě v publikaci *Last Rights (Revisiting Four Theories of the Press)*, podle níž je jedním ze základních koncepčních problémů práce fakt, že všechny čtyři teorie jsou posuzovány z pozic jedné z nich, tedy klasického liberalismu.⁷⁶ Koncept sovětské teorie označili autoři za zavádějící a zjednodušující mj. proto, že jej Schramm, na rozdíl od ostatních teorií, které byly obecné, ztotožnil s jedním konkrétním státem a národem, navíc jen s jednou vývojovou fází sovětského komunismu – stalinismem.⁷⁷ Spíše než o sovětské komunistické teorii je tedy lépe hovořit o mediálních systémech sovětského typu s tím, že existovaly odlišnosti jednak podle jednotlivých zemí a rovněž podle vývojových fází režimů v těchto zemích.⁷⁸

Vyjdeme-li už z původního Leninova chápání svobody tisku („Dělnická a rolnická vláda rozumí svobodu tisku tak, že bude osvobozen od útlaku kapitálu, že papírny a tiskárny budou převedeny do vlastnictví státu...“)⁷⁹, tak to fakticky znamenalo ideologickou i ekonomickou podřízenost veřejné komunikace a médií potřebám státní moci a komunistické strany.⁸⁰ Jeho názory o tisku (nejvlivnějším dobovém médiu) jako

⁷⁵ Prakticky současně nabídl alternativu k normativnímu přístupu Čtyř teorií Raymond Williams. Podle něj je nutno kulturní formy jako tisk či média obecně chápat v závislosti na konkrétních historických podmínkách jejich produkce a míra represe či svobody se v různých dobách i v rámci konkrétního systému liší. Více viz WILLIAMS, Raymond: *Communications*. London: Penguin, 1962.

Z dalších autorů k tématu srov. např. McQUAIL, Denis: *Media Performance*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 1992 či ALTSCHULL, J. Herbert: *Agents of Power*. New York: Longman, 1995.

James Curran ve svém „alternativním pohledu na média“ navrhl členění mediálních modelů ve společnosti na liberální, marxisticko-kritický (ve smyslu kritiky médií v západních liberálních demokraciích), komunistický a radikálně demokratický, přičemž posledně jmenovaný lze jinými slovy označit jako sociálně demokratický. Srov. CURRAN, James: *Rethinking the Media as a Public Sphere*. In: DAHLGREN, Peter – SPARKS, Colin: *Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere*. London – New York: Routledge, 1991, s. 27–56. Curranův model je využíván i dále v této práci v souvislosti s definováním veřejné sféry během komunistického panství v Československu.

⁷⁶ Srov. NERONE, John C. (ed): *Last Rights: Revisiting Four Theories of the Press*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1995, s. 21.

⁷⁷ „Proč sovětská teorie? Ve světě existovaly další komunistické národy a zbývající tři teorie nepotřebovaly národní identifikaci [...] Volba raději popisovat ‘sovětskou’ spíše než ‘marxistickou’ teorii prozrazuje, že klíčovým cílem bylo zdůraznění protikladu mezi americkými a sovětskými hodnotami.“ Srov. tamtéž, s. 127.

⁷⁸ Např. úroveň mocenské mediální reglementace v Československu na počátku 50. let a v druhé půli 60. let 20. století se významně lišila.

⁷⁹ Srov. LENIN, Vladimír Iljič: *Spisy*, sv. 26. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1956, s. 272.

⁸⁰ Dušan Havlíček uvádí v textu z roku 1983, který poprvé publikoval v exilu, že veřejnou komunikaci v sovětských politických systémech charakterizovaly tři specifické rysy: informace je prostředkem agitace a propagandy („žádná zpráva není zprávou, pokud ji za takovou orgány politické moci neoznačí“) a média jsou beze zbytku ovládána mocensky komunistickou stranou a veškerá veřejná komunikace je podřízena podmínkám „neutuchajícího ideologického boje“. Právě „militarizační pojetí“ veřejné komunikace (mj. užívání vojenských terminologie: „buržoazní tisk je nebezpečná zbraň ohrožující revoluci“ aj.) je jedním z podstatných rysů: „Noviny, časopisy, televize, rozhlas a zpravodajské agentury jsou považovány za ‘mocný nástroj strany v ideologickém boji s kapitalistickým světem‘.“ – Srov. HAVLÍČEK, Dušan: *Veřejná informace v sovětských politických systémech*. In: KÖPPOVÁ, Barbara – WOLÁK, Radim: *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha: Radioservis, 2008, s. 132.

propagátorovi, agitátorovi a kolektivním organizátorovi,⁸¹ o zásadách stranickosti⁸² či redakční práci se staly pro státem a stranou ovládaná média v zemích východní Evropy základem přístupu k řízení médií i k tvorbě mediálních obsahů.⁸³

V českých podmínkách rozvíjel tyto teze v mediální oblasti např. Vladimír Hudec. Marxisticko-leninská žurnalistika byla podle něj „především nositelkou ideově politických funkcí, jež mají ve vztahu k jejím dalším funkcím postavení prioritní, určující.“⁸⁴ Proti buržoazní nestrannosti označované jako buržoazní objektivismus stavěla leninská teorie stranickost: „Uplatňování principu stranickosti vyžaduje všude ideovou důslednost a jednoznačnost zaměření, bojovnost a zanícenost, neformálně a nedeklarativně, ale konkrétně a každodenně podporovat linii politiky strany a socialistického státu, pomáhat ji realizovat v praxi. Veškerá žurnalistika – jak centrální, tak místní – je proto podřízena stranickému vedení, odpovídá za svou činnost příslušnému stranickému orgánu národní fronty a orgánům socialistického státu.“⁸⁵

Připomeňme na tomto místě, že aktivizační a mobilizační výrazivo bylo užíváno i publicisty v exilových médiích v prvních měsících a letech po únoru 1948, byť ne s tak ultimativním akcentem (více viz dále).

⁸¹ „Úloha tisku se však neomezuje na pouhé šíření myšlenek, na pouhou politickou výchovu a získání politických spojenců. List není jen kolektivní propagátor a kolektivní agitátor, nýbrž i kolektivní organizátor.“ Srov. LENIN, Vladimír Iljič: Spisy, sv. 5. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953, s. 19.

⁸² „Noviny se musí stát orgány různých stranických organizací. Literáti musí nevyhnutelně vstoupit do stranických organizací. Vydavatelství a sklady, obchody a čítárny, knihovny a různé prodejny knihy – to všechno musí napříště být stranické, straně odpovědné. O celou tuto práci musí pečovat organizovaný socialistický proletariát, musí ji celou kontrolovat...“ Srov. LENIN, V. I.: O tisku. Praha: Novinář, 1981, s. 172.

⁸³ Tématický rozptyl různých Leninových textů o tisku a vývoj jeho názorů na tisk v průběhu času dokládá kupř. publikace Vladimír Iljič Lenin o tisku. Praha: Novinář, 1981. Havlíček upozorňuje, že Lenin nikdy nese-psal ucelenou koncepci veřejné komunikace („Předmětem jeho zájmu je komunikační politika a nikoli teorie komunikace.“) – Srov. HAVLÍČEK, D.: Veřejná informace v sovětských politických systémech, s. 122. To však nebránilo jeho pozdějším vykladačům jak v SSSR, tak v dalších zemích východního bloku, tedy i v Československu, hovořit o leninské teorii žurnalistiky. („To, co soudobá sovětská ideologie vydává za leninský koncept socialistického informačního systému, není nic jiného než jakási skládanka z Leninových článků, dopisů a vzkazů, doplněná dogmaty, která byla dodatečně odvozena z následné praxe sovětských politických systémů, a citáty z projevů prvního či generálního tajemníka strany.“ – tamtéž, s. 122–123.

⁸⁴ HUDEC, Vladimír: Úvod do teorie žurnalistiky. Praha: Nakladatelství a vydavatelství Novinář, 1982, s. 115.

⁸⁵ Tamtéž, s. 136.

1.2 Veřejná komunikace a média v Československu po únoru 1948

Převrat v únoru 1948, jímž se Komunistická strana Československa (dále jen KSČ) chopila moci ve státě, znamenal dramatickou proměnu i pro veřejnou komunikaci a řízení a kontrolu medií. Českoslovenští komunisté nastolili mediální systém sovětského typu (viz výše), jehož podstatným rysem byla snaha maximalizovat mocenskou kontrolu nad veškerým mediálním provozem, který byl napříště podřízen potřebám státního a stranického aparátu. Kromě sovětské inspirace, která byla rozhodující a určující, komunisté při řízení medií využili i osvědčené postupy reglementace z dob nacistické okupace českých zemí.⁸⁶ Mocenskou dominanci uplatňovala KSČ jak po stranické linii, tak prostřednictvím státních orgánů a společenských a státních organizací, které byly vydavateli periodického tisku. Média pomáhala udržovat status quo po celá čtyři desetiletí trvání komunistického panství v zemi, s krátkou výjimkou let 1968–1969.⁸⁷

Totalitní systém řízení a kontroly medií začali komunisté uplatňovat už krátce po únorovém převratu.⁸⁸ Nová Ústava z května 1948 sice formálně zaručovala svobodu

⁸⁶ Nejnověji k problematice srov. např. GEBHART, Jan – KÖPPELOVÁ, Barbara – KRYŠPÍNOVÁ, Jitka: Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Praha: Karolinum, 2010.

⁸⁷ Jistým specifickým zakladatelského období československého komunismu bylo, že s novým režimem se zpočátku ztotožňovala i část intelektuálních elit, která nový režim podporovala. – K tématu srov. např. KNAPÍK, Jiří: V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956. Praha: Libri, 2006.

⁸⁸ Termín *totalitní* užívám na tomto místě jako zástupný pro systém, jenž se v různých modifikacích rozvinul v zemích sovětské sféry vlivu a jenž vykazuje obdobné znaky. V rámci éry komunistického panství v Československu nabývá diference mezi pojmy totalitní a autoritářský či autoritativní na důležitosti od 60. let, zejm. pak při definování normalizační fáze vývoje v zemi po roce 1968. Ralf Dahrendorf rozdíl mezi totalitním a autoritativním režimem vidí obecně takto: „Totalitní režimy jsou specificky moderní režimy totalitní mobilizace všech lidí ve jménu jedné ideologie a ve prospěch jejího vůdce a malé skupiny ve vedení. [...] Autoritativní – na rozdíl od totalitního – je režim, kde vládne dobře organizovaná politická skupina mlčící většině. Politická strana, takzvaná funkcionářská nomenklatura, nepotřebuje neustálou mobilizaci všech, pokud většina mlčí a plní běžné povinnosti. Ti, co to však nedělají, jsou pronásledováni, umlčovani, zavíráni, někdy vykázáni ze země - , ale zpravidla už nejsou na pokyn státu zabíjeni. Vzpurní a nezávislí intelektuálové [...] Václav Havel, Bronislaw Geremek [...] byli vězněni a nemohli vykonávat svou profesi, ale nomenklaturní komunismus přežili.“ – srov. DAHRENDORF, Ralf: Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek. Praha: H&H, 2008, s. 191–192. Na základě toho lze poslední dvě dekády komunistického panství v Československu označit jako systém autoritativní. Václav Havel v popise této fáze vývoje systému v esejí *Moc bezmocných* z roku 1978 pracoval s termíny ‚posttotalitní‘ („Hluboká odlišnost našeho systému [...] od toho, co si tradičně představujeme pod pojmem diktatura [...] mne provokuje k tomu, abych pro něj zvolil [...] nějaké zvláštní označení. Budu-li ho dále nazývat systémem *post-totalitním*, pak ovšem s plným vědomím, že nejde asi o pojem nejvýstižnější [...] Oním ‚post-‘ přitom nechci říci, že by šlo o systém, který už totalitní není; chci naopak říci, že je totalitní zásadně jinak, než jak jsou totalitní ‚klasické‘ diktatury...“) a „samopohyb“ („vnitřním cílem post-totalitního systému není, jak se to obvykle při prvním pohledu jeví, pouhé zachování moci v rukách vládnoucí skupiny; tato sebezáchovná snaha jako sociální fenomén je podřízena čemusi ‚vyššímu‘: jakémusi slepému *samopohybu* systému.“ – srov. HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*, Purley: Rozmluvy, 1989, s. 59, 62 ad.

projevu a zakazovala cenzuru,⁸⁹ faktickým projevem nového přístupu k veřejné komunikaci však bylo zastavení asi 570 celostátních i regionálních periodik,⁹⁰ znárodnění vydavatelství a mediálních institucí a zavedení přísné kontroly veškeré oficiální mediální produkce.⁹¹ To vše doprovázely personální čistky v redakcích. Novináři, kteří odmítali spolupracovat s režimem, byli vylučováni ze svazu novinářů a ztrátou členství zároveň ztráceli i možnost pracovat v médiích.⁹² Ještě na jaře 1948 tak komunistická strana ovládla všechna média i jejich zázemí.⁹³

Legislativní opatření podporující změny v prvním období uzavřel v roce 1950 dílčí tiskový zákon, podle něhož „posláním tisku je napomáhat budovatelskému úsilí československého lidu a jeho boji za mír a spolupracovat na jeho výchově k socialismu.“⁹⁴ Zákon zakázal jakékoliv soukromé podnikání v tisku a stanovil, že jako novinář může pracovat pouze člen Svazu novinářů – pro KSČ se tak stal významným nástrojem ovládnutí médií.⁹⁵

Státní mediální politiku mělo po únorovém převratu za úkol provádět Ministerstvo informací, svůj vliv nově začalo uplatňovat i Kulturní a propagační oddělení ÚV KSČ. Takto nastavený systém mediální kontroly vydržel do ledna roku 1953, kdy bylo

⁸⁹ Ústavní zákon č. 150/1948 Sb. ze dne 9. května 1948. V kap. první v oddíle Práva a povinnosti občanů § 18 nazvaný Svoboda projevu a ochrana kulturních statků se píše: „(1) Svoboda projevu se zaručuje. (2) Každý může v mezích zákona projevovat své mínění slovem, písmem, tiskem, obrazem nebo jakýmkoli jiným způsobem. Výkon tohoto práva nemůže být nikomu na újmu.“ Tamtéž § 21 se píše: „(1) Svoboda tisku se zaručuje. Není proto v zásadě dovoleno podrobovat tisk předběžné cenzuře. (2) Zákon stanoví, kdo má právo vydávat noviny a časopisy a za jakých podmínek, zejména také se zřetelem k tomu, aby zisk nebyl účelem. (3) Zákon stanoví, jak bude při zachování svobody vědy a umění a se zřetelem k ochraně hodnotných děl plánovitě řízeno vydávání a rozšiřování neperiodických publikací, zejména knih, hudebnin a reprodukcí výtvarných děl.“

⁹⁰ Srov. BLODIGOVÁ, Alexandra – KÖPPLOVÁ, Barbara – SEKERA, Martin: Dějiny českého novinářství a českých novinářských spolků. Katalog Výstavy k dějinám českého tisku na území České republiky. Praha: SÚA 2002, s. 74. Zanikla většina periodik nekomunistických politických stran Národní fronty, ze sociálně demokratických např. Právo lidu, jeden z nejstarších titulů na trhu, ale i regionální tituly – ze sociálně demokratických např. brněnský Čin, ostravská Československá demokracie, plzeňský Nový den, z lidoveckých ostravský Hlas, olomoucký Osvobozený Našinec, dále vlivné lidovecké týdeníky Obzory a Vývoj, z národně socialistických např. brněnské České slovo, ostravské Nové slovo či olomoucké Volné slovo. Mocenská reglementace dopadla i na kulturní periodika, zastaven byl např. Kritický měsíčník či Listy. – Více viz KNAPÍK, Jiří: Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950. Praha: Libri, 2004.

⁹¹ Pro výkon kontroly a řízení médií, kultury a osvěty zřídili komunisté v září 1948 Kulturní radu, její vliv však brzy oslabil na úkor stranického aparátu KSČ. Více viz KAPLAN, Karel – TOMÁŠEK, Dušan: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, s. 12–17.

⁹² Hned v únoru 1948 akční výbor Svazu českých novinářů vyloučil prvních sedmnáct žurnalistů (mj. Pavla Tigrida či Ferdinanda Peroutku), v březnu pak dalších více než sto. Následně vylučování pokračovalo i mezi prověřenými novináři, kteří se prohřešili proti novým nařízením. – Srov. KNAPÍK, Jiří: Akční výbory a kultura na prahu nové doby. In: Soudobé dějiny, č. 3–4/2002, s. 455–475.

⁹³ Ministr Václav Kopecký systémové změny komentoval slovy: „Nyní máme v rukou tiskárny, papír, nakladatelství...“ Srov. KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: c. d., s. 12.

⁹⁴ Zákon č. 184/1950 Sb. ze dne 20. 12. 1950 o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů.

⁹⁵ Patričními personálními opatřeními komunisté ovlivňovali žádoucí směřování médií a rovněž tak mohli vyvíjet na novináře existenční tlak a tím nepřímo autocenzuru.

ministerstvo informací zrušeno.⁹⁶ Následně se konstituoval specializovaný cenzurní orgán pověřený kontrolou médií – Hlavní správa tiskového dohledu (dále jen HSTD), která vznikla 22. dubna 1953 jako samostatný neveřejný orgán státní správy (s těsnými kontakty na Státní bezpečnost) pracující v režimu předběžné cenzury.⁹⁷ Vznikem HSTD byl dohled nad médii formálně přeměrován do gesce státní správy, tím ovšem nezankla ani kontrolní role tiskového odboru ÚV KSČ, pouze se modifikovala. Odbor dál zajišťoval ‚stranické řízení‘ cenzurního úřadu i celého systému cenzury.⁹⁸

Na působení HSTD a jeho postavení v systému mediální kontroly měly průběžně vliv společensko-politické změny v zemi. Zejména s mírnou liberalizací režimu na přelomu 50. a 60. let se začala projevovat nejistota pracovníků úřadu při rozhodování.⁹⁹ Postupně sílící tlak novinářů (a posléze i reformně komunistických politiků) na změnu systému řízení a kontroly médií vyvrcholil přijetím nového, komplexního tiskového zákona č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a ostatních sdělovacích prostředcích, který detailně popsal pravidla vydávání tisku a definoval a legalizoval cenzuru. HSTD byla přejmenována na Ústřední publikační správu. Do té doby tajená cenzurní instituce byla zákonem přiznána, což prakticky znamenalo, že její rozhodnutí mohla být nově napadena a řešena soudní cestou. ÚPS nesměla zveřejnění politicky nevyhovujících materiálů zakázat, mohla na ně jen upozornit. Nový úřad si v průběhu dvou let své existence však už nestihl získat dostatečně silné postavení a po srpnu 1968 nastoupily nové formy řízení mediálního provozu.¹⁰⁰

⁹⁶ Ministerstvo informací bylo zrušeno vládním nařízením č. 6/1953 Sb. z 31. ledna 1953.

⁹⁷ Srov. BÁRTA, Milan: Cenzura československého filmu a televize v letech 1953–1968. In *Securitas Imperii* č. 10. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003, s. 5–58. Taktéž srov. KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: c. d., s. 15–17. KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana: *Z denních zpráv Hlavní správy tiskového dohledu 1957–1967*. 1. a 3. část. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, č. 7. Praha: ÚSD AV ČR, 1995.

⁹⁸ Srov. KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: c. d., s. 16. Až do jara 1968 si udržela vliv na média také ideologická komise sekretariátu ÚV KSČ.

Do cenzurního rámce kontroly komunikace je nutno zahrnout i cenzuru poštovních zásilek, která probíhala v rámci aktivit StB. Více viz KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P.: c. d., s. 139–143. Ke snahám kontrolovat veškerou mediální komunikaci patří i rušení vysílání zahraničních rozhlasových stanic, zejm. RFE. Více k tématu viz TOMEK, Prokop. Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: *Securitas Imperii* 9. Praha, ÚDV, 2002, s. 334–368.

⁹⁹ Lze ji dokladovat např. poklesem cenzurních zásahů proti médiím v průběhu času. Srov. zejm. KAPLAN, K. – VÁCHOVÁ, J.: *Z denních zpráv HSTD*. Tím, že cenzura pracovala v režimu předběžném, preventivním, odpovědnost za zveřejnění materiálu byla na cenzorovi.

¹⁰⁰ Podrobněji o vývoji v tomto období – srov. např. KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P.: c. d. Další vývoj je začleněn do výkladu v souvislosti se změnami po srpnu 1968 a začátkem normalizace.

2. EXILOVÁ MÉDIA A ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÁ SFÉRA

2.1 *Kvaziveřejná sféra versus alternativní veřejná sféra:*

Pokus o obecné teoretické vymezení pojmu

Jedním z důsledků mocenského ovládnutí veřejného prostoru v Československu komunistickou stranou bylo i postupné konstituování alternativní veřejné sféry.¹⁰¹

Teoretický rámec pro definování toho, co je v tomto textu označováno termínem *alternativní veřejná sféra*, rozvíjí koncept občanské veřejnosti a veřejné sféry Jürgena Habermase.¹⁰² Habermas se snažil na pozadí popisu historického vývoje v několika zemích raně novověké Evropy dovést, jak rozvoj raného kapitalismu a společensko politické změny, které jej provázely, vedly k postupnému ustavování nového typu veřejnosti (občanské veřejnosti) a buržoazní veřejné sféry.¹⁰³ V celém tomto procesu hrál podstatnou roli periodický tisk, jakožto svébytná instituce veřejnosti.¹⁰⁴

Vyjděme z Habermasovy teze, že občanská veřejnost, která se postupně ustavila v jím popisovaných zemích západní Evropy, „stojí a padá s principem obecného přístupu. Veřejnost, z níž by byly nějaké skupiny eo ipso vyloučeny, není například jen neúplná, spíše to není vůbec žádná veřejnost. Ono publikum, které lze pokládat za subjekt občanského právního státu, i svou sféru chápe jako sféru veřejnou v tomto přísném smyslu slova; ve svých úvahách anticipuje příslušnost principiálně všech lidí.“¹⁰⁵ Veřejnou sféru lze tedy (v ideálním habermasovském pojetí v duchu normativní tradice) chápat jako

¹⁰¹ V kontextu dané problematiky lze užívat i plurál a hovořit o alternativních veřejných sférách. V zakladatelském období budování komunismu v Československu sice jen velmi omezeně, ale za normalizace se vedle exilové veřejné sféry velmi intenzivně rozvíjely i alternativní sféry stvořené domácím disentem a dalšími opozičními skupinami, jež stály mimo oficiální sféru režimu a rozvíjely se paralelně s ní.

¹⁰² České vydání: HABERMAS, Jürgen: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti. Praha: Filosofia, 2000.

¹⁰³ Habermasovou snahou bylo dle jeho vlastních slov, „rozpracovat ideální typ občanské veřejnosti z historických kontextů anglického, francouzského a německého vývoje v 18. a raném 19. století.“ – srov. Tamtéž, s. 11. Slovo „ideální“ je přitom klíčové, mnozí kritici mu později vytýkali právě „idealizovanost“ a zjednodušující představu o minulosti i jím koncipované veřejnosti a veřejné sféře (o výhradách kritiků – viz dále).

¹⁰⁴ Jiráček a Köpplová uvádějí, že rozvíjející se periodický tisk se v dané době „stal svým způsobem institucí svobody projevu, nositelem míry a kvality ‘veřejnosti’ této veřejné sféry a nástrojem její funkčnosti.“ – srov. JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara: Masová média. Praha: Portál, 2009, s. 193.

¹⁰⁵ HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti, s. 160.

prostor svobodně přístupný pro každého, v němž se občané mohou setkávat a otevřeně diskutovat o otázkách veřejného zájmu bez ohledu na své společenské postavení.¹⁰⁶

Jinak řečeno: veřejná sféra je prostředníkem mezi sférou státu, politických institucí, a privátní sférou jednotlivých občanů.¹⁰⁷

Antonín Mokrejš v aktualizaci tématu pracuje pouze s pojmem veřejnost a užívá jej v zásadě jako zástupný i pro pojem veřejná sféra. Veřejnost dle něj „označuje jisté místo či spíše jistý prostor v rámci každého konkrétního společenství a zmíněné místo nebo prostor by mělo umožňovat a také zaručovat viditelnost pro všechny členy příslušného společenství.“¹⁰⁸ Veřejnost je v jeho chápání „úhrn možností a příležitostí pro přímý a svobodný styk občanů s vlastní vládou, který má umožnit a zaručit, že občané vládu

¹⁰⁶ O formativním vlivu Habermasovy práce svědčí i to, že vůči ní a jeho pojetí veřejné sféry se v následujících desetiletích po vydání vymezila řada autorů, kteří kriticky reflektovali její různé aspekty, např. Habermasovo zdůrazňování buržoazní veřejné sféry a opomíjení ostatních veřejných sfér (o sféře nižších, lidových vrstev srov. NEGTE, Oskar – KLUGE, Alexander: *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993; o marginalizaci, resp. vyloučení žen z veřejné sféry srov. FRASEROVÁ, Nancy: *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: *Social Text*, No. 25/26, 1990, s. 56–80. aj.).

James Curran případně poznamenal, že Habermasovu interpretaci rané vývojové fáze ustavování buržoazní veřejnosti milují liberálové („Habermas nabízí dokonale liberální historii“), zatímco popis pozdějšího vývoje, který vedl k neblahým koncům (např. teze o refeudalizaci veřejné sféry), „si vychutnávají radikálové“. Podle Currana se problematičnost Habermasova textu odvíjí mj. od toho, že se v něm pohybuje „mezi normativní analýzou toho, co se mělo stát, a popisem toho, co se reálně stalo.“ Srov. CURRAN, James: *Media and Power*. London: Routledge, 2002, s. 44–45.

Mnohé z témat vztahujících se k původní Habermasově práci shrnuje publikace: CALHOUN, Craig (ed): *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge: MIT Press, 1992. Právě v ní Habermas sám svůj původní normativní/idealizovaný přístup přehodnocuje a doplňuje – viz HABERMAS, Jürgen.: *Further Reflections on the Public Sphere*. In: CALHOUN, c. (ed.), cit. d., s. 421–461. Tento text je upraveným anglickým překladem úvodu nového německého vydání knihy z r. 1990 (z něj vycházel i český překlad): „Jestliže novodobá veřejnost zahrnuje různé arény, v nichž je možné se více či méně diskursivně přit o tom, co produkuje tisk, tedy o kultuře, informaci, zábavě; jestliže si v těchto arénách navzájem konkurují různé strany volně sdružených soukromých osob a dominující měšťanské publikum v nich od počátku naráží na publikum plebejské a jestliže kromě toho bereme vážně feministickou dynamiku vyloučených druhých, pak je model rozporné institucionalizace veřejnosti v občanském právním státě ... pojat příliš strnule. Napětí, která vznikají v liberální společnosti, musejí jasněji vystupovat jako možnosti její vlastní transformace.“ Srov. HABERMAS, J.: *Strukturální přeměna veřejnosti*, s. 19.

¹⁰⁷ Srov. EDGAR, Andrew: *Habermas: The Key Concepts*. London: Routledge, 2006, s. 124–127.

Jakubowicz popisuje nezávislou veřejnou sféru jako prostor mezi vládou a společností, v němž soukromé osoby uplatňují/vykonávají formální a neformální kontrolu nad státem – formální skrze volbu vlády, neformální skrze tlak veřejného mínění. „Jinými slovy: veřejná sféra je fórum veřejné debaty, kde občané mohou diskutovat o tématech veřejného zájmu [...] a kde se snaží dosáhnout konsensu ve věcech obecného zájmu.“ Srov. JAKUBOWICZ, Karol: *Rude Awakening. Social and Media Change in Central and Eastern Europe*. Cresskill, New Jersey: Hampton Press Inc., 2007, s. 31–32.

McQuail charakterizuje veřejnou sféru jako prostředníka mezi základnou (soukromá sféra života jednotlivých občanů) a vrcholem (politické instituce jako součást veřejného života). Srov. MCQUAIL, Denis: *Úvod do teorie masové komunikace*, Praha: Portál 2009, s. 193.

Jirákové o společenském prostoru, „kde se setkávaly, střetávaly a vyjednávaly zájmy státu, obce a soukromých osob“. Srov. JIRÁK, J. – KÖPPLOVÁ, B.: c. d., s. 192.

¹⁰⁸ Srov. MOKREJŠ, Antonín: *Veřejnost: skutečnost – iluze – fikce*. Praha: Triton, 2005, s. 7. Formulaci „viditelnost pro všechny“ chápe jako abstraktní a zastřešující a označuje jí hlubší obeznamenosti s konkrétním společenstvím: „Viditelnost [...] znamená právě porozumění vnitřnímu členění společenství a nezbytný souhlas s ním.“

přijímají, respektují a spolupracují s ní. Zároveň znamená také úhrn možností a příležitostí k tomu, aby se lidé na sebe navzájem obraceli, hovořili spolu, diskutovali a přeli se způsobem, který zakládá a obnovuje společenství. V neposlední řadě pak veřejnost ztělesňuje charakteristický soubor možností, příležitostí a podnětů k rozhodujícím podobám účasti na životě společenství.¹⁰⁹

Pojetí veřejnosti v tomto širším vymezení lze dobře vztáhnout k tématu této práce. Mokrejš rovněž upozorňuje, že „povaha a strukturace veřejnosti a průběh zveřejňování jsou zřetelně dobově utvářeny a na jejich dobových proměnách se kromě jiného podílejí také charakteristické vztahy i napětí mezi veřejným a soukromým“¹¹⁰. Právě kontrast veřejné – soukromé vystupoval ostře v letech komunistického panství v Československu.¹¹¹

Na základě výše uvedených obecných tezí lze zformulovat následující charakteristiku vztahující se k době komunistického panství v Československu: *Alternativní veřejná sféra* se konstituuje tam, kde je svobodný styk občanů s vlastní vládou znemožněn, kde možnosti, příležitosti a podněty k účasti na životě společenství jsou dramaticky omezeny a kde je část veřejnosti systematicky a kontinuálně vylučována (byť jen) z potenciální účasti na veřejné debatě za pomoci různých složek represivního aparátu režimu (policejní šikanou, trvalým pronásledováním, vězněním aj.)¹¹² Za těchto podmínek prakticky nelze hovořit o možnosti existence autentické veřejné debaty, tím méně o účasti v ní.¹¹³

Represivní aparát, který udržoval status quo, účinně bránil v přístupu do hegemonní oficiální veřejné sféry nejen otevřeným oponentům režimu, ale i těm, kteří neprojevovali dostatečnou loajalitu (např. formou aktivního členství v KSČ, SČSP a dalších organizacích

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 17–18. Tato méně striktní, jemněji odstíněná charakteristika vztahuje blíže k realitě původní Habermasův ideální požadavek účasti: „Veřejnost je zaručena tehdy, když ekonomické a politické podmínky poskytují každému stejné šance splnit kritéria účasti...“ – srov. HABERMAS, J.: *Strukturální přeměna veřejnosti*, s. 161.

¹¹⁰ MOKREJŠ, A.: c. d., s. 18.

¹¹¹ A např. v letech normalizace se postupně zformovaly v nebyvalé šíři různé alternativní, autentické projevy aktivity veřejnosti. O napětí mezi veřejným a soukromým během let normalizace – viz dále kap. 5.1

¹¹² Tuto obecnou charakteristiku pochopitelně nelze vztáhnout paušálně na celé období komunistického panství v Československu – mocenské ovládnutí veřejného prostoru formou represe bylo v různých fázích vývoje režimu různě intenzivní. K nejvýraznějšímu oslabení mocenské reglementace došlo v období pražského jara, kdy politické uvolňování napomohlo vzestupu autentické veřejné sféry na takřka ‚oficiální‘ bázi. Během následné normalizace se represivní aparát režimu znovu aktivizoval – viz dále kap. (4) *Intermezzo II*.

¹¹³ Curran ve schematickém znázornění jím navrhovaných mediálních modelů ve společnosti uvádí, že u toho komunistického žádná reálná veřejná sféra neexistuje. Srov. CURRAN, James: *Rethinking the Media as a Public Sphere*. In: DAHLGREN, P. – SPARKS: c. (eds.): c. d., s. 28. Podobně Jakubowicz: „Stalinistický model společenského uspořádání nepočítal s existencí občanské společnosti či veřejné sféry ...“ Srov. JAKUBOWICZ, Karol: *Musical Chairs? The Three Public Spheres in Poland*. In: DAHLGREN, P. – SPARKS: c. (eds.): c. d., s. 154.

Národní fronty) a nebyli tedy v pozici aktérů či služebníků režimu (kteří se s režimem identifikovali a pomáhali jej svým veřejným působením legitimizovat – mj. např. působením v oficiálních médiích). Proto sféru režimu, v níž se odehrával oficiální veřejný život, označuji v tomto textu termínem *kvaziveřejná*.¹¹⁴ Byla to sféra řízená, kontrolovaná, produkována a medializovaná aparátem KSČ (český neologismus ‚státostrana‘ výstižně postihuje mocenskou dominanci stranického aparátu v hlavních částech veřejného života).¹¹⁵ Režim vyžadoval (zvl. v počátečním, zakladatelském období) hromadný, bezpodmínečný a aktivní souhlas se svou politikou, později, zejm. za normalizace, kdy se po krátkém období pražského jara mocenský represivní aparát rozběhl znovu naplno, ale ukázalo se, že „striktní lpění na řádu fiktivního světa“ je stále obtížnější,¹¹⁶ se spokojil s mlčením většiny.¹¹⁷ Právě ona *kvaziveřejná sféra* byla prostorem, kde probíhalo oficiální zveřejňování a kde se spoluvytvářel oficiální souhlas.

Za této situace neexistoval jiný způsob, jímž si mohly aktivní, ale mocensky potlačované a marginalizované skupiny ve společnosti zajistit byt' jen omezenou ‚medializaci‘ svých názorů, než konstituovat paralelní komunikační a informační systémy

¹¹⁴ Z mnoha různých klasifikací vývojových fází utváření veřejné sféry za inspirativní považuji tu, s níž pracuje slovinský mediální vědec Slavko Splichal. V historické perspektivě mluví nejdříve o *krypto-veřejné sféře* (před úspěšnými buržoazními revolucemi existovaly jen uzavřené skupiny lidí, nikoli ještě občanů, které se musely skrývat a nemohly se přímo konfrontovat s vládou), dalším stupněm byla *proto-veřejná sféra*, což byla liberální buržoazní veřejná sféra (která byla svým způsobem otevřená, ale přístup středních vrstev do ní byl velmi omezený). Pak by dle Splichala měla vývojově následovat *ortho-veřejná sféra*, která by se velmi blížila ideálnímu normativnímu konceptu. Ve skutečnosti však dle něj vývoj nabral „špatný směr“ a dnes lze hovořit o *hybridní* nebo *pseudo-veřejné sféře*, která je komercializovanou verzí veřejné sféry. Srov. OLSSON, Tobias: There Is No Public Sphere Without a Public (An Interview with Slavko Splichal). In: Mediální studia I/2010, s. 64–72.

V této práci užívaný termín *kvaziveřejná sféra* dílem vykazuje charakteristiky Splichalovy *krypto-veřejné sféry* (ani za komunistického panství nemohli lidé vejít v otevřenou názorovou konfrontaci s vládou), nicméně historicky se česká společnost v éře komunistického panství v Československu nalézala vývojově již v jiném kontextu – měla za sebou éru liberálního vývoje první republiky, kdy se svébytná veřejná sféra, byť v limitech doby, mohla utvářet, následně éru jejího mizení za druhé republiky a pak zejm. za Protektorátu, poté krátkou éru problematického znovukonstituování a současně výrazného redefinování veřejné sféry třetí republiky a následně nástup komunismu. To vše spoluvytvářelo odlišné podmínky, proto užívám termínu *kvaziveřejná sféra*, nikoli Splichalova pojmu. Totalitní éru nelze chápat jako svého druhu návrat k ‚předobčanskému‘ stádiu vývoje veřejnosti.

¹¹⁵ Hannah Arendtová v charakteristice dvojí autority v totalitním režimu, strany a státu, hovoří o jasné dominanci strany: „vztah mezi oběma zdroji autority, mezi státem a stranou, je vztahem mezi autoritou zdánlivou a skutečnou, takže vládní mašinérie je obvykle líčena jako pouhá fasáda bez moci, za níž se skrývá a jíž se kryje skutečná moc strany.“ Srov. ARENDOVÁ, Hannah: Původ totalitarismu I.–III. Praha: Oikúmené, 1996, s. 539–540.

Má-li být veřejná sféra prostředím, které mj. svobodně produkuje názory oponentní vůči státní autoritě, nelze za takovou brát oficiální sféru totalitního režimu, která oponentní názory vylučuje. Habermas i ve svém obecném konceptu vysvětluje: „Ačkoli je státní autorita takřkajíc vykonavatelem politické veřejné sféry, není její součástí.“ Srov. HABERMAS, Jürgen: The Public Sphere: An Encyclopedia Article. In: New German Critique, No. 3 (Autumn, 1974), s. 49–55.

¹¹⁶ Tato pasáž textu pracuje s formulací H. ARENDOVÉ: c. d., s. 535.

¹¹⁷ Pavel Tigrid normalizaci charakterizoval jako ‚husákismus‘: „nikdo tomu nevěří, všichni mašírují...“ Srov. TIGRID, Pavel: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990, s. 91.

a stvořit alternativní veřejné sféry.¹¹⁸ Habermas mluví o „zničení politické veřejnosti ve společnostech státního socialismu.“¹¹⁹ Ve vztahu k československé situaci (zejm. to platí pro období normalizace) je na místě zpřesnění: ta politická, aktivní, autentická veřejnost (jež se začala konstituovat zejména během pražského jara) nebyla zničena, ale přelila se a přetransformovala do nově vznikajících alternativních veřejných sfér opozice, disentu a exilu poté, co stát, resp. strana znovu „zalehly veřejný prostor“.¹²⁰

Postupné utváření alternativních veřejných sfér během komunistického panství v Československu procházelo několika základními fázemi, z nichž každá svým způsobem reagovala na aktuální společensko-politickou situaci. Nejobtížnější podmínky pro vznik alternativní veřejné sféry byly v počátečním, zakladatelském období komunistického režimu, tedy po únoru 1948 a v první polovině 50. let, kdy nový režim dramatickým způsobem omezil jakékoli možnosti alternativního působení a souhlas si vynucoval hrubou silou (exemplární politické procesy, popravy, veřejné ostouzení, doprovodné masivní mediální kampaně).

I za těchto extrémně ztížených podmínek, kdy svobodná a veřejná artikulace názoru byla vyloučena a oficiální veřejná sféra byla pod striktní mocenskou kontrolou, zůstávaly určité, byť omezené, možnosti pro relativně svobodné vyjádření názoru. „Zásadní důležitosti nabývaly neoficiální komunikační kanály a informační toky: klepy, fámy, politické vtipy, písňe, které se vysmívaly nové autoritě...“¹²¹ Orální interpersonální komunikace jako odpověď na informační monopol režimu se intenzivně uplatňovala už

¹¹⁸ Právě mechanismy vylučování, jejichž cílem bylo potlačit, omezit účast ve veřejné debatě následně vedly k vytvoření alternativních komunikačních systémů, alternativních veřejných sfér.

Michel Foucault jmenuje zákaz a zavržení jako dvě možnosti z vnějšku působících mocenských procedur vylučování. Obě lze vztáhnout i na situaci v ČSSR. Zavržení sice Foucault osvětluje na pozadí protikladu rozumu a šílenství a vztahu většinové společnosti k bláznům, nicméně exkluze blázna ze společnosti a exkluze domácího oponenta režimu či exulanta (rozuměj: vztaheno k ‚medializaci‘) vykazuje obdobné charakteristiky: „jeho projev nemůže kolovat jako projev druhých lidí [...] jeho slovo je považováno za nicotné a nejsoucí, bez pravdy a významu, jemuž se nevěří u soudu a jež nemůže ověřovat akt nebo smlouvu...“ – srov. FOUCAULT, Michel: *Rád diskursu*. In: TÝŽ: *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda, 1994, s. 9.

Foucaultovy teze o pravidlech vytváření mocenského diskursu jako mechanismu vylučování, který „konstituuje své vlastní ‚jiné‘“ rozvíjí Habermas v předmluvě citované práce z r. 1990, s. 18.

¹¹⁹ HABERMAS, J.: *Strukturální přeměna veřejnosti*, s. 47.

¹²⁰ O „zalehnutí“ veřejného prostoru státem psal v souvislosti s Karlem Gottem a normalizační pop music, která také spoluvytvářela onu kvaziveřejné sféry, hudební publicista Pavel Klusák: „Kdo chtěl za normalizace zpívat na velké scéně, nemohl žádným způsobem uniknout z dosahu image, kterou stát zalehl veřejný prostor.“ Srov. KLUSÁK, Pavel: *Císařův Zlatý slavík*. In: *Lidové noviny*, 29. 1. 2011, příloha *Orientace*, s. 30.

¹²¹ JAKUBOWICZ, K.: *Rude Awakening. Social and Media Change in Central and Eastern Europe*. Cresskill, New Jersey: Hampton Press, 2007, s. 130. Kromě této nejelementárnější úrovně alternativních komunikačních a informačních kanálů (pokud jde o produkci i příp. postih) vznikaly hned po únoru 1948 v Československu i sofistikovanější způsoby šíření alternativních názorů – ilegální tiskoviny. Viz dále kap. 2.2.

během nacistické okupace za Protektorátu,¹²² v počátcích komunistického panství na tyto zvyklosti společnost navázala.¹²³

Jakubowicz ve svém zobecnění pojmenovává tři fáze procesu postupného znovuvytváření svobodné veřejné sféry v zemích střední a východní Evropy. V zakladatelském období konstituování stalinistických režimů podle sovětského vzoru šlo především o to, aby lidé překonali strach a zůstali imunní vůči režimní propagandě. Jedním z nemnoha autentických informačních zdrojů bylo zahraniční rozhlasové vysílání (byť intenzivně rušené). Druhou fází lze počítat přibližně od poloviny 50. let (s prvními náznaky veřejné debaty a prvními protesty, které začaly po Stalinově smrti) zhruba do počátku 70. let minulého století.¹²⁴ Tuto fázi vyznačuje primárně interní komunikace ‚Východ – Východ‘¹²⁵, tedy jak v rámci jednotlivých zemí, tak mezi východoevropskými zeměmi navzájem. Poslední fáze přichází s organizovaným disidentským hnutím v řadě zemí východní Evropy v 70. letech, kdy se vedle zintenzivnění vnitřní komunikace (mj. skrze samizdatové publikace) rozvíjely různé formy komunikace ‚Východ – Západ – Východ‘, tj. „komunikace Východ – Východ via západní média, která sloužila jako prostředník pro kontinuální tok informací a zpráv pocházejících od disidentů a určených pro širokou veřejnost“.¹²⁶

I vývoj před a během tří nejvážnějších krizí východoevropských komunistických režimů v NDR (v roce 1953), Maďarsku (1956) a Československu (1968) probíhal v několika fázích a média v nich hrála podstatnou roli. Obecný vzorec byl všude obdobný: nejdříve liberalizace na politické scéně, poté uvolnění v oficiálních médiích (rozpad původní mocenské mediální kontroly), které následně urychlily další změny na politické scéně. Oficiální média se často stala katalyzátorem změn a snažila se posouvat proces přeměny dál než bylo za dané geopolitické situace reálné. V tomtéž čase prodělávala i média sama rychlé a rozsáhlé vnitřní změny. Při následném obnovování pořádku režim ze všeho nejdříve získal právě kontrolu nad médii a zajistil si pomocí represe jejich podporu.¹²⁷

¹²² Srov. např. KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P.: c. d. s. 106 an.

¹²³ O orální interpersonální komunikaci a její změněné funkci v zemích sovětského bloku srov. též HAVLÍČEK, D.: Veřejná informace v sovětských politických systémech. In: KÖPPOVÁ, B. – WOLÁK, R.: c. d., s. 148.

¹²⁴ Specifické situaci konce 60. let v Československu je věnována obsáhlejší pozornost v samostatných oddílech práce dále – viz kap. 4.1.

¹²⁵ Termíny Východ, Západ v textu užívám jako zástupné pro označení zemí východní a západní Evropy.

¹²⁶ JAKUBOWICZ, J.: Rude Awakening, s. 130.

¹²⁷ Jakubowicz připomíná, že míra odporu se v různých východoevropských zemích lišila a pohybovala se od masivní opozice po slabé, neorganizované, okrajové skupiny. „Tam, kde byl komunistický režim zvláště represivní (Rumunsko, Bulharsko, Albánie aj.), opoziční média neexistovala. Tam, kde existovala, patřila

2.2 Alternativní veřejná sféra československého exilu: její znaky a charakter

Počátky ustavování alternativní veřejné sféry v podmínkách raného stalinismu v Československu byly v důsledku striktní reglementace a kontroly všech složek společenského života Komunistickou stranou Československa a jejím mocenským aparátem velmi skromné a omezovaly se v zásadě na jednotlivé projevy. Jakákoli neoficiální, režimem nepovolená názorová alternativa v dané situaci měla ilegální charakter, což znamenalo, že její tvůrci byli vystaveni permanentně existenčnímu ohrožení a v případě odhalení následovaly drakonické tresty.¹²⁸ Následné postupné politické uvolňování od půle 50. let zvolna rozšiřovalo možnosti kritických názorů a alternativních veřejných projevů, ovšem stále za zachování nepřekročitelných systémových limitů vymezených mocenskou dominancí komunistické strany, legislativními nařízeními i zavedenými zvyklostmi.¹²⁹ Pokus o prolomení těchto systémových bariér, který se odehrál

[...] k základním kamenům občanské společnosti...“. Mezi zeměmi, kde se tato alternativní média rozvíjela nejintenzivněji, jmenuje Jakubowicz Polsko, Československo, Maďarsko či SSSR. – Srov. tamtéž, s. 131.

¹²⁸ Ilegální tiskoviny jako výraz alternativních komunikačních možností produkovaly opoziční skupiny v Československu porůznu již od konce 40. let minulého století, kdy se komunisté chopili moci v zemi a neoficiální publikační aktivity byly jedním z nemnoha způsobů, jak narušovat informační monopol režimu. Právě vydávání ilegálních tiskovin sloužilo často tajné policii jako záminka pro persekuci oponentů režimu. Během zakladatelského období komunistického panství v Československu proběhlo několik desítek politických procesů s tvůrci (skutečnými či domnělými, jimž byla tato aktivita lživě přisouzena tajnou policií) ilegálních tiskovin, tresty se pohybovaly nejčastěji od 6 do 10 let odnětí svobody nepodmíněně.

Odborné texty reflektující dané téma se většinou soustřeďují na jednotlivé projevy této alternativní veřejné sféry. Srov. např. KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana (eds.): Protistátní letáky a jiné formy odporu v roce 1948. Praha: ÚSD, 1994. Ilegálním tiskovinám odbojové skupiny Za pravdu z roku 1949, v níž působil i pozdější spisovatel Karel Pecka (odsouzený následně za tuto činnost k jedenácti letům odnětí svobody), se věnoval Petr Blažek. Srov. BLAŽEK, Petr: Podkopávej ze všech sil dnešní režim! Ilegální tiskoviny odbojové skupiny Za pravdu (1949). In: Paměť a dějiny č. 1/2007, s. 134–161. Titul Za pravdu nesl podtitul „časopis pro politiku a kulturu“, což reflektovalo hlavní obsahovou náplň – politické komentáře a výzvy k odporu proti komunistickému režimu, ale i literární či filmové recenze.

Vedle otevřeně politických, protikomunistických tiskovin vznikaly i neoficiální publikační platformy nezávislých kulturních skupin, které se kriticky vymezovaly vůči režimní kulturní politice. Jako příklad uveďme alespoň surrealisty, někdejší příslušníky meziválečné avantgardy (Karel Teige, Vratislav Effenberger aj.), kteří se i na počátku 50. let pokoušeli polemizovat s oficiální doktrínou socialistického realismu ve strojopisných ineditních sbornících (např. Znamení zvěrokruhu) – ty byly určeny úzkému okruhu příjemců, kteří stáli mimo oficiální kulturu. Podobně odmítali totalitní ideologizaci umění např. literáti z okruhu kolem Egona Bondyho a Bohumila Hrabala. Jejich ilegálně vydávané práce stojí na počátku českého literárního samizdatu, jehož rozvoj nastal až o dvě dekády později jako výrazný projev domácí *alternativní veřejné sféry* za normalizace. V opisech se šířila i díla tvůrců, které politická moc zbavila možnosti veřejného působení, perzekuovala je a věznila (Josef Palivec, Zdeněk Rotrekl, Jan Zahradníček aj.). Srov. např. ALAN, Josef (ed.): Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.

¹²⁹ Není cílem této práce sledovat vývoj a proměny komunistického panství v Československu. Vývojovým fázím režimu (zejm. prvních dvou dekád) se dlouhodobě věnuje např. Karel Kaplan. Z řady prací jmenujme alespoň ty, jež se věnují vztahům společnosti a politické moci do roku 1968: KAPLAN, Karel: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956. Brno: Barrister & Principal, 2005, TÝŽ: Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnosti a moc. Brno: Barrister & Principal, 2008. Dílčími aspekty se zabývá řada dalších autorů, srov. např. PERNES, Jiří: Krize

během měsíců pražského jara, skončil s nástupem Gustáva Husáka k moci a opětovným nastolením tvrdé reglementace hlavních sfér života společnosti (viz dále).

Kromě domácích (zpočátku velmi omezených projevů) se však ona alternativní veřejná sféra začala postupně ustavovat po únoru 1948 zejména právě v prostředí československého exilu, který začal po převzetí moci komunisty v únoru 1948 rozvíjet na demokratickém Západě své, nejprve zejména politické, posléze však i kulturní a obecně společenské aktivity.¹³⁰ Absence přímého tlaku totalitní moci byla ve srovnání s podmínkami doma nepochybnou výhodou, exilová situace však generovala problémy jiného druhu – zvláště v prvních letech po únoru 1948 (viz dále). Navzdory nejružnějším omezením se nicméně právě *exilová veřejná sféra* postupně stávala alternativním prostorem, který reagoval na ztížené možnosti kritické veřejné diskuse v Československu a

komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.

¹³⁰ V terminologickém chápání pojmů *exil* a *emigrace* nepanuje mezi badateli jednota. Tento text pracuje s pojmem exil, který chápe jako politickou emigraci, k níž vedlo pronásledování, diskriminace či jiné ohrožení domácím režimem, nebo také nesouhlas s charakterem tohoto režimu. Plánem exulantů je aktivní působení na změnu domácího režimu ze zahraničí. (Platí rovněž, že konečným cílem exilu je návrat do vlasti poté, co příčiny odchodu do ciziny pominou). Takto svou roli chápala většina publicistů a mediálních pracovníků, kteří působili v československých exilových médiích a byli aktivními spolutvůrci *alternativní veřejné sféry* československého exilu. (viz i F. Peroutka v červnu 1948: „Kdo opustí vlast, aby se jeden měl lépe, je emigrantem. Kdo odejde z domova, poněvadž mu byla vzata možnost žít svobodně a podle své víry, je exulantem.“ – Srov.: KRATOCHVIL, Jan a kol.: Český a slovenský exil 20. století. I. katalog k výstavám. Brno: Meadow Art, s. r. o., 2002, s. 11).

Pojem emigrace nutno chápat jako širší, nadřazený pojmu exil. Označuje také odchod do ciziny, ovšem motivace je různá, nikoli pouze politická, ale např. hospodářská – viz též diskuse a polemiky mezi politickými a tzv. hospodářskými uprchlíky, které tvořily trvalou součást veřejné debaty na stránkách exilových periodik až do roku 1989. Miloš Trapl rozlišuje emigraci politickou – exil, a emigraci hospodářskou, někdy nazývanou vystěhovalectvím. Většina z těch, kteří odešli po únoru 1948, byli podle něj političtí emigranti, tedy exulanti – odcházeli z vlasti jednak z oprávněných obav před pronásledováním, jednak z důvodů zásadního nesouhlasu s komunistickým režimem. Po srpnu 1968 byla situace složitější kvůli snazším výchozím podmínkám odchodu do zahraničí (viz dále). Na rozdíl např. od Tigrida zahrnuje Trapl mezi politické emigranty, tedy exulanty, nejen bývalé politické vězně a aktivní účastníky pražského jara, jimž hrozila persekuce normalizačním režimem, ale i ty, kteří „odešli proto, aby nemuseli znovu žít v politickém ovzduší diktatury a útlaku, který za předchozího komunistického režimu léta zažívali, a šli, prostě řečeno, ‚za svobodu‘.“ – srov. TRAPL, Miloš: Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu. In: Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno: Masarykova univerzita 2005, s. 73–77.

Při pokusech o postížení terminologické distinkce pojmů *exil* a *emigrace* není bez zajímavosti připomenout, že marxistická historiografie hovořila o buržoazní emigraci poúnorové jako o první politické emigraci „jejíž profil je jednoznačně agresivní“ a tím se vymykala „naší historické exulantské tradici, kterýmžto pojmem se u nás vyjadřuje progresivní charakter emigrace.“ (srov. KŘEN, Jan: Do emigrace. Praha: Naše vojsko, 1963, s. 16–17). Označení exil tedy neslo v sobě pozitivní konotaci, z toho důvodu poúnoroví uprchlíci byli označováni jako emigranti, příp. „zrádná emigrace“. Paradoxně i mezi čs. politickými uprchlíky na Západě převládalo přesvědčení, že exulant stojí, přinejmenším morálně, výše než emigrant – srov. PERNES, Jiří: Předmluva, In: JERÁBEK, Vojtěch: Českoslovenští uprchlíci ve studené válce. Brno: Stilus, 2005, s. 11: „Zatímco slovo *emigrace* chápe většina Čechů jako označení více či méně dobrovolného opuštění domova z ekonomických důvodů, termín *exil* obsahuje mnohem vyšší morální a ideovou kvalitu. Za *exulanty* se pokládají ti Češi (a Slováci a Čechoslováci), kteří museli svůj domov opustit pod mimoekonomickým tlakem, především z politických, v minulosti však také z náboženských důvodů. Mluvíme-li tedy ve dvacátém století o Česích, kteří byli nuceni odejít za hranice, je pro ně v krajním případě ještě přijatelné slovní spojení *politická emigrace*, které jednoznačně vyjadřuje jejich postavení.“

do jisté míry (v různých obdobích v různé intenzitě – v závislosti na tom, jak se střídaly tvrdší a mírnější fáze komunistického režimu) ji nahrazoval či doplňoval. Významnou roli zprostředkovatele v procesu utváření a rozvoje této veřejné sféry sehrála i exilová média (jakožto jeden z jejích konstitučních a integračních prvků).

Pro následnou tematizaci veřejné sféry čs. exilu¹³¹ můžeme stanovit následující obecné charakteristiky. Exilová veřejná sféra byla:

a) *alternativní*

Fungovala jako alternativa k domácí oficiální *kvaziveřejné* sféře v Československu, již ovládal, produkoval a kontroloval komunistický režim (viz výše). Exil se postupně snažil alternovat či substituovat mnohé ze součástí domácího veřejného života, s možnostmi i omezeními, která generovala exilová situace (výhodou byla absence mocenských zásahů totalitního státu, nevýhodou neexistence širšího zázemí pro různé typy aktivit aj.). Postupně se tak konstitovala exilová kultura a věda,¹³² vznikala exilová média (více o nich níže), exilové sportovní svazy, exilový spolkový a společenský život,¹³³ exilové školy¹³⁴ a zejména exilové politické strany (politické stranictví bylo výraznou determinantou zvl. poúnorového exilu).

Nutno poznamenat, že v řadě západních zemí exilovou veřejnou sféru předcházela (a posléze doplňovala) sféra krajanská, již tvořila komunita Čechoslováků, jejichž rodiny byly v jednotlivých zemích usazeny déle a stupeň jejichž integrace (či asimilace) do většinové společnosti byl různý. Tyto dvě polohy veřejné sféry existovaly vedle sebe, někde krajané a exulanti spolupracovali, někdy ne,¹³⁵ průběžně se odlišné pohledy střetávaly i na stránkách exilových periodik. Aktivními tvůrci oné alternativní veřejné sféry

¹³¹ Na místě je opět spíše plurál, tedy exilové veřejné sféry, nikoli sféra – zejm. s ohledem na složitou a mnohotvárnou strukturu každé veřejnosti, tedy i té exilové. Srov. MOKREJŠ, A.: c. d., s. 18.

¹³² Např. Svaz československých spisovatelů v zahraničí byl založen už v srpnu 1948. Mnohem podstatnější bylo založení Společnosti pro vědy a umění (SVU) v roce 1958 (viz dále). – Srov. JIRÁSEK Zdeněk – TRAPL, Miloš: Exilová politika v letech 1948–1956. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1996; PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 271–283.

¹³³ I tajné materiály komunistické policie sledovaly vznik mnoha exilových spolků a institucí – od Rady svobodného Československa přes Americký fond pro československé uprchlíky, Ústředí čs. sokolstva v zahraničí až po např. Svaz čs. důstojníků v exilu. – Srov. HANZLÍK, J.: c. d., s. 273.

¹³⁴ O počátcích organizování exilového školství přinášela informace např. už revue Skutečnost – srov. ULM: Školství v exilu. In: Skutečnost, roč. 1, č. 8–9, 1949, s. 36 an., tamtéž, roč. 2, č. 1 (1950), s. 22–24.; Další info např. srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 326.

¹³⁵ Např. Pavel Tigrid tyto dvě polohy – krajanskou a exilovou – striktně odděloval: „Do Sokola jsme nechodili, dědečkové, co se ještě snažili cvičit, byli krajané, s krajany jsme neměli nic společného. Ne proto, že bychom byli lepší, ale proto, že nás nudili historkami a mluvili špatnou češtinou.“ – srov. TIGRID: P.: Mně se nestýskalo, s. 17.

byli exulanti, kteří usilovali o změnu domácího režimu ze zahraničí. Právě jejich aktivity jsou předmětem této práce.¹³⁶

Exilová veřejná sféra ovšem byla současně i *alternativou* k veřejné sféře většinové společnosti zemí, v nichž se českoslovenští exulanti usazovali (v Evropě Německo, Rakousko, Švýcarsko aj.).¹³⁷ Do (aktivní) účasti ve většinové veřejné sféře hostitelských zemí (většinou liberálních západních demokracií)¹³⁸ vstupovali členové exilové komunity zpočátku spíše ojediněle (zvláště v prvních letech po únoru 1948) skrze prostředí univerzit, místních médií aj. Jednotlivé exilové osobnosti pak pronikaly i do místní politiky a veřejného života – např. poúnorový exulant Josef Jonáš, redaktor Vídeňských svobodných listů a člen redakční rady časopisu Svědectví, byl funkcionářem rakouské socialistické strany), Jaroslav Vrzala (administrátor Svědectví) se v 50. letech ve Francii angažoval v Radě svobodné mládeže střední a východní Evropy. Miroslav Tuček zastával postupně významné pozice ve švýcarské sociální demokracii (byl prvním náhradníkem při volbách do švýcarského federálního parlamentu) atd.¹³⁹ Po roce 1968 se díky celkově příznivější geopolitické situaci pozice čs. exulantů na Západě a zejm. jejich vztah k většinové společnosti proměnily. Z posrpnových exulantů pak Jiří Pelikán vstoupil aktivně do italské, resp. evropské politiky, byl zvolen poslancem Evropského parlamentu za socialistickou stranu, Zdeněk Hejzlar intenzivně spolupracoval se skandinávskými sociálními demokraty a stal se poradcem švédského premiéra Olofa Palmeho,¹⁴⁰ Luděk Pachman po odchodu do německého exilu vstoupil do CDU, pomáhal ve volební kampani pozdějšímu kancléři Helmutu Kohlovi a po přestupu do CSU úzce spolupracoval s Franzem Josefem Straussem

¹³⁶ O vytváření alternativních možností exilového působení v oblasti literatury, divadla, architektury, výtvarného umění, sportu, publicistiky či spolkového života – srov. též katalogy k výstavám: KRATOCHVIL, Jan a kol.: Český a slovenský exil 20. století, Brno: Meadow Art, s. r. o., 2002.

¹³⁷ Jiný, snad přesnější výklad: možno to chápat i tak, že byla jejím rozšířením, a tedy součástí škály mnoha existujících veřejných sfér konkrétní hostitelské země.

¹³⁸ To ale nebylo pravidlem vždy, Čechoslováci odcházeli i do zemí s jinou než liberálně demokratickou vládou – např. do Portugalska za Salazara, kde se jako exulant usadil básník a publicista František Listopad; či Španělska za Franca, kde od 60. let žil katolický historik, spisovatel a publicista Bohdan Chudoba aj.

¹³⁹ Specifickým případem mediálně a veřejně činného poúnorového exulanta byl poslední předúnorový předseda sociální demokracie Bohumil Laušman. Na Západě byl přijat chladně a exilovými spolustraníky označen za spoluviníka únorového puče a kolaboranta s komunisty, následně zvolil za místo svého dočasného exilového pobytu Jugoslávii. Spolupracoval s místními krajanskými médií a po přesídlení do rakouského Salzburgu jako externí redaktor s čs. vysíláním RFE. Odtud byl unesen komunistickými agenty zpět do Československa a zemřel ve vězení. Z hlediska tématu této práce byl Laušman pozoruhodnou figurou i proto, že už za války v britském exilu vystupoval v českém vysílání BBC, spolupracoval s exilovým časopisem Nová svoboda a podílel se na založení exilového Sdružení novinářů svobodného Československa, jehož se stal předsedou. Více srov. BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: Bohumil Laušman. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2009.

¹⁴⁰ Srov. JB (Bieberle, Josef): Hejzlar, Zdeněk. In: Biografický slovník Slezska a severní Moravy, sv. III. Opava, Ostrava: Ostravská univerzita, 1994, s. 50–51.

atd. Jednotlivci vstupovali do většinové veřejné sféry i na poli vědeckém (např. Mojmir Povolný či Peter Demetz, z posrpnových exulantů např. sociolog Zdeněk Strmiska) či uměleckém (např. Rafael Kubelík, Jiří Voskovec, z posrpnových např. režisér Bernard Šafařík). Někteří exiloví vydavatelé a publicisté se snažili působit na místní publikum jednak překlady exilových tiskovin do místních jazyků či přímo periodiky určenými pro místní publikum (z poúnorových titulů např. *Democratia Militans*, z posrpnových např. římské *Listy* – viz dále), rovněž vlastními publicistickými texty do místních médií, příp. působením v místních médiích – např. Jiří Veltruský (alias Pavel Bartoň, resp. Paul Barton) spolupracoval s francouzskou revue *Preuves*, jež se orientovala na východoevropské otázky, Josef Josten podstatnou část svých publicistických aktivit vedl v angličtině atd.

b) *omezená*

Faktor omezenosti se projevoval v mnoha různých podobách. Podstatný byl limit jazykový (a dílem i kulturní) a tím omezení na příslušníky exilové komunity znalé jazyka.¹⁴¹ Omezenost exilové veřejné sféry byla dána i mnoha faktory souvisejícími s obecnými podmínkami života v konkrétních hostitelských zemích.¹⁴² Omezena byla i komunikačními možnostmi a rozptýleností napříč kontinenty. Omezena byla i početně, limitovaným množstvím exulantů jako celku,¹⁴³ a zejména těch, kteří se aktivně podíleli na utváření a rozvoji exilové veřejné sféry.¹⁴⁴ Na druhou stranu nebyla nutně omezena

¹⁴¹ S již shora naznačenými výjimkami jednotlivců, kterým se dařil průnik do místní většinové veřejné sféry. Většinou se ovšem aktivní spolutvůrci exilové veřejné sféry pohybovali jak v ní, tak překračovali do místních sfér většinové společnosti, s níž udržovali kontakty a vazby.

¹⁴² Šlo zejm. o legislativní normy a různé bilaterální dohody – viz příklad neutrálního Švýcarska a omezené publikační aktivity politických uprchlíků, dále Austrálie, kde místní zákony zpočátku imigrantům umožňovaly vydávat periodika pouze v angličtině, nebo Francie, kde např. administrátorem Svědectví musel být francouzský občan. Viz rovněž omezení RFE – při umístění vysílaček ve Španělsku a Portugalsku se rádio muselo smluvně zavázat, že se nebude plést do vnitřních záležitostí těchto zemí atd.

¹⁴³ Přesná čísla o počtech exulantů po únoru 1948 neexistují, v dostupných pramenech se pracuje pouze s odhady. Dle srovnání různých zdrojů lze dojít k tomu, že po únoru 1948 odešlo z Československa přibližně 60–70 tisíc lidí. Srov.: JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: c. d., s. 71 a TIGRID, Pavel: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990, s. 43, resp. 53. Údaje, jež si o počtech politické emigrace vedly průběžně bezpečnostní složky komunistického režimu, jsou nižší, navíc se diametrálně rozcházejí data vedená jednotlivými složkami v průběhu let. Zatímco dle pramenů Ministerstva vnitra evidovala StB k 1. lednu 1954 celkem 44 198 emigrantů (viz JIRÁSEK, Zdeněk: Československá poúnorová emigrace a počátky exilu. Brno: Prius pro ÚSD AV ČR, 1999, s. 20–21), dle jiných tajných materiálů z provenience téhož Ministerstva vnitra emigrovalo během celého dvacetiletí 1948–1967 celkem pouze 35 783 osob (srov. HANZLÍK, J., c. d., s. 305). O počtech exulantů po srpnu 1968 viz Kap. 5.

¹⁴⁴ Aktivních účastníků exilové veřejné sféry byla vždy menšina. Platí to jak o poúnorové, tak o posrpnové vlně. Platí to ale i obecně o jakékoli autentické veřejné sféře. – Srov. např. TIGRID, P. Mně se nestýskalo, Rozhovor Petra Kotyky. Praha: Gutenberg, 2010..s 17–18.

To, že oněch aktivních spolutvůrců a podporovatelů exilové veřejné sféry, byla jen omezená menšina, výstižně odhaluje např. pisatel K. P. v bilančním textu nazvaném Zamyšlení nad čtyřmi roky emigrace

hranicemi konkrétních států a místem vzniku konkrétních produktů symbolických sdělení. Např. knižní i časopisecké publikace se distribuovaly z místa původu napříč zeměmi i kontinenty k exilové komunitě v celém světě (a rovněž do Československa, byť tam ilegálně).

c) *rozptýlená*

Exilová veřejná sféra byla nepochybně i sférou rozptýlenou tak, jak byla rozptýlena ve světě celá exilová komunita.

d) *pomyslná/myšlená*

Benedict Anderson se v úvahách o předpokladech rozvoje a šíření národní identity a moderního nacionalismu zmiňuje mj. o podstatné roli tištěných médií, která napomáhala utvářet představu národního společenství. Moderní národ je pro něj *pomyslné, myšlené* politické společenství, protože „příslušníci i toho nejmenšího národa většinu ostatních členů nikdy nepoznají, nikdy se s nimi nesetkají a ani o nich neuslyší, přesto však v myslí každého z nich žije představa jejich společenství.“¹⁴⁵ V tomto smyslu lze uvažovat i o exilové komunitě jako o součásti onoho pomyslného/myšleného společenství – žije sice vně hranic daného státu, je rozptýlena v diaspoře, ovšem zároveň náleží k danému národu bez ohledu na konkrétní politické podmínky, v nichž se zrovna většina národa žijící v přesně daných hranicích konkrétního teritoria (národního státu) nachází. Mezi prostředky, které napomáhají sdílení a udržování pocitu pospolitosti a vzájemnosti, patří i knihy a tisk – v našem případě nejrozšířenější exilová média a současně prostředky spoluutváření a formování exilové veřejné sféry.¹⁴⁶

v Oknu dokořán: „Kolik z nás si kupuje i zde knihy českých nakladatelství? Kolik z nás dokáže ocenit snahu lidí, kteří zde v zahraničí vydávají knihy v češtině a slovenštině [...] Nepochopitelné také je, jak žijí mnozí v naprosté izolaci od zdejšího veřejného života, veškeré informace získávají stále ještě jen ze zpráv česky vysílaných stanic zde na Západě, nebo dokonce ze zpráv pražského rozhlasu či z novin, které dostávají od svých příbuzných z Československa, a přitom je téměř ani nenapadne konfrontovat tyto zprávy se zprávami zdejšího tisku.“ – Srov. K. P.: Zamyšlení nad čtyřmi roky emigrace. In: Okno dokořán, č. 3–4, r. 1972, s. 9–10.

¹⁴⁵ ANDERSON, Benedict: Pomyslná společenství. In: HROCH, Miroslav (ed.): Pohledy na národ a nacionalismus. Praha: Slon, 2003, s. 243–244. Pro tuto práci využívám překlad Jany Ogrocké z čítanky edičně připravené Miroslavem Hrochem. Novější verzi překladu celé Andersonovy knihy od Petra Fantyše z r. 2008 považuji za méně zdařilou, mj. i proto, že se vyhýbá práci s klíčovým termínem knihy, tj. „Imagined Communities“ a převádí jej do češtiny zástupně jako „představy společenství“. Srov. ANDERSON, Benedict: Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu. Praha: Karolinum, 2008.

¹⁴⁶ Anderson mluví výslovně o novinách, nikoli o médiích obecně. Četba novin je sice individuální, soukromou záležitostí, ale každý čtenář si je vědom, „že obřad, který vykonává, zároveň opakují tisíce (či miliony) jiných, jejichž existenci si je jist, přestože o jejich identitě nemá ani nejmenší představu.“ – srov. HROCH (ed.): c. d., s. 268. Jeho tezi lze ovšem rozšířit např. i na elektronická média (v případě exilové

e) *dočasná*

Smyslem a konečným cílem exilu je návrat do vlasti poté, co pominou příčiny odchodu do ciziny. Ti z exulantů, kteří zůstali v cizině i po pádu komunistického režimu v listopadu 1989, změnili se v krajany či zahraniční Čechy.¹⁴⁷ Exilová veřejná sféra se transformovala v krajanskou (stejně jako periodika, jež dříve pomáhala exilovou veřejnou sféru utvářet).

Exilová média byla hlavním komunikačním prostředkem, zprostředkovatelem, nejzřetelnějším projevem a současně spolutvůrcem exilové veřejné sféry. V rámci exilové komunity vytvářela specifický, sociálně-komunikační a informační prostor. Právě v exilovém rozptýlení se posiluje význam médií jako minimálního jednotícího pojítka komunity a komunikačního prostředku s širším záběrem. Integrovaná funkce médií je v exilu výraznější než při působení ve standardních podmínkách liberálně demokratického státu.

Základní komunikační funkce exilových médií lze stručně definovat tak, že sloužila:

1. ke komunikaci uvnitř exilové komunity – tedy pro exilovou komunitu jako takovou (příp. její část – např. média zaměřená vědecky či stranická periodika atd.),
2. ke komunikaci vně exilové komunity – tedy směrem k západnímu, majoritnímu publiku (viz cizojazyčné publikace jako *Democratia Militans*, publikace ČSZÚ, *Central European Newsletter* vydávaný v angličtině Tigridem a jeho kolegy, později cizojazyčná vydání *Listů* či tiskové zpravodajství exilové ČSSD v němčině – *PL Aktuell* aj.)
3. ke komunikaci s domovem (RFE, *Svědectví*, *Listy*, 150000 slov aj.).

Jednotlivá média se lišila důrazy na první, druhou či třetí funkci, poměr mezi nimi se také v průběhu času mohl měnit. V prvních letech po únoru platil zejména bod 1 a částečně 2, bod 3 byl, mj. s ohledem na izolaci Československa od vnějšího světa minimální. S postupným politickým uvolňováním pak docházelo k přesunu důrazu některých médií na

veřejné sféry lze konkrétně zmínit např. vysílání RFE, ale i pokusy o exilové televizní pořady – viz Kynclův *Videomagazín* v Londýně), která rovněž umožňují sdílet symboly a představy konkrétního společenství a přispívají tak k formování národní identity. Podobně knihy – viz exilová nakladatelství.

¹⁴⁷ Pavel Tigríd v úvodní poznámce k prvnímu oficiálnímu vydání knihy *Politická emigrace v atomovém věku v Československu* v roce 1990 uvedl: „Máme to, my emigranti obou vln – 1948/68, za sebou, ať už se vrátíme nebo zůstaneme v cizině. V tom druhém případě už nepůjde o exil, ale o svobodné rozhodnutí žít tam, kde chceme.“ Srov. TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku v Československu*, s. 7.

bod 3. Toto základní, schematické rozdělení platí jak pro exilová média pouňorová, tak pro ta posrpnová, byť ta druhá působila ve výrazně jiném společensko-politickém kontextu (viz dále).¹⁴⁸

¹⁴⁸ Předmětem pozornosti této práce jsou zejména média tištěná (periodické noviny a časopisy) a částečně též elektronická (zejm. RFE), která byla významnými konstitučními elementy exilové veřejné sféry. Mezi exilová média, jež rovněž pomáhala utvářet specifický charakter této alternativní veřejné sféry a jež nezahrnují do rámce předložené práce, lze v širším kontextu počítat např. i film (srov. VORÁČ, Jiří: Český film v exilu. Kapitoly z dějin po roce 1968. Brno: Host, 2004) či literaturu (zvláště po roce 1968 se exilová nakladatelství stala významnými centry symbolické moci).

Thompson rozlišuje čtyři typy moci – ekonomickou, politickou, donucovací (zvl. vojenskou) a symbolickou. Srov. THOMPSON, John, B.: Média a modernita. Praha: Karolinum, 2004, s. 16-21. Exilová nakladatelství a vydavatelství jakožto kulturní instituce lze považovat za (svého druhu) centra symbolické neboli kulturní moci, která je výsledkem produkování, šíření a přijímání symbolických sdělení za pomoci informačních a komunikačních prostředků. O tom, že šlo o mocenská centra (jakkoli omezená) svědčí i aktivity komunistického režimu, který se snažil vytrvale eliminovat ilegální distribuční informační a komunikační kanály, jimiž se pašovaly rukopisy a informace z Československa a zpět se dopravovaly hotové knihy a časopisy, a ty, kteří se podíleli na těchto paralelních komunikačních systémech, persekvoval (viz dále).

3. EXILOVÁ MÉDIA JAKO KONSTITUČNÍ ELEMENT ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY: SITUACE V PRVNÍM DVACETILETÍ PO ÚNORU 1948

V exilových podmínkách po únoru 1948 byla situace komplikovaná také, ale jinak než v Československu.¹⁴⁹ Společenský status československého exulanta byl zpočátku problematický, i demokratický Západ byl po úspěšné expanzi stalinismu do střední Evropy na konci 40. let minulého století v napětí.¹⁵⁰ Mnozí exulanti očekávali nový válečný konflikt a živili v sobě naději na brzký návrat domů, od čehož se odvíjely četné zahraniční politické aktivity v prvních uprchlických táborech v Německu a Rakousku, které měly směřovat k přípravě účinné zahraniční akce.¹⁵¹ Právě tam lze hledat počátky konstituování alternativní veřejné sféry čs. exilu (už tehdy za významné pomoci prvních exilových periodik jakožto informační a komunikační platformy), i když v té době téměř nikdo z politických uprchlíků nepředpokládal, že se jejich pobyt mimo domov protáhne na více než čtyři desetiletí (a někteří se domů už nikdy nevrátí).¹⁵²

Snahy o účinnou koordinaci zahraniční akce, které by směřovaly k přípravě založení reprezentativního orgánů exilu, narážely od počátku na rozpory mezi zástupci jednotlivých

¹⁴⁹ Pozornost této práce se soustřeďuje zejména na exilová média jakožto jeden ze základních konstitučních elementů exilové veřejné sféry v letech 1948–1968 a zejména pak v letech 1968–1989. Politické (i jiné) aktivity čs. exulantů po roce 1948 jsou tedy pojednány pouze přehledově se snahou akcentovat především významnější publicistické příklady s vazbou na ustavování a rozvoj této alternativní veřejné sféry. Text průběžně odkazuje na odborné práce vztahující se k jednotlivým dílčím aspektům problematiky v daném období.

¹⁵⁰ Podmínky mnoha uprchlíků v utečeneckých táborech byly velmi špatné. Poúnorové utečence z Československa navíc International Refugee Organization (Mezinárodní organizace pro uprchlíky působící jako agentura pro OSN) zpočátku neuznávala jako politické uprchlíky, což znamenalo, že neměli nárok na výhody, jež IRO uprchlíkům poskytovala – ubytování, legální ochranu aj. O změnu jejich statutu se přičinil díky mnoha intervencím v OSN a americké administrativě diplomat a zakladatel American Fund for Czechoslovak Refugees Ján Papánek a jeho přátelé. Došlo k ní koncem července 1948. – Srov. JEŘÁBEK, Vojtěch: Českoslovenští uprchlíci ve studené válce, Brno: Stilus, 2005, s. 43.

¹⁵¹ Pavel Tigríd uvádí, že počátky čs. exulantů v uprchlických táborech v Německu byly „těžké a nezdídky i hladové“. To však nebránilo intenzivním aktivitám uprchlíků: „už v prvních měsících, ještě v neutěšených chajdách či kasárnách poraženého Německa, Čechoslováci rozvinuli čilou činnost spolkovou, politickou, stranickou a klubovou: skupiny se tříštily ve skupinky, počaly se objevovat první cyklostylované časopisy a debatám nebylo konce [...] Bylo-li v táborech v Německu a v Rakousku málo jídla, a ještě méně pohodlí, o politickou aktivitu nouze nebyla ani v dobách nejhorších.“ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 69–70. Někdejší politické elity třetí republiky hromadnými sběrnými tábory v Německu většinou neprocházely a bývaly ubytovány ve vilách pro prominenty u Frankfurtu nad Mohanem. Jejich rané politické aktivity tedy vycházely odtud.

¹⁵² I jindy pronikavý analytik Tigríd uznal, že podlehl tehdejší atmosféře: „Situační zprávy takřka bez výjimky zdůrazňovaly, že k válce dojde brzo, že je nevyhnutelná: i v tom se zahraniční akce od počátku plně kryla s náladou doma. Sám jsem nebyl výjimkou v těch dobách, kdy akce stíhala akci a vzrušení z této aktivity zastíňovalo některé skutečnosti...“ (Srov. tamtéž, s. 70). Až později pochopil, že na brzký návrat domů pomýšlet nelze.

Podobně situaci vyhodnocovali už od konce roku 1949 zejm. někteří příslušníci mladší exilové generace – srov. např. pisatel Jan v časopise Skutečnost ze září 1949, který tematizoval neutěšenou situaci exulantů: „Poměry v emigraci jsou velmi skličující, není vůdce, není program, není činnost. Spoléhání na brzkou válku patrně zklame a co pak?“ – Srov. Skutečnost, roč. 1, č. 6–7, 17. září 1949, s. 5–6.

exilových politických proudů a seskupení.¹⁵³ V důsledku toho vznikla Rada svobodného Československa (dále jen RSC) coby vrcholný orgán exilu až v únoru 1949, po bezmála ročních sporech a ani potom se nestala akceschopným a reprezentativním tělesem.¹⁵⁴ Mnohdy až úporná snaha části politických exulantů o dosažení jednoty skrze reprezentativní orgán (Tigríd psal o „trpné víře v samospasitelnost jednoty“)¹⁵⁵ a striktní lpění na exilovém politickém stranictví a obsazování postů dle stranického klíče zajímaly exilovou veřejnost stále méně. Hlavní starostí exulantů bylo sehnat bydlení a práci, zajistit existenčně rodinu a pokusit se integrovat do většinové společnosti.¹⁵⁶

Domnívám se, že pro budoucí rozvoj exilové veřejné sféry podstatné, ba možná podstatnější bylo to, co se odehrávalo vně těchto snah,¹⁵⁷ tedy dílčí politické a kulturní aktivity nejružnějších sdružení, skupin a organizací stojících mimo hlavní (a konfliktní) exilové politické proudy a jejich mocenské zájmy.¹⁵⁸

¹⁵³ O příčinách a motivacích pro zastávání odlišných názorových stanovisek jednotlivých politických skupin – srov. JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: c. d. Jako jeden z prvních se kriticky vyjadřoval o politikaření v exilu Ferdinand Peroutka, který byl proti tomu, aby si politické strany nárokovaly v exilové veřejné sféře takový vliv, protože hlavní úkoly exilu nebylo možné řešit jen skrze stranickou politiku. Straníci se dle něj zajímaly „jen o udržení, respektive o rozdělení moci, jež navíc reálně neexistuje – takže exil jen ztrácí cenný čas.“ V důsledku toho Peroutka inicioval založení Masarykova demokratického svazu v lednu 1949 v Paříži (viz dále). – Srov. KOSATÍK, Pavel: Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938–1978). Praha, Litomyšl: Paseka, 2000, s. 112.

¹⁵⁴ Činnost RSC financovala zejm. americká administrativa, oficiálně skrze National Comitee for a Free Europe, neveřejně byla hlavním finančním zdrojem americká tajná služba CIA. Více o bližších okolnostech vzniku a prvních letech existence RSC – srov. např. JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: c. d.; obsáhleji k tématu srov. ČELOVSKÝ, Bořivoj: Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa. Šenov: Tilia, 2000.

Pavel Tigríd v roce 1960 (první vydání textu Marx na Hradčanech) uvedl, že RSC byla jen špatně fungujícím slepencem: „Po deset let se Rada svobodného Československa sjednocovala, drolila a reformovala, množila dělením (jednu dobu byly dvě Rady) a odhodlávala k odpovědné práci. Nic z toho nebylo, kromě hrstky provolání, několik oslav 28. říjnu, bezpočtu cyklostylovaných zpráv, které nikdo nečetl, a půl tuctu časopisů, které vznikaly a zanikaly.“ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 71–72. O zhruba dekádu později Tigríd ve svých úvahách (s jistou dávkou nadsázky) psal o tom, že není žádnou tragédií, že v zahraničí „neexistuje vrcholný, jednotný, sokolsko-legionářsko-demokraticko-masarykovsko-štefánikovský československý zahraniční orgán.“ (srov. TIGRID, P.: Politická emigrace v atomovém věku, s. 44–45). V této zhuštěné zkratce připomněl podstatnou část rozmíšek provázejících pokusy o ustavování i následnou činnost RSC, která se funkčním a efektivním vrcholným orgánem jednotného čs. exilu nikdy nestala.

¹⁵⁵ Srov. TIGRID, P.: Politická emigrace v atomovém věku, s. 45.

¹⁵⁶ Tigríd uvedl, že právě existenční starosti byly pro většinu exulantů zpočátku primární, vše ostatní byla nadstavba: „Když jsme odcházeli dál, většina do Kanady, Ameriky, Austrálie, do zemí klasické emigrace, tak první myšlenka nebyla [...], zda se vrátíme, nebo ne, nebo co bude nebo jestli jsme vlastenci, nýbrž kde budeme bydlet, kde seženeme práci, jaký bude ten nový život?“. Srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 12.

¹⁵⁷ Nepochybně ovšem hrála roli vzájemná synergie mnoha faktorů, která dohromady ve výsledku tvořila exilovou veřejnou sféru.

¹⁵⁸ Už v roce 1949 v exilu vedle RSC a politických stran existovalo celkem 28 politických, nicméně nestraničských svazů a organizací, 147 dalších institucí a spolků, vycházelo 76 českých a slovenských časopisů a bulletinů (s ohledem na primárně politický charakter poúnorového exilu měla tato periodika převážně politický charakter). Mimo bezprostředního vlivu institucionalizované politické exilové reprezentace stálo i české a slovenské rozhlasové vysílání z ciziny (BBC, vysílání z Paříže, Bělehradu, VOA a zejm. RFE – viz dále). Srov. JIRÁSEK, Z., TRAPL, M.: c. d, 45–46.

O počátcích exilové politiky a prvních iniciativách exilových politických stran srov. JIRÁSEK, Zdeněk: Československá poúnorová emigrace a počátky exilu. Brno: Prius pro ÚSD AV ČR, 1999. O exilové sociální

Svým způsobem iniciační roli pro budoucí vývoj v této části veřejné sféry sehrál Masarykův demokratický svaz (dále jen MDS), byť jeho krátká existence se může v rámci dějin poúnorového politického exilu jevit jako pouhá epizoda. Vznik svazu podnítil Ferdinand Peroutka mj. v reakci (a jako svého druhu protiváhu) na stále odkládané založení RSČ jakožto vrcholného exilového politického orgánu, nicméně snahou zakladatelů¹⁵⁹ bylo vytvořit nestranné, avšak politicko-kulturní sdružení, které mělo být, pokud možno, prosto vnitrostranických pnutí a sporů: „Masarykův demokratický svaz chce sdružit všechny kulturní a politické síly v zahraničí bez rozdílu politických stran a náboženského vyznání. Politické strany jsou jedním z nástrojů demokratické vůle. Jejich dílčí úsilí chce MDS doplňovat v přesvědčení, že politika má být zároveň kulturou. MDS nebude další politickou stranou, nýbrž kulturně politickým svazem všech, kdo v exilu cítí prvenství společných zájmů. Exil, má-li splnit své poslání, potřebuje soustředit mysl a síly k tomu, co nás spojuje nad všemi rozdíly stranickými a osobními.“¹⁶⁰ Idea bohubilá, namnoze však zůstalo jen u ní. Původní záměr se nenaplnil, svaz po několika měsících zanikl (mj. i kvůli novému aktivnímu angažmá Peroutky ve vedení RSČ) a zamýšlené publikační a informační aktivity, které zanechal, zůstaly nevelkým torzem.¹⁶¹

Model, který MDS zamýšlel rozvinout, však předznamenal budoucnost v tom, že inspiroval řadu pokračovatelů, kteří na půdoryse kulturně-politických aktivit rozvinuli svoji činnost a podíleli se tak na dalším vzestupu exilových aktivit.¹⁶²

demokracii srov. např. LUŽA, Radomír: Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989. Praha – Brno: Československé dokumentační středisko, Doplněk, 2001. O osudech sociální demokracie po sloučení s KSČ a o vývoji v exilové sociální demokracii po roce 1948 srov. KAPLAN, Karel: Sociální demokraté po sloučení s KSČ v roce 1948. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): Opozice a společnost po roce 1948, Praha: ÚSD AV ČR, 2009, s. 74–109. K počátkům exilové strany lidové srov. např. SUCHÁNEK, Drahomír: Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953). In: Soudobé dějiny č. 4/2007, s. 651–681. Problematiku poúnorového exilového stranictví ve vazbě na exilová stranická periodika v prvních letech po únoru 1948 přehledně shrnuje např. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 33–37.

¹⁵⁹ Mezi zakládajícími členy MDS byli kromě Peroutky spisovatel a umělecký kritik František Kovárna, Jan Čep, Sergej Ingr či Ján Papánek. Informační platformou se stal nestranný měsíčník Svobodný zítřek, který v Paříži vydával od září 1948 Luděk Stránský. Srov. např. KOSATÍK, P.: c. d., s. 110–113.

¹⁶⁰ Masarykův demokratický svaz. In: Svobodný zítřek, 2, 1949 č. 6, s. 1–2.

¹⁶¹ Sám Peroutka o MDS rok po ukončení jeho činnosti hovořil možná až příliš kriticky: „MDS ovšem již není mezi živými, ale byla to více méně věc mé svobodné úvahy. Během doby jsem poznal, že při výběru lidí, jaké jsme měli k dispozici, bychom nebyli asi mohli docílit toho, co mně tanulo na mysli. Zdálo se mi spíše, že bychom byli vytvořili nové prostředí pro staré chyby [...] Vystupovali jsme jako reformátoři, a přitom se dostalo mezi nás příliš mnoho lidí, kteří by byli sami potřebovali reformy.“ – Srov. Dopis F. Peroutky Petru Hrubému z 30. 10. 1950. In: PREČAN, Vilém (ed.): Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953, Praha: Československé dokumentační středisko, 2008, s. XXV. Na tomtéž místě Peroutka Petru Hrubému vyčetl, že jednou z příčin nezdaru MDS byla neexistence „intenzivní spolupráce mládeže“, která se mezitím sdružila kolem vydávání Nezávislé revue Skutečnost – o ní viz dále.

¹⁶² O záměru MDS psal uznale např. Tigrid: „Demokratičtí Čechoslováci v exilu se jen jednou pokusili o rozsáhlejší politicko-kulturní organizaci, osvobozenou od počtů stranického klíče a soustřeďující se takřka výlučně na studijní a publikační činnost: je to krátká historie Masarykova demokratického svazu...“. In:

Jedním z počínů ideově navazujících na MDS (mj. skrze výrazné publicistické aktivity) bylo založení Československého zahraničního ústavu v exilu (dále jen ČSZÚ) se sídlem v Paříži vzniklého se snahou o vytvoření institucionálního zázemí pro čs. zahraniční akci.¹⁶³ Skupina kolem Mojžíra Povolného, Ivana Gaďourka a Vlastislava Chalupy rozvinula výraznou publicistickou činnost, která se od řady ostatních exilových publikačních aktivit lišila tím, že nebyla orientována jen na exilovou komunitu, ale cíleně se snažila o kontakt s domovem¹⁶⁴ a současně chtěla oslovovat i západoevropské publikum a informovat jej o situaci v ČSR. Většina odborných (ekonomických, politologických, sociologických) studií byla vydávána v angličtině (v edici *Studies* či v bulletinu *The Cold War*). Pro české publikum byla jako komunikační platforma určen zejména časopis *Tribuna*, který byl založen už v roce 1949 v uprchlickém táboře v Murnau v Německu. Posléze se přeměnil v „list Československého zahraničního ústavu v exilu“.¹⁶⁵ Obsahovou pestrost časopisu a rychlé a podrobné informační zdroje problematizuje zmíněná vazba Vlastislava Chalupy na Státní bezpečnost, v mnoha zejm. publikačních aktivitách, které

TIGRID, P.: *Marx na Hradčanech*, s. 73. Tigríd do MDS i sám vstoupil, z čehož je zjevné, že se hodlal v tomto podniku angažovat a zřejmě v něm viděl perspektivu.

¹⁶³ Zakladatelé patřili k mladší generaci národních socialistů, ale stranická orientace pro ně nebyla v exilu určující. – srov. JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: c. d., s. 45. M. Přibáň uvádí, že jeho zakladatelé ústav označovali za nadstranickou organizaci, nicméně charakterem svých aktivit a vyhraněně levicovou profilací se blížil exilové politické straně – více srov. PŘIBÁŇ, M.: *Prvních dvacet let*, s. 30–33.

¹⁶⁴ Skupina kolem ČSZÚ deklarovala kontakt s Československou stranou práce ilegálně působící v komunistickém Československu (sama sebe ostatně označovala jako tzv. „Zahranichní skupinu Československé strany práce“ – srov. JIRÁSEK, Z. – TRAPL, M.: c. d., s. 45). Spojení s ní udržoval zejm. Vlastislav Chalupa a informace takto získávané zveřejňoval mj. časopis vydávaný ústavem *Tribuna*. Po roce 1990 však vyšlo najevo, že Chalupa odešel už do exilu jako agent Státní bezpečnosti, která pak veškeré informace zasílané do zahraničí pečlivě selektovala a rozvíjela ve spolupráci s Chalupou konspirační akce, v jejichž důsledku byli mj. zatýkáni příslušníci domácí třetího odboje aj. K případu Chalupa srov. např. MÁLEK, Jiří: *JUDr. Vlastislav Chalupa, agent StB*. In: *Securitas Imperii 2*, Praha: ÚDV, 1994. Dostupné na: <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/securita/sbornik2/2a3.html> (cit. 12. 7. 2011).

¹⁶⁵ V souvislosti s *Tribunou* a vazbou na téma této práce je třeba ještě zmínit alespoň návrh na uvažované spojení *Tribunu* s revuí *Sklizeň* vydávanou v Hamburku (zřejmě nejvýraznější kulturně zaměřený časopis prvního období). Pozoruhodná je argumentace iniciátorů sloučení Pavla Javora a Pavla Koldy, jež prozrazuje mj. plán distribuovat časopis do Československa: „Československý exil potřebuje hodnotnou, nezávislou a všestrannou revue. Zatímco *Sklizeň* se věnuje výhradně umělecké tvorbě, *Tribuna* klade důraz na problémy sociálně-politické [...] Sloučení obou časopisů by usnadnilo možnost svobodné, široké diskuse, a pomohlo překonat obtíže spojené s vydáváním a rozesláním jednotlivých časopisů. Taková revue by mohla být případně posílána do Československa, aby pomáhala vytvářet a udržovat svobodnou, demokratickou kulturu.“ – srov. JAVOR, Pavel – KOLDA, Pavel: *Návrh na společné vydávání *Sklizně* a *Tribuny**. In: *Sklizeň* 4, 1956, č. 5, s. 15 (cit dle PŘIBÁŇ, M.: *Prvních dvacet let*, s. 145–146). Ke sloučení obou titulů nikdy nedošlo. *Tribuna* však do Československa distribuována byla – v kapesních vydáních z různých měst západní Evropy na adresy v Československu. – Srov. GAĎOUREK, Ivan: *Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje*. Brno: Barrister & Principal, 2006, s. 172–173.

V tomto smyslu je *Svědectví* založené v říjnu roku 1956 pokračovatelem *Tribuny*. Ostatně – někteří z členů ČSZÚ, jako např. Mojžíra Povolný, se stali členy redakční rady *Svědectví*. Na cizojazyčné publikační aktivity ČSZÚ navázal Tigríd ještě před založením *Svědectví*, když začal v New Yorku s několika přáteli (např. s Radomírem Lužou či Emilem Ransdorfem) vydávat v angličtině pro západní publikum *Central European Newsletter* s informacemi ze střední a východní Evropy.

ČSZÚ rozvinul, lze však spatřovat jednu podstatnou součást, jež spoluutvářela počátky exilové veřejné sféry.

Z dalších skupin, jež začaly veřejně aktivně působit v počátcích ustavování exilové veřejné sféry vně politických stran, zaslouží zmínit zejména Ústřední svaz československého studentstva v exilu, v němž se sešli zástupci mladší generace exilových intelektuálů.¹⁶⁶ Už v uprchlickém táboře v německém Ludwigsburgu vydávali od prosince 1948 pod vedením Jiřího Vlasáka časopis *Doba*, do něhož autorsky přispívali např. Emil Ransdorf, Pavel Tigríd, Ivan Herben či Ferdinand Peroutka. Existence časopisu byla sice krátká (což bylo dáno i tím, jak jednotliví spolupracovníci postupně odcházeli z Německa do dalších zemí),¹⁶⁷ nicméně snaha být otevřenou diskusní názorovou platformou a nechat k politickému stranictví, jež vyznačovala vydavatelský záměr *Doby*, se přenesla i na jeden z nejvýznamnějších časopiseckých titulů prvního období po únoru 1948.

Tím byla *Nezávislá revue Skutečnost*,¹⁶⁸ kterou začali vydávat v roce 1949 v Ženevě příslušníci mladší generace exulantů, kteří neskrývali rozčarování nad tehdejší situaci poúnorového politického exilu a pokoušeli se skrze časopis mj. medializovat jednak aktuální témata, jež rezonovala v exilové komunitě, jednak obecné zahraničně politické problémy doby, které promýšleli v širším kontextu evropské i světové politiky.¹⁶⁹

Sami tvůrci *Skutečnosti* viděli svou pozici jasně: „hledat a říkat pravdu o naší současné situaci“, čímž nepřímě odkazovali na aktuální stav exilu, v němž od prvních měsíců probíhaly politické boje znesvářených stran a skupin. Názorovou nezávislost

¹⁶⁶ Anonymní pisatel (označovaný jako Jan) v revue *Skutečnost* uvádí už v roce 1949, že v exilu bylo asi 1500 studentů. Srov. *Skutečnost*, roč. I, č. 6–7, 17. září 1949, s. 5.

¹⁶⁷ Více o vydávání časopisu, jeho redaktorech a spolupracovnících in FORMANOVÁ, L. – GRUNTORÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 138–139. Ještě před ním se zástupci mladší exilové generace podíleli na založení a vydávání týdeníku *Svoboda* (od září 1948) ve Frankfurtu nad Mohanem (mezi redaktory či spolupracovníky byl Pavel Tigríd či Jiří Kovtun), který byl zřejmě jedním z vůbec prvních periodických počínů poúnorového exilu. Vojtěch Nevlud–Duben připomíná i ojedinělý počín skupiny československých uprchlíků v čele s Petrem R. Gregorem, kteří vydávali v roce 1949 pod záštitou IRO časopis *Quo Vadis?* Titul byl tištěn v Římě a obsahoval články v angličtině, italštině a němčině. Srov. NEVLUD–DUBEN, Vojtěch: *Český a slovenský tisk v zahraničí: 1945–1975*. Rukopis. Uloženo v knihovně Libri Prohibiti, Praha.

¹⁶⁸ P. Kosatík uvádí, že názvem se redakce přihlásila k odkazu Peroutkovy Přítomnosti (srov. KOSATÍK, P.: c. d., s. 135), sami redaktoři však po letech původ názvu popisovali jinak: „Návrhů na pojmenování bylo víc. Trochu jsme se obávali, aby *Skutečnost* nebyla chápána jako jakési nevyhlášení pokračování Peroutkovy Přítomnosti, proti níž jsme samozřejmě nic neměli, ale chtěli jsme být svoji. Odmítali jsme název, který by vyjadřoval, že časopis vydávají mladí, což byla sice pravda, ale jen z generační odlišnosti naše postoje nevyplývaly.“ – srov. Rozhovor se dvěma zakladateli *Skutečnosti* profesorem Ladislavem Čerychem a profesorem Zdeňkem L. Sudou (květen 1996). In: PREČAN, Vilém (ed.): *Hluboká stopa*, s. XXIX.

¹⁶⁹ V. Prečan iniciační roli *Skutečnosti* vysoce oceňuje: „Jakkoli existovala jako časopis pouhých pět let, byla *Nezávislá revue Skutečnost* jedním z velkých činů poúnorového exilu, možná vůbec největším dílem rané fáze československé ‚emigrace atomového věku‘. Byla lhní talentů, působila inspirativně a významně přispěla k vyjasňování a formulování úkolů zahraniční větve antitotalitního odporu, k pochopení světa studené války a úkolů demokratů na bojištích této války.“ – Srov. PREČAN, Vilém (ed.): *Hluboká stopa*, s. XIII–XIV.

redakční rada stavěla jako základní podmínku, což plyne i ze znění redakčního Statutu: „Nezávislosti je [třeba] rozumět v tom smyslu, že Skutečnost jako celek nezasahuje do politiky žádné z exilových stran, skupin nebo organizací, že se neúčastní jejich vzájemných sporů, že není nástrojem ani mluvčím žádné z nich [...] Skutečnost však považuje za své právo a povinnost zaujímat své stanovisko k událostem politického života exilu.“¹⁷⁰ Pozoruhodná argumentace je užita v posledním bodu Statutu: „Odmítáme postoje neutralistické ve sféře etické, politické i sociální. Hlásíme se k demokratismu a humanismu intervenčnímu, který neustává v práci, pokud je kterákoli část lidstva vystavena útlaku, bídě a utrpení.“¹⁷¹ Aktivistickým přístupem v prosazování demokratických ideálů se redakce hlásila k masarykovské tradici: „Redakce Skutečnosti soudila, že puč v roce 1948 prokázal pochybnost benešovské koncepce nedůstojných kompromisů s komunisty; a hůř, že poslední desetiletí odhalila nebezpečnou slabost západních demokratických států v souboji s totalitními režimy. V tomto střetu nechtěla hrát úlohu nezáúčastněných pozorovatelů...“¹⁷²

Hodnocení situace „skutečnostníky“ (tak sami sebe nazývali tvůrci Skutečnosti) bylo hned v úvodním, programovém textu nově vzniklé revue¹⁷³ kritické a předznamenalo podnětný styl psaní a obsahovou náplň časopisu, který chtěl realitu popisovat bez iluzí a věčně.: „Charakteristická je již skutečnost, že nemáme v záplavě emigračních tiskovin – až na pramalé a občasné výjimky – žádnou tribunu, která by příčiny našeho zhroucení vážně hledala, nebo si jen takovou otázku trpělivě kladla. Vytvářejí se místo toho nové legendy – proč? Čeho se obávají bývalí politikové, jestliže upřímně chtějí pomoci svému národu, že mlčí o chybách nedaleké minulosti? Chtějí přelhat sami sebe? Nemá-li se mluvit pravda ani v emigraci, kde se tedy má mluvit? [...] Politické vedení emigrace jde osvědčenými cestami let 1945–1948 [...] Opravdu pokračuje v žabomyších vádách a válkách a argumentuje s komunisty stejnými tichošlápskými a plochými důvody jako doma.“¹⁷⁴

Komentáře a analýzy týkající se situace čs. exilu pak tvořily podstatnou část časopisu, zvl. v prvních dvou ročnících.¹⁷⁵ Kromě toho se ale redakce kriticky

¹⁷⁰ Skutečnost, roč. 5, č. 11–12, s. 140.

¹⁷¹ Tamtéž.

¹⁷² HRUBÝ, Petr: Český realismus v exilu. O časopise Skutečnost (1948–1953), In: Soudobé dějiny č. 4/2007, s. 747.

¹⁷³ Název textu Je to horší, než si myslíte! je příznačný – lze jej číst jako vzkaz mladé generace rozhádaným exilovým politickým reprezentantům, kteří se navzájem vinili ze selhání v únoru 1948 aj.

¹⁷⁴ Autorství nepodepsaného úvodního textu z prvního čísla Skutečnosti přisoudil V. Prečan Zdeňku Sudovi. Srov. Skutečnost, roč. I, č. 1–2, 1949, s. 1–2, resp. PREČAN, V.: c. d., s. 49.

¹⁷⁵ Do diskuse o stavu a úkolech politického exilu se krom „skutečnostníků“ zapojili se svými příspěvky např. Pavel Tigrid (text Limity politického exilu – roč. 1, č. 8–9, s. 40 an.), Otakar Odložilík (dopis redakci, r. I, č. 6–7, s. 28–31) či Ferdinand Peroutka (Jak být exulantem – roč. 2, č. 11–12, s. 213–216).

vypořádávala s širokou škálou témat (problematika poválečného odsunu Němců na principu kolektivní viny,¹⁷⁶ budoucnost česko-německých vztahů, politika třetí republiky, příčiny a důsledky února 1948, otázky týkající se vztahů demokratických a totalitních režimů, budoucího politického uspořádání Evropy, otázky ekonomické, kulturní aj.).¹⁷⁷

Do kriticky laděné a intelektuálně náročné revue přispívali i zástupci exilové politické elity, výrazní publicisté a literáti rozptýlení po celém světě – např. Ladislav Feierabend, Jaroslav Stránský, Ferdinand Peroutka, Pavel Tigrid, Jaroslav Dresler, Jiří Kovtun, Karel Brušák a další.

V kontextu utváření exilové veřejné sféry je pozoruhodná nejen obsahová šíře záběru časopisu, ale i snahy „skutečnostníků“ (v duchu jimi vytčené intervenční demokracie) rozšiřovat své aktivity nad úzký rámec vymezený časopisem i exilovou komunitou. Skupina tak začala cíleně rozšiřovat komunikační a informační možnosti a navazovat spolupráci s exilovými novináři a vydavateli,¹⁷⁸ a rovněž spolupracovat se zahraničními autory a oslovovat kromě exilového i západní čtenářské publikum.¹⁷⁹ Revue začala vycházet i cizojazyčně (německy a anglicky) pod názvem *Democratia Militans* (i v tomto názvu je obsažen odkaz na onen „intervenční humanismus“), kde v překladech vycházely nejdůležitější texty ze *Skutečnosti* a příspěvky nizozemských, německých, britských, ale i ukrajinských či rumunských spolupracovníků.¹⁸⁰

Příčin zániku *Skutečnosti* a rozpadu skupiny a konce jejích společných aktivit bylo více, kromě finančních potíží (vydávání přestal údajně podporovat americký sponzor)¹⁸¹ se

¹⁷⁶ „To, že Němci nejsou lidé, je tiše přijato jako jedenácté přikázání celým národem na základě mstivé teze o kolektivní zodpovědnosti. Je tedy vše dovoleno, od znásilňování žen až k hromadným vraždám [...] Tedy, první věc, kterou je nutno si již zde v exilu definitivně vyjasnit, je holá skutečnost o třetí republice ve světle humanity. Suchá pravda je, že to nebyla republika ani svobodná, ani demokratická, ani lidská.“ – srov. Xavier (pseud. Jiří Nehněvajsa) v rubrice Několik poznámek k německé otázce, *Skutečnost*, roč. 1, č. 8–9, s. 24–27.

¹⁷⁷ V tiráži časopisu se uvádělo v různých modifikacích, nejdříve francouzsky, pak anglicky, že jde o „nezávislou revue pro otázky literární, politické, ekonomické a sociální“.

¹⁷⁸ Viz oznámení o vzniku Informační služby *Skutečnosti* a vydávání bulletinu jako informační platformy pro exilové novináře: „Bulletin přináší aktuální zprávy z ČSR, citáty z československých novin a časopisů a komentáře. Chce našim novinářům dodávat materiál a umožnit jim, aby umístili v cizím tisku zprávy a krátké články o situaci v ČSR.“ – srov. *Skutečnost*, roč. 2, 1950, č. 5–6, druhá strana obálky.

¹⁷⁹ „Skupina *Skutečnosti*, která je jádrem nového sdružení *Democratia Militans*, vydala první svazek revue *Democratia Militans* v anglické a německé verzi. Jejím programem je sdružit universalistické demokraty a poskytnout tak základnu ke spolupráci všech lidí, kteří pociťují své demokratické přesvědčení jako základní distinkci před příslušností národní, třídní, stranickou či skupinovou.“ – tamtéž.

¹⁸⁰ Na cizojazyčná vydání reagovali pozitivně např. filozof Bertrand Russell či šéfredaktor *Deutsche Rundschau* Rudolf Pechl. „*Skutečnost* tak dokázala z nebezpečí diaspory, z rozptýlení exulantů na pěti kontinentech, vytvořit pozitivní hodnotu tím, že otevřela své stránky příspěvkům z celého světa, včetně dopisů, které nejenže informovaly o situaci a vývoji v mnoha státech, ale navíc pomáhaly obnovit sounáležitost exilu jako části bojujícího národa.“ – Srov. HRUBÝ, P.: c. d., s. 749.

¹⁸¹ Srov. PREČAN, V.: *Hluboká stopa*, s. XLVII.

v průběhu času měnily i osobní preference a názory redaktorů, někdejší studenti zakládali rodiny, hledali nové pracovní příležitosti atd.

S ohledem na téma této práce je podstatný i fakt, že mnozí ze spolupracovníků revue poté působili v mediální oblasti a pomáhali rozvíjet tuto součást exilové veřejné sféry (po vzniku RFE přešla řada „skutečnostníků“ tam a pomáhala jinými prostředky udržovat onu myšlenku intervenční demokracie (či demokracie bojující),¹⁸² jejich stopa posléze vede i k časopisu Svědectví (Pavel Tigrid, Jiří Kovtun, Peter Demetz¹⁸³ aj.), mnozí dál publikovali i v dalších vznikajících exilových periodikách.

Součástí rozvoje exilové veřejné sféry v první dekádě po únoru 1948 byly i další aktivity. Připomeňme ještě alespoň vznik Kulturní rady v roce 1953 (pův. název – Česká kulturní rada v exilu), která byla prvním pokusem o vytvoření institucionalizovaného rámce pro kulturní práci v exilu¹⁸⁴ či následné založení Společnosti pro vědy a umění (SVU) ve Washingtonu v roce 1958.¹⁸⁵ Právě SVU se stala nejdůležitější vědecko-kulturní institucí s propracovanou organizační strukturou, jasně definovaným členstvím a pravidelnou sjezdovou činností, která rámcovala její vědecké aktivity. Její vydavatelské úsilí zahrnovalo jak práce vědecké, tak beletrii, z aktivit v češtině nutno v této souvislosti zmínit založení reprezentativního odborného čtvrtletníku Proměny (1964–1991), který patří k vrcholným projevům odborné publikační činnosti čs. exulantů v prvním dvacetiletí po únoru.¹⁸⁶

¹⁸² „Řada z nás už na jaře 1951 nastoupila do Svobodné Evropy. I když jsme tam přišli jako jednotlivci, naše postoje a názory se v počátcích vysílání SE patrně projevovaly.“ – srov. Rozhovor se dvěma zakladateli Skutečnosti profesorem Ladislavem Čerychem a profesorem Zdeňkem L. Sudou (květen 1996). In: Prečan, V.: Hluboká stopa, s. XXXI.

¹⁸³ Peter Demetz později jako akademický pracovník Yale University v New Haven, USA.

¹⁸⁴ U jejího zrodu stál vydavatel kulturního časopisu Sklizeň (první číslo vyšlo v lednu 1953 v Hamburku) Robert Vlach a jeho jmenovec Antonín Vlach. Zatím nejobsáhleji se tématu věnoval M. Příbáň. Připomíná, že primární orientace Kulturní rady směřovala dovnitř exilové komunity, nicméně ve svých aktivitách se snažila oslovovat i západní umělce a získávat jejich podporu – např. prostřednictvím tzv. Akce solidarity: „Kulturní rada se obrací na cizí spisovatele, hudební skladatele i výtvarné umělce s prosbou o gesto solidarity vůči českým autorům v exilu u příležitosti literární a hudební soutěže Křesťanské akademie.“ Srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 113. Právě aktivity tohoto druhu pomáhaly překračovat omezené hranice exilové komunity a rozšiřovaly pole působnosti exilové veřejné sféry v prvních letech po únoru 1948 na Západě.

¹⁸⁵ Pobočky SVU následně vznikaly v dalších zemích světa, v Evropě byla zpočátku nejvýznamnější ta ve Švýcarsku, jejím prvním předsedou byl Přemysl Pitter. Více o ní viz např. TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2004. Více o minulosti i současných aktivitách SVU viz např. RECHCÍGL, Miloslav: On behalf of Their Homeland: Fifty years of SVU. An Eyewitness Account of the History of the Czechoslovak Society of Arts and Science. East European Monographs, 2008 či oficiální webové stránky: <http://www.svu2000.org/>, dále PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 271 ad.

¹⁸⁶ Vedle Proměn zmiňme z cizojazyčných publikací spjatých s SVU alespoň založení odborného periodika Kosmas. Journal of Czechoslovak and Central European Studies v angličtině (od r. 1982 v New Yorku.

Specifické postavení (protože od počátku směřoval své informační a publicistické aktivity cizojazyčně převážně směrem k západoevropské společnosti) má v tomto kontextu solitér usazený ve Velké Británii novinář Josef Josten, který uprchl z Československa v březnu 1948. Jeho výhodou, ve srovnání s mnoha jinými uprchlíky, bylo zázemí, které mohl ihned po příchodu do Británie využívat díky rodině své anglické manželky. Hned v dubnu 1948 tak založil v Londýně Free Czechoslovakia Information Service (dále jen FCI), informační agenturu, která vycházela vstříc volání předních představitelů politického exilu po nezbytnosti informovat aktuálně a pravidelně demokratický Západ o dění v Československu. Základem Jostenovy publicistické činnosti bylo pravidelné vydávání anglického bulletinu *Features and News from Behind the Iron Curtain*,¹⁸⁷ který postupně distribuoval do třiceti zemí světa. Zprávy FCI bývaly publikovány i v prestižních světových denících jako *The Times*, *The Daily Telegraph*, *The New York Times* aj. Jostenova informační a publicistická aktivita byla mimořádná – kromě vydávání bulletinu pořádal kampaně a protestní akce proti komunistickému režimu v Československu, publikoval texty v britském tisku, externě spolupracoval s BBC, přednášel, pořádal tiskové konference, organizoval akce na pomoc uprchlíkům z Východu a i v posledních letech života se aktivně angažoval v aktivitách poukazujících na porušování lidských práv

Vychází dosud pod modifikovaným názvem *Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal*) – snahou bylo tematizovat středoevropskou problematiku přímo pro západní publikum. U zrodu tohoto odborného periodika byli i někdejší „skutečnostníci“ Zdeněk L. Suda či Jiří Nehněvajsa.

V kontextu titulů s ambicí přinášet v prvním dvacetiletí po únoru 1948 náročnější odborné texty a publicistiku v češtině je třeba uvést ještě římské *Studie*, revue Křesťanské akademie, jejíž založení v roce 1958 se dobově kryje s počátkem vydávání *Proměn*. Původně nepravidelník akcentující křesťansky zaměřenou tematiku, ale tematizující i vědu, „laickou“ kulturu či politiku se změnil od konce 60. let ve čtvrtletník, později vycházel až 6× ročně. Záměr tvůrců v čele s Msgre. Františkem Plannerem vystihuje úvodní slovo v prvním čísle: „Jestliže Křesťanská akademie dává do rukou české veřejnosti tento sborník studií, chce tím ukázat, že plní onu část svého pracovního programu, která je jí nejvlastnější jako studijnímu ústavu Cyrilometodějské ligy. Ani v exilu se nezapomíná na vážnou vědeckou práci. Ovšem naši autoři jsou nuceni posílat své vědecké práce k uveřejnění do cizojazyčných časopisů. Má to sice svůj velký význam, poněvadž věda a pravda nezná těsné hranice nacionalismu. Avšak přece každý autor je rád, může-li rozmnožit i svůj národní vědecký kapitál a nemusí-li jej ukládat jen v cizích valutách.“ – Srov. PLANNER, František: Předmluva vydavatele, in: *Studie* č. 1/1958, s. 1.

Uvedené tituly budou dále zmíněny v kapitolách pojednávajících o posrpnovém exilu a jeho publikačních aktivitách.

¹⁸⁷ *Features and News from Behind the Iron Curtain* byl název ediční řady, v následujících letech Josten začal vydávat v jejím rámci např. *The Voice of Cuba News Service* či tibetskou řadu *Features and News* nazvanou *Tibetan News Agency*. Bulletin týkající se Československa, jehož první číslo vyšlo v únoru 1949, měl titul *Information Service of Free Czechoslovakia*. Následujících třicet let titul vycházel v týdenní periodicitě. Od roku 1979 pak jako měsíčník. Srov. FORMANOVÁ, L. – GRUNTORÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 361–362. V pozdějších letech i nadále Josten sledoval dění ve východní Evropě, současně však přinášel i zprávy z dalších zemí, např. z těch rozvojových, a snažil se dokládat růst sovětského vlivu v nich. Mj. i v důsledku značného rozšíření záběru informační kvalita zpráv klesla. Srov. POLIŠENSKÁ, M.: c. d., s. 261–263.

Připomeňme na tomto místě, že *Free Europe Press* jakožto jeden z projektů Národního výboru pro Svobodnou Evropu (NCFE) vydával bulletiny podobného názvu: *News from Behind the Iron Curtain*.

v Československu a dalších zemích východní Evropy.¹⁸⁸ Jeho kniha *Oh, my country!*, svědectví o komunistickém puči v Československu, vyšla na Západě v angličtině již v roce 1949 (česky až následující rok pod titulem *Československo žaluje*) ve snaze informovat anglicky mluvící publikum.¹⁸⁹

Josten se také autorsky a editorsky podílel na vydávání Československých novin, které vycházely v letech 1949–1950 v Německu jako týdeník pro exulanty v uprchlických táborech.¹⁹⁰ Následně začal v Londýně vydávat pro české publikum týdeník *Čechoslovák* v zahraničí (v letech 1951–1967), který navazoval na bulletiny FCI.¹⁹¹

¹⁸⁸ V říjnu 1979 Josten založil britskou větev Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) jako Committee for Defence of the Unjustly Prosecuted (CDUP). Hlavním cílem CDUP bylo působit aktivně na zahraniční veřejnost a získávat u ní podporu a zastání pro persekované ochránce lidských práv v Československu. Agenturu FCI Josten provozoval až do své smrti v roce 1985. Podrobně o jeho aktivitách v kontextu československo-britských diplomatických vztahů – srov. POLIŠENSKÁ, Milada: *Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten*. Praha: Libri 2009. Součástí publikace jsou i analýzy reflektující kriticky kvalitu a relevanci informací produkovaných FCI. Např. v citaci dokumentů z britského velvyslanectví v Praze se uvádí: „U ekonomických a obchodních zpráv údaje, které uvádí Josten, se neliší od údajů, k nimž má velvyslanectví snadný přístup. Josten má ale v svém bulletinu hodně chyb a nepřesností – místo tisíců uvádí stovky, něco přehání, jeho závěry jsou obecné a odpovídají tomu, co se běžně píše o poválečné situaci v Evropě celkově.“ Z jiné zprávy britských diplomatů plyne, že Josten svými aktivitami inspiroval britská média v probuzení zájmu o dění v Československu. – srov. tamtéž, s. 243–245. V závěrečném shrnutí své práce ovšem Polišenská uvádí: „Jako zdroj informací pro britské novinářské prostředí *Features and News* měly význam marginální a jako pramen poučení o nebezpečí komunismu pro čtenáře ve Velké Británii a v jiných zemích rovněž neměly větší důležitost.“ (tamtéž, s. 677).

¹⁸⁹ Pro úplnost zmíníme ještě Jostenovu zasilatelskou Knížní službu FCI, kterou založil na počátku 60. let jako vedlejší činnost, s jejíž pomocí financoval FCI. V bulletinu *Features and News* pravidelně zveřejňoval nabídkové seznamy knih v češtině, slovenštině i světových jazycích. Nabízel jak knihy vztahující se k problematice komunismu a vývoje ve východní Evropě, tak beletrii. Více viz POLIŠENSKÁ, M.: cit. d., s. 575–578. Když Josten bilancoval tuto aktivitu v roce 1973, kdy se rozhodl ji ukončit, uvedl: „Našimi sklady prošlo za ta léta statisíce knih od nejnovější exilové literatury po inkunábule staré téměř 500 let! Obohatili jsme jimi nejednu domácnost v exilu, vybavili universitní a jiné knihovny českou a s naší věcí související světovou literaturou. Vydali jsme sami řadu knih a brožur ...“ – srov. inzertní oznámení ve *Frankfurtském Kurýru* č. 3/1973, roč. IV., s. 25.

¹⁹⁰ Noviny vycházely zejm. za redakce Vojtěcha Nevluda–Dubna. Několik měsíců existovaly pod změněným názvem FCI – Information Service for a Free Czechoslovakia – Československé noviny, což dokládá přímé informační propojení s Jostenovou FCI a anglicky vydávaným bulletinem.

¹⁹¹ Informace v češtině začal Josten vydávat v rámci FCI už v roce 1949 formou české přílohy FCI. V roce 1950 vyšlo nepravidelně několik českých čísel, od ledna 1951 začal vycházet *Čechoslovák* pravidelně jako týdeník. Srov. POLIŠENSKÁ, M.: c. d., s. 317–324. Tamtéž i o redakční přípravě časopisu a provozních a finančních potížích.

3.1 Vznik Rádia Svobodná Evropa: první fáze komunikace s domovem

Postupné ustavování exilové veřejné sféry, jež probíhalo v prvních letech po únoru 1948, mělo jeden podstatný limit: komunistický režim v Československu totiž během krátké doby po převzetí moci uzavřel hranice a zemi od západního světa téměř izoloval.¹⁹² Možnosti působení exilové veřejné sféry ze zahraničí na veřejnost doma byly tedy zásadním způsobem omezené. Kontakty a komunikace na spojnici domov – exil byla na počátku 50. let minimální.¹⁹³ Zásadní změnu v působení aktivní části demokratického exilu na domov přinesl vznik Rádia Svobodná Evropa (dále jen RFE) a posléze i časopisu Svědectví.

Po založení RFE se začalo exulantům dařit účinně, systematicky a dlouhodobě narušovat komunikační a informační bariéry mezi Západem a Východem (zkušební československé vysílání začalo od července 1950, pravidelné od 1. května 1951 – jako první z východoevropských redakcí RFE) a názorově ovlivňovat veřejnost v Československu.¹⁹⁴ Projekt RFE v zásadě mohl navazovat i na časově nepříliš vzdálenou

¹⁹² O způsobech mocenského ovládnutí informačních a komunikačních kanálů komunisty a izolaci země od okolního světa po únoru 1948 – srov. KAPLAN, Karel: Informační monopol režimu. In: KAPLAN, Karel – TOMÁŠEK, Dušan: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956, Praha: USD AV ČR, 1994, s. 50–62. O přísné regulaci oběhu informací a informační izolaci zemí východní Evropy za železnou oponou v kontextu americké zahraniční politiky a plánů na vznik RFE – srov. CUMMINGS, Richard, H.: Cold War Radio. The Dangerous history of American broadcasting in Europe 1950–1989. Jefferson, North Carolina, London: McFarland and company Publisher: 2009.

¹⁹³ O izolaci země – viz i P. Tigrid: „v první polovině padesátých let my emigranti jsme nezahledli na Západě živého Čecha ani Slováka, ještě tak Adolfa Hoffmeistera, který se šíleně bál. Komunistické Československo byla uzavřená, izolovaná země, ze které jsme mohli číst jenom noviny, Rudé právo, to jsme se toho dočetli!“ – srov. Tigrid, P.: Mně se nestýskalo, s. 14–15.

Exilová periodika byla v prvních letech orientována primárně na exilovou komunitu, příp. na recipienty žijící na Západě (a i tam byla vzájemná komunikace a výměna informací obtížná). Jistě v tom hrály roli (krom finančního aspektu) i výrazně omezené možnosti distribuovat exilové tiskoviny do ČSR. První masivnější kontakt domácího obyvatelstva s exilovými tiskovinami tak souvisí až s informačními kampaněmi organizovanými Národním výborem pro Svobodnou Evropu (National Comitee for a Free Europe – NCFE) pod hlavičkou RFE – balonové akce s časopisem Svobodná Evropa určeným pro domácí čtenáře – viz CUMMINGS, Richard, H.: Baloons over East Europe: The Cold War Leaflet Campaigns of Radio Free Europe. In: The Falling leaf, No. 166, Autumn 1999. Dostupné na: <http://www.psywarsoc.org/FallingLeaf/balloons.php> (cit. 5. 7. 2011). K témuž v češtině – srov. TOMEK, Prokop: Balony svobody nad Československem. In: JUNEK, Marek a kol. Svobodně. Rádio Svobodná Evropa 1951–2011. Praha: Radioservis, 2011, s. 154–169.

¹⁹⁴ O českém vysílání BBC jakožto významné informační alternativě po únoru 1948 (viz dále). RFE byla jedinou, s čs. exilem personálně úzce propojenou institucí, která působila proti režimu v Československu od roku 1951 nepřetržitě až do pádu režimu v roce 1989. Vedení stanice si zachovávalo od exilového hnutí odstup, nicméně propojení RFE a exilových periodik a dalších exilových aktivit fungovalo po celou dobu komunistického panství v Československu (viz dále). RFE byla ve svém působení pacifická i v tom, že na rozdíl od ostatních rozhlasových stanic, jež připravovaly vysílání v češtině a slovenštině, nabízela nejrozsáhlejší a nekomplexnější programovou nabídku, i proto je v této práci, která jinak reflektuje převážně produkci tištěných médií, věnován vysílání RFE rozsáhlejší prostor.

O tom, že pražský režim měl poměrně přesné informace o rozsahu i způsobech zahraničního rozhlasového vysílání, svědčí i přísně tajné zprávy pro ÚV KSČ ze září 1952: „Střední a dlouhé vlny. Toto nepřátelské

válečnou zkušenost Čechů s poslechem zahraničního rozhlasu. Nejeftivnější bylo za Protektorátu české vysílání BBC, které ovlivňovalo české posluchače od září 1939 po celou válku.¹⁹⁵

Jednoznačnou orientaci činnosti na domov potvrdil první ředitel československé sekce Ferdinand Peroutka při zahájení vysílání: „Já i moji přátelé začneme tam, kde jsme před třemi lety přestali: budeme vydávat časopis. Budeme to dělat tím jediným možným způsobem, který ještě zbývá demokratickým Čechům a Slovákům, aby na to tyranská vláda nemohla položit svoji tlapu: budeme jej vysílat vzduchem.“¹⁹⁶ Peroutka znal dobře sílu psaného slova (rozhlasovým redaktorem se stal jen souběhem okolností až v exilu a nerad), proto jeho odkaz na „vydávání časopisu“, i on však v tehdejší situaci dospěl k poznání, že nejúčinnější způsob, jak překonávat ostnaté dráty na hranicích a zajišťovat

vysílání proti nám vede: ‘Svobodná Evropa’, Anglie (BBC), USA (‘Hlas Ameriky’), Jugoslávie a Kanada (přes anglické vysílače) [...] Na krátkých vlnách vedou proti nám nepřátelské vysílání: Svobodná Evropa, USA (Hlas Ameriky), Anglie (BBC), Francie, Jugoslávie, Kanada, Itálie, Vatikán a Španělsko...‘. Srov. KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: c. d., s. 94.

Pojednat v tomto textu historii čs. vysílání dalších rozhlasových stanic, např. BBC, by překračovalo záměr práce a současně by to vyžadovalo modifikaci tématu. Žádná ze stanic se velkorysostí programového schématu nevyrovnala RFE, proto jsou tato vysílání zmíněna jen stručně. Pokud jde čistě o denní časový rozsah programu, byl projekt RFE v zásadě srovnatelný s komerčními rozhlasovými stanicemi. Platí však, že všechny stanice, které vysílaly do Československa v češtině a slovenštině, si našly své, byť omezené, publikum.

Zmíňme zde alespoň výběrově několik exulantů, kteří působili v redakcích zahraničního vysílání na Západě: Kontinuitu čs. vysílání BBC po roce 1948 udržovali např. Ivan Jelínek či Karel Brušák, od roku 1948 působil jako řádný člen redakce např. novinář a národně demokratický exilový politik Rudolf Kopecný (činný v BBC už od r. 1945 jako pomocný překladatel a hlasatel). Více o Kopecném srov. PIRKL, Tomáš: Rudolf Kopecný a československý poválečný exil. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): Studie z dějin emigrace. Olomouc: Verbum, 2003, s. 122–157. Od roku 1948 pracoval v BBC i Zdeněk Mastník (stálým redaktorem se stal na počátku 50. let), který pod pseudonymem Pavel Holan vysílal do Československa pořad Týden v Británii a na konci 60. let se stal vedoucím čs. vysílání BBC. V čs. sekci zahraničního vysílání francouzského rozhlasu v Paříži působil Jaroslav Vrzala (který byl současně administrátorem Svědectví). Na českém vysílání ze španělského Madridu v rámci stanice Radio Nacional de España se podílel např. Bohdan Chudoba či Lev Prchala. Ve vysílání kanadského rozhlasu CBC (Canadian Broadcasting Corp.) působil jako redaktor a hlasatel Jiří Škvor (pseud. Pavel Javor), s bělehradským rozhlasem krátkodobě spolupracoval Bohumil Laušman atd.

¹⁹⁵ Rozhlasové vysílání BBC v češtině pod názvem Volá Londýn bylo zahájeno 8. září 1939, v roce 1940 vznikl pořad Hovory k domovu a od března 1943 vysílal Hlas svobodné republiky, který měla k dispozici československá exilová vláda. Zpočátku obstarával agendu Jan Masaryk, později české vysílání působilo pod informačním odborem exilového ministerstva zahraničí, resp. státního tajemníka Huberta Ripky, který měl na starost rozhlasovou propagandu. V češtině se do okupované země vysílalo i z Moskvy, za český program zodpovídal Gustav Bareš. Více srov. např.: KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P.: c. d., s. 105–106. Válečné vysílání se omezovalo na denní rozsah v řádu maximálně desítek minut.

Tradice válečného poslechu BBC pokračovala i po únoru 1948, kdy se BBC stala nejvýznamnějším zdrojem alternativních informací před vznikem RFE – viz Kaplanem citované tajné interní zprávy StB z března 1948 o vzestupu poslechu zahraničního rozhlasu a nebyvalém rozmachu tzv. šeptandy, tj. ústně předávaných zpráv: „zvýšený poslech cizího, hlavně anglického rozhlasu, ať již ze zvědavosti, co o nás smýšlí západní velmocí, a ze strachu, že dojde brzy k nové válce [...] Nelze podceňovat tyto české relace londýnského BBC [...] Zprávy, které jsou mezi obyvatelstvem rozšiřovány, mají svůj vznik většinou v hlášení londýnského rozhlasu nebo v záměrně rozšiřované protikomunistické propagandě...“ – srov. KAPLAN, K.: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 12.

¹⁹⁶ Srov. PEROUTKA, F.: Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE. In: Skutečnost, r. III, č. 5, 1951, s. 85.

transfer informací a komunikaci s domovem, je cesta vzduchem (stejným způsobem přes železnou oponu po jistou dobu putovaly i tištěné materiály – viz dále). Navzdory komunistickým rušičkám (rušení zahraničního rozhlasu označovali komunisté termínem ‚radioobrana‘ a rušičky byly dle nich ‚obrné vysílače‘)¹⁹⁷ se stalo vysílání RFE trvalou součástí komunikace domova s exilem (v tehdejší Československu kolovaly v opisech i záznamy vysílaných pořadů, čímž dopad vysílání nezůstal omezen pouze na elektronická média a násobil se; následně díky rozvoji techniky se šířily i nahrávky jednotlivých pořadů). RFE se stala zásadní institucí svého druhu, která zaštiťovala mnohé exilové aktivity.

Začátek RFE je spjat s aktivitami National Committee for a Free Europe (Národní výbor pro Svobodnou Evropu, dále jen NCFE).¹⁹⁸ Výbor vznikl v New Yorku v červnu 1949 jako soukromá nezisková organizace amerických občanů¹⁹⁹ s cílem podporovat demokratické exulanty, kteří uprchli z komunistické východní Evropy.²⁰⁰ Podle původního záměru se aktivity NCFE soustřeďovaly mj. na rozhlas a tisk. Jedním ze základních cílů výboru mělo být vytvoření platformy pro exilové představitele, jejímž prostřednictvím by mohli oslovovat veřejnost doma v Evropě v jejich rodném jazyce, a to jak prostřednictvím

¹⁹⁷ Srov. KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: c. d., s. 54. Více o způsobech rušení zahraničního rozhlasu komunistickým režimem srov. např. TOMEK, Prokop: Rušení zahraničního rozhlasové vysílání pro Československo. In: *Securitas Imperii* 9, ÚDV, Praha 2002, s. 334–367.

¹⁹⁸ Takto je organizace zapsána do rejstříku společností státu New York. Později se její název několikrát změnil, nejdéle používaným názvem byl Free Europe Committee Inc. Více o výboru, jeho aktivitách a vztahu k exilu – srov. PALEČEK, Pavel: Protikomunistická propaganda ve studené válce. Výbor pro svobodnou Evropu a exil. Brno, FF MU, 2010, disertační práce.

¹⁹⁹ Prvním prezidentem NFCE se stal bývalý diplomat a pozdější první civilní ředitel CIA Allen W. Dulles, prvním pokladníkem vlivný bankéř Frank Altschul, s nímž se znali a stýkali mj. manželé Peroutkovi. Srov. tamtéž, s. 18–22.

²⁰⁰ Z prvního paragrafu stanov plyne, že výbor se v žádné ze svých aktivit nesmí zabývat politickou propagandou. Pro jeho zakladatele však právě to měl být hlavní úkol výboru, jenž se stal pro příští léta významným představitelem boje proti komunismu, kvůli němuž podporoval stovky organizací. Srov. tamtéž, s. 17. Pravidelnou finanční podporu poskytoval i představitelům RSC. Srov. např. ČELOVSKÝ, B.: c. d., s. 50.

Posléze bylo prostřednictvím NFCE financován i provoz RFE, ovšem pravý původ peněz byl v americké administrativě, výbor poskytoval jen krytí před veřejností. O propojení celého podniku s vrcholnou americkou politikou svědčí krom personálního zastoupení ve výboru i fakt, že NFCE v zásadě naplňoval jeden ze závěrů Rady národní bezpečnosti USA z konce roku 1947, kdy se americká administrativa zabývala plány, jak efektivně čelit sovětské propagandě: „Jedním z cílů kampaní této psychologické války bylo vytvořit náhradní rádiové stanice, které budou vysílat do zemí pod sovětskou kontrolou a přitom nebudou oficiálně spojeny s americkou vládou. Tyto stanice mohou vysílat programy a názory, které Voice of America – sponzorovaný americkou administrativou – vysílat nemůže.“ – srov. CUMMINGS, Richard, H.: *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950–1989*. Jefferson, North Carolina, London: McFarland and Company Publisher, 2009, s. 6. Architektem tohoto plánu byl politik George F. Kennan, mj. blízký přítel jak Allena Dullese, tak Franka Altschula – všichni tři pak stáli u zrodu NFCE.

rozhlasu, tak tištěných médií.²⁰¹ V rámci výboru byla zřízena sekce Radio Free Europe, prapočátek budoucí vlivné stanice, další z raných mediálních aktivit byla sekce Free Europe Press, jejímž cílem bylo vydávat tištěné materiály a organizovat jejich dopravu přes železnou oponu, zejména za pomoci speciálně upravených balónů.²⁰²

Financování četných aktivit NCFE bylo pro organizaci tohoto typu obtížné, proto se výbor v roce 1950 rozhodl připravit propagační a sbírkovou kampaň nazvanou Crusade for Freedom.²⁰³ To, že kampaň vytvářela spíše alibi pro veřejnost a ve skutečnosti podstatnou část nákladných aktivit NCFE tajně financoval federální rozpočet USA, konkrétně kapitola zpravodajské služby CIA (která se podílela i na řízení), bylo zveřejněno až mnohem později.²⁰⁴

²⁰¹ Srov.: PALEČEK, P.: c. d., s. 32. Reálné propojení RFE s reprezentanty exilových organizací, např. RSC, bylo jen volné. Čelovský uvádí, že RSC měla „zcela marginální vliv na provoz a program Svobodné Evropy.“ – Srov. ČELOVSKÝ, B.: c. d., s. 57.

²⁰² Právě těmito balony byly do Československa přes železnou oponu dopravovány i skutečné časopisy nazvané Svobodná Evropa, čímž se svým způsobem Peroutkova paralela časopisu a vysílání uzavřela.

²⁰³ Současně šlo o do té doby nejrozsáhlejší vnitropolitické tažení proti komunismu v USA. Následně vznikla v říjnu 1950 i organizace téhož názvu. První tažení za svobodu začalo 4. září 1950. Cílem bylo oslovit co nejvíce Američanů, aby symbolickým příspěvkem a svým podpisem podpořily svobodu zemí za železnou oponou. Výnos z prvního tažení byl použit na výrobu kopie Zvonu svobody, který pak doprovázel tažení napříč USA (a v grafickém, stylizovaném provedení se stal i součástí loga RFE). Paleček cituje zprávu z New York Times, v níž se „prezident H. Truman i ministr zahraničí Dean Acheson vyjádřili o nezbytnosti působení soukromé nevládní organizace, která by se ujala ‘kampaň za pravdu’ a doplnila tak aktivity State departmentu, mezi něž patřilo i vysílání Hlasu Ameriky.“ Bilance kampaň byla pozoruhodná – do prosince 1950 sesbírala více než 15 milionů podpisů a celková výše příspěvku dosáhla téměř 1,3 milionu dolarů. Celkem se za rok 1950 a 1951 podařilo vybrat tři a půl milionu dolarů. Více srov. PALEČEK, P.: c. d., s. 71–79.

²⁰⁴ První zmínky o propojení NCFE a CIA se v amerických médiích objevily v roce 1957, tehdy však ještě bez dopadu na další fungování výboru. Plně bylo toto spojení i detaily financování RFE zveřejněno v roce 1971 v souvislosti s prohlášením republikánského senátora Clifforda Case, který žádal transparentní financování RFE a uvedl, že CIA na jeho provoz tajně utratila stovky milionů dolarů a je třeba tyto peníze vystavit veřejné kontrole a rádio by měl financovat Kongres. Návrh senátora J. Williama Fullbrighta, že RFE je anachronismem a měla by se zrušit, byl nakonec neúspěšný (v projevu 17. 2. 1972 Fullbright prohlásil: „Je nutné jim [tj. RFE a RL] poskytnout možnost, aby zaujaly důstojné místo na hřbitově pozůstatků studené války“ – cit. dle České Slovo, č. 4, duben 1972, s. 5), ale způsobil stanici dočasně finanční těžkosti, než se financování ujal Kongres. Srov. JANOVSKEJ-DRÁŽDANSKEJ, K.,: c. d., s. 12; PALEČEK, P.: c. d., s. 152–165. Z dalších zjištění vyplynulo, že první ročník Tažení za svobodu vynesl sice 1,3 milionu dolarů, ale náklady na kampaň byly 900 tisíc, čistý zisk 400 tisíc by k provozu RFE nemohl stačit. Oficiálně stál provoz výboru a rádia 2 miliony dolarů. Viz tamtéž, s. 169.

Tigríd i po roce 1989 tvrdil, že on ani Peroutka o financování skrze CIA nevěděli: „ani my šéfové jsme nevěděli, že celý projekt Svobodné Evropy platí CIA. Opravdu nám to neřekli, já jsem ani žádné podezření nikdy neměl.“ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 16. V dobovém vysílání RFE Tigríd podporoval tezi o nezávislosti stanice, např. 22. 5. 1951: „vězte, že tato rozhlasová stanice je samostatnou, svobodnou a nezávislou československou rozhlasovou stanicí [...] tato stanice není pod žádným patronátem, ani americkým, ani francouzským, britským nebo habešským, nýbrž že je to stanice, jež byla vybudována z příspěvků prostých amerických občanů, kterým věc národního zápasu za svobodu je záležitostí neobyčejně vážnou.“ – srov. ABS, f. V-11051 MV. Zdá se však nepravděpodobné, že by právě Tigríd se svými četnými kontakty mezi příslušníky americké rozvědky neměl patřičné informace; nicméně i po roce 1989 v oficiálních vyjádřeních udržoval legendu o nevědomosti. Peroutkův životopisec Kosatík tvrdí, že ani Peroutka do poloviny 50. let nevěděli, že peníze pro RFE pocházejí mj. z fondů CIA – srov. KOSATÍK, P.: c. d., 139. Čelovský tomu oponuje citací z Peroutkova deníku z října 1953: „NCFE je pouhou exekutivou CIA.“ – ČELOVSKÝ, B.: c. d., s. 51.

Československá redakce RFE zahájila pravidelné vysílání jako první, maďarské, polské a další východoevropské redakce se připojily až později. Pokud jde o organizační strukturu RFE, vedení tvořili Američané, v redakcích pracovali jak rodilí mluvčí, kteří připravovali zpravodajství, tak exulanti, kteří byli autory názorových částí programu a moderátory vysílání.²⁰⁵ Až do roku 1961 byly národní redakce rozděleny mezi New York,

O financování RFE ze zdrojů americké administrativy věděla nejpozději v 60. letech i StB – viz charakteristika „vysílače Svobodná Evropa“ ve znaleckém posudku připravovaném pro soudní proces s Pavlem Tigridem v roce 1966: „Financování provozu RSE jako ‘soukromé organizace’ bylo od počátku zajišťováno z vládních prostředků, na základě tzv. zákona o vzájemném zajištění bezpečnosti (Mutual Security Act) a tzv. Kerstenova dodatku (čl. 101/a) z roku 1951...“ Dokument dále cituje výrok senátora Mac Carrana z roku 1951 v Senátu: „Jsou věci, které vláda v době míru nemůže dělat veřejně, ale které je možné dělat s pomocí neveřejných skupin. Některé takové akce nyní uskutečňujeme. Příkladem toho je Výbor pro Svobodnou Evropu, který vytvořil rozhlasovou soustavu zaměřenou na satelitní země...“ – srov. ABS, f. A2/3, inv. č. 2129.

²⁰⁵ Rozsah ovlivňování obsahové náplně čs. vysílání Američany je stále otevřeným tématem. Ve všech svých úvahách badatelé musí zohledňovat fakt, že založení RFE a následné financování vysílání ze zdrojů americké administrativy bylo součástí amerických operací psychologické války vůči SSSR a jeho satelitům. Nepochybně se vlivy a intervence americké strany do mediálních obsahů lišily i v různých obdobích existence stanice s tím, jak se měnily akcenty americké zahraniční politiky, jejíž specifickou součástí vysílání RFE bylo.

Jinou věcí je, jak obsah ovlivňovali čeští šéfové, kteří plnili příkazy Američanů. Dosud jsme odkázáni jen na subjektivní svědectví někdejších zaměstnanců – viz např. vzpomínky Jaroslava Dreslera: „Olga Kopecká, tenkrát asistentka ředitele oddělení Pavla Pecháčka, tam jednou přišla povídat o RFE. Byl jsem v důchodu a měl jsem k věci větší odstup. Když tvrdila, že Svobodná Evropa usiluje o nejvyšší možnou objektivitu zaprotestoval jsem. Objektivní jsou zprávy. Ty dělají anglicky redaktori z USA, Kanady a Austrálie, a pak se překládají a editují do češtiny. Neobjektivní je archiv, to znamená vyhodnocovací a rádoby vědecké oddělení, kde příslušné materiály manipuluje několik let Vladimír Kusín ...“ – srov. DRESLER, J.: c. d. P.

Tigrid tvrdil, že zpravodajství bylo objektivní, komentáře měly působit propagandisticky proti komunismu – srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 31.

To, že zpravodajství připravovali tzv. native speakers a pak se překládalo do češtiny, zatímco komentáře psali exulanti, potvrdil autorovi této práce i Richard Belcredi. Podle něj hlavní ideovou linií držel centrální newsroom, kde seděli editoři z řad rodilých mluvčích a ti pak distribuovali informace dál do čs. oddělení. Belcredi uvedl, že největší zásahy amerického vedení do obsahu vysílání zažil za Henryho Kissingera, kdy se muselo vše překládat a předávat ke schvalování americkému vedení.

Bořivoj Čelovský zmiňuje situaci v rádiu na počátku 50. let: „Ferdinand Peroutka byl jako ředitel vysílání Svobodné Evropy do Československa s americkými činiteli v denním styku. Byli to však oni, a ne Peroutka, kdo měl konečné slovo o tom, co se bude do Československa vysílat. Pro novináře Peroutku to byla zcela nová zkušenost, zvláště sužující, když šlo o jeho vlastní tvorbu.“ Čelovský dále uvádí konkrétní příklad, kdy Američané nepovažovali „Peroutkův text za vhodný pro posluchače v Československu.“ Srov. ČELOVSKÝ, B.: c. d., s. 57.

Dozoru shora si všiml i posrpnový uprchlík, novinář Milan Schulz, který před odchodem do exilu v roce 1969 působil jako redaktor Orientace či Literárních listů. Dohlížeči v čs. oddělení podle něj zakazovali vysílat takové texty, které „by se podle jejich názoru mohly ve Washingtonu vykládat jako ‘protiamerické’ [...] Ani ve Svobodné Evropě to však nebylo nic nového: už v šedesátých a pak i v sedmdesátých letech se v Mnichově škrtilo v komentářích Ferdinanda Peroutky – bez jeho vědomí – leccos z jeho poznámek k americkým poměrům.“ Ještě koncem 80. let cenzurovali pro vysílání RFE větu z fejetonu Ludvíka Vaculíka, která kritizovala USA. Srov. SCHULZ, Milan: Nebylo samozřejmé dostávat ve Svobodné Evropě do vysílání československé disidenty. In: Listy č. 1/1996, s. 86–88. Dostupné též na: <http://blisty.cz/art/11706.html> (cit. 25. 5. 2011).

Nutno ovšem dodat, že dozor nad obsahem vysílání do východní Evropy ze zahraničí nebyl jen doménou RFE. Podobné zkušenosti měli i redaktori čs. vysílání BBC. Např. Rudolf Kopecký, který v BBC působil v letech 1945–1965, uvedl, že „Vysílání Britského rozhlasu pro Československo a ostatní země světa a zejména Evropy bylo podřízeno instrukcím Ministerstva zahraničí a jím financováno [...] přednášky si vyžádaly schválení šéfa sekce a potom jemu nadřazeného přednosty skupiny...“ Srov.: PIRKL, T.: c. d., s. 153.

kde sídlilo vedení a část redakce, a Mnichov, kde byla početnější a výkonnější redakční část, jež zajišťovala většinu aktuálního programu.

V počátcích se o rozvoj vedle Ferdinanda Peroutky, který byl spíše než aktivním šéfem ikonou a symbolem demokratických tradic žurnalistiky první republiky,²⁰⁶ zasloužil zejména Pavel Tigríd.²⁰⁷ V jeho osobě se spojily rozhlasové zkušenosti získané ve válečném vysílání české redakce BBC s nesporným manažerským a organizačním talentem. Tigrídovi se poměrně rychle podařilo vybudovat v Mnichově silnou redakci, která začala zdatně konkurovat americké newyorské centrále, což následně vyvolávalo pnutí mezi Peroutkou a Tigrídem, jež vyvrcholilo odchodem Tigrída z RFE v roce 1952.²⁰⁸ Právě mnichovská redakce se stala postupně pilířem československého vysílání a pro desítky českých a slovenských exulantů i místem, kde mohli pokračovat ve specifickém způsobu boje proti komunismu. RFE tak navazovalo na tradici bojující demokracie, kterou si jako modus operandi definovali tvůrci revue Skutečnost už na konci 40. let 20. století.

Vedle příslušníků starší generace intelektuálů a již dříve v Československu veřejně činných osob (krom Peroutky např. Ivan Herben, Julius Firt, Josef Kodíček, Miloslav Kohák, Jan Stránský, Jan Čep aj.) stanuli u počátků vysílání i lidé mladí, často bez (či s minimální) zkušeností s předchozím veřejným působením (např. někdejší „skutečnostníci“ Ladislav Čerych, Peter Demetz, Hanuš Hájek, Petr Hrubý či Zdeněk L. Suda). Neopomenutelnou výhodou institucionalizovaného zázemí RFE bylo i to, že na

²⁰⁶ Kosatík uvádí, že newyorskou redakci nedlouho po začátku vysílání opanovala „mírně ospalá nálada“, kterou „nepřímo podporoval také Peroutka způsobem, jímž ‚desk‘ řídil: tak jako dřív doma v Praze, v redakci Přítomnosti či ve Svobodných novinách, nechodil ani v New Yorku do redakce zbytečně často, takže i Američané o něm říkali – většinou pobaveně, že v redakci pouze ‚hostuje‘. V žádném případě nebyl typem energického amerického šéfa, protože jím nechtěl ani nemohl být.“ Srov. Kosatík: c. d., s. 155.

²⁰⁷ Jeho pseudonym ve vysílání zněl Petr Zvon. Byla-li to aluze na onen Liberty Bell, který se stal logem RFE, není známo.

²⁰⁸ Více o sporu srov. např. KOSATÍK, P.: c. d., s. 153–159. Sám Tigríd, byl-li po listopadu 1989 dotazován na příčiny sporu, zachovával v hodnocení zdrženlivost. „Peroutka měl vše řídit z Ameriky, ale v New Yorku měl jen 14 lidí a my v Mnichově asi 80. A Peroutka si myslel, že jsem ho podvedl, že jsem vybuďoval v Mnichově velkou redakci proti němu. Nebyla to pravda. Psal jsem mu v tom smyslu, že on bude vždycky šéf, ale on mi nevěřil. V New Yorku se natáčely pořady na magnetofonové pásky a letadlem posílaly do Mnichova. Asi 95 procent jich odvysílali, ale ten zbytek jsem nezařadil, protože to byly pořady špatné, naivní, nepovedené. Když přijel Peroutka do Mnichova, snažil jsem se mu to vysvětlit, ale domníval se, že proti němu intrikuji. Tak jsem si stanovil 10 požadavků a když je americké vedení nesplní, tak půjdu. Američané jich splnili osm a já řekl deset nebo nic. Trochu jsem to přepískl a prostě jsem odešel.“ – Srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 33 an. Podobně Tigríd hovořil i později: „Ferdinand Peroutka, který byl hlavním ředitelem v New Yorku, z čehož později ale vznikaly i spory – v Mnichově jsme byli takřkajíc u rotačky a zajímavé bylo, jak ti newyorští redaktori byli daleko a jak rychle se odcizili. Amerika byla daleko [...] a začali posílat programy [...] které prostě tady šly jasně vedle. A ty já jsem musel zabíjet, nevysílat, to nešlo...“. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 22 an. I Kosatík uvádí, že skupina exulantů, jež tvořila newyorskou redakci, byla „poměrně uzavřená“. O tomtéž i Slávka Peroutková, která věc viděla hlavně jako generační spor. – Srov.: PEROUTKOVÁ, Slávka: Třetí ženou svého muže. Třiatřicet let s Ferdinandem Peroutkou, Praha: Dokořán, Máj, 2005, s. 84–87. Richard Belcredi, přítel Tigrída, který znal i Peroutku, autorovi této práce sdělil, že jádrem sporu byla žárlivost Peroutky na Tigrída.

počátku padesátých let, kdy nebylo poválečné Německo stále ještě v hospodářské kondici a práce pro exulanty bylo málo, skýtal zisk zaměstnání v RFE jistotu a existenční zajištění.²⁰⁹

Čs. redakce RFE²¹⁰ připravovala v roce 1952 program v denním rozsahu dvacet vysílacích hodin ve všední dny, v neděli, kdy vysílání začínalo až v 8 hodin ráno, to bylo sedmnáct hodin.²¹¹ Jedním z hlavních tvůrců návrhu programového schématu z počátků českého vysílání RFE byl Pavel Tigrid, který měl zřejmě největší zkušenosti s rozhlasovou prací díky svému angažmá ve válečném vysílání BBC.²¹² Podle něj mělo vysílání informovat, vzdělávat a bavit: „Propaganda v něm neměla být násilně implementována v jednom programu, ale měla prostupovat celé vysílání. RFE mělo totiž něco, co komunistický režim ve svých médiích nemohl poskytnout, a to možnost pravdivých informací...“ Program byl údajně výsledkem diskusí mezi novináři, důstojníky výzvedné služby, experty na rozhlasové vysílání a politiky. Reflekoval zvyklosti posluchačů

²⁰⁹ Následně vznikaly animozity mezi těmi exulanty, kteří práci v RFE získali a těmi, kteří se žádostí neuspěli: „Když začínala Svobodná Evropa, každý byl novinář, herec, hlasatel, ale v Mnichově jsme jich mohli přijmout jen sto dvacet, žádostí bylo ke třem tisícům. Bylo to vážné, lidé seděli v lágrech a dostat je z lágrů do Svobodné Evropy, s bytem, platem, trvalým zaměstnáním, které baví, to byla výhra v loterii. Takže lidé, kteří místo nedostali, kteří práci neuměli, začali udávat ty, co práci dostali, prostě ošklivé věci, které také tvoří část všech emigrací světa.“ Srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 13.

²¹⁰ K. Janovský-Drážďanský ve svých vzpomínkách na RFE uvedl, že po většinu své existence bylo čs. oddělení RFE rozděleno na tři části: redakci, produkci a evaluaci (vyhodnocovací oddělení). Srov. JANOVSKÝ-DRÁŽĎANSKÝ, K.: c. d., s. 11.

²¹¹ V obecné rovině se obsahová náplň programu odvíjela od cílu americké politiky tohoto období – tedy osvobození zemí za železnou oponou. První obecné politické pokyny pro vysílání, které připravil Frank Altschul (Policy Guidance Memorandum No. 1 z 21. září 1950), jsou toho dokladem: „Cílem Rádía Svobodná Evropa je zamezit, nebo alespoň bránit duchovní, ekonomické a vojenské integraci národů východní Evropy do sovětského bloku. Za tímto účelem se budeme snažit udržet či upoutat, pokud je to možné, věrnost národů, pro které jsou naše programy vysílány, a podkopat sovětský a komunistický vliv v této oblasti všemi dostupnými propagandistickými prostředky.“ Další části memoranda se týkají charakteru publika v cílových zemích, vhodných hlavních témat a přístupu k nim (na prvním místě je jmenováno právě osvobození obyvatel „vězeňských států“, vyzdvihování amerického příkladu a demokracie jako kontrastu k cílům Sovětského svazu coby agresora atd.). Pozoruhodný argument Altschul užívá při popisu vnitřní distinkce v rámci komunistického hnutí: „Současně bychom měli rozlišovat mezi těmi komunisty, kteří se chovají jako zrádci a jsou odpovědní za utrpení svých spoluobčanů, a těmi, kteří pouze pasivně přijali stranickou linii jako způsob sebezáchovy. Těm druhým bychom měli nabídnout naději, že jejich omyl může být odpuštěn.“ Srov. PUDDINGTON, A.: c. d., s.315 an. Tento v zásadě umírněný, liberální přístup je dalek až militantní a nesmiřitelné antikomunistické ortodoxie pravicové části čs. exilového hnutí a naopak se blíží spíše linii budoucího gradualismu, jež v druhé polovině 50. let zrodila Svědecktví.

²¹² Tigrid na novinářské zkušenosti, které získal v BBC, vzpomínal: „Prošel jsem ‚školou BBC‘, na kterou přísahám a nezapomenu nikdy. Naučili nás opravdu to podstatné, jak se dělá novinářina a jak se nedělá, takže když se hledal šéf šíleného podniku jménem Svobodná Evropa, byl jsem vlastně jediný, kdo měl tuto zkušenost.“ Srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 20.

V revue Skutečnost Tigrid exilovým čtenářům zprostředkoval zkušenosti s vysíláním po prvním měsíci od zahájení provozu: „Kdo pracoval v rozhlase, ví, co spotřebuje na vypětí, materiálu a inteligenci denní jedenáct a půlhodinový program, a jaký je to úkol, uvážíme-li, že nemáme v tomto případě zázemí, jakým v normálních poměrech bývají univerzity, knihovny, divadla úzce spolupracující s rozhlasem. Domníváme se, že dokázat toto všechno v šesti měsících přípravných prací není zahanbující výkon.“ Současně Tigrid střídavě uvedl, že význam RFE „pro satelitní země nelze přecenit...“ Srov. Skutečnost, roč. 3, č. 6, s. 116, rubrika Lidé a události.

v tehdejší Československu, které se podařilo získat z různých zdrojů, především z informací československých uprchlíků a z pravidelného monitoringu oficiálních rozhlasových stanic.²¹³

Vedle zpravodajských bloků a pravidelných komentářů patřily v prvním období mezi výrazné součásti programového schématu pořady *Vzkazy domovu*²¹⁴ a *Rub a líc*.²¹⁵ Formát pořadu *Vzkazy domovu* připravovaného v prvních letech vysílání Jiřím Kovtunem vycházel vstříc potřebě exulantů žijících na Západě komunikovat, byť velmi specifickým způsobem, s domovem. Podle Pavla Tigrida to měl být základní kontaktní pořad mezi exilem a domovem.²¹⁶ Na počátku 50. let, kdy byly možnosti styků přes železnou oponu minimální, to byl jedinečný a dle ohlasů úspěšný počin. Lidé formulovali většinou různé druhy osobních sdělení pro rodiny žijící doma. To, že vzkazy musely být různými způsoby kódovány, aby jich komunisté doma nemohli zneužít proti příjemcům, domácí propaganda interpretovala tak, že jsou to pokyny západních špiónážních agentů.²¹⁷ Další součást pořadu sloužila k tomu, že, většinou podle výpovědí uprchlíků, explicitně pojmenovával např. konkrétní komunistické funkcionáře a jejich aktivity, udavače, zaměstnance a spolupracovníky Státní bezpečnosti, vězeňské dozorce aj., krom jejich jmen často zaznělo i místo pracoviště a někdy i bydliště.

Vysílání RFE hodně využívalo nejrůznějších srovnávání a analogií – životní úrovně na Západě a v Československu, porovnávání ekonomiky Západu a Východu, informace prorežimních a západních médií atd. Jedním z pořadů, který stál na tomto půdoryse, byl *Rub a líc*, který se snažil konfrontovat informace režimní propagandy s informacemi z ověřených západních zdrojů neboli „jak poslouchat komunistický rozhlas a číst komunistické noviny. Snaha ukázat nepravdivé body komunistické propagandy a k těmto dodat pravdivý komentář. Tento program se připravuje podle poslechu pražského rozhlasu a podle došlých novin.“²¹⁸

²¹³ Srov. JUNEK, M. a kol.: c. d., s. 76. Z uváděných údajů ale není zřejmé, odkud je autor čerpal.

²¹⁴ V původním návrhu, který Tigrid předložil ke schválení americkému vedení RFE na konci roku 1950, se pořad jmenoval *Pozdravy domovu*. Srov. tamtéž, s. 78.

²¹⁵ Původně navržený název pořadu byl *Jak číst noviny? Jak poslouchat rádio?* – srov. tamtéž, s. 79.

²¹⁶ Srov. tamtéž, s. 78.

²¹⁷ P. Tigrid k pořadu uvedl: „Dělá se z toho velké tajemství, ale žádné nebylo. Měli jsme v rádiu vyhodnocovací oddělení a občas jsme do tohoto pořadu dostávali určité vzkazy, což byla bezesporu hesla. Já nevěděl, co znamená František zdraví tetičku, zda je to pokyn vybrat schránku nebo ne. Ale když komunisté v Československu zavírali tisíce nevinných lidí, kdy jich mnoho popravili a mučili, kdy se na hranicích střídalo, v takové době jsme tuto službu brali jako samozřejmou povinnost.“ Srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 33. Junek, ovšem bez jakéhokoli relevantního zdrojování, uvádí, že informace pro pořad pocházely, kromě uprchlíků, i z produkce „západních výzvědných služeb“. – srov. JUNEK, M. a kol.: c. d., s. 78.

²¹⁸ Srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 21.

Další součásti programového schématu vysílání se snažily zpravodajsky a publicistiky pokrývat různé součásti života na Západě i v zemích za železnou oponou. Struktura vycházela z prioritního politického zadání (RFE bylo díkčí svého založení propagandistickou stanicí, což je charakteristika, kterou lze vztáhnout zejména na politické části vysílání),²¹⁹ nicméně kromě aktuálního politického zpravodajství a publicistiky byly řazeny pořady s tematikou náboženskou, zemědělskou, národohospodářskou, sportovní, dále vysílání pro dělníky, pro studenty, ženy, děti, pořady hudební, literární, cestovatelské atd.²²⁰

Kontakt s domovem byl pro úspěšnou existenci RFE klíčový, i proto brzy po svém vzniku začala nabývat na důležitosti mnichovská redakce. Geografická blízkost Československa umožňovala této redakci být mnohem více a aktuálněji informována o tom, co se doma děje. Svědectví Pavla Tigrida z doby jeho působení ve vedení redakce dokazuje, že už na počátku 50. let existovaly kontakty, jichž využívali: „Poslouchali jsme večer pražský rozhlas a na leccos hned reagovali. Tehdy nebylo snadné rychle získat v Mnichově československé noviny. Ale měli jsme jednoho člověka, který jezdil na trati Praha-Mnichov, a ten je převezl, za hranicemi už na ně někdo čekal a ještě před půlnocí jsme mohli polemizovat s tím, co ráno vyšlo třeba v Rudém právu. Jožka Pejskar a další velmi bedlivě studovali komunistická média a trefně je rozebírali.“²²¹ V těchto aktivitách redakce mohla využívat rovněž podpory dalších složek vysílání, zejména oddělení vyhodnocování a monitoringu. Jeho pracovníci rešeršovali komunistický tisk, pořizovali

²¹⁹ Jan Křen uvádí, že „nejvýznamnějším západním ideologicko-propagandistickým médiem byla – kromě Hlasu Ameriky, BBC a Deutschlandfunk – stanice Svobodná Evropa (Radio Free Europe)“ – srov. KŘEN, Jan: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo, 2005, s. 607. Křen nepřesně uvádí, že stanice, kterou financovala CIA, měla sídlo v Mnichově a její redakce „zahájily činnost v roce 1952“ Krom CIA financoval provoz od 70. let přímo Kongres, až do roku 1961 sídlilo vedení stanice a část redakcí v New Yorku a jak československá, tak maďarská redakce zahájily pravidelné vysílání už v roce 1951.

Propagandistický aspekt RFE nezastíral ani Tigrid: „Svobodná Evropa byla také vyhraněně politickým propagačním nástrojem. Byla železná opona. Zuřila studená válka. Kumšt spočíval v tom, připravovat vysílání pravdivé, ale propagandisticky účinné. Nešlo o to nadávat, ale naopak slušně, ale důsledně poukazovat na komunistickou zvlášť a lži.“ – srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 31. Tigrid ovšem současně i v rámci politických pořadů rozlišoval mezi zpravodajstvím a publicistikou, jíž přiznával výrazný propagandistický akcent: „Ve Svobodné Evropě, to je pravda, byla novinářská činnost jasně propagačního zaměření, v tom se komunisté nemýlili. Vysílání bylo skutečně mocným nástrojem, ani ne v propagandě, ta byla ve vysílání chytře schována, někdy méně a někdy více, ale ve zpravodajství, které bylo pravdivé jako BBC, zkrátka ve zpravodajství se nelhalo. Po zpravodajství v komentářích samozřejmě byla propaganda, tam ano...“. Srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 18.

²²⁰ Vysílané pořady byly různé kvality, např. vysílání pro dělníky se vyznačovalo až primitivně antikomunistickou apelativní díkčí.

²²¹ Srov. SEDLÁČEK, K.: c. d., s. 32. Tvrzení o člověku, co převážel noviny, Tigrid na jiném místě zpřesnil: „V Mnichově, blízko československých hranic, jsme dostávali noviny z Čech ještě tu noc, co vyšly. Bývalý sudeťák nám je vozil vlakem. Rudé právo jsme měli půlnočním vlakem z Prahy do Mnichova propašované tak, že jsme mohli v noci dělat komentář k tomu, co v něm druhý den lidé četli, a to působilo poprask!“ – srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 22.

záznamy vysílání pořadů režimních médií a zpracovávali z nich informační podklady pro práci redakce RFE.²²²

Nejpodstatnější otázkou související s vysíláním, kvůli níž byly všechny výše popsané aktivity uvedeny v život, byl dopad na posluchače v Československu (a posléze i dalších cílových zemích vysílání). Odpověď na ni však byla prakticky po celou dobu komunistického panství v Československu jen neurčitá a přibližná. Zvláště pro první léta vysílání platí, že ověřování poslechovosti bylo téměř nemožné, systematictější výzkumy analytického oddělení RFE jsou až pozdějšího data, ovšem prakticky vždy se mohly pohybovat jen v rovině přibližných odhadů. Zpočátku jen velmi kusé ohlasy a informace rádio získávalo od čerstvých exulantů, později i od těch, kteří mohli vycestovat na Západ.²²³

Konec prvního období existence RFE lze vymezit rokem 1956 a maďarskou krizí, která se současně stala mezníkem pro další působení rádia. Redakce maďarského vysílání byla obviněna z aktivního vyvolávání povstání a i když to následné vyšetřování přímo nepotvrdilo, ukázalo se, že stanice vysílala pořady, které byly v rozporu se statutem RFE. Důsledky maďarských událostí měly z hlediska exilu dopady jak obecnější (viz též gradualismus), tak konkrétnější v rámci RFE. Stanice se více stáhla ze své otevřeně aktivistické role²²⁴ a místo politiky osvobození v zásadě akceptovala nově definovaný mocenský status quo mezi Východem a Západem. V dalším období se vysílání více soustřeďovalo na to, aby bylo pro posluchače informační, názorovou a kulturní

²²² Monitorovací a analytická sekce čs. redakce vznikla v dubnu 1951. Více srov. např. TOMEK, P.: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce. In: JUNEK, M.: c. d., s. 27.

²²³ Junek uvádí, že celkový vzorek dotazovaných posluchačů se vždy pohyboval v řádu stovek za jeden rok. Neuvádí však, k jakému období se daný údaj vztahuje, od kdy se to provádělo systematictěji, neuvádí, kdo přesně byli respondenti, jaká byla metodika dotazování atd. Srov. JUNEK, M.: c. d., s. 76.

Tigríd uvedl, že v počátcích vysílali „do temnot“ a autenticitu svědectví nově příchozích exulantů o dopadech vysílání s odstupem let relativizoval: „Jiří Kovtun dělal pořad Vzkazy domovu s čerstvě příšlými emigranty, kterých jsme se ptali i na ohlas vysílání Svobodné Evropy doma, ale upřímně řečeno, emigranti dostali nějakou marku za to, že s redaktorem pohovořili o působení vysílání doma, načež my jsme padesát procent odečetli, jak jsme báječní a šikovní, a i tak jsme líčení dopadu vysílání doma moc nevěřili. Vysílání bylo hodně rušené, bylo velice málo lidí, kteří většinou na venkově Svobodnou Evropu poslouchali pravidelně a nerušeně.“ Srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 22.

²²⁴ Viz též interní tajná politická směrnice ze srpna 1957 „RFE Broadcasting Policy Towards Hungary“. Směrnice navržená americkým ministerstvem zahraničí reaguje na maďarské události a je míněna jako obecný manuál pro informování o událostech. Cílem bylo sladit politické záměry vysílání s vládní politikou vůči východní Evropě. V souvislosti s propagandistickou rolí RFE je pozoruhodný např. tento odstavec: „Vysílání se musí řídit v obecné rovině linií americké politiky a vyvarovat se postojů, jež by znamenaly újmu pro politiku USA, současně ale RFE musí udržovat pružnost a objektivitu. S ohledem na vnitřní a vnější záležitosti USA [...] bude RFE informovat objektivně a přiměřeně, aby obhájilo úhly pohledu, které nemusí být nutně v souladu s veřejným postojem americké vlády.“ – Srov. PUDDINGTON, A.: c. d., s. 330.

alternativou.²²⁵ S postupným politickým uvolňováním docházelo i k častějším kontaktům s lidmi přímo z Československa a dalších zemí a tím k posilování vzájemných vazeb. Symbolickým vrcholem (svého druhu) se v tomto ohledu stala návštěva českých novinářů z časopisu Student v mnichovském sídle RFE a následná publikace informací o stanici v oficiálně vycházejícím periodiku v Československu v červenci 1968.²²⁶

Pozice RFE v rámci exilové veřejné sféry byla velmi specifická. Stanice sice působila v širším kontextu exilové veřejné sféry, ale současně se z něj už od svého založení vymykala – způsobem založení, financováním, působením a v neposledním řadě jednoznačným zacílením na recipienty za železnou oponou od počátku vysílání. Primární orientací na domov se RFE fakticky vřazovala mnohem více do kontextu veřejné sféry domácí – a to jak do té alternativní, tak do té oficiální, nazvané výše kvaziveřejnou. Skrze vysílání se stanice spolupodílela (v průběhu let s různou intenzitou – viz též průzkumy poslechovosti RFE) na utváření názorového klimatu v Československu a minimálně u části veřejnosti fungovala jako informační a názorová alternativa (a korektiv) k mediální produkci oficiální kvaziveřejné sféry.²²⁷ Současně je však nezbytné vřazovat RFE do kontextu exilové veřejné sféry. Hlavním cílem dlouhodobého působení RFE sice nepochybně byli posluchači v Československu, zároveň ale, byť jako svého druhu ‚vedlejší produkt‘, byla RFE i součástí exilových aktivit, čemuž napomáhalo i institucionální (ekonomické i personální) zázemí stanice. Zaměstnanci čs. redakce byli v drtivé většině exulanti a jejich prostřednictvím bylo dáno personální napojení stanice na další exilové aktivity na Západě bez ohledu na to, že z hlediska institucionálního si RFE jako taková udržovala od exilového hnutí odstup.

S ohledem na téma této práce se soustředíme na aktivity mediální, jež stanici propojovaly s exilovou sférou: RFE ve vysílání citovala exilová periodika, informovala o produkci exilových nakladatelství, četla z nich úryvky, informovala i o dalších aktivitách Čechoslováků na Západě; redaktoři RFE měli přístup ke kvalitním zdrojům informací (mj. placená produkce západních zpravodajských agentur, načerno i servis ČTK a TASS, západní tištěná i elektronická média, monitoring oficiálních čs. médií atd.), které byly pro vydavatele exilových periodik zcela nedostupné. Redaktoři stanice tak jednak

²²⁵ Příbání upozornil, že „zvláště v šedesátých letech se však stále více projevovaly důsledky vzájemné izolace redaktorů a posluchačů. Obraz československé společnosti v očích pracovníků Svobodné Evropy nebyl vždy nejpřesnější...“ – srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 47.

²²⁶ První část materiálu o RFE a čs. exilu vyšla v časopise Student č. 30 dne 24. 7. 1968, připravovaná další část už kvůli následným událostem nebyla nikdy publikována.

Vysílání RFE v období normalizace bude zmíněno dále v kapitolách o daném období.

²²⁷ Pro komunistický režim byla RFE mediálním nepřítelem číslo jedna, hlavním ‚ideodiverzním centrem‘.

zprostředkovávali vydavatelům periodik tyto informační zdroje, jednak sami přispívali svými názorovými texty do exilových periodik. Jedním ze specifických příkladů konkrétní vazby exilového periodika s RFE bylo mnichovské České slovo. Díky personálnímu propojení (Jožka Pejskar působil v RFE) mohl měsíčník využívat zpravodajskou produkci stanice, což jej favorizovalo před ostatními exilovými tituly z hlediska informační exkluzivity.²²⁸

²²⁸ České slovo vydávali národně-socialističtí exulanti v Mnichově v letech 1955–1990. V prvním dvacetiletí bylo jediným z titulů, jež v exilu navazovaly na éru stranické žurnalistiky první republiky, kterému se podařilo tuto úzce stranickou vazbu překonat a profilovat se jako názorově otevřené periodikum, v němž v průběhu let publikovalo množství významných exilových publicistů i literátů. O časopise viz též dále.

3.2 Svědectví: Od konfrontace k dialogu

V první měsících a letech po únoru byla exilová publicistika nesena poměrně excitovaným, aktivizačním, až mobilizačním slovníkem s odkazy na boj, vojáky, armádu. V dikci prvního období poúnorové publicistiky se nepochybně zrcadlilo jak odhodlání podpořit alespoň verbálně americkou ‚politiku osvobození‘, stejně jako snaha čelit masivnímu propagandistickému ataku stalinistického režimu, byť exilové projevy v sobě nenesly tak ultimativní akcent. I jindy²²⁹ tak věcný a ve slovníku a argumentaci umírněný Ferdinand Peroutka ve svých prvních exilových projevech mluvil o boji a zbraních.²³⁰ Časopis „skutečností“ Democratia Militans vycházel i názvem vstříc myšlence intervenční, bojující demokracie, Rádio Svobodná Evropa bylo přímo založeno jako bojovná instituce.²³¹

Druhá půle padesátých let ale už nabízela jiný kontext. Změny v geopolitice, postupné politické tání v zemích za železnou oponou a následně i vystřízlivění po maďarských událostech v roce 1956 ovlivnily i další vývoj a proměny čs. exilového hnutí a exilových médií. Vedle posunu v rétorice lze proměnu ukázat i na podstatnějším aspektu vydávání exilových periodik. Zatímco tvůrci časopisu Skutečnost mohli o výraznějších kontaktech s domovem a tím i o možné distribuci do Československa a přímém působení na domácí publikum jen snít jako o možném budoucím výhledu (kvůli střežené železné oponě byly kontakty země se Západem minimální),²³² a proto hlavní mediální aktivity „skutečností“ směřovaly jednak dovnitř exilové komunity, jednak k západoevropskému publiku, změněná politická situace v polovině 50. let umožnila nový přístup i pro komunikaci exilu se světem za železnou oponou.

S časovým odstupem je zjevné, že nejprozíravěji dokázal nové šance využít Pavel Tigrid, který v New Yorku ve výroční den vzniku republiky 28. října 1956 se svými

²²⁹ Míněny jsou jeho publicistické projevy za první, fakticky i druhé a třetí republiky a následně v dalším exilovém období.

²³⁰ „Jsme vojáci v boji o svobodu. Nikdo z nás nemá zbraň z kovu, je však třeba, abychom uvěřili, že již nyní můžeme bojovat.“ – Srov. KRATOCHVIL, J. a kol.: Český a slovenský exil 20. století, 2002, I. Katalog k výstavám Český a Slovenský exil 20. století, s. 11.

²³¹ C. D. Jackson při projevu k zahájení pravidelného vysílání mluvil o rádiu jako o „vynikající zbrani politického zápasu“, Pavel Tigrid v komentářích prvních měsíců vysílání o tom, že „hlas svobodného Československa vyhlásil boj komunistické diktatuře a sovětskému teroru“, resp. že „[t]ato rozhlasová stanice vypověděla komunistům boj, v němž hlavní její zbraní je pravda...“ – srov. Tigridovy komentáře k událostem dne z 22. 5. 1951 a z 6. 8. 1951 – In: ABS, monitoring vysílání, archiv. č. V-11051-MV-03.

²³² Jedni z nemnoha, kteří distribuovali informace skrze železnou oponu oběma směry, byli členové ČSZÚ a tvůrci Tribuny – viz výše. Jejich aktivity ovšem problematizovalo propojení V. Chalupy s StB.

spolupracovníky vypustil do světa první číslo čtvrtletníku Svědectví.²³³ Titul, který vznikl jako jeden z praktický projevů postupného mezinárodního politického uvolňování, se zasloužil o posun exilových publicistických aktivit na novou, kvalitativně odlišnou úroveň a současně předznamenal jejich budoucí rozvoj a orientaci v následujícím období (zejm. pak ve dvou dekádách následujících po srpnu 1968).²³⁴ Svědectví tak začalo jako první významný exilový titul od počátku vydávání naplňovat ambici cíleně a programově propojovat exil s domovem a navazovat vzájemný kontakt s domácím publikem (většina dobových exilových periodik byla stále spíše uzavřena do sebe, zaujata exilovou situací, mediální obsahy byly připravovány pro exilové publikum).²³⁵

²³³ Jeden ze zakladatelů Svědectví, sociální demokrat Radomír Luža, k počátkům časopisu uvedl: „V sérii rozhovorů vedených v roce 1955 [...] byl přijat Tigridův návrh na založení kulturněpolitické revue Svědectví v New Yorku a dojednána volba spolupracovníků. Úzká skupina přátel, ke které patřili mimo Tigrida a Luži Jiří Horák, Mojmír Povolný a Emil Ransdorf, souhlasila s návrhem na vytvoření nového politického experimentu a dohodla se, že redaktorem bude Tigrid, i na členech redakční rady a spolupracovnících...“ – srov.: LUŽA, R.: c. d., s. 81 an.

²³⁴ Politický kontext vzniku Svědectví a nové možnosti vlamovat se komunikačně a informačně do zemí východní Evropy komentoval Tigrid takto: „Horák a Luža byli sociální demokraté, kterým se tato strategie zamlouvala spíše z nějakých poloideologických důvodů, kdežto já jsem cítil, že se tady vytváří skutečně přelomová situace, když už komunisté veřejně pochybují o svém díle.“ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 18.

Nejen tématikou širší záběru Svědectví zúročovalo dosavadní zkušenosti poúnorových exilových periodik a tvůrčím způsobem je rozvíjelo, v některých ohledech navazovalo např. na Tribunu či na zaniklou Skutečnost, která byla svým kritickým duchem redaktorovi Svědectví Pavlu Tigridovi nepochybně blízka – byl ostatně jedním z přispěvatelů. Další inspirací byla např. polská Kultura, kterou v Paříži vydával Jerzy Giedroyc – viz vzpomínky Tigrida na Giedroyce: „Jedna z mých prvních návštěv v Paříži byla právě i Giedroyce a hned jsme se spřátelili [...] Hodně jsme Kulturu kopírovali. Například v tom, jak byl Giedroyc neúprosný šéfredaktor, který nehrál na nějaké sympatie, surově škrтал a vládl tvrdou rukou – proto Kultura tak dobře vypadala. Já jsem zdaleka takový nebyl, ale přesto někteří lidé mluvili o tom, že celé Svědectví vlastně píše Tigrid, protože je to v jednom stylu.“ (TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 19). Tigridovi spolupracovníci ovšem dosvědčují, že autoritativním šéfem byl – viz např. vzpomínka Lubomíra Martínka: „Když s ním člověk ale začal pracovat, zjistil, že už to není ten šarmantní bonviván, ale do určité míry autoritativní člověk, který má svou koncepci, svou redakční politiku, do které si nenechá mluvit.“ – srov. ZÍDEK, Petr: Tajemné Svědectví Pavla Tigrida. In: Lidové noviny, 21. 10. 2006, příloha Orientace, s. 1 – 2.

²³⁵ Orientaci na Východ odpovídal i důraz na ilegální distribuci do Československa, kde Svědectví zejména vidělo své čtenáře. Dokud redakce sídlila v New Yorku, bylo to poměrně problematické, z tisícovky kusů prvního čísla se do země dostalo asi 100–150 kusů (srov. Lederer, J.: c. d.), přesunem redakce do Paříže v roce 1960 se podmínky konspirace výrazně zlepšily, Tigrid rozšířil možnosti a postupně se do země pašovaly tisíce kusů. Poslední exilové číslo vyšlo dle Tigrida v nákladu 21 tisíc výtisků, do země se propašovalo 15 tisíc. (Srov. ŠTĚPÁNKOVÁ, Hana: Svědectví dnešní a zítřejší. Rozhovor s P. T. In Tvar č.8/1990, s. 11.)

Tigríd a jeho spolupracovníci v duchu gradualismu²³⁶ a toho, jak se ve světě i v Československu zmírňovalo politické napětí, vycítili příležitost k postupnému narušování bariér na hranicích s východní Evropou zvenčí a obrátili tím směrem programově svou pozornost: „U zrodu Svědectví stály dvě základní myšlenky. První, že nechceme dělat emigrantský časopis, ale dělat časopis pro domov. Nevěděli jsme ještě, jak ho budeme do Československa šířit, a hodně jsme se proto spoléhali na Svobodnou Evropu a její vysílání. Druhou myšlenkou bylo, abychom se pokusili o dialog s reformními komunisty,“ uvedl k plánu Tigríd.²³⁷

Zejména druhá část plánu – dialog s lidmi doma, tedy i s komunisty, a to bez ideologických předsudků – se ukázala být pro část exilu nepřekonatelnou překážkou. Tvrdá kritika časopisu přišla jak z řad exilových politiků napříč stranami, tak z RSČ, která koncept Svědectví odsoudila a odmítla akceptovat.²³⁸ Tigríd označoval exilové zastánce tvrdé linie jako „neúprosné“²³⁹, kteří „odmítají i jen rozhovor s těmi, kdo možná jsou nositeli stranických legitimací či stranických funkcí, kteří však z vnitřního přesvědčení, z poznání usilují o revizi jak teorie, tak praxe komunismu. Gradualisté neodmítají tento rozhovor, naopak, vítají jej.“²⁴⁰ Polemiky na dané téma zahájené s počátkem vydávání časopisu neustaly ani v dalších letech – viz např. reakce Výboru pro svobodné

²³⁶ Vznik časopisu bývá uváděn do souvislosti s tzv. gradualismem, směrem založeným na myšlence koexistence mezi zeměmi východního bloku a Západem a na nezbytnosti a potřebě vést dialog s domovem. Tím se zásadně lišil od tehdy většinového přístupu představitelů čs. politického exilu, kteří zastávali názor, že s komunistickou mocí nelze jednat, pouze se s ní otevřeně střetnout. Gradualismus reagoval na měnící se geopolitickou situaci, kdy zvláště po krvavém potlačení maďarského protikomunistického povstání Chruščovem bylo zřejmé, že Západ do otevřeného konfliktu se SSSR nepůjde a mocenský status quo střední Evropy se stal daností, která se v brzké době nezmění („modus vivendi mezi systémem demokratickým a systémem totalitním bude na rovině velmocenských styků historickou nutností...“ – srov. TIGRID, P.: Vývoj a vyhlídka. in: Svědectví č. 1/1956, s. 2.). Část exilu následně přehodnotila dosavadní přístup absolutního odmítání komunismu a namísto toho zahájila komunikaci s domovem. Slovy jednoho ze zastánců gradualismu a současně jednoho ze zakladatelů Svědectví R. Luži: „Kurz gradualismu postavil účast na psychologické válce, jejímž cílem bylo destabilizovat komunistický systém, do středu politického úsilí nového proudu v exilu [...] Pokus o rozvolňování totalitních struktur mohl být proveden jen tlakem na vedoucí politickou sílu představovanou KSČ. Destabilizovat znamenalo komunikovat, vést dialog s lidmi doma [...] Aby rozhovor s národem bylo možno zahájit, bylo třeba vytvořit v železné oponě skulinu.“ – Srov.: LUŽA, R.: c. d., s. 81.

²³⁷ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 18.

²³⁸ Svědectví nebyli ochotni přijmout ani někteří exiloví sociální demokraté – např. Václav Majer, který označil linii časopisu za „pochybenou, zmatenou a z hlediska zápasu o národní svobodu nebezpečnou, která rozhodně nebyla svědectvím politické zralosti.“ Naopak Blažej Vilím považoval přístup časopisu za smysluplný: „Čechoslováci v exilu mne politicky nezajímají a u Svědectví mne zajímá pokus o diskusi s lidmi doma...“ – obojí in LUŽA, R.: c. d., s. 89.

²³⁹ Tedy zastánce politiky osvobození, kteří tvrdili, že komunismus je nutné zničit silou.

²⁴⁰ Srov. TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 81–82. Podobně se Tigríd vyjadřoval i později: „Vyšlo Svědectví a Rada svobodného Československa nás obvinila z kolaborantství s komunisty [...] Chtěli jsme od začátku vydávat časopis, který nějakým způsobem budeme do Československa dostávat, a pokusit se o dialog i s těmi komunisty, kteří nám připadali po maďarské revoluci 1956, že přeci jenom nějaký dialog s nimi by byl možný [...] My [...] chtěli, a bylo to naprosto správné rozhodnutí a tehdy dost originální, domů proniknout, a toho jsme postupně dosáhli....“ TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 15.

Československo z roku 1961: „Omývání komunistů a vyvolávání mylných představ o reformních silách, které by byly s to přetvořit komunisty a komunismus, musí nakonec vnést zmatek do řad protikomunistických a rozleptat ducha odporu doma.“²⁴¹

Další vývoj ukázal, že pragmatická sázka na přesun těžiště od konfrontace k dialogu a akceptování dlouhodobé „kompetitivní koexistence“²⁴² dvou hlavních ideologických táborů rozděleného světa, byla prozíravá. Strategie otevřenosti se ukázala být úspěšnou obranou proti exilové izolaci, která od jisté doby pobytu mimo domov hrozí každému uprchlíkovi, a současně, a to bylo ještě podstatnější, Svědectví svými mediálními obsahy postupně stále více vstupovalo do domácí veřejné sféry (té oficiální, i té neoficiální) a stávalo se tak svébytnou součástí domácího dění.²⁴³ Redakce Svědectví svou experimentální cestu vytrvale hájila, a to na jasném půdoryse liberálně demokratických zásad: „Podporujeme každé – i podmíněné – rozšíření svobody osobní, svobody slova, víry, pohybu. Sympatizujeme se všemi, komunisty i nekomunisty, kdo zavrhuje fyzický a psychologický teror jako prostředek politického zápasu. I komunistickou moc vidíme dynamicky, tj. jako proměnnou, vystavenou zákonům tlaku a vývoje...“²⁴⁴ Založit odpor proti režimu na komunikaci, informační otevřenosti, nastolování tabuizovaných témat a jejich průběžné medializaci, jak to praktikovalo Svědectví, se tak ukázala být efektivní strategie.²⁴⁵

V zorném úhlu pozornosti Svědectví nebylo jen Československo, ale celá střední a východní Evropa (i další části světa), stručná věta v záhlaví označující časopis jako

²⁴¹ Srov. text nadepsaný jako „Zasláno“ a podepsaný Arnoštem Heidrichem a Jozefem Lettrichem za Výbor pro svobodné Československo v rubrice Tribuna Svědectví in Svědectví, č. 17/1962, s. 69–70.

Podobně s koncepcí Svědectví polemizoval v témže čísle i Vratislav Bušek: „Jsem pevně přesvědčen, že gradualismus je metoda laciná, neúčinná a demoralizující v boji proti komunismu [...] Má snad i o Svědectví být řečeno, že se v něm nechte hlas politického exilu a že Svědectví, stejně jako československé vysílání Rozhlasové stanice Svobodná Evropa je pouze nástrojem speciálně angažovaných čs. propagandistů?“ – Srov. tamtéž s. 70–71.

²⁴² Tigrídův termín z prvního čísla Svědectví – srov. TIGRID, P.: Vývoj a vyhlídka. In: Svědectví č. 1/1956, s. 2–4.

²⁴³ Časopisu velmi pomáhalo, že jeho obsah a příspěvky z něj bývaly citovány ve vysílání RFE, což násobilo dopad na domácí příjemce a pomáhalo rozšiřovat potenciál časopisu, jehož ilegální distribuce do Československa byla bezpečnostními složkami režimu tvrdě potírána (viz dále).

²⁴⁴ Srov. redakční stanovisko ke kritickým výtkám na adresu časopisu v textu nadepsaném Redakční rada Svědectví píše. In.: Svědectví, č. 17/1962, s. 71 an.

²⁴⁵ Průběžně teze o otevřenosti a dialogu s Východem časopis podporoval zveřejňováním studií zahraničních autorů – srov. např. text Herberta Luethyho: Studená válka a dialog Východ-Západ: „A právě veřejná propagační klání a debatérské přestřelky, kdy nic není možno prohovořit do hloubky, umožňují komunistickému státu využít známé a tak obávané výhody, které právě jenom totalitní stát má k dispozici [...] Naším úkolem je proto posunout rozhovor za tento mrtvý bod, proměnit jej v systematický a hledačský dialog – jinými slovy, vyrazit z úzkého rámce, do něhož jej komunistická byrokracie chce vtěsnat. Je třeba pomalou a trpělivou prací vyjmout dialog Západ-Východ z neplodných polemik studené války. A jakmile se naučíme rozlišovat mezi mocenskou a ideologickou rovinou, pak také budeme moci rozlišovat mezi mluvčími a to nejenom mezi těmi, jimž čelíme, ale také těmi, kteří za nás mluví.“ (Svědectví, č. 22/1963, s. 126 an.)

„čtvrtletník pro politiku a kulturu“ výstižně charakterizuje hlavní obsahovou náplň. Titul akcentoval primárně témata politická a historická, aktuální dění bylo tematizováno jak v kratších publicistických útvarech (stálá rubrika Poznámky k událostem), tak v rozsáhlejších esejistických i analytických textech, četné byly historické reflexe moderních československých i evropských dějin (zejm. rubrika Články),²⁴⁶ kterým věnovala redakce soustavnou pozornost či otázky týkající se smyslu a poslání exilu²⁴⁷ – zejm. ve vztahu k vývoji doma (tyto diskuse symbolicky orámoval Tigridův esej Marx na Hradčanech, který byl poprvé publikován na pokračování právě ve Svědectví).²⁴⁸ Redakce si byla vědoma toho, že černobílé vnímání reality, k němuž sváděla bipolarita tehdejšího světa, se netýká jen tvůrců a moderátorů kvaziveřejné sféry za železnou oponou, podobně demagogicky, byť z opačných pozic, si počínala v argumentaci i část exilu.²⁴⁹

Názorová otevřenost a tvůrčí přístup k nastolování témat vycházely z promyšlené linie obecně vymezené gradualismem, kterou ovšem Tigrid coby hlavní „hybatel“ časopisu aplikoval jako poměrně vyvážený mix pragmatismu a demokratického idealismu současně.²⁵⁰ V konkrétní, praktické rovině tato východiska získávala výsledný „textový“ tvar díky zručnosti hlavního redaktora, tehdy již zkušeného publicisty, hlavně jeho zásluhou dokázalo být Svědectví atraktivní jak pro exilové, tak pro domácí čtenáře, jak pro intelektuály, tak pro nižší vrstvy.

Časopis tak v zásadě opustil dikci rané poúnorové exilové publicistiky. V redakční Výzvě prvního čísla se sice hovoří o „zápase“ a o tom, že „časopis [...] se hlásí do řad

²⁴⁶ Už od roku 1957 začaly ve Svědectví vycházet historické studie o nejnovějších dějinách Československa. Trvalým tématem časopisu bylo kritické sledování historicko-politického vývoje Československa od časů první republiky po současnost, mezi klíčová témata patřil Mnichov 1938, odboj za druhé světové války, únor 1948, zakladatelské období komunistického režimu v Československu aj.

²⁴⁷ Tuto tématickou oblast otevřel už v prvním čísle svým textem diplomat Ján Papánek (Problémy československého exilu, s. 37–40).

²⁴⁸ Tigrid text pojal i jako obhajobu gradualistického přístupu a nutnosti kontaktu a dialogu s domovem. – Srov. Svědectví č. 8/1959, s. 311–368, č. 11/1960, s. 203–270. Později vyšlo knižně v Edici Svědectví, oficiální domácí české vydání je z roku 2001.

²⁴⁹ Když Pavel Tigrid obhajoval snahu o dialog s mladší generací československých intelektuálů-komunistů, otevřeně připomenul, že „i emigrace má své dogmatiky!“ – srov. Svědectví č. 20/1963, s. 277.

²⁵⁰ Nepochybně zde hrála roli i jeho životní zkušenost a bohatá mediální praxe, jak ta válečná, britská, tak poválečná během krátkého období třetí republiky. Sám několikrát zmiňoval novinářskou inspiraci v BBC a vnitřní náklonnost k britskému způsobu života. Ovšem jeho britský pobyt byl utvářen i setkáváním s čs. exulanty ve specifické životní situaci, mj. i s komunisty, a nutně si při něm uvědomoval rozdíl mezi „primitivním“ Noskem, „aparátčikem“ Ottou Šlingem a „vzděláním a zájmy tak kosmopolitním Slovákem-komunistou“ Vladou Clementisem, který se vždy cítil lépe „ve společnosti nekomunistických intelektuálů“ (srov. TIGRID, P: Marx na Hradčanech, s. 45). Možná i v této osobní zkušenosti lze spatřovat počátky jeho nedogmatického, bezpředsudečného přístupu k reformním komunistům-intelektuálům, který začal v duchu gradualismu prosazovat ve Svědectví.

bojujících“, v praktické publicistice ale převažoval spíše kritický, střízlivý tón a věcná analýza.²⁵¹

Protože Tigríd správně odhadl, že dění v kultuře bývalo v zemích za železnou oponou indikátorem, který předznamenával změny a posuny v politice, tvořila témata vztahující se ke kultuře podstatnou část rozsahu jednotlivých čísel.²⁵² Svědectví přinášelo původní překlady i rozsáhlé studie týkající se východoevropské kultury, kromě toho i původní exilovou tvorbu a její reflexi a současně západoevropské ohlasy k vývoji na Východě. Ze zájmu o původní domácí díla zmiňme alespoň první výrazné téma, které se na stránkách Svědectví rozvinulo. Týkalo se Josefa Škvoreckého a kampaně, kterou komunistický režim rozpoutal po vydání románu *Zbabělci*.²⁵³

Orientace na domov, která byla leitmotivem vydávání Svědectví, se posílila přestěhováním redakce z New Yorku do Paříže v roce 1960. Změna místa působení byla fakticky významným předělem, jímž se zahájila nová etapa fungování ‚projektu Svědectví‘, protože přesunem do Evropy a geografickým přiblížením k zemím za železnou oponou se podstatně rozšířil akční rádius pro ‚ideologickou diverzi‘.²⁵⁴ Teprve poté se redakce proměnila v jedno z významných mocenských exulantských center.²⁵⁵

²⁵¹ U některých textů však s odstupem let překvapí (jistěže formálně, nikoli obsahem) partajní dikce, ne nepodobná reformně komunistickému slovníku: „Toto uvědomování si obrovské síly československého pracujícího lidu nabývá svého politického významu tím, že nalézá rostoucí podporu stranických funkcionářů a členů Ústředního výboru KSČ. Je zřejmé, že v daných vývojových podmínkách běží o to, aby se pracující postavili nikoli zády, ale čelem ke straně a žádali důrazně, co jim patří podle práva a zákona! Aby tímto tlakem zdola podpořili ty komunisty v nejvyšších orgánech strany, kterým je bližší československá košile než kubánský kabát, kteří chtějí konečně nastoupit vlastní skutečně československou cestu k socialismu! Nikoli zítra, ale dnes!“ – Text nazvaný *Na rozcestí není podepsán*, zřejmě je dílem redakční rady, oslovuje mj. „dělníky-komunisty“, možná i proto pragmaticky ‚mluví‘ jazykem stranických funkcionářů. – Srov. Svědectví č. 17/1962, s. 1.

²⁵² Krom vydávání časopisu vznikla pod hlavičkou Svědectví i knižní edice – i ta svým zaměřením a otevřeností předznamenala vznik a činnost exilových nakladatelství po srpnu 1968. Podobně jako v časopise i v knižní edici Tigríd a jeho spolupracovníci svým záběrem přesáhli exilové hranice a krom tvorby exilové (soustřeďující se především na esejistiku a politickou publicistiku) se věnovali i nepublikované tvorbě domácí, ale také překladům (např. ruské neoficiální prózy a poezie) či reflexi kulturního dění ve východní Evropě (např. vydané projevy ze sjezdu polských spisovatelů ve Varšavě v roce 1956). Hned první svazek Edice Svědectví v roce 1956 se věnoval domácí tvorbě – byly to verše z pozůstalosti básníka Františka Halase. Jednotlivé svazky edice vycházely průběžně v letech 1956–1972. Více o edici – srov. ZACH, Aleš: *Kniha a český exil 1949–1990*, Praha: Torst, 1995, s. 43–44.

²⁵³ Časopis se obsáhle věnoval románu samotnému i jeho autorovi, jehož Tigríd prostřednictvím PEN klubu v souvislosti s domácími ataky zástupců oficiální kultury a politiky podpořil i na mezinárodní scéně. Od počátku šedesátých let pak Svědectví svou pozornost domácí kultuře ještě zintenzivnilo. Více srov. PŘIBÁŇ, M.: *Prvních dvacet let*.

²⁵⁴ To, že působení proti komunistickému režimu v Československu, se přesunem redakce do Francie dostalo na novou úroveň, potvrdil i Tigrídův přítel Richard Belcredi v osobní interview s autorem textu (2. 6. 2011, Brodek u Prostějova). Tigríd sám to v zásadě potvrdil: „V padesátých letech jsme v New Yorku neviděli živého Čecha z českých zemí, snad s výjimkou československé delegace v OSN. Později v Paříži to už bylo lepší a do Svědectví se začalo prostě chodit.“ – srov. TIGRID, P: *Marx na Hradčanech*, s. 19.

²⁵⁵ Právě přesunem do Paříže se svým způsobem posiluje a naplňuje i Thompsonova obecná teze (viz výše) o mediálních institucích jakožto centrech symbolické moci. Svědectví takovým centrem nepochybně bylo.

Bližší kontakt s domovem se postupně více promítal i do obsahu. Ten tvořily sice převážně intelektuálně náročnější texty, ovšem také srozumitelné, pragmaticky zařazované přímočaré výzvy a apely na širší čtenářské vrstvy („Čechoslováci žijící v zahraničí [...] pozorují, jak rostoucí počty lidí, dělníků i inteligence, komunistů i nestraníků si uvědomují, že v podstatě záleží na nich, aby se situace natrvalo změnil k lepšímu. Jak dělníci-komunisté na Kladně i na Ostravě, v Plzni i v Bratislavě pochopili, že oni opravdu jsou jediným zdrojem moci ve státě, že jejich síly jsou mocné a neporazitelné, jsou-li vrženy do boje o nesporná práva dělnické třídy...“).²⁵⁶ To, že se redakce v navazování komunikace s domovem neomezovala jen na intelektuální a mocenské elity a chytře dávala najevo vstřícnost k širšímu publiku, přinášelo i překvapivé ohlasy, např. z řad dělníků.²⁵⁷

Otevřenost k názorům zpoza železné opony dávala zaznít i oponentním hlasům (třebas z řad reformních komunistů), které se snažily skrze Svědectví reflektovat vztah lidí doma a v exilu a (osvobození o doma povinný rámec propagandistických režimních floskulí) poukazovat na příčiny vzájemného nepochopení: „vy jste se opravdu odcizili, těch patnáct let odloučení je na vás vidět [...] dobře nechápete souvislosti, jistá seskupení zájmů a lidí, změny a spodní proudy, ovlivňující vývoj u nás třeba jen na kulturní frontě. Jde tu často o jemné, nitkovité výhonky, které prostě špatně snášejí dotek [...] cizích rukou.“²⁵⁸

V propátrávání možností a mezí onoho vzájemného dialogu Svědectví využívalo i různých žánrových experimentů – např. v roce 1965 „Zpovědi 65“, které jsou pokusem zachytit generační výpověď lidí z obou stran železné opony.²⁵⁹

Otevřenost vůči potenciálním čtenářům a diskutérům zpoza železné opony redakce dávala najevo různě, např. i skrze redakční výzvy k zaplacení předplatného: „JEDNO

²⁵⁶ Srov. Svědectví č. 17/1962, s. 1. Nepodepsaný text (dle umístění a dikce zřejmě redakční názor) označený titulkem Na rozcestí. Na obálce je avizován titulkem Na křižovatce.

²⁵⁷ „Poznali jsme, že [...] hledáte cestu, jak přivodit změnu, která by mohla u nás rozhodnout o příznivějším vývoji [...] Myslím, že to nijak nepřezenu, a moji kamarádi s tím souhlasí, když řeknu, že dělníci jako třída jsou jednotni ve své nespokojenosti [...] Jako dělnický funkcionář vím, že dělník má tolik práv, kolik si jich dovede vydobýt a ty pak ovšem musí umět uhájit – a co nejdůležitějšího – musí je umět prosazovat. A to dělníci dnes nedovedou.“ – Svědectví č. 17/1962, s. 69, dopis v rubrice Tribuna Svědectví nadepsaný „Pane redaktore“.

²⁵⁸ Srov. příspěvek Jaromíra Posla (jméno je smyšlené, protože, jak Tigrid vysvětlil: „patří k jedné z přemnohých ironií naší doby a soudy, že ‘třídní nepřítel’ musí chránit československé komunisty, s nimiž se stýká, před infamací a fanatismem jejich dogmatických soudruhů.“) in Svědectví č. 20/1963, s. 275–276, úvod k bloku článků nazvaných Sentimentální výchova v rozhovorech dosud zpřetrhaných. – Později vyšlo i knižně jako úvod k prvnímu vydání Tigridovy studie Politická emigrace v atomovém věku v Edici Svědectví, Paříž, 1968. (I samotná tato studie vyšla poprvé ve Svědectví – na pokračování v č. 23/1964 a v č. 27/1965.)

²⁵⁹ Oddíl je uvozen vysvětlující předmlouvou: „Jsou to zpovědi, nikoli dokumenty či studie. Je to svědectví o jistých životních zkušenostech Čechoslováků z jednoho dvacetiletí, které v roce 1945 zahájilo nástup ve znamení nesporných pravd a všeobjímajících návodů, a které se uzavírá ne-li debaklem, tedy rozčarováním, zklamáním, únavou, impotencí a absurditou...“ – Srov. Svědectví č. 25–26/1965, s. 22. Jedním z anonymních přispěvatelů byl i spisovatel Jan Beneš (text Pohled na dnešek, aneb generace osamělá), který byl pak za spolupráci se Svědectvím trestně stíhán a následně odsouzen (viz dále).

PŘEDPLATNÉ na pátý ročník Svědectví poukázané bez prodlení československým čtenářem kdekoli ve světě umožňuje vydavatelům poslat DVA VÝTISKY tohoto čísla zdarma do Československé socialistické republiky knihovnám, čítárnám, funkcionářům komunistické strany, členům vlády a parlamentu, novinářům, spisovatelům, umělcům...²⁶⁰

Další politické uvolňování 60. let způsobilo, že Pavel Tigríd mohl na podzim 1964 vycestovat jako zástupce exilových spisovatelů na mezinárodní zasedání předsednictva PEN klubu do Budapešti. Ve Svědectví návštěvu následně shrnul v nadšené reportáži, která je spíš než čímkoli jiným sbírkou dojmů a prostupuje ji opatrné opojení z možnosti poprvé vyjet za železnou oponu. Tigríd cestu interpretoval jako svébytný projev sblížování Západu s Východem („moje přítomnost v Budapešti, jakkoli osobně nevýznamná, je další důkaz toho, že asi přece jen existuje kus cesty, který můžeme jít společně...“),²⁶¹ konkrétně v jeho případě však měla ještě další konsekvence. Krom toho, že po návratu na Západ jej někteří exulanti označovali za kolaboranta s komunismem,²⁶² vyšlo najevo, že StB ve spolupráci s maďarskou bezpečností měla připraven plán Tigrída jednak kontaktovat, případně jej z Budapešti nechat vydat do Československa.²⁶³ Nakonec nedošlo ani k plánovanému setkání s agentem, který přijel do Budapešti pozdě a s Tigrídem se minul.²⁶⁴ Tigrídův pobyt v Maďarsku se navíc shodou okolností kryl s pádem generálního tajemníka KSSS Nikity Chruščova, což nakonec také zřejmě vedlo k tomu, že maďarská policie se v této věci neangažovala a Tigríd odjel bez komplikací zpět do Francie.²⁶⁵

²⁶⁰ Srov. Svědectví č. 18/1962, s. 102; opakuje se např. v č. 25–26/1965, s. 2 aj.

²⁶¹ Srov. Svědectví č. 25–26/1965, s. 69–75.

²⁶² Tigríd sám to reflektoval v uvedeném textu ve Svědectví: „Po návratu z Budapešti mě v Paříži čekalo několik dopisů: přátelé v nich vážili správnost mého rozhodnutí do Maďarska jet; kritikové (zejména ti bez smyslu pro proporce) mi sdělili, že jsem zradil ideály svobody, demokracie...“. Srov. tamtéž.

Více o ohledech jeho cesty srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 301 an.

²⁶³ Tajný plán popisují dochované dokumenty Ministerstva vnitra ze podzimu 1964, první je z 2. 9. 1964: „Prostřednictvím zahraničního oddělení sekretariátu ministra vnitra jsme od maďarských přátel obdrželi zprávu o očekávaném příjezdu TIGRIDA Pavla na konferenci Výkonného výboru Mezinárodního Pen-Clubu, která bude pořádána v říjnu t.r. v Budapešti. V této souvislosti jsme [...] maďarské přátele požádali o zajištění opatření pro příjezd TIGRIDA do Budapešti, zejména pokud jde o jeho agenturní obsazení a provedení některých technických úkonů...“ (ABS, f. A9, inv. č. 760) Ve sdělení z 8. 10. 1964 je kromě plánu Tigrída kontaktovat uveden i návrh vydat jej do Československa: „Podle vyjádření [...] s. Helíska se kromě využití agentury k TIGRIDOVÍ v Budapešti uvažuje také o jeho vyžádání od maďarských přátel. Vyžádání by však bylo realizováno jen v případě, že to právně dovolovala skutková podstata TIGRIDOVY činnosti, počínaje opuštěním republiky a ostatní okolnosti s tím spojené (je občanem USA), jakož i za předpokladu, že by maďarští přátelé s vydáním TIGRIDA souhlasili.“ (ABS, inv. č. 12572-300-1)

²⁶⁴ Na výše citovaném dokumentu je rukou dopsáno npor. Rázem: „Dne 16. října jel do Budapešti s. Sviták, TIGRID však při jeho příjezdu do Budapešti odjel dne 17. 10. 64, takže akce nebyla z tohoto důvodu realizována.“ (ABS, inv. č. 12572-300-1)

²⁶⁵ Tuto variantu považuje za nejpravděpodobnější badatel Radek Schovánek – srov. též GAZDÍK, Jan: StB plánovala v šedesátých letech únor novináře Pavla Tigrída. In: Mladá fronta Dnes, 20. 2. 2010, s. A5.

‘Ideodiverzní’ potenciál Svědectví si komunistický režim (na rozdíl od části exulantů) uvědomoval od počátku jeho vydávání, časopisu i jeho redaktorovi věnoval soustavnou pozornost, a to jak doma, tak v zahraničí prostřednictvím agentů StB. V říjnu 1965 vydalo ideologické oddělení ÚV KSČ v interním stranickém periodiku Studijní prameny „Rozbor časopisu Svědectví“, rozsáhlou a – odmyslíme-li propagandistický nátěr – poměrně přesnou analýzu titulu: „Svědectví se samo snaží představovat a v mnohém též je i nejdůležitějším štvavým časopisem tohoto druhu, který se orientuje především na teoretické otázky, na problematiku soudobé epochy, otázky průmyslové revoluce a průmyslové civilizace a také otázky války a míru [...] Časopis je značně informován a snaží se o konkrétní a věcný přístup, do něhož obaluje často velmi skrytě a rafinovaně své útoky proti komunismu...“ Podobně se v dokumentu píše i o ideologické výzbroji „v podobě gradualismu, který si klade ambiciózní cíl stát se novým programem protistranické opozice se snahou rekrutovat příznivce především z řad inteligence, zvláště pracovníků vědecké a kulturní fronty, mladší a střední generace, studentstva, a to jak nekomunistů, tak i komunistů. Program postupných změn není ničím jiným než na jedné straně výsledkem přiznání, že socialismus není možno v Evropě svrhnout válkou [...] a na druhé straně jakýmsi návratem v nových podmínkách k iluzi, že především zintenzivněním ideologického a hospodářského boje kapitalismu proti socialismu za dnešních složitějších podmínek je možné dosáhnout tohoto zvratu zevnitř.“²⁶⁶

Explicitně sice dokument hovoří o tom, že vliv Svědectví „je možno považovat sám o sobě za minimální“, rozsah a podrobná obeznámenost s tématickou skladbou i hlavními akcenty, jež titul v průběhu let rozvíjel, však svědčí o tom, že režim považoval za nezbytné vliv časopisu na veřejnou debatu v Československu důsledně potírat. Dle údajů v tajných dokumentech Ministerstva vnitra plyne, že režimu se v prvním půli šedesátých let do jisté míry dařilo odhalovat ilegální distribuční kanály Svědectví, ale počet „zachycených výtisků“ během jednotlivých let měl klesavou tendenci. Zatímco v roce 1962 dosáhl údajně 3839 kusů, o rok později to bylo 1883 výtisků, v roce 1965 jen 607 kusů, následně za první

Bez ohledu na to, že Tigris odjel z Budapešti bez úhony, aktivita tajné policie a její archivní záznamy relativizují optimistické závěry, které z cesty Tigrida na Východ vyvodil v monografii o poúnorovém exilu a jeho literárních aktivitách M. Příbání: „Výsledky jednání nejsou zdaleka tak důležité jako fakt, že šestnáct let po komunistickém puči a osm let po porážce maďarské revoluce mohl významný a politicky aktivní východoevropský exulant přicestovat do komunistické země, aniž byla ohrožena jeho svoboda či snad dokonce život.“ – srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 301.

²⁶⁶ Přetištěno ve Svědectví č. 31/1967, s. 419–433.

pololetí roku 1966 „asi 1000 ks“.²⁶⁷ Vývoj výše celkového nákladu Svědectví a poměr kusů distribuovaných do západního světa a do Československa v průběhu let není znám.²⁶⁸

Nekonkrétní a kusé jsou i dostupné informace o způsobech financování vydávání časopisu a zejména pak následné komplikované distribuce do Československa za využití konspiračních metod.²⁶⁹ Tigríd hlavní zdroje financování neprozradil ani po pádu opony. Ještě v exilu uvedl, že první peníze na rozjezd časopisu daroval diplomat Ján Papánek a podporoval je také slovenský Sokol v New Jersey, později přispíval pravidelně Tomáš

²⁶⁷ Doprovodný dopis mjr. Jaroslava Rabase k zásilce archivních výtisků Svědectví z 18. 8. 1966 určený pro náčelníka VI. Správy MV plk. Jana Bokra. Srov. ABS, f. A2/3, inv. č. 2113. Uvedená čísla se vztahují k celkovému počtu ročně zabavených výtisků bez udání počtu zabavených výtisků jednotlivých vydání. Náklad jednotlivých vydání z nich tudíž nelze ani přibližně určit.

²⁶⁸ Fond Pavel Tigríd v Národním archivu, kde by k tomuto tématu mohly být informace, není zpřístupněn, proto lze zatím pracovat jen s údaji z proveniencí komunistického Ministerstva vnitra. Tato data mohou být různým způsobem a z různých důvodů zkreslená, výše zabavených kusů mohly být např. uměle nadsazovány a upravovány kvůli nadřazeným, kvůli potenciálnímu propagandistickému využití atd. Ve znaleckém posudku z prosince 1966, který si StB nechala vypracovat při přípravě soudního procesu s Pavlem Tigrídem, je uveden náklad časopisu 2500 ks, není však blíže zdrojován. Srov. ABS, f. A2/3, inv. č. 2129.

S ohledem na faktické nepřesnosti obsažené v posudku (např. je v něm uvedeno, že „časopis je od roku 1963 vydáván ve Francii“, Tigríd však přesídlil z USA do Francie už v roce 1960. Přímo ve Svědectví je explicitně uváděna kontaktní adresa v Paříži na Rue du Pont de Lodi, kde sídlila redakce, od č. 13/1961), je třeba údaj brát jen jako odhad a spíše je podhodnocen – mj. i s ohledem na množství ročně zabavovaných kusů časopisu v první polovině 60. let (viz výše – předchozí pozn.). Ve zprávě pro návrh obžaloby vypracované v souvislosti s procesem proti P. Tigrídovi v r. 1967 je např. uvedeno: „jak uvedl svědek profesor dr. Václav Černý, světil se mu Tigríd, že do ČSSR je zasíláno cca 300 exemplářů každého čísla.“ A dále ve zprávě je: „Jen v průběhu vyšetřování bylo na základě usnesení vyšetřovatele z 1. 2. 1967 o zadržení zásilek předáno poštovním úřadem 226 výtisků určených různým soukromým osobám a institucím v ČSSR.“ (ABS, f. A2/3, inv. č. 2129) Ze srovnání uvedených čísel by plynulo, že schopnost StB odhalovat a zabavovat zasílané výtisky Svědectví, byla vysoká, ovšem s ohledem na to, že chybí ověřitelná vstupní data o celkovém nákladu jednotlivých čísel Svědectví a reálném počtu výtisku distribuovaných do ČSSR, nelze z uvedených dat vyvodit žádný relevantní závěr.

HSTD každoročně zabavovala tisíce zásilek tiskovin ze Západu ročně, mezi lednem 1962 a červnem 1965 bylo „vyřazeno z další dopravy“ 531 996 zásilek. Srov. TOMÁŠEK, Dušan: Pozor, cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury. Praha, vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994, s. 107. Ani na základě těchto dat nelze říci, kolik výtisků jednotlivých vydání Svědectví prošlo sítím cenzury a dostalo se k určeným adresátům. Ovšem i kdybychom měli k dispozici tato čísla, obraz o reálném počtu čtenářů a tedy o kategorii čtenosti by neodpovídal realitě. Jednotlivá vydání Svědectví se půjčovala a dále mnohonásobně rozmnožovala. Redakce Svědectví také nechávala vyrábět a distribuovat jak kapesní vydání, tak separátní výtisky s vybranými texty – viz např. rozhovor s Jiřím Voskovcem (upozornění na separát – srov. Svědectví č. 24/1964, s. 314). O tom, jakým způsobem kolovalo Svědectví v ČSSR, vypovídá i zpráva pro návrh obžaloby Tigrída a spol. v soudním procesu z r. 1967: „obv. Jan Beneš časopisy Svědectví, které získal od Pavla Tigrída, rozšiřoval tím, že je zapůjčoval nebo s nimi seznamoval větší počet osob. Šlo např. o Karla Zámečnicka [další z odsouzených v procesu, pozn. aut.], Josefa Hájka, Josefa Hanuše, Norberta Chotaše, sestry Janu, Marii a Věru Poslušné a další osoby. Dvojčíslí Svědectví č. 25–26 ukazoval členům redakční rady býv. časopisu TVÁŘ...“ (ABS, f. A2/3, inv. č. 2129, Závěrečná zpráva s návrhem na podání obžaloby, s. 41). Pavel Tigríd sám o výši nákladu prozradil jen to, že nejnižší, v roce 1956, dosahoval asi tisíce kusů, nejvyšší, na konci 80. let, 21 tisíc kusů, z toho dle něj 15 tisíc směřovalo do Československa. Viz výše.

²⁶⁹ O způsobech ilegální distribuce exilových periodik, tedy i Svědectví, do ČSSR – Viz Kap. 5.4. Na tomto místě zmíně alespoň jeden ze způsobů distribuce, který zmínil sám Tigríd, když v úvodníku prvního legálně vydaného čísla Svědectví v Československu (dvojčíslí 89–90/1990) děkoval spolupracovníkům, kteří časopis „po vyjití každého čísla rozesílali z neméně než sedmdesáti měst všude ve světě, aby tak zásilky unikly domácí cenzurní síti...“.

Baťa a další.²⁷⁰ Malá část peněz jistě pocházela z předplatného, ovšem je jisté, že bez ohledu na informace, které byly průběžně tištěny ve Svědectví o financování časopisu,²⁷¹ k pokrytí nákladů na aktivity související s vydáváním i následnou distribucí (zejména s tou ilegální do Čech, a mj. také na honoráře, které autorům do Čech prokazatelně posílal)²⁷² měl Tigrid k dispozici peníze, jež pocházely ze zdrojů americké administrativy (konkrétně z rozpočtu CIA), byť sám to nikdy nepotvrdil.²⁷³ Peníze na provoz redakce pocházely podle Tigrida ze zdrojů Amnesty International.²⁷⁴

²⁷⁰ V publikaci z frankenské konference věnované Svědectví (1982) Tigrid uvedl jako výši daru od Papánka částku asi 500 dolarů, v rozhovoru, který uvozuje oficiální české vydání knihy Marx na Hradčanech (2001) však uvádí „tisíc dolarů“. – srov. LEDERER, J.: c. d., s. 14 a TIGRID, P.: Marx na Hradčanech, s. 18. Jde tedy v nejlepší případě jen o přibližný údaj. V rozhovoru v LN Tigrid uvedl, že peníze dostával pravidelně od Tomáše Bati – srov. KAISER, Daniel: Poprvé a naposledy jsem věřil Grebeníčkovvi. Rozhovor s Pavlem Tigridem. Lidové noviny 13, 25.11.2000, č. 274, s. 11. Toto potvrdil v osobním interview s autorem textu i Tigridův přítel Richard Belcredi. Tomáš Baťa podporoval i další exilové časopisy, přispěl např. Zpravodaji Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

²⁷¹ Ve Svědectví č. 9/1959, s. 36 vydavatelé děkují „několika dárcům [...] kteří velkorysým způsobem umožnili plynulé vydávání [...] J. P. za příspěvky, celkem 1600 dolarů [možná právě toto je příspěvek Jána Papánka, pozn. aut.], G. W. v Belgii za dar 1000 dolarů, dalšímu dárci ve Spojených státech, který přispěl částkou 500 dolarů.“ Podobně ve Svědectví č. 13/1961, s. 14: „Tímto číslem (13.) zahajuje Svědectví čtvrtý ročník svého vycházení. Umožňuje to rostoucí počet předplatitelů a dary jednotlivců, kteří vesměs nechtějí být jmenováni [...] F. A. v New Yorku za dar tisíc dolarů; dr. J. P. v New Yorku za pravidelný roční příspěvek osmi set dolarů [možná opět Ján Papánek, pozn. aut.]; a paní T. W. v Belgii za už druhý dar ve výši pěti set dolarů.“ Dále také ve Svědectví č. 17/1962, s. 15: „Vydavatelé vyjadřují svůj upřímný dík zejména paní T. W. (Brusel) za dar 50.000 belgických franků, a dr. K. S. (New York) za 500 dolarů. Bez těchto darů byla by finanční situace našeho čtvrtletníku velmi tíživá. Předplatitelé zůstávají však i nadále finanční páteří Svědectví. Prosíme proto naléhavě všechny své čtenáře, aby bez otálení vyplnili subskripční lístek [...] a poslali předplatné na nový ročník [...] Adresáti v Československu budou i nadále dostávat tento časopis bezplatně.“

²⁷² StB měla v roce 1966 zmapovány tyto způsoby dopravy Svědectví: „Do ČSSR je Svědectví zasláno v počtu několika set výtisků hlavně poštou, ale i prostřednictvím turistických, případně služebních cest čs. občanů do zahraničí, jimž P. Tigrid či jiný člen redakční rady daruje při setkání jeden i více výtisků. Svědectví dochází do ČSSR z Francie, Itálie, Rakouska, NSR, USA, výjimečně i z Norska a odjinud. Redakce Svědectví počítá při distribuci i s pomocí svých čtenářů nejen uvnitř ČSSR, ale i za hranicemi. Za vynikající způsob rozšiřování časopisu označuje to, že prý mnozí předplatitelé v zahraničí žádají dva i tři výtisky každého čísla, které pak rozesílají nebo rozdíjí přátelům z ČSSR. To by vysvětlovalo, proč Svědectví dochází z různých zemí, nejen z USA, Francie a Rakouska, kde jsou sídlo a filiálky redakce.“ (ABS, f. A2/3, inv. č. 2129)

K ilegální distribuci využíval Tigrid a jeho spolupracovníci krom výše uvedených způsobů identifikovaných Státní bezpečností různé další kanály (od využití západních diplomatických pracovníků po zahraniční turisty). – Více o ilegální distribuci viz Kap. 5.4.

²⁷³ Novinář a bývalý exulant Ivan Medek v rozhovoru pro HN uvedl na otázku, zda Svědectví financovala americká CIA takto: „Zdroje peněz, ze kterých byly tyto kulturní časopisy placené, měly vždycky několik cest financování. To rozhodně nebylo tak, že CIA ze svého rozpočtu platila Svědectví. I když jsem u toho nikdy nebyl. Pokud tam byly nějaké zdroje amerických peněz, takto bylo z kultivovaných zdrojů, třeba Kongresové knihovny ve Washingtonu.“ – srov. ZLÁMALOVÁ, L. – NĚMEČEK, T.: Ivan Medek: Je dnes pro někoho čest hrát v Praze?, Hospodářské noviny, 26. 10. 2007. dostupné na: http://m.ihned.cz/c6-10070890-22300870-700000_hndetail-je-dnes-pro-nekoho-cest-hrat-v-praze (cit dne 9. 6. 2011).

Podobně hovořil v osobním interview s autorem tohoto textu i Tigridův přítel Karel Hvížd'ala. Další Tigridovi přátelé i po jeho smrti opakují v různých obměnách tutéž větu: Financování Svědectví bylo výhradní věcí Pavla Tigrida. – srov. např. ZÍDEK, Petr: Tajemné Svědectví Pavla Tigrida. In: Lidové noviny, 21. 10. 2006, příloha Orientace, s. I – II.

O tom, že Svědectví financovala CIA, píše otevřeně jen Jaroslav Dresler (srov. DRESLER, J.: c. d.), Ivan Gaďourek uvádí jen, že časopis vycházel „za finanční podpory Američanů“ (srov. GAĎOUREK, I.: c. d., s. 173.)

Zintenzivnění kontaktů s domovem se projevilo i v tom, že v 60. letech v časopise více publikovali své texty i domácí autoři, kryti pseudonymy a šiframi.²⁷⁵ Jeden z nich, spisovatel Jan Beneš (a s ním i student FAMU Karel Zámečník), se stal nechtěným aktérem symbolického završení první dekády existence Svědectví.

V důsledku politického uvolnění mohli na Západ stále častěji cestovat i lidé z Československa. Konkrétně Beneš vycestoval do Francie na podzim 1964. V Paříži se seznámil s Tigridem a domluvili se na spolupráci, která obnášela jak zasílání textů cizích, tak vlastních. Benešovem zasílané texty pak vycházely ve Svědectví, ty jeho např. pod pseudonymem Sírius.²⁷⁶ Spolupráce pokračovala až do srpna 1966, kdy byl Beneš zatčen.²⁷⁷ Hlavním předmětem zájmu režimních tajných služeb bylo ovšem zahájení trestního stíhání vůči Pavlu Tigridovi. Koordinovaná akce probíhající v součinnosti represivních složek aparátu režimu (vč. zapojení cenzurní instituce HSTD) je patrná z „plánu souhrnných opatření“ ze srpna 1966, který vypracovala StB. Snahou režimu bylo shromáždit co nejvíce informací o Tigridových vazbách a kontaktech s domovem a na základě toho pak režim připravil exemplární politický soudní proces. Cílem všech souvisejících aktivit bylo zejména „průběžně získávat podklady a materiály k dokumentaci tr. činnosti obv. P. Tigrida, zejména se zřetelem na tr. činnost vlastizrady (par. 91 tr.zák.) a vyzvědačství (par. 105 tr. zák.)...“²⁷⁸ Z dokumentů je patrné, že StB měla poměrně přesné

Faktem je, že k informačnímu prolamování železné opony směrem na Východ prostřednictvím poštovních zásilek cílených na konkrétní adresáty z řad mocenských a intelektuálních elit přistupovala ve svých aktivitách i CIA, resp. její krycí expozitury, jako např. Free Europe Press aj. Je pravděpodobné, že Tigrid a další východoevropští exulanti se ještě v New Yorku podíleli na rozvíjení tohoto plánu, který fungoval na podobném principu, jakým bylo do Československa distribuováno i Svědectví (viz výše). Později skrze „kulturně zaměřené“ krycí firmy placené ze zdrojů CIA proudily do zemí východní Evropy tisíce publikací za miliony dolarů.

²⁷⁴ Tuto informaci potvrdil v rozhovoru Tigrid sám: „hlavní prachy na provoz kanceláře byly z komitétu Help and Action spojeného s Amnesty International. Na provoz redakce Svědectví by nám nikdy nikdo nedal, lidé dali ještě tak peníze na vytištění knížky nebo čísla Svědectví, ale nikdo nám nedal na činži nebo poštovné. Udržet v chodu kancelář bylo těžké, některé fondy nám občas něco daly: ‘Vydání zaplatíme, ale na provoz si peníze opatřete...’. Takže provoz, činže, elektřina, to všechno šlo za pobočkou organizace Amnesty International, kterou vedla moje žena, Entr’aide et Action.“ – srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 88.

²⁷⁵ Texty autorů žijících v Československu však byly (integrální) součástí obsahu Svědectví už od prvního čísla, kdy vyšla např. do té doby nepublikovaná Báseň Františka Halase či doslov Václava Černého k básnické sbírce Miloslava Bureše, jež vyšla roku 1955 v Havlíčkově Brodě.

²⁷⁶ Např. Dopisy Světlaně in Svědectví č. 25–26/1965 a v dalších vydáních. Beneš byl i vypravěčem zповědi zveřejněné pod titulkem Pohled na dnešek aneb generace osamělá v témže vydání.

²⁷⁷ Jan Beneš okolnosti svého trestního stíhání v 60. letech již dříve vícekrát popsal, např. ve své knize Indolence. Srov. BENEŠ, Jan: Indolence. Praha: Primus, 1994. Proto se jim podrobněji nevěnuji a uvádím je jen v souvislosti s hlavním tématem práce.

²⁷⁸ „Na ideologické frontě dochází v současné době ke stále intenzivnějšímu infiltračnímu vlivu [...] pro tuto činnost se zejména exponuje čs. emigrant Pavel Tigrid a další čs. emigranti soustředění kolem redakce časopisu SVĚDECTVÍ. Jejich činnost je charakterizována [...] snahou maximálně publikovat a využívat na stránkách časopisu Svědectví nepravdivé a zkreslené zprávy získávané od ilegálních dopisovatelů – čs. občanů, nebo kontaktováním celé řady čs. občanů – zejména z řad kulturních pracovníků, při jejich

informace o tom, s kým se Tigríd na Západě kdy sešel a koho a jak kontaktoval. Dokumentace byla rozdělena na „náhodné styky čs. občanů s Pavlem Tigrídem“ (styky byly uskutečněny převážně z iniciativy Tigrída) a „styky členů KSČ“, mezi nimiž byli jmenováni např. Lumír Čivrný, Eduard Goldstücker, Jiří Hájek, Petr Pujman (všichni se s ním setkali během zahraničních zasedání PEN klubu).

Součástí spisu k připravovanému soudnímu procesu bylo i vypracování obsáhlého znaleckého posudku „k obsahu a ideologickému zaměření časopisu Svědectví“, který rozvíjí, rozpracovává, prohlubuje analýzu Svědectví uveřejněnou dříve (viz výše). Současně zasazuje činnost Svědectví do kontextu dobových aktivit politicky aktivní části exilu, paradoxně zejména za využití obsáhlých citací z časopisu Svědectví a monitorů RFE.²⁷⁹ Posudek v Hlavních závěrech konstatoval, že „[...] společenská nebezpečnost působení Svědectví je dána především jeho politickými cíli. Nelze však přehlédnout ani skutečnost, jakými formami jsou cíle prosazovány. Na prvním místě je třeba zdůraznit, že jde o nepřátelství, které se maskuje sympatiemi s myšlenkami socialismu a s ČSSR a používá i marxistickou terminologii [...] Rafinovanost a škodlivost Svědectví spočívá v tom, že zneužívá různé, často ne právě progresivní nálady a tendence v naší společnosti a že je všemožně podporuje.“

Rozsah opatření, která režim v souvislosti s procesem proti Tigrídovi a spol. uvedl do pohybu, a pečlivé inscenování jejich následné medializace domácí i zahraniční dokládá, že Tigríd byl československými komunistickými špičkami považován za ideového nepřítele prvního řádu.²⁸⁰ Jeho exemplární odsouzení v politickém procesu (v nepřítomnosti) ke

výjezdech do západních kapitalistických států.“ Srov – Plán souhrnných opatření v akci „SVĚDEK“ datovaný 29. 8. 1966. – Srov. ABS, f. A2/3, inv. č. 2113.

²⁷⁹ Znalecká komise pro vypracování posudku byla sestavena za koordinace ministerstva vnitra a součinnosti dalších ministerstev a součástí aparátu, např. Ministerstva zahraničních věcí (viz osobní dopisy adresované ministru vnitra Josefu Kudrnovi i ministru zahraničí Václavu Davidovi), redakce ČTK (ústřední ředitel ČTK Miroslav Sulek jmenoval do komise jako experta za ČTK Marii Drbohlavovou), osloven byl rektor VŠ Politické Vilém Nový („Jelikož tato [Tigrídova, pozn. aut.] činnost je zaměřena mimo jiné též na ideologické narušování politiky KSČ a na otřesení důvěry ve správnost linie strany, je vhodné, aby na práci znalecké komise se podílel expert z Vysoké školy politické.“ – srov. dopis Vilému Novému z 16. 11. 1966) aj. – Srov. tamtéž.

Jako autor rozsáhlého posudku (čítá 55 stran) datovaného 17. 2. 1967 je podepsán Stanislav Jägerman, CSc., pracovník Vysoké školy politické ÚV KSČ v Praze, který na závěr uvádí seznam pramenů: všechna dosud vyšla čísla Svědectví, monitory vysílání RSE, vyšetřovací spis proti Pavlu Tigrídovi a spol. a archivované materiály MV. Posudek měl tuto strukturu: „I. Charakteristika časopisu Svědectví, jeho redakční rady a vysílače Svobodná Evropa (RSE), II. Rozdělení československé emigrace z hlediska konečného politického cíle a taktiky, jak tohoto cíle dosáhnout, III. Politická koncepce československé emigrace, soustředěné kolem časopisu Svědectví, IV. Totožnost politických požadavků československých emigrantů-gradualistů se zahraničně politickými koncepcemi USA, V. Hlavní závěry.“ Srov. ABS, f. A2/3, inv. č. 2129.

²⁸⁰ Např. v návrhu „publikačně propagačních opatření“ je uvedeno, že „Procesu bude propagačně [...] využito v ČSSR – rozhlasem, televizí, tiskem v rámci vnitřní prevence. V zahraničí prostřednictvím ČTK, zahraničního vysílání čs. rozhlasu, diplomatickými opatřeními ministerstva zahraničních věcí a zvláštními

čtrnácti letům vězení za trestný čin „rozvracením republiky“ a trestný čin „vyzvědačství“²⁸¹ ukázalo nepřekročitelné limity politického uvolňování v zemi jen několik měsíců před začátkem pražského jara a svým způsobem i dopředu vyznačilo jeho omezené možnosti.

akcemi I. Správy MV ke znemožnění další činnosti TIGRIDA v západoevropských státech a k jeho diskreditaci [...] K dosažení maximálních a účinných výsledků budou navrhovaná opatření provedena ve spolupráci s příslušnými odděleními ÚV KSČ – Gen. Prokuraturou – ministerstvem spravedlnosti – ministerstvem zahraničních věcí a zainteresovanými složkami ministerstva vnitra.“

Rozpracovaný návrh opatření dobře dokládá mj. mocenskou dominanci KSČ ve veřejném prostoru a mj. způsoby ovládnutí režimních médií: „Určit vhodné redaktory ústředního tisku, čs. rozhlasu (včetně zahraničního vysílání), televize, hlavních týdeníků, kult. Časopisů, odborného právního tisku, případně krajských časopisů [...] Před procesem svolat poradou vybraných odpovědných redaktorů za účasti Generální prokuratury a ministerstva vnitra. Na poradě budou informováni o trestné činnosti obviněných a seznámeni s hlavními cíli procesu. Přítomným novinářům by bylo sděleno, jak obsah procesu publikovat v tisku [...] Zajistit, aby čs. rozhlas průběh a závěr procesu využil v rozhlasovém vysílání – podobně zahraniční vysílání – především pro oblast Evropy a Spojených států [...] Projednat s vedením čs. televize, aby průběh procesu byl zahrnut do televizního zpravodajství [...] Projednat s vedením ČTK, aby vládní agentura přinášela zpravodajství o procesu – využít i zpravodajství pro zahraničí, zejména Pragopress. [...] Zajistit prostřednictvím ministerstva zahraničních věcí odeslání protestních diplomatických nót zastupitelským úřadům USA, Francie (obv. Tigrid ve službách USA provádí nepřátelskou činnost proti ČSSR a z území Francie tuto činnost provádí a řídí) – zde případně též žádat po procesu o jeho vydání k výkonu trestu...“ – srov. tamtéž.

Ovšem následná praktická realizace těchto opatření nebyla optimální, což dokumentují záznamy vyhodnocující proces: „Hlavní líčení se konalo v menší jednací síni a účast veřejnosti byla omezena určitým počtem vydaných vstupenek. Nedostatkem bylo, že se soudního jednání nezúčastňoval takový počet osob, kolik bylo vydáno vstupenek, a poloprázdná jednací síň nepůsobila dobrým dojmem vzhledem k opatření, resp. tvrzení, že pro přeplněnost jednací síně není možno k hlavnímu líčení pustit každého.“ (ABS, f. A7, inv. č. 398)

²⁸¹ Srov. ABS, f. A7, inv. č. 398, Zpráva o projednávání a výsledcích trestní věci obž. Pavla Tigrida a spol., s. 5. Jan Beneš byl v procesu odsouzen na pět let odnětí svobody za trestný čin podvracení republiky a pokus o podvod a byl jediným, kdo skutečně nastoupil do vězení k výkonu trestu (propuštěn byl v březnu 1968 na základě milosti od prezidenta Antonína Novotného). Karel Zámečník byl nakonec zproštěn obžaloby. Bez ohledu na to, že byl Tigrid odsouzen v nepřítomnosti, režim počítal mj. i s odstrašujícím efektem: „jeho odsouzení bude pro mnoho osob z kulturního života, kteří jezdí do zahraničí, výstrahou, že musí velmi pečlivě volit v zahraničí své styky...“ Tamtéž.

(4) II. INTERMEZZO:

VZESTUP A PÁD DOMÁCÍ AUTENTICKÉ VEŘEJNÉ SFÉRY

4.1 Vzestup domácí autentické veřejné sféry na konci 60. let

Na zacílení mediálních obsahů na domov a nové způsoby komunikace s domácím publikem, které Pavel Tigrid a jeho spolupracovníci začali na Západě rozvíjet jako inovativní ‚politický experiment‘ v duchu gradualismu, navázali příslušníci nové exilové vlny po srpnu 1968, kteří možnosti působení exilových médií pozoruhodně rozvinuli. Než ovšem do Československa vstoupila v srpnu 1968 vojska Varšavské smlouvy, která nový uprchlický exodus na Západ vyvolala, vykročila v 60. letech československá společnost směrem k utváření autentické veřejné sféry přímo doma.

První kroky směrem k volnějším systému mediální kontroly byly doprovodným jevem průběžného politického uvolňování v zemi. Po XII. sjezdu KSČ v roce 1962 bylo možno operovat s tezí, že „kritika chyb a veřejná polemika je přípustná“²⁸², což postupně rozšiřovalo možnosti pro svobodnější diskusi.²⁸³ Svého vrcholu tento proces došel v roce 1968, kdy na místo prvního tajemníka ÚV KSČ nastoupil po Antonínu Novotném Alexander Dubček, který se začal zasazovat o vyšší informační otevřenost. Předsednictvo ÚV KSČ nejprve v březnu 1968 odmítlo předběžnou cenzuru, což znamenalo nejvýraznější změnu v řízení médií v uplynulých dvou dekadách. Média se od té chvíle měnila v nejviditelnějšího reprezentanta vzestupu autentické veřejné sféry.²⁸⁴ Na stránkách tisku se začaly odehrávat diskuse dříve myslitelné pouze v exilových periodikách,²⁸⁵ podobným způsobem se od rigidní mediální regulace osvobodil rozhlas a televize.

²⁸² Srov. HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, nakladatelství Doplněk, 2004, s. 9.

²⁸³ Nelze ovšem opomenout, že komunistický režim měl i za politického uvolňování stále své výrazné a nepřekročitelné limity. Ty zřetelně ukázal např. politický proces se spisovatelem Janem Benešem, který byl ještě v červenci roku 1967 (tedy jen několik měsíců před začátkem pražského jara!) odsouzen na pět let nepodmíněně za to, že spolupracoval s Tigridovým Svědectvím. Pavel Tigrid byl v témže procesu odsouzen za „rozvracení republiky a vyzvědačství“ v nepřítomnosti na 14 let (viz Kap. 3.2).

²⁸⁴ Jiří Hoppe v odkazu na dobové výzkumy Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV uvádí: „Vliv médií na občany byl tak silný, že už v březnu 1968 lze mluvit o existenci nezávislého veřejného mínění. Tomu odpovídal i zájem o tiskoviny všeho druhu: 20. března 1968 bylo v Praze zakoupeno 557 192 výtisků deníků, tedy všechny dostupné exempláře.“ – srov. HOPPE, J.: c. d., s. 12 an.

Informace o roli médií na proměnu atmosféry shrnuje v bilančním trojčísle Svědectví z roku 1969: „Lidé jako fascinování koukali na obrazovku, poslouchali rádio, rvali se o noviny. Začali dokonce do nich psát podepsané dopisy, telefonovat své otázky a názory do rozhlasu. Komentátoři a hlasatelé se stali naráz tak populární jako hokejisti ...“ (Svědectví č. 34–35–36/1969, s. 178).

Na Hoppem zmíněný průzkum veřejného mínění odkazuje i P. Tigrid, který zorganizoval ilegální průzkum veřejného mínění v Československu v polovině 80. let – viz Kap. 5.2.2.

²⁸⁵ Reprezentativní průřez dobovou publicistikou pražského jara nabízí citovaná publikace Jiřího Hoppeho.

Dubček ani další reformní komunisté ovšem ve své proklamované podpoře svobodě slova nebyli vedeni přesvědčením o nezbytnosti emancipace médií od politiky, další vývoj prokázal, že jejich postoj byl dán spíše politickým pragmatismem – potřebovali novináře k tomu, aby mohli efektivněji oslovovat veřejnost a získávat veřejné mínění na svou stranu. Zpočátku navíc předpokládali, že svobodná média pro ně nepředstavují ohrožení, což se ovšem ukázalo jako omyl. Postupující liberalizace novinářské práce a svobodněji připravované mediální obsahy (poprvé po dvaceti letech se do médií vracely např. investigativní reportáže o dříve tabuizovaných tématech) postupně způsobily, že veřejnost začala žádat nikoli pouze obrodu a demokratizaci stávajícího politického systému (při jeho zachování), ale změnu systému.²⁸⁶

Je příznačné, že zákon č. 84/1968 Sb., jehož text deklaroval, že „cenzura je nepřípustná“, byl přijat až v červnu 1968.²⁸⁷ To jen dokládá, že institucionální systémové změny v oblasti mediální politiky pouze se zpožděním doháněly faktickou situací v médiích.²⁸⁸ V té době byla tisková svoboda v médiích již týdny žitou realitou. Ovšem přijetím zákona se dostalo médiím legislativního posvěcení faktu, že KSČ ztratila vliv na řízení médií. I to se stalo jedním z důvodů intervence vojsk zemí Varšavské smlouvy do Československa.

²⁸⁶ Více k médiím pražského jara – srov. KONČELÍK, J. – VEČERA, P. – ORSÁG, P.: c. d., s. 177–202.

²⁸⁷ Srov. tamtéž, s. 187.

²⁸⁸ Jiným dokladem rozkladu někdejšího pragmatického spojení KSČ s médii budiž manifest Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem, který byl zveřejněn 27. června 1968, tedy pouhý den po přijetí zákona č. 84/1968 Sb. Protože byl manifest připraven bez vědomí Dubčekova vedení, odsoudilo jej jako politický útok.

4.2 Začátek normalizace a obnovení mocenské kontroly veřejné sféry

Krátký čas pražského jara, který ukončila srpnová okupace, byl od nástupu komunistů k moci jediným obdobím, kdy se začala i díky dočasně svobodnějším médiím konstituovat autentická veřejná sféra a kritické veřejné mínění a vztah politiky a médií se, byť jen nakrátko, alespoň přiblížil standardům obvyklým v tehdejších západních liberálních demokraciích. Brzy po začátku okupace byla ovšem znovu obnovena cenzura a důsledná mocenská kontrola mediálního provozu. Legislativní úpravy přijaté jako důsledek tzv. Moskevského protokolu v prvních týdnech a měsících po srpnové vojenské intervenci vytvořily rámec pro fungování médií v následujícím období.²⁸⁹ Československá společnost nastoupila pod taktovkou nového prvního (později generálního) tajemníka KSČ Gustáva Husáka cestu normalizace²⁹⁰ a na počátku 70. let minulého století byla opět pod kontrolou

²⁸⁹ Už 30. srpna 1968 vláda obnovila cenzurní instituci – založením Úřadu pro tisk a informace, 13. září 1968 byl přijat zákon č. 127/1968 Sb. o některých přechodných opatřeních v oblasti tisku a dalších hromadných informačních prostředků, který legislativně znovu zakotvil cenzuru do právního řádu země.

Poté, co 1. ledna 1969 vstoupil v platnost Ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o československé federaci, ustavil se systém kontroly a řízení médií v rámci dvou národních cenzurních úřadů – Český úřad pro tisk a informace (ČÚTI) a Slovenský úrad pre tlač a informácie (SÚTI). Oba republikové úřady měly za úkol mj. hodnotit a analyzovat činnost médií, sledovat dodržování tiskového zákona, řídit zmocněnce v redakcích, vyhodnocovat zahraniční média atd.

Nová cenzurní nařízení však v prvních měsících média prakticky nebrala na vědomí. Faktickým zlomem v přístupu moci k médiím byl až nástup Gustáva Husáka k moci v dubnu 1969. Více k mediální reglementaci po srpnu 1968 a na začátku normalizace – srov. KONČELÍK, J. – VEČERA, P. – ORSÁG, P.: c. d.

²⁹⁰ Dobové užívání termínu normalizace bylo alternováno s pojmem konsolidace (poměrů). Ale veřejně byla hned v srpnu 1968 užívána i formulace „normalizace poměrů“ – srov. např. projev prezidenta Ludvíka Svobody na titulní straně Rudého práva 29. 8. 1968, kde k národu mluvil o urychlené „normalizaci činnosti ústavních a jiných legitimních orgánů našeho socialistického státu a společnosti“.

Fakticky je termín normalizace zavádějící, protože se jím implicitně přejímá hodnocení situace z pohledu Husákova establishmentu, jehož cílem bylo skrýt za něj dramaticky změněnou posrpnovou realitu v zemi. Vhodnější by bylo zřejmě užití termínu kontrnormalizace, jež nabízí jako zástupný pro označení daného období filosof Václav Bělohradský (BĚLOHRADSKÝ, Václav: Olověný vítr. K nedožitým devadesátinám Československa. In: Právo, 23. 10. 2008, příloha Salon č. 591, S5, S8) či abnormalizace Ivana Svitáka (SVITÁK, Ivan: Novosvětská symfonie aneb dialektika abnormalizace. Čtení o novověku pro pokročilé. Karviná: Eden, 1990).

V této práci je užíván termín normalizace v souladu s Vondrovou a Navrátilem, kteří ji definují jako „proces nedobrovolného návratu Československa k normativům platným v tzv. sovětském bloku pro jeho členské země“, přičemž tuto definici vztahují ke společnosti jako takové, nikoli k politickému vedení země. Srov. VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír: Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969). Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk, 2003, s. 9. Termín je užíván nejen pro samotný proces „návratu“, ale i pro následující období, které skončilo až v listopadu 1989.

Jan Křen uvádí, že ukončením rozsáhlých personálních čistek na počátku 70. let se „normalizace normalizovala – i v Československu začal fungovat běžný systém sovětského brežněvovského ražení.“ – srov. KŘEN, Jan: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo, 2005, s. 873.

Pro počáteční období nástupu neostalinistů k moci lze užít i termín restaurace – srov. např. PAUER: Jan: Sovětská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1969 – 1969. Praha – Brno: ÚSD AV ČR – Doplněk, 1993, s. 165-186. Ten však není vhodný pro označení celých dvou dekad.

mocensko-byrokratického aparátu řízeného KSČ. Režim se přesunul do své pozdně-totalitní fáze.²⁹¹

Husák při svém nástupu do funkce v dubnu 1969 uvedl, že má-li KSČ plnit roli vedoucí politické síly v zemi, musí si zajistit rozhodující vliv na tisk, rozhlas a televizi, čímž se otevřeně přihlásil k zásadnímu omezování svobody slova. Veřejnou obhajobou normalizace v médiích se stal text nazvaný Slovo do vlastních řad z pera Jana Fojtíka a Jiřího Stana, který vyšel v Rudém právu 17. května 1969. V něm byla veřejnosti poprvé předložena normalizační interpretace vývoje v zemi od ledna 1968, v němž média byla obviněna z odpovědnosti za „aktivizaci antisocialistických sil“ a „vyvolávání protisovětských vášní“. V médiích proběhly rozsáhlé personální čistky, jež vycházely z požadavku sovětského Brežněvova vedení, které na mezinárodních jednáních opakovaně zdůrazňovalo, že obnovení kontroly nad československými médii považuje za zásadní krok.²⁹²

Tlak na personální politiku se Husákovu normalizačnímu vedení KSČ vyplatil – veřejné kritické hlasy proti systémovým úpravám role a postavení médií ve společnosti během několika měsíců téměř ustaly.²⁹³ Novináři a mediální pracovníci se rozštěpili

²⁹¹ K základní distinkci termínů totalitní – autoritativní a jeho užití v práci – viz Kap. 1.2. Jan Křen uvádí, že první fáze normalizačního režimu byla blíže totalitarismu, druhá autoritarismu. Srov. KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy, s. 874.

Vilém Prečan tuto, dle něj reálně-socialistickou, fázi totalitního systému sovětského typu charakterizoval takto: „1. Změny v povaze ideologie: zcela do pozadí ustupují prvky utopické projekce budoucnosti, vize nové společnosti a nového člověka [...] 2. Změny ve funkci a metodách teroru a represe. [...] už nejde o masovou fyzickou likvidaci 'třídních nepřátel', nýbrž o udržení mocenského statu quo a o co nejúčinnější kontrolu nad společností za použití minima a co nejmírnějších prostředků násilí; důraz spočívá na 'sebepacifikaci' eventuelních protivníků režimu a na preventivním použití takových prostředků, aby masová odvetná opatření nebyla vůbec nutná. 3. Systém zajišťuje svou stabilitu nikoli mobilizací mas, ale podporou politické apatie, letargie, demoralizace, sociální korupce a privatizace života obyvatelstva. 4. Rozvoj konsumních rysů společnosti umožňuje, aby se zájem jednotlivce na udržení hmotné úrovně a pouhá hrozba ztráty zaměstnání staly nástrojem vynucování poslušnosti, zabezpečení politické loyality a vnější adaptace občana podle potřeb moci. 5. Totalitní diktatury sovětského typu usilují o zamaskování své podstaty, oficiálně deklarují rovnost občanských práv pro všechny, a na mezinárodním poli přijímají závazky ve směru uznání lidských a občanských práv. 6. Je možná existence 'disidentů', autonomních občanských i kulturních aktivit, oáz a enkláv protitotalitní praxe, aniž by hrozila okamžitá fyzická likvidace těm, kdo zvolí tento způsob existence.“ – srov. PREČAN, Vilém: Kultivační a průzkumný význam Charty 77. In: Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken, s. 11 ad.

Petr Pithart užívá pro dané období termínu „pozdní totalita“ (srov. PITHART, Petr: Devětaosmdesátý. Praha: Academia, 2009), Milan Šimečka hovořil o „posttotalitní mutaci“ režimu (srov. ŠIMEČKA, Milan: Obnovení pořádku. Příspěvek k typologii reálného socialismu. Köln: Index, 1979).

²⁹² Stranický dokument z května 1969 nazvaný Opatření v oblasti hromadných sdělovacích prostředků k personálním zásahům uváděl: „V centrálně vydávaném stranickém tisku byly provedeny zásadní kádrové změny ve vedení redakcí, které umožní obejít se zde bez cenzury a přejít od dosavadního způsobu informování k bojovné stranické publicistice.“ – srov. ORSÁG, Petr – KONČELÍK, Jakub: Počátek normalizace jako čas kolísání identity písčícího novináře – konformita, samizdat nebo exil? In: Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie, sv. 55, 2010, č. 3–4, s. 38.

²⁹³ Posledním hlasitým veřejným vystoupením proti nastupující normalizaci byl na pozadí demonstrací v srpnu 1969 manifest Deset bodů, ve kterém skupina členů KSČ i nestraníků (např. Rudolf Battěk, Václav

v zásadě na dvě skupiny: ta početnější, konformistická a s režimem loajální postupně z médií vytěsnila tu druhou, která se odmítla podřídit a musela odejít mimo profesi (viz dále). Poté, co řízení rozhodujících médií v zemi převzali stoupenci normalizačního vedení KSČ, pokračovaly čistky i mezi řadovými redaktory a novináři, kteří nebyli členy KSČ. Pro ty, kteří se aktivně podíleli na vzestupu autentické veřejné sféry během pražského jara a identifikovali se s emancipací médií z podřízeného postavení vůči politické moci, znamenal počátek normalizace konec jejich veřejného působení. Museli čelit nejen propouštění z redakcí, ale následně i dalších zaměstnání, úřední a policejní šikaně i zákazu činnosti. Někdejší renomovaní reportéři a publicisté se měnili v nekvalifikované dělníky a mnohdy i vězně Husákova režimu.²⁹⁴

Ztráta kontaktu s veřejností (a většinou i s bývalými kolegy a spolupracovníky, kteří zůstali v čistkami ochromených redakcích) a často zásadní existenční dilemata mnohé z nich přivedla do společenství ostatních podobně postižených – do vznikajících paralelních společenských struktur, uvnitř i vně tehdejšího Československa. Exkomunikovaní publicisté, spisovatelé a oponenti normalizačního režimu tak stáli v zásadě před dvojí volbou.

Tou první byl exil vnitřní a s ní spojený sestup do poloh domácí nezávislé kultury (označované i jako neoficiální, druhá, ilegální, paralelní či opoziční), jež postupně stvořila mnoho proudů a forem, od undergroundu po disent.²⁹⁵ Průvodním jevem riskantního působení v jejích strukturách byla nezřídka tvrdá perzekuce normalizačním režimem. Aktivity domácích neoficiálních struktur za normalizace byly ve srovnání s prvním dvacetiletím po únoru 1948 podstatně širší a mnohostrannější, což bylo dáno zejména příznivější společensko-politickou situací (mnohé navazovaly na veřejnou sféru pražského jara). Podstatné bylo i to, že mezi oběťmi normalizačních čistek byli i dřívější prominenti

Havel, Karel Kyncl, Ludvík Vaculík aj.) mj. odmítla cenzuru. – srov. Deset bodů adresovaných FS ČSSR, ČNR, Federální vládě, vládě ČSR a ÚV KSČ. Dostupné např. na: www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=38 (cit. 14. 6. 2011).

²⁹⁴ Viz např. informaci o stavu stranických organizací ve vybraných denících a časopisech po skončených pohovorech ze dne 8. 12. 1970: „Bývalý šéfredaktor Fořt i jako výčepník se snažil ovlivňovat stranickou organizaci v Zemědělských novinách [...] Před pohovory (ale i později) odcházeli pravičáci, pokud se jim to podařilo, na místa propagačních referentů do závodů, do knihoven, osvětových zařízení, k taxislužbě, do pohostinství, k manuální práci, na stavbu pražského metra apod.“ – Srov. ORSÁG, P. – KONČELÍK, J.: c. d., s. 39.

²⁹⁵ Nejen cílem tohoto textu popisovat či analyzovat jednotlivé proudy a formy alternativní kultury, která se postupně vyprofilovala v domácích podmínkách utvářených od 70. let minulého století a kterou v krajních polohách představoval jednak kulturní underground, jenž odmítal či ignoroval totalitní režim a jeho instituce (Více – srov. např. PILAŘ, Martin: *Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu*. Brno: Host, 2002), jednak politický disent, který se také konstituoval v opozici vůči režimu, ovšem orientoval se více na analýzu politických souvislostí, filosofickou reflexi atd. – více srov. např. ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*, s. 19 ad.

režimu. Na společenské periferii se ocitla pestrá směsice lidí – od katolických básníků až po někdejší reformní komunisty. Průvodním jevem riskantního působení v těchto nelegálních strukturách byla většinou tvrdá perzekuce represivními složkami režimu. Jedním z konkrétních projevů konstituování alternativních veřejných sfér v domácích podmínkách byla samizdatová tvorba, která probíhala mimo kontrolu státu (režim označoval jako ilegální, protizákonnou či závadovou). Postupně v sobě zahrnovala jako tištěné periodické a neperiodické publikace, tak audio- a videozáznamy. Těch, kteří po nástupu Gustáva Husáka k moci nemohli oficiálně publikovat, bylo několik set a následně přibývali další.²⁹⁶

Druhou možností byl radikální řez – tedy dobrovolný odchod ze země do exilu vnějšího. Nedlouho po invazi zůstali v exilu např. spisovatelé Josef Škvorecký, Arnošt Lustig, Jan Beneš, Karel Michal, písničkář Karel Kryl a další. Svou motivaci k odchodu zdůvodňovali různě – od obecného nesouhlasu s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa až po poukazy na nemožnost svobodné tvorby.²⁹⁷ S druhou volbou byla navíc často provázána ta první – řada těch, kteří se rozhodli po začátku normalizace zůstat a působit v neoficiálních domácích strukturách,²⁹⁸ musela stejně po čase v důsledku represí režimu zemi opustit (např. Jiří Gruša, Ivan Medek, Pavel Landovský, Pavel Kohout, Karel Kyncl, Vlastimil Třešňák atd.)²⁹⁹

²⁹⁶ První samizdatová periodika měla spíš charakter sborníků či almanachů a jejich vydávání bylo – i s ohledem na tlak režimu a minimální technické možnosti – nepravidelné. Více – srov. např. ALAN, J.: c. d. Výraznější rozvoj nastal až se zveřejněním provolání Charty 77, mezi jejímiž členy byly i čtyři desítky proskribovaných novinářů a publicistů (např. Jiří Dienstbier, Luboš Dobrovský, Jiří Hanák, Karel Kyncl, Jiří Lederer, Jan Petránek, Jiří Ruml, Věra Štovičková a další). – Srov. CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Svazek 3, Přílohy*. Praha: USD AV ČR, 2007. Souvislostem Charty 77 a exilu jsou věnovány další části práce (viz kapitola 5.4).

²⁹⁷ Např. Josef Škvorecký, v té době už známý autor, uvedl: „Já nejsem udělaný pro podzemní činnost a doma bych patrně skončil jako autor mlčící, nepublikující, tzv. slušně se chovající, ale už jen bývalý spisovatel.“ (in HVÍŽDALA, Karel: *České rozhovory ve světě*. Praha: Československý spisovatel, 1992, s. 133)

O generaci mladší spisovatel Jaroslav Vejvoda, který se stal známým autorem až v zahraničí, odchod ze země komentoval slovy: „Netvrdím, že jsem nemohl zůstat, ale moje volba byla tragická: ztratit půdu pod nohama, nebo ztratit sám sebe! Před touto volbou stál ovšem každý myslící člověk a mnohý volil jinak. Já jsem však měl strach z vlastní nepevnosti, poznal jsem už, jaké přizpůsobivosti jsem schopen, a protože jsem ve svých osmdvaceti letech načerpal leckteré zkušenosti s krajany i s reálným socialismem, nedělal jsem si iluze o tlaku, jaký se vyvine, ani o vlastní odolnosti [...] Kdybych mohl ve vlastní zemi žít svobodně a slušně – alespoň tak, jak žiji jako bezdomovec v cizině – nikdy bych ji neopouštěl.“ (tamtéž, s. 11)

²⁹⁸ Pokusem o teoretické vymezení části těchto neoficiálních struktur se stal esej Václava Bendy: *Paralelní polis* (viz dále).

²⁹⁹ Např. hudební kritik Ivan Medek, v exilu působící jako vídeňský spolupracovník rozhlasové stanice Hlas Ameriky, odešel ze země až po mnohaměsíční tvrdé šikaně komunistické policie, která následovala po zveřejnění Charty 77: „Řada lidí se pak rozhodla k emigraci z důvodů zásadních: byli přesvědčeni, že venku mohou dokázat více než doma. Důvody byly také osobní, mnozí těžce snášeli pronásledování, často i fyzické. Nevím o nikom z Charty, kdo by emigroval z vypočítavosti.“ In: MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha: Torst, 2005, s. 82–83.

Právě zástupci těchto dvou poloh zapovězení drželi v následujících dvou dekadách kontinuitu oné ‚strukturální přeměny veřejnosti‘ zahájené během pražského jara.

5. EXILOVÁ MÉDIA A REDEFINICE ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY: SITUACE PO SRPNU 1968 (NEBOLI NOVÝ ROZVOJ)

Ti, kteří se sami rozhodli odejít ze země (či k tomu byli režimem donuceni), stali se součástí masivní exilové vlny, která svým rozsahem výrazně překonala tu, jež následovala po únoru 1948. Jen v její první fázi po srpnu 1968 odešlo do zahraničí podle odhadů přes sto tisíc lidí.³⁰⁰

Odlíšnost posrpnového exilu od toho poúnorového byla dána řadou faktorů. Po únoru odcházely nekomunistické elity pronásledované režimem, mnozí při riskantních útocích za přímého ohrožení života,³⁰¹ po srpnu byly hranice rok v zásadě otevřené a lidé odjížděli ze země často i s nábytkem.³⁰² Po únoru lidé odcházeli ze země do válkou stále zničené a ekonomicky nestabilizované západní Evropy a výchozí podmínky v uprchlických táborech byly velmi drsné. Většina politických uprchlíků také věřila v brzký návrat do vlasti a tomu

³⁰⁰ Celkové odhadované počty těch, kteří odešli během komunistického panství z Československa, se u jednotlivých autorů liší, mj. dle toho, s jakými daty pracovali. Platí to jak o období poúnorovém, tak o dvou posledních dekadách před rokem 1989.

Např. Pavel Tigrid u posrpnové uprchlické vlny cituje výpočet *Neue Zürcher Zeitung* z 9. 11. 1972, který uvedl číslo 127 tisíc. Srov.: TIGRID, P., 1990, s. 92. Jan Křen uvádí, že jen v letech 1968–1970 opustilo ČSSR asi 90–100 tisíc osob. Srov.: KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo, 2005, s. 869. Jan Hanzlík vycházející z rozboru tajných komunistických materiálů uvádí jako orientační a přibližné číslo o „rozmístění čs. nedovolené emigrace“ k roku 1977 počet 99 400. Srov.: HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. In: *Securitas Imperii* 9, Praha: ÚDV 2002, s. 306. Jan Rychlík v citaci přehledu ministerstva vnitra z roku 1988 uvádí zřejmě chybně, že v letech 1968–1987 emigrovalo 70 130 lidí. Srov. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 115. Totéž číslo totiž Jan Hanzlík v cit. d., na s. 305 uvádí u počtu emigrantů jen v letech 1968–1969.

Podle demografa Milana Kučery se vedla metodicky spolehlivá ověřovaná evidence nelegální emigrace až od roku 1972 a údaje z let 1948–1971 nelze považovat za spolehlivé. Mezi léty 1972–1989 podle něj z Československa odešlo 69 490 osob, z nichž 51 342, tj. 74% bylo z České republiky. Srov. KUČERA, MILAN: *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 145–146. Počty exulantů po únoru 1948 byly již uvedeny výše.

³⁰¹ O dramatických útocích poúnorových uprchlíků skrze železnou oponu na Západ (a to včetně prominentních politických osobností, ministrů, zákonodárců) – srov. JIRÁSEK, Zdeněk: *Československá poúnorová emigrace a počátky exilu*. Brno: Prius pro ÚSD AV ČR, 1999. Odcházely však i četné skupiny lidí, kteří odmítali komunistický režim – vědci, studenti, duchovní, ale i podnikatelé a mnozí dělníci – více srov. TRAPL, Miloš: *Česká politická emigrace ve 20. století (1914–1989). Srovnání generací*. In: HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Praha: Karolinum, Etnografický ústav AV ČR, 2000, s. 36–44.

Podobný výčet různých skupin poúnorového exilu nabídl v eseji *Exil a domov* Karel Jezdinský: „Jsou mezi nimi ministři předúnorových vlád, poslanci parlamentu, novináři, významní spisovatelé, sportovci, technici i prostí dělníci. Řada z nich se po léta pokoušela o soužití a spolupráci s komunisty. Patří k nim socialisté i katolíci, slovenští demokraté a českoslovenští sociální demokraté [...] Jejich odchod nebyl projevem zbabělosti, nýbrž znamenal většinou záchranu holého života či osobní svobody [...] Psychika tohoto exilu je do velké míry ovlivněna právě tragickými aspekty odchodu, při němž znovu riskovali životy tvrdými podmínkami v prvních exilových letech, nesmyslnou persekucí jejich nejbližších doma...“ Srov. JEZDINSKÝ, Karel: *Exil a domov*. In: *Listy* č. 4–5/1971, roč. I, s. 24–27.

³⁰² Nesrovnatelnost obou exilů byla dána i tím, že pro poúnorové to byl exil v krátké době druhý – jejich první se odehrál za druhé světové války.

zpočátku odpovídaly i aktivity, které začali na Západě krátce po únoru 1948 rozvíjet (viz výše). Po srpnu 1968 už v brzký návrat téměř nikdo z těch, kdo odcházeli, nevěřil.³⁰³ Nejpočetnější skupinou, která opouštěla zemi, byli kvalifikovaní odborníci,³⁰⁴ kteří v normalizujícím se Československu ztratili možnost realizace, studenti a zástupci mladší generace, dále to byli nekomunisté, kteří byli v předchozím období perzekuováni režimem (často lidé, kteří z různých důvodů neodešli po únoru, bývalí političtí vězni z 50. let aj.), a také reformní komunisté, bývalí funkcionáři KSČ a aktivní účastníci pražského jara – politici, publicisté, umělci či akademici.³⁰⁵

Železná opona byla po srpnu 1968 nesrovnatelně propustnější než v 50. letech (ještě rok po srpnu bylo možné se přes západní hranice pohybovat tam i zpět.³⁰⁶ Tím, že v krátké době odešlo ze země více než sto tisíc lidí s kontakty a vazbami na domov, které dál udržovali, byla opětovná izolace země iluzorní. Režim sice na podzim 1969 uzavřel

³⁰³ Jedním z intelektuálů, kteří si odmítali nový stav věcí připustil, byl např. Antonín Jaroslav Liehm: „Dlouho jsem nevěřil na trvání, na přeměnu našeho dočasného pobytu v cizině na trvalý úděl. To byla moje chyba [...] většina z té stovky tisíc [lidí, pozn. aut.] pochopila, že je to natrvalo...“. Srov. LIEHM, Antonín Jaroslav: *Minulost v přítomnosti*. Brno: Host, 2002., s. 75.

³⁰⁴ Počet vysokoškolsky vzdělaných lidí, kteří odcházeli ze země, byl za normalizace 2,5 krát vyšší než u ostatních skupin (tj. dělníků a středně odborných profesí). – Srov. KUČERA, M.: c. d., s. 146.

³⁰⁵ M. Trapl uvádí, že část z nejpočetnější skupiny posrpnových, kteří bývají paušálně řazeni k tzv. ekonomické emigraci, odcházela také spíše z touhy po svobodě, protože se nechtěla vracet „k požadované individuální i kolektivistické prorežimní aktivitě, kterou oprávněně od budoucího režimu očekávali.“ Srov. TRAPL, M.: *Česká politická emigrace ve 20. století (1914–1989)*, s. 40.

Srov. též TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 92.

Subjektivněji laděné hodnocení dvou hlavních uprchlických vln nabídl A. J. Liehm: „V osmačtyřicátém začínala studená válka, kdokoli přicházel z Východu, byl podezřelý, musel projít různými tábory či policejními karanténami. Navíc bylo krátce po válce, svět se teprve pomalu zotavoval, všeho bylo málo, i práce. Ke všemu velká část pouňorové emigrace byli lidé bez vyhraněné a využitelné profese (od obchodníků, podnikatelů, politiků k nedostudovaným studentům), většinou bez znalosti jazyků [...] Jejich začátky byly proto nepoměrně těžší a z té zkušenosti pramenila i velká část pochopitelné nedůtklivosti a řevnivosti vůči nové emigraci. Ta přicházela v době ještě dozrívající konjunktury, v období, kdy všichni věřili v mírové soužití (nebo si je přáli), měli slušné nebo dokonce velmi dobré vzdělání či jinou kvalifikaci, znali jakž takž jazyky a většinou si vyloženě polepšili. [...] Pookupační československý režim až do roku 1969 nikomu nebránil: čím víc nespokojenců odejde, tím líp ... Klec nakonec stejně spadla, ale rozdíl proti roku 1948, kdy se utíkalo o život, byl nezměřitelný.“ – Srov. LIEHM, A. J.: *Minulost v přítomnosti*, s. 75–76.

Jan Hanzlík připomíná posuny v sociální struktuře lidí odcházejících během normalizace do exilu: „Jestliže po srpnu 1968 je novým jevem masová emigrace členů KSČ, v letech sedmdesátých a osmdesátých už utíkají i vyšší funkcionáři, osvědčené kádry, které úspěšně prošly normalizačními čistkami...“ Současně přibývalo dělníků-emigrantů – úřady zaznamenaly meziroční nárůst mezi léty 1978 a 1979 o 12% z celkového počtu emigrantů. Srov. HANZLÍK, J.: c. d., s. 302.

³⁰⁶ K razantní změně režim přistoupil až v říjnu 1969, kdy federální vláda zavedla legislativní opatření výrazně omezující možnosti cestování na Západ – viz usnesení vlády č. 266 ze dne 8. 10. 1969 ke zprávě o mimořádných opatřeních spojených s cestami občanů a jejich pobytem v kapitalistických státech a cestami cizinců do ČSSR. Dále šlo např. o vládní nařízení č. 114/1969 Sb., které stanovilo, „v kterých případech není cesta do ciziny v souladu se státními zájmy a jsou dány důvody k odepření nebo odebrání cestovního dokladu.“ Více o regulaci cestování jak na Západ, tak do zemí tehdejšího východního bloku během normalizace – srov. RYCHLÍK, J.: c. d., s. 84–131.

hranice,³⁰⁷ ale v zásadě akceptoval, že emigrace je trvalým jevem, dokladem čehož byla i následná změna přístupu k emigrantům (viz nabídka na tzv. úpravu vztahů za poplatek, již bylo možné legalizovat pobyt v zahraničí).³⁰⁸

Rozdíl ve srovnání se zakladatelským obdobím režimu byl i v proměně vnímání obrazu exilu doma a v jeho posuzování lidmi. Demytizaci exilu coby „zrádné a nepřátelské emigrace“ v očích domácí veřejnosti napomohly vzájemné styky a intenzivnější komunikace během politického uvolnění v předsrpnovém období (s ohledem na téma připomeňme nezastupitelnou roli médií coby jednoho z konstitučních elementů ustavující se autentické veřejné sféry a skrze ně artikulaci mnoha dříve tabuizovaných témat – mj. exilu),³⁰⁹ roli nepochybně hrál i nebývalý rozsah posrpnové uprchlické vlny, která zásadním způsobem redefinovala charakter exilu jako celku a současně významně posílila vzájemné vazby a kontakty domov – exil.³¹⁰ Příslušníci většinové společnosti doma udržovali kontakty s příbuznými, přáteli a bývalými spolupracovníky, kteří odešli na Západ, navzdory tomu, že represivní aparát režimu jim v tom bránil. Veřejnost byla sice

³⁰⁷ Ještě před tím Gustáv Husák, který prosazoval zpřísnění postoje k emigraci, inicioval po svém nástupu k moci amnestii pro emigranty, kteří se do tří měsíců vrátí do ČSSR. Prezident Svoboda ji následně vyhlásil 27. 5. 1969, její efekt byl však mizivý – zpět do země se vrátilo jen 565 osob. Srov. RYCHLÍK, J.: c. d., s. 112–113. Ani prezidentská amnestie Ludvíka Svobody z roku 1973 (Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii z 23. 2. 1973, č. 10/1973 Sb.) nepřinesla režimu kýžený efekt, stala se však předmětem diskusí exulantů na stránkách exilových periodik (viz dále). Nedovolenou emigraci Husákův režim trestně stíhal, do konce 70. let odsoudil v nepřítomnosti 66 534 lidí.

³⁰⁸ Vládní usnesení č. 58 z 10. 3. 1977 obsahovalo směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů. K úpravě vztahu, o níž mohl požádat občan, který žil v zahraničí aspoň pět let, mohlo dojít třemi způsoby – návratem do ČSSR, žádostí o dodatečné vystěhování nebo žádostí o propuštění z československého státněobčanského svazku. Úpravy vztahů využilo v letech 1977–1987 celkem 47 025 osob. Srov. RYCHLÍK, J.: cit. d., s. 113.

Podobně jako prezidentská amnestie z roku 1973 i téma úpravy vztahů vyvolalo intenzivní debaty v exilovém tisku, v nichž se akcentoval motiv dělení na politickou a hospodářskou emigraci (viz dále). Režim se opatřením mj. snažil destabilizovat exilovou komunitu a do jisté míry se mu to rozdělením na „upravence“ (tak je pohrdlivě nazývali odpůrci úpravy vztahů) a ty ostatní dařilo.

Po první, nejmasovější posrpnové vlně každoročně přibývaly tisíce dalších uprchlíků, od konce 70. let to bylo zhruba pět tisíc lidí ročně. „Novým jevem byla ochota režimu povolovat emigraci svým politicky nepohodlným protivníkům, nebo dokonce – v pozdějších letech – vytlačování disidentů do emigrace, často i s použitím teroristických metod.“ Srov. PREČAN, Vilém: Poznámky ke studiu vztahů mezi exilem a domácí antitotalitní rezistencí v 70. a 80. letech. In: HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Sympozium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu. Praha: Karolinum, 2000, s. 213–222.

³⁰⁹ Praktickým příkladem sblížení budiž již výše zmíněná exkurze českých novinářů do sídla RFE v Mnichově v předvečer invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa.

³¹⁰ Hlubší porozumění většinové společnosti exilové situaci však nelze přeceňovat. Sociální antropolog Ladislav Holý (mj. posrpnový exulant usazený ve Velké Británii) upomíná na zásadní rozdíl ve vnímání exilu či emigrace na Západě a v Československu (resp. i v Česku): „V ideologii západního liberalismu, v níž se klade důraz na individuální a osobní autonomii, je emigrace soukromou záležitostí, a nikoli předmětem společenského zájmu. V ideologii, která zdůrazňuje kolektivismus, je tomu naopak. Socialistická i nacionalistická ideologie jsou kolektivistické, a emigrace byla tudíž konstruována jako morální problém, a to jak předlistopadovou komunistickou vládou, tak jejími oponenty. Postoj vlády k emigraci byl jednoznačný: je to zrada vlasti, národa nebo socialismu. Ačkoli lidé nemuseli vždy souhlasit se stranickou interpretací zrady [...], samotný pojem zrady jim v této souvislosti nebyl kulturně cizí.“ – srov. HOLÝ, L.: c. d., s. 72.

decimovaná masovými personálními čistkami, v důsledku čehož se vnějškově přizpůsobila nově ustavenému statu quo, ale nesídlila už s novým politickým establishmentem konfrontační postoje, jimiž se KSČ a stát snažily mocenské ovládnutí veřejného prostoru zdůvodňovat. Jedním z projevů nechuti podílet se na 'obnovení pořádku' byla pasivita,³¹¹ jejíž kompenzací byly o to intenzivnější úniky do bezpečí soukromé sféry.³¹² 'Zanedbanost veřejného prostoru'³¹³ za normalizace (který v tomto textu označuji pojmem kvaziveřejná sféra) a zostřené vnímání rozdílu mezi kvaziveřejnou a soukromou sférou byla nezpochybnitelným průvodním jevem všech direktivně uplatňovaných opatření politické moci v zemi.

Pokud jde o nové uprchlíky na Západě, tak z hlediska politického vlivu, kontaktů a podílu na oživení, redefinici a následném novém rozvoji exilové veřejné sféry byla nejvýznamnější a nejaktivnější skupina někdejších reformních komunistů.³¹⁴ Tito lidé odcházeli do exilu jako často na Západě už známé osobnosti s bohatými kontakty a jejich pozice byla ve srovnání s poúnorovým exilem mnohem snazší.³¹⁵ Mezinárodně-politická situace byla také mnohem příznivější než na konci 40. let, západoevropské země byly prosperujícími liberálními demokraciemi (např. díky švýcarské hospodářské konjunktuře

³¹¹ Ztráta iluzí o charakteru režimu ovšem neznamenala, že se většina obyvatel zřekla vnějškově projevované loajality např. pragmatickým vstupem do normalizační KSČ. Zdeněk Vašíček připomíná, že od začátku 70. let do strany vstupovalo asi 20 tisíc lidí ročně, v roce 1974 údajně dokonce 100 tisíc, k čemuž Vašíček dodává: „nenadšených, ale ochotných. Nic jiného ostatně [KSČ – pozn. aut.] ani nečekala, ani nežádala.“ – srov. VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno, Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury – Triáda, 2008, s. 55.

³¹² Z podhoubí soukromé sféry také vzešly nezbytné impulsy pro rozvoj alternativních forem veřejnosti, jež byly ve svých možnostech 'publicity' nutně omezeny, protože jinak na ně dopadala tvrdá represe režimu. Specifický pohled na problematiku rozlišování veřejného a soukromého v podmínkách pozdní normalizace a v širším kontextu pohybů ve východní Evropě nabízí např. text M. D. Kennedyho publikovaný u příležitosti 20. výročí pádu Berlínské zdi – srov. KENNEDY, Michael D.: *Public Spheres, Private Lives and Roundtable Negotiations in 1989 and 2009*. Dostupné na: <http://publicsphere.ssrc.org/kennedy-public-spheres-private-lives-and-roundtable-negotiations-in-1989-and-2009/> (cit. dne 28. 6. 2011).

³¹³ L. Holý na základě výzkumů uvádí, že hranice mezi veřejnou a soukromou sférou byla vedena okruhem lidí, s nimiž se jedinec ve společnosti stýkal: „Ve veřejné sféře to byli zpravidla spolupracovníci, úředníci, ti, kdo poskytovali nezbytné služby, a široká veřejnost; v soukromé sféře se vyskytovali příbuzní a přátelé. Přesahů mezi těmito dvěma kategoriemi bylo jen málo.“ Podle Holého „počet osob, které aktivně rozhodovaly, zůstával příliš malý, aby překonal představu veřejné sféry jako prostoru, ve kterém je jednotlivec předmětem manipulace, nátlaku a násilí; privátní sféra byla naopak vnímána jako místo, kde člověk jedná svobodně, omezován je pouze konvencemi zvyklostí, ekonomickými možnostmi nebo morálkou.“ – Srov. HOLÝ, L.: c. d., s. 29–31.

³¹⁴ Z hlediska působení skrze média nelze ale přehlížet významnou roli některých nekomunistických posrpnových utečenců, kteří se aktivně podíleli na novém definování exilové veřejné sféry. Z výrazných publicistů zmiňme alespoň nestraníka Karla Jezdinského, který po odchodu do exilu působil v RFE a svými názory přispíval např. do mnichovského Textu či později do římských Listů.

³¹⁵ Exulantí po únoru 1948 neměli na Západě v zásadě žádné autentické politické spojení – utečenci z východu byli podezřelí, zatímco reformní komunisté je po srpnu 1968 ihned našli v západoevropské levici.

na konci 60. let získala velká část posrpnových uprchlíků v této zemi kvalitní zaměstnání), výhodou byly i sympatie západní veřejnosti k pražskému jaru.

Západní média věnovala těmto nově příchozím exulantům mimořádnou pozornost, díky čemuž ‚medializace‘ pražského jara pokračovala bez ohledu na to, že v Československu dočasnou svobodu projevu a autentickou veřejnou sféru systematicky, mocensky likvidoval normalizační režim. Právě zásluhou zástupců bývalých komunistických elit, které odešly do zahraničí, se zájem světa o dění v ČSSR udržel ještě řadu měsíců v centru pozornosti. Mediální atraktivita reformních komunistů byla dána i tím, že jako někdejší aktivní spolutvůrci režimu informovali Západ na základě vlastní zkušenosti s mocenskými mechanismy východoevropských politických systémů a jejich svědectví bylo vnímáno jako autentické a pro poznání zemí reálného socialismu jako podstatné.³¹⁶

Příchodem exkomunistů do exilu navíc došlo k paradoxní a v předchozích dvou dekáдах nebyvalé situaci. V exilu se totiž sešli někdejší odpůrci a vězni komunismu, kteří z principu odmítali komunistický systém jako takový, se svými vězniteli, bývalými komunistickými funkcionáři 50. a 60 let, kteří byli aktivními budovateli/osnovateli komunistické panství v zemi. Vzájemná komunikace těchto dvou skupin byla, zvláště zpočátku, velmi obtížná a napětí mezi nimi tvořilo jeden z trvalých neuralgických bodů československého exilu v posledním dvacetiletí totality v Československu.³¹⁷ Současně je nutno poznamenat, že (jakkoli to může znít kacířsky) ideový konflikt těchto dvou exilů působil při postupném redefinování exilové veřejné sféry produktivně a dodával jí dříve nevídanou dynamiku.³¹⁸

³¹⁶ Poúnoroví exulanti ústy Pavla Tigrida „uvolnili dráhu novým běžcům; vždyť byli čerství, čerstvě poučení, na nich bylo, aby posvítili do temnot totality, z níž vyšli a o níž první emigrační vlna už řekla vše, co dovedla a mohla, před dvěma desítkami let.“ – srov. Tigríd, Pavel: *Salva do přátel*. In: *Svědectví*, č. 46/1973, s. 188. I Tigríd však hledal vztah k reformním komunistům na Západě poměrně dlouho, zlomem byla až Charta 77.

³¹⁷ Někteří z poúnorových exulantů (Vilém Prečan je označil jako „integrální antikomunisty“) principiálně odmítali jakoukoli spolupráci s bývalými komunisty a možnost jejich participace na čs. zahraniční akci a případně na budoucím demokratickém vývoji doma. Z těchto řad se většinou rekrutovali i exulanti, kteří odmítali Chartu 77, protože v ní působili bývalí komunisté.

³¹⁸ Počátky onoho exilového stýkání a potýkání těch dvou exilů byly obtížné pro obě strany. Zástupce poúnorového exilu Richard Belcredi např. vzpomínal na kritické ohlasy s řad poúnorových poté, co se rozhodli organizátoři diskusních setkání exulantů v bavorském Franken, jež inicioval opat Anastáz Opasek (a Belcredi spoluorganizoval – skrze sdružení Opus Bonum), pozvat exulanty z řad reformních komunistů. „Já osobně jsem taky bývalé komunisty neměl v lásce, ale líbil se mi Tigrídův přístup, který říkal: ‘Když se ve Franken sejdeme jen my poúnoroví, nic nového se už nedozvíme, vše podstatné jsme si dávno řekli, zatímco když pozveme i bývalé komunisty, mohou do diskusí vnést nový pohled.’“ řekl Belcredi při osobním interview s autorem této práce dne 2. 6. 2011. Rozpaky byly oboustranné: „Když na setkání do Franken poprvé dorazili i reformní komunisté K. Kaplan a Z. Mlynář, podívali se na sebe a řekli: ‘Pojďme pryč? Tady nemáme co dělat.’“ – srov. tamtéž.

Aktivní politické angažmá posrpnových exulantů na Západě sice nenaplnilo očekávání pouňorových exulantů,³¹⁹ nicméně její podíl na oživení exilové veřejné sféry byl určující. Oč méně se generace posrpnových angažovala přímo politicky, o to více se začala profilovat informačně, publicisticky, kulturně a umělecky.³²⁰ Právě publikační aktivity posrpnového exilu jsou jedním z jejích základních znaků, do značné míry určily jeho celkový charakter a spolupodílely se na doplnění, pozoruhodném vzestupu a svým způsobem i redefinování exilové veřejné sféry, jejíž základy se tak obtížně konstituovaly o dvě desetiletí dříve.³²¹

Výrazem snahy podílet se na novém rozvoji a částečné redefinici exilové veřejné sféry, se stala nová exilová periodika, která začali uprchlíci na Západě zakládat už brzy po srpnu 1968 a doplňovat jimi škálu již existujících exilových médií. Politické čistky v československých médiích na počátku normalizace totiž způsobily, že mezi těmi, kteří museli opustit svoji profesi, tvořili podstatnou část i elitní novinářské osobnosti, jež se během pražského jara aktivně podílely na emancipaci čs. médií. Mnozí z nich odešli do zahraničí. Během prvních tří let po začátku normalizace zvolilo exil na 180 pracovníků médií a publicistů, mezi nimi např. Antonín Jaroslav Liehm (Listy), Milan Schulz (Listy), Rudolf Ströbinger (Lidová demokracie), Alexej Kusák (Mladá fronta), Vladimír Tosek

³¹⁹ Např. P. Tigríd v bilančním hodnocení po šesti letech od srpna 1968 nové emigraci vyčetl „politickou a organizační plachost“ a to, že nezaložila žádnou centrální reprezentaci: „její ex-komunistická a marxistická část, jakkoli svými špičkovými představiteli ve světě nejlépe známá, projevila politickou a organizační imobilitu a tak propásla několik příležitostí, které mohly pronikavě zvýšit účinnost i dopad československé politické akce v zahraničí; této části exilu se také nepodařilo formulovat ideově-politický program; setrvala na mlhavých koncepcích socialismu s lidskou tváří, podepřených krátkou a nekonkluzivní zkušeností pražského jara.“ Srov.: TIGRID, P.: Politická emigrace v atomovém věku, s. 103.

Jiří Pelikán coby jeden z nejvýraznějších reprezentantů této části posrpnového exilu na to odpověděl po roce 1990 tak, že „spolu s dalšími exponenty pražského jara v emigraci – s Otou Šikem, Eduardem Goldstückerem, Zdeňkem Hejzlarem, Adolfem Müllerem, Antonínem Liehmem, Josefem Pokštem, Vladimírem Toskem uvažovali, jestli a jak [...] společně působit.“ Shodli se na tom, že nemohou „zakládat nějakou organizaci nebo hnutí, na to že je emigrace příliš různorodá, a konečně ani naše názory nebyly zcela shodné.“ Srov. HORÁKOVÁ, Ljuba: Zápas se rozhodoval doma. Rozhovor s Jiřím Pelikánem. In: Jiří Pelikán 1923–1999, sborník k nedožitým osmdesátinám. Praha: OPS Občanský dialog jako zvláštní přílohu dvouměsíčníku Listy, 2003, s. 77.

³²⁰ Posrpnový exulant Karel Jezdinský hlavní těžiště exilové práce posrpnové generace viděl „na kulturním, vědeckém publicistickém a všeobecně společenském poli [...] v informaci světové veřejnosti o československé problematice a také v informování domova o skutečném vývoji.“ – srov. JEZDINSKÝ, K.: Exil a domov. In: Listy č. 4-5/1971, roč. I, s. 24–27.

³²¹ Kromě vydávání periodik byly další publicistické aktivity posrpnových uprchlíků spjaty i s novými knižními nakladatelstvími, jejichž péčí bylo v posrpnovém dvacetiletí vydáno přes tisíc knih, tedy téměř dvojnásobek ve srovnání s pouňorovým dvacetiletím. Mezi ta nejvýznamnější patřila Sixty-Eight Publishers, Index, Poezie mimo domov, Konfrontace a Rozmluvy. Více – srov. např. ZACH, A.: Kniha a český exil 1949–1990. Praha: Torst, 1995.

O úzkém spojení mezi těmito veřejnými exilovými aktivitami vypovídá vzpomínka spoluzakladatele exilového nakladatelství Index Adolfa Müllera: „Když Sláva Volný s jinými začal vydávat v Mnichově časopis Text, začal jsem tam psát [...] A právě někde tady se postupně rodila myšlenka vydávat nejen noviny, ale i knihy. Z exilu i z domova znělo jedno volání: všude je mnoho autorů, kteří nemají vydavatele...“ – srov. LEDERER, Jiří: České nakladatelství v exilu. In: Listy č. 6/1981, s. 63–65.

(ČST), Bedřich Utitz (ČsRo), Sláva Volný (ČsRo), Karel Jezdinský (ČsRo), Viola Fischerová (ČsRo), Hanuš Štern (ČTK).³²² Do exilu odešli i bývalí prominenti režimu a vrcholní manažeři nejvlivnějších mediálních institucí – někdejší ředitel Československé televize Jiří Pelikán či ředitel Československého rozhlasu Zdeněk Hejzlar.³²³ Nejvíce publicistů se usídlilo v západním Německu a ve Švýcarsku. Přirozeným centrem, kde našla uplatnění část z nich, se stala RFE v Mnichově (možnosti získat zde stálé zaměstnání byly ovšem omezené).³²⁴

³²² Srov. NA, fond KSČ ÚO 02/1, PÚV KSČ 1971–1976, sv. 27, arch. j. 28, b. 6; Příprava VI. sjezdu československých novinářů, předloženo 10. ledna 1972.

³²³ Na odvolání obou ředitelů trval po 21. srpnu 1968 přímo Leonid Iljič Brežněv. – Srov. KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P., s. 192.

³²⁴ Např. bývalý redaktor RFE Karel Janovský-Drážďanský ve vzpomínkové knize o stanici uvedl, že Karel Kryl neměl v RFE až do počátku 80. let stále místo, působil tam jako externí spolupracovník. Srov. JANOVSKEJ-DRAZDANSKY, K.: c. d., s. 9.

5. 1. Poúnorová exilové média v novém kontextu

Výsadní postavení mezi již existujícími exilovými médii měla na začátku normalizačního dvacetiletí RFE, z tištěných pak Svědectví. Z dalších významných titulů, které přečkaly proměny exilového hnutí a zachovaly vydávání až do pádu komunistického panství v Československu, zmiňme ze všeobecných titulů ještě např. mnichovské České Slovo, z těch specializovanějších a obsahově náročnějších římské Studie či newyorské Proměny.

Právě redakce RFE a Svědectví, jako svého druhu exilové mediální stálice a současně nejlivnější součástí exilové veřejné sféry, pokud jde o vazbu na domov, zůstávaly hlavními nepřátelskými centry i pro nově nastupující normalizační režim, který svůj vztah k nim definoval nejdříve neveřejně – na uzavřených vrcholných fórech stranického aparátu, a poté, co se Gustáv Husák chopil moci, i veřejně.

5.1.1 Rádio Svobodná Evropa a jeho proměny od počátku 70. let

Narážky na činnost RFE, v nichž se mísily obavy se zlostí, byly přítomny všem podstatným debatám na ÚV KSČ od začátku ledna 1969, na nichž se postupně konstituovaly základy normalizační politiky. Názory vysílané ‚nepřátelskou stanicí‘ tak byly součástí vnitrostranických diskusí tehdejšího (raně normalizačního) politického establishmentu a i tím, že s nimi musel počítat a musel se vůči nim musel kriticky vymezovat (podobně jako dříve za Novotného éry), spoluovlivňovaly jeho rozhodování.³²⁵ Novým, dříve nepoznaným a nepochybně skličujícím aspektem vysílání, s nímž se museli posrpnoví politici vyrovnávat, bylo, že v mnichovském vysílání začali pracovat někdejší elitní komunističtí publicisté, kteří ještě před několika měsíci skrze média aktivně spoluutvářeli obrozující se veřejnou sféru v Československu (v interních materiálech byl často zmiňován zejm. rozhlasový reportér Sláva Volný). Jejich domácí široká popularita

³²⁵ Viz např. projev Gustáva Husáka na zasedání ÚV KSČ 30. 5. 1969: „Teď musíme některé lidi volat k pořádku, teď musíme dělat některá opatření [...] která nikomu nejdou z duše, ani mně, ani nikomu jinému, hrozně rád by se jim každý vyhnul, kdyby byla jiná cesta, kdybychom uměli vyvést tuto stranu a společnost z krize jinak. Kdo zná jinou cestu, ať o ní řekne. Chce snad jít někdo cestou, kterou hlásá Volný a nevímkdo ze Svobodné Evropy? Já se domnívám, že ústřední výbor naší strany musí hledat cestu zodpovědnou, seriózní a velmi konkrétní.“ – srov. VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír: Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969). Prameny k dějinám československé krize 1969–1970, díl 9/4. svazek. Praha–Brno: ÚSD AV ČR – Doplněk, 2003, s. 462.

sehrávala roli v tom, jak domácí posluchači vysílání vnímali a přijímali a znesnadňovala normalizačnímu režimu postup.³²⁶

Po převzetí moci Gustavem Husákem formuloval vztah k exilu a jeho nejvýraznějším médiím např. ministr vnitra Jan Pelnář na zasedání ÚV KSČ v květnu 1969: „Totožnost cílů a metod nepřátelských center v zahraničí s metodami protisocialistických sil uvnitř republiky dokumentuje názorně Tigridovo Svědectví vydávané v Paříži [...] Velmi závažná je skutečnost, že Tigrid, o němž je evidentně zjištěno, že je ve službách dvou západních rozvědek, má v ČSSR vybudovaný okruh informátorů, kteří mu dodávají informace i k velmi důležitým politickým otázkám. Zarážející skutečností je to, že Tigrid čerpal z celé řady důvěrných a i přísně utajovaných skutečností, jako jsou např. dokumenty ze zasedání orgánů ÚV KSČ, z důvěrných mezistátních jednání apod. [...] Vždyť když jsme ještě v nedávné době četli v našich sdělovacích prostředcích články některých čs. publicistů v Reportéru, Zítřku, Listech apod., našli jsme mnoho shodného s tím, co říkala Svobodná Evropa, Mnichovské (sic!) České slovo, Vídeňské svobodné listy [...] nebo jiné

³²⁶ Z průběžných zmínek o RFE je zjevné, že členové předsednictva ÚV KSČ byli dobře obeznámeni jak s obsahem vysílání, tak s produkcí exilových médií i s cizojazyčnými publikacemi, jež vycházely na Západě k československé otázce (viz zmínka Husáka v jeho vystoupení na ÚV KSČ 30. 5. 1969: „Čtu v monitoru, že na Západě vyšly [...] čtyři knihy. London, Slánská, Šlingová, Löbl. Kdosi tu ukradl film z procesu Slánského, který byl v archivu, prodal ho na Západ a celá západní televize už si ho dává.“ – srov. VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: c. d., s. 463. Antonín Kapek se na zasedání ÚV KSČ 16. 1. 1969 ptal: „Nezaráží zatím nikoho, co slyším dnes ze Svobodné Evropy? Víím, že mě někdo odbude, že je to otrepané, mluvit o Svobodné Evropě. A přece myslím, že je pro nás zajímavé sledovat, jak Sláva Volný to, co hovořil v pražském rozhlasu před srpnem, může dále vykládat ve vysílače placené Američany. Cožpak jsme tak naivní nebo otupělí, abychom si mohli myslet, že za americké peníze může Sláva Volný podporovat nějaký skutečný socialismus? Anebo obráceně, co je to za socialismus, když pro něj může horovat i Svobodná Evropa?“ – srov. Tamtéž, s. 170.

Minimálně část členů předsednictva ÚV KSČ byla přesvědčena o významném vlivu RFE na veřejné mínění v zemi – viz. Štefan Sádovský v diskusi na 122. schůzi předsednictva ÚV KSČ 1. 4. 1969 k návrhu prohlášení k vnitropolitické situaci v zemi: „jde o nevyhnutelná opatření, aby bylo zřejmé, že musí být provedena. Po linii strany je třeba na okresních výborech zařídít zvýšenou pohotovost. Nedělejme si iluze – Svobodná Evropa stačí za jednu noc zpracovat české obyvatelstvo.“ – srov. tamtéž, s. 272. Na téže schůzi 1. 4. 1969 se razantní rétorikou vůči RFE vymezoval i Gustáv Husák směřující k převzetí moci: „Ve mně se všechno bouří. Každý ví, jaké možnosti mají provokace. Za jednu hodinu je možno jich udělat bezpočet [...] Nemáme dost poctivosti k sobě, nebo budeme nahrávat Svobodné Evropě? [...] Je třeba věci postavit brutálně, ostře. Kdo stojí na pozicích lidu, na pozicích pracujících? Myslím, že to má být ústřední výbor. Budeme na něm hovořit s ostrovní břitvy. Když nebudeme hovořit s aktuální jasností, nedostaneme se nikam. Tváříme se, jako by šlo o hasičský balón. Máváme s ohromujícími hesly polednové politiky. Kdo ji hájí? Lederer, Hochman [...] nebo ji tu držíme a hájíme my? Tigridové, Šíkové a spol. nám budou dávat recepty!“ – srov. Tamtéž, s. 274 an. Týž na zasedání 17. 4. 1969 při jednání o změně na místě prvního tajemníka ÚV KSČ: „Jsou zde paniky. I na předsednictvu jsme o tom hovořili, co se bude dít, hovoří se o návratu ke starému režimu, o návratu před leden a nevím kam ještě, až do padesátých let. Velmi šikovně na to hraje Svobodná Evropa, Sláva Volný a podobní gerojové z předsrpna, kteří zde byli na špičkových místech, ale obratem ruky, ani se nezačervená, pracuje ve Svobodné Evropě a jinde. Ti šíří, co se všechno hrozného zde stane.“ – srov. tamtéž, s. 348 an. I z Husákovy poznámky ze zasedání ÚV KSČ 30. 5. 1969 je zřejmé, že počítal s medializací diskretních informací z jednání ve vysílání RFE a dalších stanic a tím se o nich dozví čs. veřejnost: „Zazněly tu v diskusi některé tóny, které se mohou dostávat i do veřejnosti. Západní propaganda, vídeňský rozhlas nebo Svobodná Evropa se asi o to velmi postará. Musíme tedy my umět vyzbrojit stranu.“ – srov. tamtéž, s. 462.

emigrantské časopisy. Vždyť články z Listů a Reportéra byly doslovně přetiskovány v emigrantských časopisech a názory Slávy Volného ze Svobodné Evropy velmi připomínají to, co se objevovalo v našich sdělovacích prostředcích.“³²⁷

Domácí veřejnost pak režim oficiálně seznámil se závazným normalizačním výkladem událostí konce 60. let v textu Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. Sjezdu KSČ, který v prosinci 1970 schválil ÚV KSČ. Ve vztahu k exilu text zmiňuje, že: „Československo bylo už od února 1948 objektem široce založené politické a ideologické diverze ze strany imperialismu, která však nepřinášela očekávané výrazné výsledky v situaci, kdy strana pevně držela vývoj ve svých rukou. Poté co pravicově oportunistické a protisocialistické síly začaly u nás otevřeně útočit na základní principy strany a socialismu a jejich rozkladné počínání přestalo narážet na aktivní odpor, mohla i vnější imperialistická aktivita přejít k prudkému nástupu [...] Do této činnosti se zapojila i poučnorová emigrace, soustředěná kolem známého Pavla Tigrida, v jehož koncepcích „postupného uvolňování“ vazeb socialistického systému a dalších „teoriích“ o nutnosti vnitřního rozkládání vedoucí úlohy strany našel blok pravicově revizionistických a protisocialistických sil ideovou výzbroj, s níž se ztotožnil a cílevědomě ji uváděl do života.“³²⁸

I z výše uvedeného je tedy zřejmé, že na počátku normalizace měla RFE pevné místo mezi domácími alternativními mediálními nosiči informací a názorů. Nově přichozí posrpnoví publicisté vysílání nepochybně dodali vyšší míru legitimacy (a snad i atraktivity) pro domácí posluchače, současně je však dění v RFE od počátku 70. let třeba vnímat na pozadí širšího kontextu politiky détente³²⁹ i amerického přístupu k vysílání samotnému. Do práce čs. oddělení se významně promítaly i institucionální změny, k nimž docházelo mj. v důsledku vnitroamerických politických debat týkajících se financování stanice ze zdrojů CIA, jež vyvolal senátor J. William Fullbright, který žádal zrušení RFE (viz Kap. 3.1). Než

³²⁷ Srov. Diskusní příspěvek člena ÚV KSČ a ministra vnitra ČSSR s. Jana Pelnáře na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 29. května 1969. Text projevu je dostupný na stránkách internetového časopisu pro výzkum dějin studené války Pražský web pro studenou válku, vol. 2, No. 2, únor 2003: <http://www.praguecoldwar.cz/pelnar1.htm> (cit. 30. 6. 2011).

³²⁸ Text upozorňuje i na roli reakčního kléru, který byl podporovaný „katolickou emigrací v zahraničí“. „Rozkladná role“ někdejších reformních komunistů je zmíněna na pozadí antisemitského výpadu vůči jejich židovskému původu: „Značný vliv v boji proti socialismu v ČSSR měly síly, které se angažovaly z pozic sionismu, jednoho z nástrojů mezinárodního imperialismu a antikomunismu. Jejich předními reprezentanty u nás byli F. Kriegel, J. Pelikán, A. Lustig, E. Goldstücker, A. J. Liehm, E. Löbl, K. Winter a řada dalších“. – Srov. Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Praha: SPN, 1979. Až na Františka Kriegla všichni jmenovaní odešli po srpnu 1968 do exilu.

³²⁹ Politické uvolňování první půle 70. let vyvrcholilo helsinskou konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. V tomto kontextu i v RFE probíhaly diskuse o možnostech zmírnění konfrontačního přístupu v propagandistickém působení stanice vůči režimům ve východní Evropě. Rubem těchto snah byla např. následná kritika části čs. exilu kvůli přílišné vstřícnosti stanice ke komunismu.

se otázka dalšího financování vyřešila a činnost RFE přešla pod kontrolu Kongresu, chyběly v Mnichově peníze na výplaty zaměstnanců a hrozilo i zastavení vysílání.³³⁰ Následně byla v roce 1973 z rozhodnutí Kongresu zřízena Rada pro mezinárodní vysílání (Board for International Broadcasting), která měla mj. za úkol veřejnou kontrolu financování a činnosti RFE. Finanční nejistota však pokračovala i později – Kongres začal totiž šetřit a postupně krátit rozpočet stanice, což mělo za následek propouštění zaměstnanců. Prakticky ve stejném čase začalo americké vedení kvůli úsporným opatřením diskutovat o přesunu RFE z Německa do USA,³³¹ k tomu ale nakonec nedošlo.

Publicisté, kteří přišli do RFE jako součást posrpnové uprchlické vlny, významně proměnili čs. oddělení. Autentická znalost československé reality posledních dvou dekad po únoru 1948 přinášela do vysílání nová témata, stejně tak jako zkušenosti publicistů spjatých s politickým uvolněním v médiích během měsíců pražského jara.³³² Současně ale redakce musela čelit do té doby nepoznaným střetům jednak generačním, jednak ideově-politickým.³³³ Mnozí z pouťorových exulantů viděli v nově příchozích komunisty či komunistické agenty a přijímali je s nedůvěrou. Pro posrpnové bylo problematické hájit své pozice a náměty na změny vysílání.³³⁴ Ozvuky tohoto přístupu lze hledat i v kritickém memorandu k vysílání RFE ze strany RSČ ještě na počátku 80. let.³³⁵

³³⁰ Aktivitu senátora Fullbrighta obsáhle rekapitulovalo *České slovo* – srov. B. H.: Boj o existence svobodného rozhlasu. In: *České slovo* č. 4, duben 1972, s. 5. Dění kolem RFE v té době sledovala i další exilová periodika, např. mnichovský *Text* – srov. –s– : Bude Svobodná Evropa umlčena? In: *Text* č. 2/1972, r. 4, s. 2.

Finanční nejistotu mezi zaměstnanci RFE zaznamenávala i čs. rozvědka ve zprávách, které podávala z Mnichova do Prahy – viz zpráva pro s. Nečáskaa z počátku roku 1972: „V současné době (polovina ledna 1972) panuje v RFE sklíčenost a obavy z budoucnosti [...] Podle názorů některých lidí se RFE neudrží a dojde ke sloučení s *Voice of America*, ovšem za předpokladu, že studia a centrála budou v USA a jen ve velkých evropských městech budou zpravodajské kanceláře. Tyto budou obsazeny Američany a dá se očekávat, že ti, kteří nebudou chtít odejít do USA, budou nemilosrdně propuštěni.“ Další zpráva z 28. 2. 1972: „Podle zpráv PEJSKARA je mezi USA a Mnichovem čilý telefonický styk. Situace se mění denně a hlavním nepřitelem RFE a *Liberty* je předseda zahr. výboru senátu FULLBRIGHT. Ten prý doslovně prohlásil, že existence obou stanic po 30. VI. 1972 bude jen přes jeho mrtvolu. [...] Existence mladších zaměstnanců je ohrožena, protože, jak se PEJSKAR vyjádřil, neumějí nic praktického. Proto PEJSKAR dělá náborů pro *České slovo* a sám počítá s tím, že Č. S. ho užijí až do penze.“ – srov. ABS, obj. svazek „ALFA“, reg. č. 10081, díl hl. svazku 017. Nyní dostupné na: http://www.svazky.cz/clanek/Objektovy_svazek_ALFA_Statni_bezpecnosti_proti_Radiu_Svobodna_Evropa-Radio_Svobodna_Evropa (cit. 27. 6. 2011).

³³¹ To by mj. podstatně oslabilo intenzivnější kontakty a výměnu informací s lidmi za železnou oponou – viz počátky RFE, kdy velká geografická vzdálenost newyorské redakce způsobovala její izolaci od dění ve východní Evropě.

³³² Vstřícný přístup k nově příchozím posrpnovým exulantům do RFE byl výsledkem rozhodnutí amerického vedení stanice, bez něj by byl příchod početné skupiny exkomunistů vyloučen. Vedení si od nich slibovalo oživení vysílání a vyšší vstřícnost vůči východoevropskému komunismu – v duchu tehdejší americké politiky détente.

³³³ Napětí národnostní mezi českou a slovenskou částí redakce bylo přítomno od počátku vysílání RFE.

³³⁴ Viz např. vzpomínky Milana Schulze, který do RFE nastoupil v říjnu 1969: „Uvnitř československého oddělení nikdy nezmizela hranice mezi emigranty z roku 1948 a mezi novějšími přírůstky, především z let 1968–1969. Sláva Volný, Karel Jezdinský, Lída Rakušanová, Agneša Kalinová, Milan Schulz a v různé míře

Začátek normalizace byl současně dobou nové aktivizace režimních zpravodajských služeb proti stanici. V roce 1970 vznikl ‚Plán práce státně bezpečnostních složek ČSSR proti objektu Radio Svobodná Evropa – Mnichov‘, který měl koordinovat aktivity namířené proti RFE. Plány činnosti aparátu byly rozděleny do tří skupin: „Rozvědné akce prováděné proti Svobodné Evropě v zahraničí“ (tedy operace agentů na Západě), „Kontrarozvědné akce prováděné proti RSE z území ČSSR“ (tj. příprava agentů, represe vůči příbuzným zaměstnanců RFE žijícím v ČSSR, odhalování informátorů a spolupracovníků RFE atd.) a „Psychologické operace prováděné v zahraničí i v ČSSR“ (tj. v zahraničí akce agentů proti aktivním zaměstnancům, doma dezinformační a propagandistické akce atd. – vše v součinnosti s KGB).³³⁶ Z pohledu pražského režimu byla RFE z hlediska ‚imperialistické ideodiverse‘ jednoznačně nejnebezpečnějším nástrojem: „V kapitalistickém táboře neexistuje jiný prostředek, který by v takovém rozsahu, na podkladě hlubokých analýz a v nejkratší možné době reagoval na události v zemích socialistického společenství, dával jim vlastní, záměrně zkreslený výklad a vytvářel tak možnosti rozkladného působení na široké vrstvy obyvatelstva.“³³⁷

i další – nikdy jsme se nezbavili nálepky ‚rudý koutek‘ a taky na nás po celou dobu docházela k americkým šéfům více nebo méně anonymní udání [...] Podávali jsme všelijaké návrhy na oživení pořadů, abychom se nějak dostali ze zkonvenčného programového schématu. Většinou to neprošlo. Atmosféra oddělení nepřipustila, aby ‚osmašedesátníci‘ nebo jejich ještě novější kolegové nějak příliš pronikli do rozhodovacích kruhů.“ – srov. SCHULZ, Milan: Nebylo samozřejmé dostávat ve Svobodné Evropě do vysílání československé disidenty. In: Listy č. 1/1996, s. 86–88.

³³⁵ Rada kritizovala posrpnovou personální politiku čs. redakce i přílišnou vstřícnost k tematizaci pražského jara a ‚eurokomunismu‘. Více o vývoji čs. redakce v daném období – srov. TOMEK, Prokop: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce. In: JUNEK, M. a kol.: c.d., s. 37–44.

³³⁶ Srov. TOMEK, Prokop: Objekt ALFA. Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa. Praha: ÚDV, 2006, s. 107–109.

Komplexnost opatření proti RFE odhalují i detaily přímo z objektového svazku o RFE, např. Výpis z denní informace II. správy FMV číslo 66 z 8. dubna 1972: „Byl získán poznatek, že na gymnáziu v Přerově je skupina studentů, která udržuje písemný styk na rozhlasovou stanici SE přes krycí adresy. Studenti požadují po SE, aby ve svých hudebních relacích jim tato rozhlasová stanice hrála skladby dle jejich výběru. Dále sdělují, že pořady SE, zejména ‚postřehy ze světa‘, si natáčejí na magnetofonové pásky a pořízují si dokumentaci.“ – srov. ABS, f. svazková agenda I. Správy SNB, OB. svazek „ALFA“, reg. č. 10081, díl hl. svazku 017. Z uvedeného lze současně odvodit, že RFE díky bohatosti programové nabídky svým vysíláním oslovovala různé skupiny posluchačů, mj. i mládež, což rozšiřovalo potenciál ideodiverzních aktivit stanice. O tomtéž svědčí i dopis studentů redaktorovi RFE Jirímu Plannerovi otištěný ve Svědectví („Chceme Ti dát tímto papírem najevo, že Tvoje pořady jsou zcela bezkonkurenční...“ – srov. Svědectví č. 39/1970, s. 495 an.).

³³⁷ Srov. TOMEK, P.: Objekt ALFA, s. 123. O aktivitách režimních bezpečnostních složek proti exilovým médiím během let normalizace – viz dále.

5.1.2 Svědectví: Jak ‚svědčit‘ proti režimu ve změněných podmínkách

Novým výzvám muselo po potlačení pražského jara čelit i druhé nejvýznamnější ‚ideodiverzní‘ mocenské centrum – Tigridovo pařížské Svědectví. Koncept postupného, graduálního politického uvolňování tenat komunistického režimu se s nástupem Gustáva Husáka narušil. Namísto toho nastoupily v domácí politice retardační tendence, jejichž součástí byl aktivní postup proti reformním (z pohledu režimu ‚pravicově revizionistickým‘) proudům v KSČ i mimo ni. S posrpnovým odchodem významné části intelektuálních (i politických) elit ze země ztratilo Svědectví do jisté míry autentické partnery pro dialog, neostaliniisté, kteří se chopili moci takovými partnery být nemohli.³³⁸ Ti, kteří zemi neopustili, se s nástupem ‚zdravého jádra‘ komunistů k moci většinou ocitli mimo rámec, v němž se utvářel nový mocensko-politický status quo, čistky zasáhly jak politické elity (nejvyšší patra politiky), tak média, ve své většině v předchozím období prreformně laděná. Tím se zkomplikoval onen dlouhodobě udržovaný dialog s domovem, což se projevovalo i v obsahové skladbě časopisu, jež ne vždy nejzdařileji reflektovala aktuální dění a společensko-politické procesy doma..³³⁹

Bezprostředně po srpnu Svědectví čtenářům nabídlo trojčíslo (34–35–36/1969), v němž na základě bohaté dokumentace obsáhle analyzovalo události československého jara a následný vývoj,³⁴⁰ v následujících vydáních pak Tigrid demontoval mýtus Dubček (v textu Sláva a pád sentimentálního marxisty)³⁴¹ a rovněž nesamozřejmý vzestup Gustáva

³³⁸ Milan Drápala uvádí, že Svědectví po srpnu přišlo o „valnou část svých adresátů, ze kterých se teď stali čerství emigranti“. – srov. DRÁPALA, M.: *Demokrat s noblesou. Dvojitý exil, dvojitý návrat Pavla Tigrida*. In: TÝŽ: *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha: Prostor, 2000, s. 181.

³³⁹ Zvláště s odstupem času se některá zařazovaná témata jeví jako úkrok mimo tématické těžiště časopisu. Srov. např. zařazení úvahy Terence Des Pres – *V krajní situaci: jak přežít* – in Svědectví č. 43/1972, s. 395–419 či futurologický text Zbigniewa Brzezinskeho *Od společenských vizí – k televizi* – in Svědectví č. 39/1970, s. 385–396 či texty Emanuela Chalupného a Pavla Tigrida o české národní povaze – srov. Svědectví č. 46/1973.

M. Drápala uvedl, že Svědectví se na počátku 70. let ocitlo „v programovém vzduchoprázdnu“ – srov. tamtéž.

³⁴⁰ Odtud i přiléhavá a následnou budoucností potvrzená přirovnání a označení – viz ‚Husákizácia‘ či Štrougal jakožto ‚muž gubernátorské budoucnosti‘ a ‚sovětčik‘ a stejně tak Svitákovo Desatero pro okupovaného intelektuála.

Svědectví č. 32–33 – *Československé léto 1967 a Svědectví č. 34–35–36 Československé jaro a léto 1968* byla rovněž vydána jako soubor v jednom knižním svazku, současně Tigrid nabídl „Podstatné části Svědectví z čísel 34 až 37 na gramofonových deskách“ (srov. oznámení in Svědectví č. 42/1971, s. 180), čímž se rozšiřovaly možnosti šíření těchto informací.

³⁴¹ „A na hlavní tribuně hrdina dne, vítěz nad Novotným a temnými silami minulosti [...] Alexander Dubček [...] Soudruh Husák to všechno jako obvykle bystře vystihl o rok později: ‚Ve vedení KSČ po lednu 1968 [...] převládá naivita a politický romantismus.‘ Byl Alexander Dubček tvůrcem a ideologem tohoto

Husáka na nejvyšší mocenský post v zemi.³⁴² Současně na stránky pronikaly první ohlasy normalizační propagandy namířené proti exilu,³⁴³ a také až naivní výzvy z domova, aby se exil chopil organizace odporu proti okupaci.³⁴⁴ Zaznívaly i autentické hlasy publicistů-posrpnových uprchlíků, kteří na Západě svobodně artikulovali tíhu permanentní novinářské schizofrenie „jednoznačného vědomí a mnohoznačného vyjadřování“, jež znovu zavládla v normalizačních médiích v Československu. Někdejší publicista pražského jara Milan Schulz případně pojmenoval i jednu z obecných slabín exilové veřejné sféry a médií jako její nezastupitelné součásti: „ve srovnání s tuzemskou produkcí riskuje ona zahraniční potřebný styk s adresátem, který si svou četbu a svůj poslech nevolí svobodně. Neušel mi tento psychologicky nikoli zanedbatelný moment, neboť součástí publicistické ctižádosti je jistě co největší počet rezonérů, vyjádřený byť jen sotva postižitelným ohlasem.“³⁴⁵

Na počátku 70. let získaly diskuse v exilových médiích nový náboj v reflexi vztahu pounorového a posrpnového exilu, jejichž součástí byly i ideové střety o možnostech a způsobech aktivního působení proti normalizačnímu režimu ze zahraničí. Svědectví debatu uvedlo dvěma texty – výzvou posrpnového exulanta, exkomunisty Jiřího Pelikána ‘Jak dál?’ a následnou Tigridovou odpovědí ‘Dál, ale jak?’³⁴⁶ V textech se poprvé po srpnu 1968 veřejně střetli dva nejvýraznější reprezentanti exilové (mediální) veřejné sféry a dopředu tak vyznačili rámec debat o interpretaci československé minulosti, vítězích a poražených, i o možnostech dalšího vzájemného dorozumívání se, jež pak byly po dvě dekády trvale přítomny názorovým rubrikám exilových periodik.

Někdejší reformista Jiří Pelikán v programovém textu obhajoval „právo na vlastní cestu k socialismu“ a jako cíl hnutí odporu proti okupaci (jež „musí být dost široké, aby

romantismu, jeho představitelem či jen jeho symbolem?“ táže se Tigrid a dále v textu o dobromyslném, někdy i prostomyslném, ale hlavně váhavém a slabém vůdci dodává: „Krise, jež rozhodla o osudu Alexandra Dubčeka a odzvonila ‚pražskému jaru‘, vešla do povědomí lidí jako tzv. hokejová aféra. Ani to moc nepřekvapí: patnáct měsíců Dubčkovy éry bylo poznamenáno tolika náhodami lemovanými absurditou, že i konec této éry téměř zákonitě musel mít masopustní ráz.“ (Svědectví č. 37/1969, s. 74–108)

³⁴² Srov. Tigrid, Pavel: Revanšisté, k moci! In: Svědectví č. 38/1970, s. 207–230.

³⁴³ Viz dopis spisovatele Jana Procházky redakcím Československé televize a Rudého práva, v němž protestoval proti pořadu Svědectví od Seiny, který připravila do vysílání ČST ve spolupráci s ministerstvem vnitra a nelegálních odposlechů telefonních hovorů zneužila ke kompromitaci oponentů režimu a exulantů. Srov. Svědectví č. 39/1970, s. 439 an. K tématu též srov. Kap. 5.3.2.

³⁴⁴ „Víme tu málo o tom, jak dnes vypadá naše politická emigrace, jaký je vztah mezi novou emigrací a staršími, nakolik a zda vůbec se pomýšlí na organizovaný odpor proti sovětské okupaci. Nicméně je zřejmé, že jako vážná sociální síla nemůže vzniknout dřív, dokud nebude mít rozumně koncipovaný program [...] Stěží by ho bylo možno tvořit zde, je to věc širší diskuse, která tu není uskutečnitelná. Očekáváme, že by se toho měli ujmout naši lidé venku [...] Očekáváme, že v zahraničí bude zase pracovat naše centrála.“ Srov. ABC in Svědectví č. 40/1971, s. 645–647.

³⁴⁵ Srov. text Milana Schulze v rubrice Tribuna Svědectví in Svědectví č. 38/1970, s. 315–317.

³⁴⁶ Pelikánův text byl ve Svědectví přetištěn „se souhlasem autora“ z mimořádného vydání Literárních Listů v Římě. Oba texty viz Svědectví č. 40/1971, s. 575–583.

v něm bylo místo pro všechny, kdo chtějí bojovat za změnu dosavadního stavu“) vytyčil obrodu socialismu a „vybudování nezávislého, demokratického, svobodného a při tom socialistického Československa“ – v přesvědčení, že “právě taková forma [...] odpovídá představám většiny našich lidí o budoucím uspořádání republiky“. Tigríd v odpovědi Pelikánovi (ale i ostatním bývalým reformním komunistům na Západě), nezpochybnil legitimitu odporu proti okupaci, současně ale připomenul, že okupace „nebyla na počátku, ale na konci národního neštěstí“, že dějiny nezačaly až lednem 1968, a brzdil jak volání po jednotě exilu, tak po socialismu jako jediné alternativě budoucího vývoje: „Bedlivější čtení politických proklamací našich nových druhů v exilu prozradí silnou tendenci k národně (jednotně) frontovní myšlenkám a programům [...] Máme všichni bojovat [...] za společný program socialistického Československa. Ale jenom za něj? [...] Máme právo arbitrárně určovat ‘socialistickou’ budoucnost státu na troskách jeho katastrofální ‘socialistické’ minulosti?“ Tigríd naopak vybízí k politické diferenciaci jako žádoucímu projevu demokratické plurality a s povděkem v textu kvitoval, že skupina kolem Jiřího Pelikána založila dvouměsíčník *Listy* jakožto hlas „československé socialistické opozice“.³⁴⁷

Tigrídova korektní a vstřícná odpověď však neznamenala, že by tím měl vztah k reformně komunistické části exilu vyřešen. Až do druhé půle sedmdesátých let si vnitřně ujasňoval a definoval, zda a jak k posrpnovým exilovým exkomunistickým reformistům přistupovat. Ideologické spory však ani pro Tigrída, ani pro Pelikána neznamenaly, že by je nedokázali podřadit hlavnímu cíli, jímž bylo efektivní působení proti komunistickému režimu v Československu. Toto směřování k cíli zcela zásadním způsobem ovlivnil vznik Charty 77. Právě okruh Charty, v němž našli Tigríd i Pelikán autentické partnery, dodala exilovému hnutí novou energii a nová témata, v nichž dominovala problematika dodržování lidských práv. (Viz dále v kap. 5.4.)

³⁴⁷ O *Listech* viz dále (kap. 5.2.3).

K ohlasům na názorový střet Pelikána a Tigrída srov. např. text „A ještě o jednotě“ in *Text*, č. 3/1971, r. 3, s. 1: „Rostoucí odstup od roku 1968, opadání emocí a ilusí a snaha definovat a rozvinout to, co zůstalo jako platné, ožívuje nejrůznější tábory. ‘Jestřábové’, pro něž je tento vývoj potvrzením jejich dávných a neměnných pravd, začínají znovu klovat do nepravých cílů dostupných jejich hasnoucím zrakům [...] Na protilehlé straně několik předčasně zestárlých a unavených ‘orlů’ pražského jara si načechrává potrhanejší peří a shlíží ze svých nepřístupných hnízd s povýšenou nostalgií na hemžení dole. Právě nedávno se dal jeden z nich překvapivě slyšet a reprodukoval světu dost zmateně své představy, vydávaje je za názory všech, kteří s ním stále ještě nedávno v jednom šiku. Ale většina ostatních zvedajících dlouho hlavy k jedné či druhé politické legitimace nacházející se kdysi nebo i nyní v jejich kapsách, na zásluhy či na oběti a jen v malé míře na rozdíly generační. Za touto čarou se však přece jen mnozí postupně zástupy těch, pro něž dnešní skutečnosti není už jen nepřijemným probuzením ze sna, nebo jen potvrzením neměnných pravd [...] Nekapitulují, ale neutíkají se k novému snění o příjezdech na bílých koních, spíše si kladou prakticky otázky Jak dál, nebo Dál, ale jak? A co hlavně, nezacpávají si uši před přáními, zmatky a názory těch, o něž ve skutečnosti jde, a kteří zůstali v mnohamilionové počtu zadruhé straně znovuspuštěné opony.“

5.2 Posrpnoví exulanti a...

Vedle zavedených titulů začaly nedlouho po srpnu vznikat i periodika nová. Mezi těmi lze v prvním období mezi všeobecně zaměřenými tituly rozlišit zhruba dvě základní linie: servisně-informační bulletiny a zpravodaje, ale současně i ambicióznější tituly s výraznějším autorským zázemím, jež tvořili zkušení publicisté.³⁴⁸

5.2.1 ... servisně-informační tituly

Většina z nových titulů byla zpočátku zejména servisního, informačního charakteru. Měly nově příchozím uprchlíkům, kteří často neovládali cizí jazyky (mnozí odešli v bezprostřední reakci na srpnovou invazi, exil dopředu neplánovali), pomoci v orientaci v neznámém prostředí, v prvních týdnech bývaly distribuovány i zdarma. Později buď zanikaly, nebo se transformovaly v periodika vydávaná na bázi předplatného, ovšem vždy šlo o nejistou a z dlouhodobého hlediska finančně svízelnou existenci. Ani servisně a informačně koncipované tituly však nerezignovaly na uveřejňování původní publicistiky. I tyto časopisy tak od počátku sloužily mj. jako platforma pro veřejnou diskusi a výměnu názorů a spoluutvářely exilovou veřejnou sféru, byť primárně to byly spíše servisní informační bulletiny. Vydávání těchto titulů (většinou koncipovaných jako dočasné a bez výraznějších kvalitativních ambicí) zpočátku iniciovali (a byli při něm nápomocni) exulanti poúnoroví, kteří se v konkrétní zemi dobře orientovali, měli informace a potřebné kontakty na místní pomocné organizace pro uprchlíky, politiky a úřady.³⁴⁹

³⁴⁸ Už v tomto prvním období se ale i zástupci posrpnového exilu pokoušeli rozhojňovat tématickou škálu vydávaných periodik a (být jen v možnostech exilové situace) vytvářet specializované časopisy. Příkladem titulu zaměřeného na konkrétní publikum může být časopis Paleta (1970–1972) určený pro děti a mládež, který začal v roce 1970 v Curychu vydávat jako měsíčník bývalý redaktor Zpravodaje Miroslav Fišera. Zůstaneme-li ve Švýcarsku, na mládež byl zaměřen i skautský měsíčník TAM-TAM (1973–1997), odlehčené magazínové čtení nabízel měsíčník, posléze dvouměsíčník Magazín (1972–1983) či později např. Revue napětí a humoru (1978–1980) vycházející jako čtvrtletník. Do rámce informačně zpravodajských titulů lze zahrnout i tituly nábožensky orientované – např. KLUB, který vycházel od roku 1970 jako zpravodaj České katolické misie ve Švýcarsku. – Více srov. např. FORMANOVÁ, L – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d.

³⁴⁹ Např. začátek vydávání curyšského Zpravodaje je spojen se jménem Miroslava Tučka, poúnorového exulanta a tehdejšího jednatele Svazu československých spolků ve Švýcarsku, který se významně zasloužil o pomoc nové vlně čs. uprchlíků po roce 1968. U vydávání Okna dokořán stál Miroslav Kabela, který do exilu odešel v roce 1956 a v Nizozemí působil jako psychiatr. Současně se angažoval v exilovém a krajanském hnutí.

Více o Zpravodaji – srov. např.: ORSÁG, Petr: Zpravodaj – časopis českého exilu ve Švýcarsku. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 97–121; TÝŽ: Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj

Mezi periodika, která byla založena jako původně servisní, ale posléze se přeměnila v zavedený exilový titul, lze zařadit Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (dále jen Zpravodaj), jehož první číslo vyšlo v Curychu už 9. září 1968 a aktuálně reagovalo na příchod prvních uprchlíků z Československa. Tvořily jej pouhé tři listy formátu A4, tj. pět číslovaných stran psaných na stroji a rozmnožených cyklostylem. Snahou vydavatele bylo vyrobit co nejrychleji co nejefektivnější nosič informací pro nově příchozí.³⁵⁰ Týdenní periodicitou, kterou časopis udržel až do konce roku 1968, a následně schopností přežít počáteční éru informačního bulletinu a udržet relativně stabilní počet pravidelných předplatitelů a měsíční periodicitu vydávání po celá dvě desetiletí po roce 1968, byl Zpravodaj mezi ostatními exilovými tituly tohoto typu mimořádný.³⁵¹ Jeho vydávání převzal od druhého ročníku nový redakční tým z řad posrpnových uprchlíků,³⁵² díky němuž se Zpravodaj postupně transformoval v placený exilový titul financovaný z předplatného a drobné inzerce. Rozšiřoval své autorské a informační zázemí³⁵³ a během následujících let vystoupal na pozici nejvýznamnějšího periodika československých exulantů ve Švýcarsku.³⁵⁴

Titul Okno dokořán začal vycházet v Nizozemí v únoru 1969 s podtitulem „Časopis českých a slovenských usedlíků v Holandsku“, rovněž jako na stroji psaný cyklostylovaný ‚zpravodaj‘,³⁵⁵ ovšem jeho cíl formulovaný už v úvodníku překračoval čistě informační

Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973). In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2006, s. 42–58. Informace o M. Kabelovi – srov. SKLENÁŘOVÁ, Sylva: Osudy exilu z roku 1948 v Nizozemí. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 88.

³⁵⁰ To lze vyčíst i z poznámky na titulní straně: „A prvé číslo Zpravodaje [...] vzniklo z bezprostřední potřeby a během 48 hodin. Buďte proto shovívaví při posuzování“. Až do konce roku 1968 přispíval na vydávání Zpravodaje Svaz československých spolků ve Švýcarsku, organizace krajanů a poúnorových exulantů, proto mohl být distribuován všem odběratelům zdarma.

³⁵¹ Zpravodaj až do konce roku 1968 vznikl v bytě Miroslava Tučka, jednatele Svazu československých spolků ve Švýcarsku a jednoho z neaktivnějších poúnorových exulantů v této zemi, který významně pomáhal i nově příchozím posrpnovým uprchlíkům z Československa. Tuček bulletin připravoval s malým týmem ve svém volném čase a zdarma. Náklad prvního čísla byl 200–300 kusů, v následujících týdnech přesáhl až 1800 exemplářů. Titul vycházel do konce roku 1968 jako týdeník, od r. 1969 se přetransformoval ve čtrnáctideník a následně od roku 1973 vychází dosud jako měsíčník.

³⁵² Jedinou výjimkou byl tzv. odpovědný redaktor, kterým byl Jaroslav Jokl, švýcarský občan, což bylo nezbytné kvůli švýcarskému zákonodárství (více o podmínkách vydávání exilových periodik – viz dále).

³⁵³ Mezi jeho spolupracovníky a přispěvateli v průběhu let přibyli významní čeští spisovatelé a publicisté – členem redakčního kruhu byl např. spisovatel Jaroslav Marek-Vejvoda, s redakcí v průběhu let spolupracovali i spisovatelé Jan Beneš, Ota Filip, Ivan Kraus, Karel Michal, Josef Jedlička či Josef Škvorecký a mnozí další.

³⁵⁴ Podrobněji o existenci Zpravodaje během celých dvaceti let od jeho založení do roku 1989 – srov. ORSÁG, Petr: Od informačního bulletinu k respektovanému časopisu. Zpravodaj – časopis československých exulantů ve Švýcarsku. Rigorózní práce. Olomouc: FF UP, 2005.

³⁵⁵ Jako zpravodaj jej označil autor úvodníku s titulkem „Zdůvodnění této tiskové akce“ v prvním čísle podepsaný jako ‚dočasný redaktor‘. Autorem byl zřejmě exulant Miroslav Kabel, který založení Okna dokořán inicioval – srov. redakční text Ohlednutí in Okno, prosinec 1969, s. 53. Taktéž srov.

obsahové vymezení.³⁵⁶ Chtěl „vytvořit tribunu pro emigranty z Československa, staršího či nového původu, kde by bez obav mohli psát o všem, co jim leží na srdci.“ Autor úvodníku vyslovil přání, dle něhož by nový titul mohl být jak informačně servisní, tak otevřenou a demokratickou diskusní platformou pro příslušníky obou uprchlických vln.³⁵⁷ Současně však realisticky mírnil přehnaná očekávání: „Bylo by pro mě překvapením, kdyby si časopis – právě díky rychlému asimilačnímu procesu – udržel čtenáře i v příštích letech. To by si vyžadovalo vyšší obsahové úrovně, což závisí zase na kvalitě redakční rady. Časopis však vyšel, protože jsem přesvědčen, že pro ten první rok v exilu bude tento zpravodaj novým emigrantům v Holandsku přínosem. Na jak dlouho nám postačí dech záleží na čtenářích, na vás.“

Hned první číslo Okna dokořán přineslo i výzvu k posílení onoho ‚pomyslného exilového společenství‘ (viz kap. 2.2) podporou exilového tisku a vydavatelů ‚exilní literatury‘, později zařadilo rubriku Přehled exilového tisku s výtahy jednotlivých textů.³⁵⁸ Vzájemnou reklamu si tímto způsobem průběžně poskytovali exiloví nakladatelé a vydavatelé napříč zeměmi i světadíly, což dokládá, že exilová veřejná sféra právě skrze média coby základní komunikační a informační prostředky vykračovala z úzce vymezených politicko-geografických hranic jednotlivých zemí, v nichž se usazovali čs. uprchlíci. Pro mnohé z nově příchozích exulantů byly právě tyto informace v exilových časopisech často prvním setkáním s pestrostí exilové publicistické a literární tvorby.³⁵⁹

Snaha neopakovat chyby počátků poúnorového exilu je patrná z neobvyklé argumentace, jíž tvůrci časopisu zdůvodnili anonymitu redaktorů prvního čísla. Většina

SKLENÁŘOVÁ, S.: c. d., s. 88. I tvůrci prvního čísla Okna dokořán se omlouvali čtenářům za technické nedostatky: „Prosíme nakonec o prominutí za všechny nedostatky, které ‚OKNO‘ má. Za špatný tisk (psáno na zmetkovém stroji z dob Novotného), za prepisové i gramatické chyby atd.“ – srov. Okno dokořán, č. 1/1969, s. 14.

³⁵⁶ Proti informačně servisnímu charakteru titulu svědčila i nízká periodicitu – autor ohlásil, že titul vyjde třikrát ročně, což by periodikum, které se primárně profiluje jako nosič aktuálních informací a rádce pro uprchlíky, limitovalo.

³⁵⁷ V oslovování čtenářů a příspěvatelů redakce pracovala i s názvem časopisu: „Pomozte nám příspěvky a i jinak otevřít příští Okno! Aby zůstalo otevřené po celý rok.“ – srov. Okno dokořán, červen 1969, s. 40.

³⁵⁸ „Podporujte československý exilový tisk! Pište si o ukázková čísla, předplaťte si časopisy...“ – Výzva explicitně zmiňuje České Slovo, Sklizeň, Tribunu, Nový život a Hlas domova a současně uvádí kontaktní místa, kde lze objednat tituly exilové literatury. Srov. Okno dokořán, únor 1969, s. 10. V následujícím čísle z června 1969 se výzva opakovala, mezi tituly bylo navíc uvedeno i Svědectví, Proměny, Vídeňské svobodné listy. V čísle ze září 1969 je krátký apel: „Objednejte si a čtěte České slovo! Nejstarší exilový časopis.“

³⁵⁹ Mezi dalšími posrpnovými tituly, které pravidelně přinášely informace o ostatních exilových periodikách a citovaly z nich, patří např. Zpravodaj či Frankfurtský kurýr. Časopisy rovněž průběžně informovaly o produkci exilových nakladatelství. Vzájemná informační podpora curyšského Zpravodaje a torontského nakladatelství Sixty-Eight Publishers se projevovала např. i tak, že v knihách nakladatelství manželé Škvorečtí tiskli reklamu na Zpravodaj – srov. např. knihu KOVÁLYOVÁ, Heda – KOHÁK, Erázim: Na vlastní kůži, Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1973, s. 330. (Tamtéž je reklama i na časopisy Svědectví, Listy a Telegram).

ostatních titulů anonymitu a užívání pseudonymů obhajovala bezpečnostními důvody a ohledem na části rodin, které zůstaly doma. Prvotní motivace redaktorů Okna však byla jiná: „Rozhodli jsme se také vydat toto první číslo pod pseudonymy, abychom zamezili podezírání z honby za novými exilovými funkcemi atd. Redakční rada, která po výzvě k spolupráci v tomto čísle brzo bude sestavena, rozhodne pak demokratickým způsobem o všem, co se týká tohoto časopisu.“³⁶⁰

Okno kromě servisních informací pro nové uprchlíky (nabídky práce, jazykové kurzy, otázky naturalizace v Holandsku, právní poradna) dávalo stránky k dispozici i krajanským spolkům a sdružením, brzy po začátku vydávání tisklo texty týkající se exilové kultury, informace z místních médií, které se nějakým způsobem vázaly k Čechoslovákům,³⁶¹ články o historii Nizozemí a další. Kromě komentářů vztahujících se k politické situaci v Československu byly přítomny i náročnější odborné publicistické texty³⁶² či texty, jež reflektovaly vzájemné vztahy pouňorových a posrpnových exulantů.³⁶³

³⁶⁰ Přístup v dalších vydáních časopisu se již nelišil od standardů ostatních exilových tiskovin – texty spolupracovníků buď podepsali celým jménem či značkou nebo pseudonymem. („Došlé příspěvky dle možností otiskneme, na přání autora buď s jeho jménem nebo pod značkou či pseudonymem. Adresy ani jména autorů, kteří píší pod značkou zásadně nedáváme, došlou korespondenci pro ně jim předáme.“ – srov. Okno dokořán, prosinec 1969, s. 55). Od čísla z června 1969 (v pořadí druhé, ale není číslováno) byli již uvedeni jako členové redakce Miroslav Kabel a Theodor J. Vondráček, od září 1969 je doplněna redakční rada, ovšem bez explicitního uvedení dalších jmen, kompletní redakční rada je uvedena až ve vydání z prosince 1969.

³⁶¹ V rubrice ‘Zajímavosti z holandského tisku’ redakce např. citovala z deníku Het Parool z 15. 4. 1969 zprávu o posrpnové emigraci v Holandsku: „Od srpna 1968 zůstalo v Holandsku legálně asi 500 Čechů a Slováků. Všem bylo uděleno prozatímní povolení k pobytu, které si každé tři měsíce mohou prodloužit. Po roce se toto povolení prodlouží vždy na rok. Ministerstvo spravedlnosti oznámilo, že žádnému Čechovi nebo Slovákovi, který zde po srpnu zůstal, se nečinily potíže“. – srov. Okno dokořán, červen 1969, s. 5.

³⁶² Např. cyklus Miroslava Kabely týkající se psychologických problémů emigrace ve 4. ročníku.

³⁶³ Např. v bilančním textu nazvaném „Těm mladým a novým“ popisuje pouňorový exulant proměnu, kterou v exilu způsobila nová uprchlická vlna a současně nabídl pohled zkušenější o dvacet let pobytu v cizině: „Uplynulý rok nás vyburcoval z letargie, přinesl nové rozjitření, avšak z části i zadostiučnění a vnitřní smíření. Pro mnohé z nás byl totiž rokem intenzivní konfrontace. Začalo se to tu na Západě hemžit Čechy a Slováky. Československo proniklo do zpráv tiskových agentur, rozhlasu a televize, do debatních kroužků i do masových akcí. [...] My všichni se nyní stýkáme [...] Rozdílů je víc než dost, i tak velkých, abychom se navzájem sobě samým odcizili, dělali si výčitky...“. Autor rovněž na pozadí vztahu k vlasti srovnává vnější a vnitřní exil a předvídavě předjímá následné diskuse nejen o vztahu k domovu, ale i o vztahu mezi exulanty pouňorovými a posrpnovými. Ve srovnání s pozdějšími diskutéry na dané téma z řad pouňorových byl smířlivější jak v hodnocení pražského jara, tak k možnostem koexistence obou exilových vln na Západě („I pro nás pozbývá dřívější rozlišování na komunisty a nekomunisty dřívějšího obsahu.“ Text je nesen poněkud idealistickou vírou v možnosti reformních komunistů prosazovat ještě na počátku roku 1969 v zemi změny: „Každý, kdo sleduje dramatický zápas komunistů typu Dubčeka, Císaře a mnoha dalších [...] s lidmi jako Nový, Indra, Koldr, Biřák, a tuším, zčásti i Štrougal a Husák, ví, co je dnes v sázce...“ – V únoru 1969 pisatel ještě nevěděl, že právě někdejší reformista Husák se stane následně zosobněním masových čistek ve všech sférách života země. Srov. – severák – : Těm mladým a novým... In: Okno dokořán, č. 1/1969, s. 12–14.

Zpočátku jako čistě informační list se profiloval i Frankfurtský kurýr (dále jen FK), který vydával od prosince roku 1969 ve Frankfurtu nad Mohanem Václav Hora.³⁶⁴ Servisnímu zaměření, které bylo obsahově obdobné jako např. u původního konceptu curyšského Zpravodaje (byť periodicita FK byla nižší), odpovídala i strohá, strojopisná úprava, vysázený tiskem začal časopis vycházet až v roce 1973.³⁶⁵

Navzdory strohé úpravě v sobě nesl FK i ostatní periodika podobného charakteru kromě servisní funkce i integrační potenciál a fungoval už i v počátečním období pro posrpnové uprchlíky jako komunikační pojítka a orientátor (nejen v prostředí většinové společnosti, ale i té exilové veřejné sféry).³⁶⁶ Noví uprchlíci po příchodu na Západ většinou ani nevěděli, jaká v dané zemi vycházejí exilová periodika.³⁶⁷

Nejen obsahově, ale i geograficky poměrně úzce vymezený (lokální, příp. zemský či celostátní) okruh potenciálních adresátů, který si redakce většinou skromně dávaly,³⁶⁸ nakonec některé tituly významně překračovaly. Pokud tedy Jaroslav Kučera³⁶⁹ v reakci na

³⁶⁴ Podtitul zněl „Informační list pro Čechy a Slováky ve Frankfurtu“ a pisatel úvodního textu vyslovil „přání informovat“ a současně apeloval na nové čtenáře a potenciální předplatitele o finanční podporu. První číslo finančně podpořilo ruské exilové nakladatelství Possev ve Frankfurtu. – srov. Frankfurtský kurýr, č. 1, roč. 1, prosinec 1969. Finanční podporu od ruských exulantů ~~mi~~ potvrdil i Václav Hora v korespondenci – srov. dopis Václava Hory ze dne 18. 1. 2011 in: archiv autora. Následně již museli vystačit s vlastními zdroji – tedy příjmy z předplatného (velmi omezenými), drobné inzerce a dalšími aktivitami

³⁶⁵ FK se později profiloval mj. výraznější orientací na knižní kulturu, která byla jeho tvůrci vlastní. V. Hora následně založil v roce 1976 knihkupectví Dialog, které kromě distribuce českých a slovenských knih vydávaných v zahraničí nabízelo i exilová periodika, např. Svědectví, Listy, České slovo či Právo lidu pro návštěvníky z Československa zdarma, byl tedy i po zániku FK součástí oné synergie, jež rozvíjela exilovou veřejnou sféru. Nabídkový katalog knihkupectví jako neperiodické tištěné médium vycházel nepravidelně od roku 1977 až do 90. let.

Z dalších servisně-informačních titulů, jež vznikaly na počátku 70. let, zmiňme ještě alespoň Čechoslováka ve Skandinávii, který vydával ve Švédsku v letech 1972–1974 František Heřman. Více o něm – viz FORMANOVÁ, L. – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d. – Skandinávie, a zejm. Švédsko, bylo také jednou z významných cílových zemí posrpnových exulantů, kterých tam odešlo kolem sedmi tisíc. – Srov. např. HANZLÍK, J.: c. d.

³⁶⁶ Viz např. čtenářský dopis: „Velmi se nám líbil ten nápad něco udělat pro Čechy a ty adresy, které jsou pro každého, kdo je nezná, velmi důležité, zvláště pro ty, co přijeli teprve nedávno. Velmi jsme uvítali tu myšlenku, že by se měli stýkat Češi mezi sebou. My se v Německu s nikým nestýkáme a když, tak s Němci.“ – srov. FK č. 2, roč. 1, 1970, s. 5.

O svého druhu „mocenském potenciálu“ (a současně o závisti spoluexulantů, kteří mnohé z tvůrců exilových titulů podezírali ze zjištění a snahy obohatit se na jejich úkor – viz i diskuse ve Zpravodaji) i těchto servisních titulů svědčí i povzdechy redaktora: „Trochu jsme sice znechuceni neustálými poznámkami, že děláme prý politiku. Politikou může být dneska všechno, sociálními službami počínaje a konče dárkovými akcemi. [...] Myslím, že politikou není ani to, že píšeme česky a že přinášíme pro objektivní informaci adresy exil. časopisů a názory spolupracovníků, které se nemusí krýt s názory redakce...“ Tamtéž, s. 6.

³⁶⁷ V tomto smyslu byly cenné i informace jednotlivých exilových periodik, která si zdarma dělala vzájemnou reklamu tím, že anoncovala ostatní exilové tituly. V. Hora v dopise autorovi práce např. uvedl, jaké pro něj bylo překvapení, když v jednom německém knihkupectví objevil ve stojánku měsíčník Text.

³⁶⁸ Neplatí to jen pro FK, ale např. i pro švýcarský Zpravodaj či nizozemské Okno dokořán.

³⁶⁹ Kučera byl jedním ze zakladatelů a prvním šéfredaktorem mnichovského Textu a majitelem prvního nakladatelství posrpnového exilu CCC Books, které zahájilo svou činnost v Mnichově v létě roku 1971 dokumentární knihou Jaroslava Kučery Pražský srpen.

začátek vydávání FK psal, že „podobné zpravodaje nahrazují doma oblíbené ‚okresní noviny‘ plně zajímavých zpráv pro místní potřebu...“³⁷⁰ je to sice charakteristika poměrně výstižná, nicméně ne zcela přesná. Analogii s okresními či místními novinami lze do jisté míry (v limitech exilové situace) přijmout např. i ve smyslu nejen finančního, materiálně-technického, ale i autorského zázemí. Platí-li ve standardně chápaném mediální provozu obecně,³⁷¹ že do místních novin většinou nepřispívají novinářské elity, které se realizují v celonárodních médiích, podobně tomu bylo i v exilu. Do nejvýznamnějších exilových periodik typu Svědectví, Listy či (krátkodobě i) Text přispívali přední exiloví publicisté, spisovatelé, vědci, politici, tedy lidé, kteří si většinou už z domova přinesli zkušenosti z veřejného působení a byli aktivními účastníky veřejné sféry (ať už před únorem 1948, nebo před srpnem 1968). Servisní tituly naopak tvořili („výrobně i autorsky“) často lidé bez předchozích publicistických zkušeností, mnohdy bez předešlé znalosti (či s omezenými znalostmi) zásad redakční práce.³⁷² Pro úplnost je však třeba dodat, že ty z informačních titulů, které přestály ono úvodní, servisní období, dokázaly následně na své stránky přivábit i exilovou publicistickou a spisovatelskou elitu.

Pokud jde o ono přirovnání k okresním novinám, dodejme ještě, že specifičnost exilové situace s sebou nesla i to, že i servisní tituly (počátečního období) onu „lokálnost“ minimálně z hlediska geografického záběru přesahovaly.³⁷³ Redakce FK (ale platí to např. i o Zpravodaji) totiž krátce po začátku vydávání začala dostávat ohlasy nejen z okolí Frankfurtu a dalších částí Německa, ale i z jiných evropských zemí a dokonce i z jiných kontinentů (např. z Kanady, USA, Austrálie), což (svým způsobem) podává implicitně i informaci o tom, jak fungovalo ono pomyslné společenství čs. exulantů v diaspoře, a zejm. jak fungovaly jeho komunikační kanály (byť si netřeba dělat přehnané iluze o trvalosti pocitu sounáležitosti exulantů v souvislosti s integračními a asimilačními procesy, které nutně po určitém čase stráveném v cizině nastupují). Pozice exilových „mediálních

³⁷⁰ Srov. Frankfurtský kurýr, č. 3, roč. 1, březen 1970, s. 4.

³⁷¹ Standardním mediálním provozem jsou myšleny jeho organizace a zvyklosti v evropských liberálních demokraciích.

³⁷² Ovšem šlo většinou také o humanitně či sociálně-vědně vzdělané redaktory – bývalí knihovníci, pracovníci kulturních středisek atd. – viz Václav Hora, Zdeněk Záplata aj.

³⁷³ Odmyslíme-li od toho, že mnohé z požadavků, kteří vznášeli na redakce exilových titulů čtenáři, bylo zcela za hranicemi jejich možností, tak nad rámec lokálního periodika jde i přání čtenáře, který psal, že „mnoho čtenářů by uvítalo, kdyby se vám podařilo získat objektivního dopisovatele z domova.“ – srov. FK, č. 3, r. 1, Březen 1970, s. 4. Dopisovatelé z domova byly taktéž výsadou omezené skupiny elitních exilových periodik.

pracovníků“ coby mediátorů exilové veřejné sféry v nejširším smyslu byla tedy nezastupitelná.³⁷⁴

V neposlední řadě je třeba u servisních informačních titulů zmínit ještě to, že i ony se pokoušely překonávat hranice exilové veřejné sféry a projevovaly snahu oslovovat většinovou společnost – tak se v Oknu dokořán publikovaly i příspěvky v holandštině,³⁷⁵ podobně ve Frankfurtském kurýru úvodníky v němčině,³⁷⁶ totéž např. ve slovenském Horizontu, který vycházel v Německu.³⁷⁷

³⁷⁴ Klíčová pro rozvoj exilové veřejné sféry byla nepochybně medializace exilových diskusí na zásadní témata jako poslání a smysl exilu, vztahy mezi exilovými generacemi, možnosti působení proti režimu v ČSSR, vztahy česko-slovenské atd., neméně podstatná však byla i funkce exilových médií coby zprostředkovatele jednak servisních informací, ale i různých exilových zkušeností z často od sebe velmi vzdálených cílových zemí. – srov. např. Dopis M. Čechové z Austrálie, kde pisatelka podává nejen informaci o časopise Hlas domova, ale i o obecných podmínkách života v Austrálii, možnostech sehnat práci, o výši výdělků, bytových možnostech atd. „Ze zpráv v Kurýru jsem vyrozuměla, že v Německu není pro naše lidi zrovna nadbytek vhodných bytů [...] Austrálie neví, co je to bytová tíseň, bytů je velký výběr, od nejjednodušších po přepychové...“. Srov. Rubrika Haló krajane! In: FK č. 3, roč. 1, 1970, s. 6.

³⁷⁵ Impulsy k překladům do cizích jazyků přicházely někdy i přímo z většinové společnosti – viz Holand'anka van Beek z Haagu, která dávala finanční příspěvky redakci časopisu Okno dokořán. – Okno č. 3–4, r. 4, 1972, s. 47.

³⁷⁶ O obtížích při překladech do němčiny srov. např. zmínky v redakčních sděleních FK: „Redakce FK hledá také perfektního německého překladatele, který by nám dělal do němčiny Zusammenfassung pro německé čtenáře, tedy shrnutí obsahu jednotlivých čísel.“ – srov. FK, č. 4–5/1972, s. 34.

³⁷⁷ O cizojazyčných vydání Pelikánových římských Listů – viz Kap. 5.2.3.

5.2.2 ... Text

Už v prvních letech po srpnu ale noví exulanti zakládali i časopisy s odlišnými cíly než pouze servisně informačními. Ambici moderovat a názorově aktivně spoluutvářet exilovou veřejnou sféru ohlásil z posrpnových exilových periodik jako první měsíčník Text založený v létě roku 1969 v Mnichově.³⁷⁸

Jeho odlišné poselství a vydavatelský záměr – ve srovnání se servisními tituly – lze odvodit už i z formální úpravy. Velkoryse koncipovaný měsíčník novinového formátu³⁷⁹ byl od počátku sázený a kvalitně tištěný, pracoval s různými typy písma, grafickými prvky, fotografiemi (např. Jan Rakušan) i kresbami (např. Ivan Steiger). Obsahový koncept byl rámován Voltairovým citátem v záhlaví, který si časopis vybral jako motto: „Vážený příteli, zásadně s vaším názorem nesouhlasím, ale dám život za to, abyste ho mohl proslovit.“ Ideová inspirace v liberálních domácích titulech z období pražského jara byla určena i tím, že v redakci se sešla řada výrazných publicistů a literátů známých ze svého veřejného ‚pražskojarního‘ působení, mnozí z nich bývalí komunisté (např. Sláva Volný, Ivan Pfaff, Adolf Müller aj.).³⁸⁰ Ti vtiskli titulu určující charakter. Časopis sice ohlásil, že chce být diskusní tribunou, jež bude otevřena exulantům všech generací a názorových proudů, autorsky v něm však výrazně převážili příslušníci posrpnového exilu.³⁸¹

³⁷⁸ Nulté číslo vyšlo v červenci 1969, první řádné číslo symbolicky u příležitosti prvního výročí srpnové okupace v srpnu 1969. Úvodník je formulován jako Prohlášení českých a slovenských intelektuálů k okupaci: „Trváme na tom, že okupace Československa cizími armádami, údajně motivovaná jako akce na záchranu socialismu, byla ve skutečnosti, jak prokazuje roční vývoj, imperialistickou policejní akcí proti lidskosti a pokroku.“

Vydavatelem byl Československý kulturní výbor Bohemia v Mnichově, prvním šéfredaktorem Jaroslav Kučera, prvním předsedou redakční rady Sláva Volný. Více vydavatelských informací – srov. FORMANOVÁ, L. – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 183.

³⁷⁹ Rozměry se blížil tzv. berlínskému novinovému formátu.

³⁸⁰ Podstatná část autorského týmu byli pracovníci či spolupracovníci RFE. I toto personální propojení s klíčovou exilovou mediální institucí titul favorizovalo (informačně, kvalitativně) před ostatními, nově vznikajícími posrpnovými exilovými periodiky. Současně autoři mohli skrze Text ‚prodloužit trvanlivost‘ příspěvků, které již odezněly v éteru prostřednictvím RFE. Ani tato okolnost však nezabránila nakonec zániku titulu.

Není bez zajímavosti, že v redakci působil i agent komunistické tajné policie Pavel Minařík (viz např. seznam redaktorů podepsaných u P. F. pro rok 1971 – srov. Text č. 11–12, roč. 2, 1970, s. 1).

³⁸¹ Na titulní straně nultého, červencového čísla lze číst: „posíláme dnes do světa nový časopis. Je našim přáním, abyste ho přijali s porozuměním, aby byl pojítkem mezi námi, ať žijeme dnes v Rakousku, Anglii, Německé spolkové republice [...] či v kterékoliv jiné zemi světa [...] Posíláme tedy dnes do světa tuto naši vlašťovku, která se pokusí nahradit umlčené slovo domova [...] Text 69 by chtěl být vaším hlasem, obrazem vašich názorů, pocitů i představ, touží se stát kouskem domova i přítelem ve chvíli, kdy nám není právě nejlépe. Je otevřen všem ve smyslu Voltairovy myšlenky, která je jeho mottem, byli bychom rádi, aby byla i vaším.“

V témže čísle je pak ještě vysvětlení: „Vážení příznivci, ne náhodou máme v hlavičce našeho časopisu slovo ‚nezávislý‘. Jsme skutečně pouze skupina nezávislých československých novinářů, nejsme orgánem žádné strany, spolku či organizace, nehovoříme za určité náboženské či politické skupiny. Hovoříme pouze sami za

Titul v sobě nesl i servisní, informační složku,³⁸² ale jeho celkový profil byl dán úmyslem stát se názorotvorným listem. Nabízel tak od počátku komentáře a další publicistické texty o aktuální politické situaci doma i ve světě (zpočátku převládala zejm. tematika pražského jara a průvodních jevů následného nástupu normalizačního režimu jako byly personální čistky, posléze např. domácí politické procesy s oponenty režimu či politického uvolňování mezi Západem a Východem³⁸³), o vztazích domova i exilu,³⁸⁴ reflexe exilového bytí³⁸⁵ či kultura a texty vznikající za spolupráce s domovem.³⁸⁶

sebe a věříme, že se nám podaří hovořit i za Vás. Jsme přesvědčeni, že společně s Vaší autorskou spoluprací budeme hovořit i slovy miliónů doma...“ – srov. Text č. 1/1969, s. 7.

Z pouňorových exulantů spolupracoval s Textem příležitostně např. Jaromír Netík (srov. např. text Dvacátý osmý říjen a dnešek in Text, č. 3, říjen 1969, s. 1), pro mnohé příslušníky starší, nekomunistické generace byla mentální zábrana pro spolupráci nepochybně komunistická minulost řady členů redakce. V důsledku pak byl Text zejména názorovou platformou někdejších umírněných reformních komunistů – slovy Pavla Tigrida to byl „list ‘umírněného středu’ exkomunistické části emigrace“. Srov. Tigrid, Pavel: Politická emigrace v atomovém věku. Praha: Prostor, 1990, s. 101.

Symptomatický je v tomto smyslu např. způsob kladení otázek v rozhovoru, který vedl Sláva Volný s Jiřím Pelikánem (srov. Text č. 11–12/1971, roč. 3, s. 6): „Zmiňoval ses o akčním programu a vládním prohlášení z roku 1968. Ovšem tehdy nám šlo o to, aby si Československo skutečně otevřelo okno do světa...“.

³⁸² Viz např. avíza na exilové tiskoviny – např. České Slovo, viz rubrika Malý oznamovatel s řádkovou inzercí (inzeráty v rubrikách Adresy a Práci hledá zveřejňoval Text bezplatně, ostatní rubriky byly placené, a to sazbou jedna řádka za 2 DM) aj.

³⁸³ Některé z úvah na toto téma sofistickovaně komentovaly možnosti Západu působit na východoevropské politické elity: „Dialogu v Evropě už nelze bránit a i ti, kteří mají z jeho důsledků oprávněný strach, se tomu nemohou logikou vývoje vyhnout. Nikoliv ovšem osvícenost, touha napravit minulé či náhlé humánní poznání je příčinou jejich kroků, nýbrž pud sebezáchovy, především snaha vyhnout se hrozící hospodářské krizi a jejich politickým důsledkům. Problémy systému, nejdou-li již vyřešit vlastními silami, mají být překlenuty pootevřením se ostatnímu světu [...] Předpokladem, z něhož by měli vycházet demokratičtí partneři nastávajícího dialogu, chtějí-li pomoci vymanit svět z omezeného rámce pouhých paritních mocenských zájmů, by mělo být: vést rozhovory s vládnoucími k prospěchu ovládaných!“ – srov. Hledání cest in: Text č. 1/1971, roč. 3, s. 1.

³⁸⁴ „Realita, v níž žijí naši blízcí doma a my v cizině, je odlišná. Proto také jejich a naše názory na způsob, jak dosáhnout společného cíle, tj. optimálně svobodného vývoje v naší vlasti, nemusejí být vždy zcela totožné. Nesmějí se však navzájem křížit a oslabovat. Usilovat o pochopení situace druhých a tolerovat názory druhých je toho základním předpokladem [...] Je jediné východisko: stát si na svém, hrozit, bojovat a prosazovat svá práva, vést svou při o svobodu vždy znovu a pořád. Doma i v cizině.“ (Úvodník Doma i v cizině in: Text č. 11–12/1970, roč. 2, s. 1)

³⁸⁵ Karel Jezdinský o nesnadném potýkání se exulantů pouňorových s posrpnovými napsal: „Existují dvě krajní tendence [...] Jeden extrém požaduje vidět v každém, kdo prožil dvacet let v totalitním Československu, potenciálního kolaboranta, a to bez ohledu na to, že mnozí příslušníci soudobého exilu v Únoru ještě třeba neviděli světlo světa. Druhý extrém si žádá vidět v každém, kdo odešel dříve, než v srpnu přišly sovětské tanky, primitivního velkouzenáře...“ Jezdinský připomíná, že v konečném důsledku o podobě příštího „moderního a slušného Československa“ budou rozhodovat „svobodnou volbou především lidé doma“. „Patří k oněm negativním českým vlastnostem, že vždy více rozebíráme to, co bylo – a svalujeme přítom na kdekoho vinu – než abychom zjišťovali, co nás pro budoucnost spojuje [...] Ve vlasti nevede dnes hranice mezi menšinou komunistů a většinou antikomunistů. Boj je veden mezi drtivou většinou slušných lidí a vládnoucí špičkou, která jakýkoli pojem slušnosti už ztratila.“ (JEZDINSKÝ, Karel: Kapličky a exil, in: Text č. 4, listopad 69, s. 2)

³⁸⁶ Dokladem o tom, že Text měl komunikační kanály, jimiž dostával z domova materiály (byť čtenářům prozradil, že v zahraničí se dané materiály získávají obtížně), budiž kupř. zveřejněné informace o raně normalizačním československém samizdatu – článek představuje titul Fakta, připomínky, události, který sám sebe definoval jako „vydavatelskou samoobsluhu v nákladu, který určují čtenáři podle toho, kolikrát časopis rozmnoží.“ Text zároveň přetiskuje rozsáhlou ukázkou z uvedeného samizdatu od autora G. Moldau (jeden z pseudonymů socioložky Jiřiny Šiklové, jež za normalizace aktivně působila v opozičních strukturách a byla za to vězněna – pozn. aut.) – srov. Samizdat. In: Text č. 1, r. 4, 1972, s. 2.

Ambiciózní záměr časopisu (veřejně artikulovaný) spojovat pod jednou střešou různé generační i názorové proudy v exilu a stát se tak dalším ‚mocenským‘ centrem³⁸⁷ dobře vystihuje programový úvodník z roku 1971 nazvaný Netřítit síly, který analyzoval status quo Čechoslováků v zahraničí na počátku 70. let: „Jsme roztroušeni po celém světě [...] To nevádí, ale komplikuje to samozřejmě možnosti našeho spojení. V téměř každé zemi našeho pobytu jsou aktivní jádra, kolem nichž se soustřeďují ostatní. Vyznají se v prostředí, mají potřebné kontakty a hledají různým způsobem formy společné práce a nová pojitka mezi sebou navzájem, začasto v podobě klubů, ale hlavně novin a časopisů.“ Redakce Textu vypočítává příklady toho, jak exilová roztržitost a mnohost a střety různých zájmů, záměrů a cílů podryvá účinnou zahraniční akci a dochází k závěru, že uspět nelze bez praktické organizační základny, „která by – v tom, co je nám jednoznačně společné – mohla reprezentovat kdekoliv a kdykoliv naše zájmy a pomáhat účinněji prosazovat naše cíle.“ Redakce akcentuje zásadní důležitost spojení s domovem, čímž se lišila od mnoha jiných, předchozích (i budoucích), exilových mediálních počinů.³⁸⁸ Nekonkretizuje však, co by takovou organizační základnou mělo být a jak by měla fungovat. Tuto nekonkrétnost prezentuje jako záměr, protože Text byl údajně jen časopisem, který „stejně tak jako jiné časopisy, nemá právo předkládat v tomto směru jakékoliv závazné návrhy a řešení...“ Ponecháme-li stranou možnou záměrnou snahu relativizovat roli exilových médií, je třeba opravit pisatelovu faktickou nepřesnost – žádný z politicky orientovaných exilových titulů nebyl pouhým časopisem, tím spíše ne ambiciózní Text. Lze to dobře doložit tím, že exilovým médiím³⁸⁹ komunistický režim (zcela seriózně a bez ohledu na domácí veřejné projevy, které se snažily aktivitu exilu bagatelizovat) přiznával status nepřátelských ideodiverzních center, v důsledku čehož jim věnovaly rozsáhlou a soustavnou pozornost režimní zpravodajské a bezpečnostní složky. Názorným příkladem účinného řešení v působení proti režimu v komunistickém Československu byl, jak v předchozích dekadách, tak později za normalizace, koncept Tigridova Svědectví.

Text vícekrát a opakovaně deklaroval snahu být kvalitním nezávislým časopisem, „tribunou Vás všech v různých zemích i pojitkem s domovem a nerozšířit jen počet

³⁸⁷ Tento záměr veřejně vysloven nebyl, je však v textech přítomen implicitně.

³⁸⁸ V hodnocení uvádí, že spojení s domovem „je mnohostranné, ale bez systému tam i zde.“ Důkazem styků časopisu s domovem jsou i příspěvky domácích autorů – viz např. autor textu „Na původní cestu“ označený jako „XXX, Praha“ in: Text č. 1/1971, roč. 3, s. 1. Text byl jedním z titulů, který se snažil, byť jen krátkodobě, o ilegální distribuci do ČSSR.

³⁸⁹ Vedle těch předních titulů např. i Zpravodaji.

v podstatě nezajímavých sentimentálně emigrantských nebo krajanských novin,³⁹⁰ jeho ambice však zůstaly nenaplněny. Tento obsahově náročnější projekt neměl dlouhého trvání a po necelých třech letech vydávání zanikl.

³⁹⁰ Nepodepsaný pisatel textu (zřejmě tedy redakční stanovisko, ostatní texty podepisovány bývaly) uzavírá, že „jen kvalita a účinnost a nikoli pouhá kvantita všeho, co jako Čechoslováci v zahraničí podnikáme, má svůj smysl.“ Srov. Text č. 2/1971, r. 3, s. 1.

5.2.3 ... Listy

Aspirace stát se mluvčím vlivné skupiny posrpnových exulantů z řad reformních komunistů tak začal úspěšně naplňovat jiný titul – dvouměsíčník Listy, který založil v Římě Jiří Pelikán a který se následně vyprofiloval v jeden z nejvýznamnějších a nejvlivnějších titulů novodobého československého exilu vůbec. Pravidelnému vydávání Listů od začátku roku 1971 předcházela dvě nultá čísla vydaná v roce 1970 pod hlavičkou Literárních listů – což odkazovalo na kontinuitu s týdeníkem Svazu československých spisovatelů, jenž vycházel v roce 1968 v Československu.³⁹¹

Listy byly spjaty zejména s někdejšími aktivními protagonisty pražského jara (záhlaví časopisu rámovala věta „Časopis československé socialistické opozice“)³⁹² a jejich zakladatel Jiří Pelikán vydávání od počátku chápal jako akt politický, jako alternativní platformu namísto zakládání exilové politické organizace či strany, čehož nebyl velkým příznivcem.³⁹³ Namísto toho se kolem vydávání Listů soustředila Skupina

³⁹¹ Více o Literárních listech viz DOKOUPIL, Blahoslav (ed.): Slovník českých literárních časopisů, periodických literárních sborníků a almanachů 1945–2000. Brno – Olomouc, Host – Votobia, 2002, s. 130–134.

Po jejich zániku ještě od listopadu 1968 do května 1969 vycházel týdeník Listy – jako titul přímo navazující na Literární listy.

O počátcích exilových Listů přinesl svědectví jeden z hlavních spolupracovníků Antonín J. Liehm: „Hned na podzim 1969 přišel Jiří Pelikán s návrhem, abychom v emigraci, která pro nás právě začínala [...] pokračovali ve vydávání Listů. Zprvu jsem byl proti. Můj argument byl prostý: většina těch, kteří LN, LL či Literárky dělali, zůstali doma a my nemáme právo si titul přisvojit. Rozhodně ne bez jejich souhlasu. Když pak ten souhlas přišel, sehnal Pelikán pár grošů – to byl největší problém, neměli jsme za sebou žádnou instituci jako třeba Svobodná Evropa nebo starší exilové časopisy. Nejvíc pomohli italská socialisté, a tak už v roce 1970 vyšlo první číslo „římských“ Listů.“ Srov. LIEHM, Antonín J.: Cesta Listů z Říma do Olomouce. In: Hospodářské noviny 12. 3. 2004, dostupné na: <http://hn.ihned.cz/c1-14093650-cesta-listu-z-rima-do-olomouce>. (cit. 6. 7. 2011). Liehmovu vzpomínku je nutno upřesnit v tom, že v roce 1970 vyšly právě ta dvě nultá čísla exilových Literárních listů. Teprve na ně navázaly jako exilové periodikum od ledna 1971 Listy.

³⁹² Zahájení spolupráce někdejších reformních komunistů z doby pražského jara, kteří odešli po srpnu 1968 do exilu, se datuje květnem 1970, kdy se sešli z iniciativy Jiřího Pelikána u jezera Como v Itálii. Srov. úvodní text k bibliografickému Obsahu a jmennému rejstříku 1971–1980, jež vydaly Listy v roce 1983 (HAVLÍČEK in Listy v exilu, s. 218, uvádí datum schůzky koncem dubna 1970). Schůzky, již Dušan Havlíček označuje za počátek formování Skupiny Listy, se kromě Pelikána účastnili např. Zdeněk Hejzlar, Ota Šik, Josef Pokštefl, Adolf Müller či Dušan Havlíček. Srov. HAVLÍČEK, Dušan – BURIAN, Václav: Listy – 40 let. In: Mediažurnál, březen 2011, s. 16.

³⁹³ Srov. HORÁKOVÁ, L.: c. d., s. 77.

V dobové korespondenci na dané téma ale nebyl Pelikánův názor na založení institucionalizované politické strany tak odmítavý – viz dopis příteli do Československa z roku 1970: „situace v exilu je značně diferencovaná: většina lidí se distancuje od politiky, aspoň dočasně, část přechází na pravicové pozice a jen menšina se drží polednové politiky. Proto zatím nějaká organizace je nemožná a neúčelná. Naše komunistická skupina [zjevně ta, která se ustavila u jezera Como, pozn. aut.] má taky své problémy.“ – cit. dle CACCAMO, Francesco: Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století. Brno: Doplňěk a Masarykova dělnická akademie, 2008, s. 35.

Otázka formování nové exilové politické strany byla mezi Pelikánovými přáteli aktuální ještě nejméně v roce 1973, o čemž svědčí dochované dokumenty – např. text, zda ustavit v emigraci politickou stranu: „Někdejší ideologické rozpory a spory ztratily po Srpnu a pětileté konsolidaci mnoho na své dřívější relevanci.

Listy,³⁹⁴ ovšem nikoli jako institucionalizovaná strana či spolek, ale jako „volné sdružení“ těch Čechů a Slováků, „kteří se podíleli na reformním hnutí v Československu šedesátých let a opustili zemi po sovětské vojenské intervenci 1968, kteří dále stojí na straně demokratického socialismu a kteří chtějí aktivně přispívat k boji svých soudruhů doma proti Husákově ‚normalizaci‘.“³⁹⁵

Hlavní platformou mediálního působení těchto exulantů se staly Listy, do rámce působení skupiny však nutno započítat i další mediální aktivity – zejména následně založenou tiskovou a literární agenturu Palach Press a nakladatelství Index.³⁹⁶

Od ostatních po srpnu na Západě zakládaných exilových časopisů se Listy lišily tím, že své publikum viděly nikoli mezi exulanty, ale zejména a především přímo v Československu, a stejně tak chtěly vytvářet publikační prostor pro názory nejen exilových publicistů, ale i domácích oponentů režimu: „náš časopis je především určen čtenářům v Československu, kterým je z pochopitelných důvodů distribuován zdarma.

Bazírovat například na marxismu-leninismu, když nota bene všechny jeho základní teze se prokázaly být fikcí (včetně fikce diktatury proletariátu a proletářské revoluce), je nesmysl... Lze tedy resumovat: 1. Ustavovat se v emigraci jako politická strana je předčasné. 2. Nejvhodnějším krokem je urychlit sjednocení všech sil (včetně sociálních demokratů i některých lidí z emigrace poúnorové) a připravit ustavení koordinačního nebo podobného orgánu. 3. Je nejvyšší čas vypracovat programový dokument odpovídající dnešní situaci, jako podklad pro názorové a akční sjednocování sil domácí opozice. Tento program by měl být vypracován doma...“ – srov. Československé dokumentační středisko (dále jen ČSDS), fond Jiří Pelikán. Karton 1.

Debaty o jasnějším politickém a institucionálním rámci této exkomunistické části posrpnových exulantů znovu oživil příchod Zdenka Mlynáře do exilu v roce 1977 – viz dopis J. Pelikána Dušanu Havlíčkovi: „Zdeněk Mlynář si také myslí, že bychom se v exilu měli nějak institucionalizovat, abychom mohli lépe působit venku i směrem domů...“ – srov. HAVLÍČEK, Dušan: Život bez ústání. In: Jiří Pelikán 1923–1999. Sborník k nedožitým osmdesátinám Jiřího Pelikána. Praha: OPS Občanský dialog, 2003, s. 66.

Kromě Listů Skupina Listy rovněž nepravidelně vydávala interní Bulletin „Skupiny Listy“ pro informaci spolupracovníků. Bulletin redigoval Zdeněk Hejzlar ve spolupráci s Jiřím Pelikánem. Skupina Listy byla často cílem provokací StB, která vydala v roce 1982 podvržené číslo Bulletinu. – více o Bulletinu viz FORMANOVÁ, L. – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 221.

³⁹⁴ Vydavatel charakterizoval Skupinu Listy takto: „Kolem časopisu se postupně vytvořila velká skupina spolupracovníků, která [...] vystupuje od roku 1974 veřejně jako volná neformální ‚Skupina Listy‘; od roku 1977 má svůj koordinační výbor a od roku 1982 své ‚jádro‘ v širokém redakčním kruhu časopisu.“ – srov. úvodní text in Obsah a jmenný rejstřík 1971–1980, Listy, 1983.

Dušan Havlíček uvádí, že Skupina Listy se zformovala v červnu 1972 na schůzce spolupracovníků Listů v Miláně, kterou svolal Pelikán. Přístup Pelikána k této schůzce svědčí o jeho velké obezřetnosti ve vztahu k možným interpretacím setkání jako v exilu, tak doma: „Pracovní porada je úzká a neveřejná, bez jakékoliv publicity. Výběr účastníků je proto omezen na okruh osob, které aktivně spolupracují s Listy. Nejde tedy o nějakou reprezentativní poradu opozice či určitého jejího politického proudu a v tomto smyslu můžete odpovídat na případné dotazy, aby se předešlo jakýmkoliv nedorozuměním...“ – srov. HAVLÍČEK, D. – BURIAN, V.: c. d., s. 18.

³⁹⁵ Srov. O skupině Listy. In: Listy č. 3–4/1977, s. 15.

³⁹⁶ Působení skupiny Listy v exilové veřejné sféře, které se plynule přelévalo do většinové veřejné sféry západoevropských zemí, doplňovalo i pořádání mezinárodních seminářů a konferencí za spolupráce různých skupin západní levice, publicistická spolupráce se západními časopisy a novinami atd.

Prosíme jen každého čtenáře, aby výtisk po přečtení předal svým nejbližším spolupracovníkům a známým na pracovišti nebo v místě bydliště.“³⁹⁷

Touto koncepcí Listy v zásadě navazovaly na Tigridovo Svědectví,³⁹⁸ Pelikán, podobně jako dříve Tigrid, si byl vědom toho, že pro budoucí vývoj je rozhodující dění doma a exil může domácí opozici nejlépe posloužit co nejaktivnější vzájemnou komunikací, operativní distribucí informací a intenzivní medializací jejich aktivit. V osobě zakladatele měly Listy navíc vzdělaného a názorově vyhraněného (ex)komunistického intelektuála, který se nedlouho před odchodem do exilu pohyboval mezi mocenskými komunistickými špičkami v Československu (ať už jako reformní ředitel ČST či jako poslanec parlamentu) a díky tomu měl rozsáhlé kontakty jak doma, tak na Západě.³⁹⁹ To bylo důležité jednak kvůli pravidelnému zisku aktuálních informací a finančních prostředků na vydávání, tak kvůli zajištění efektivně fungujících ilegálních distribučních sítí přes železnou oponu. Listy se tak už od svého založení staly jedním z hlavních komunikačních pojítek mezi exilem a domovem, výrazem čehož bylo, že časopis byl od samého počátku vydáván ilegálně distribuován do Československa, a to už tehdy minimálně ve stovkách kusů. Čtenáři si také následně jednotlivá čísla dopravená do ČSSR sami ještě následně rozmnožovali, podobně jako takzvaný 'divoký samizdat', což dopad

³⁹⁷ Srov. Upozornění našim čtenářům in: Listy č. 1, leden 1971, s. 40. Podobně vydavatel Listy charakterizoval i v úvodním slovu k Obsahu a jmennému rejstříku 1971–1980: „Římské Listy byly založeny nikoliv jako časopis Čechů a Slováků, nýbrž jako časopis určený především čtenářům v Československu, a jako tribuna názorů a stanovisek nejen exilové, ale především domácí opozice.“

³⁹⁸ Byť obsahový profil časopisů se v mnoha ohledech podstatně lišil, což bylo dáno v obecné rovině osobním a zejm. politickým zaměřením obou zakladatelů, a odlišná byla i zakladatelská koncepce (viz např. vzájemná korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka). Ovšem duchovní příbuznost v obecnější rovině byla dána nejen orientací na domov, ale i tolerantním přístupem ve zveřejňování nejrůznějších názorů, jež nemusely konvenovat (a nezřídka nekonvenovaly) názorům vydavatele, či např. prostoru, který dostávala literatura a umění. Sám Tigrid Listy i osobu Pelikána oceňoval, byť byl v mnoha ohledech Pelikánovým antipodem: „Dvouměsíčník rediguje a vydává v Římě Jiří Pelikán s obdivuhodným smyslem politickým i novinářským. Jeho stránky jsou otevřeny i názorům nekomunistickým a nemarxistickým, tak jako ve Svědectví od počátku (1956) komunističtí novináři, spisovatelé, vědci uveřejňovali své práce a formulovali své názory (anonymně, a po roce 1968 i pod jménem). Ostatně na obou publikacích lze aspoň do jisté míry demonstrovat, jak jasná ideová a programová diferenciacie [...] je politicky prospěšná i v emigraci...“ – srov. TIGRID, P.: Politická emigrace v atomovém věku, s. 101.

³⁹⁹ Jeho blízký spolupracovník Antonín J. Liehm ve svých vzpomínkách o příchodu Pelikána do emigrace uvedl: „Přinesl si do ní nejen rozhled a znalost světa i domova, která tolik chyběla jiným, jejichž osud a cesta se v mnohém podobaly jeho. Paradoxně mu zároveň léta, v nichž působil ve vedení Mezinárodního svazu studentů a později v československém parlamentu, otevřela množství dveří, na něž bychom bez něj marně klepali.“ – srov. LIEHM, A., J.: Minulost v přítomnosti. Brno: Host, 2002, s. 164.

Jeho dlouhodobé aktivní angažmá v KSČ v prvních dvou dekadách komunistického panství v Československu bylo důvodem extrémně polarizovaných názorů, jež jeho osoba na Západě vyvolávala. O Jiřím Pelikánovi bude více pojednáno v kapitole o vztazích mezi pouťorovým a posrpnovým exilem.

jednotlivých vydání násobilo.⁴⁰⁰ Kvůli snazší dopravě přes hranice začal být od poloviny 70. let vydáván i v menším, kapesním formátu.⁴⁰¹

Specifikem Listů ve srovnání s ostatními posrpnovými exilovými periodiky bylo i to, že vycházela i jejich cizojazyčná vydání s cílem informačně působit na většinovou veřejnou sféru západoevropských zemí. Cizojazyčná vydání byla koncipována jako informační a názorový výběr z vydání československého – od roku 1972 tak vycházely Listy v italštině (první vydání v červenci 1972), následně od roku 1973 v němčině, pak ve francouzštině, a od roku 1978 vydání skandinávská, na konci 80. let i anglická.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Pokud jde o distribuci do ČSSR v prvních letech, Skupina Listy jí věnovala pozornost i ve svých interních zprávách – viz bod 12. v informacích pro Skupinu Listy od Zdeňka Hejzlar z července roku 1975: „Problém s distribucí Listů v Československu zůstává prý nezměněn: ti, kdož mají dostatečný zájem, mohou si k nim opatřit přístup, ale jinak je jejich rozšíření nerovnoměrné. I stará čísla se však pokládají za důležitý zdroj informací a povzbuzení. Podle některých zpráv jsou čtenáři zejména u posledních dvou ročníků s úrovní a obsahem mimořádně spokojeni, v některých kruzích se však prý objevuje kritika na ‚nedostatečnou žurnalistickou úroveň a pohotovost‘. Občas se vyskytují požadavky, aby bylo více a hlubší informace o západní levici a jejím vztahu k Československu...“ – srov. Shrnutí některých informací pro Skupinu Listy, podepsán Z. H. [tj. Zdeněk Hejzlar, pozn. aut.], Stockholm 15. 7. 1975 in: ČSDS, fond Jiří Pelikán, karton 1. Dokument datovaný „došlo 7. IX.75“ uvádí informace jako o zpětné vazbě čtenářů z Československa, tak o způsobech distribuce v ČSSR: „5. číslo Listů mělo mimořádný ohlas. Vynikající, lidsky moudrý Voskovec [tj. rozhovor A. J. Liehma s Jiřím Voskovcem – pozn. aut.], pohotově otištěný Havel [tj. Dopis G. Husákovi z 8. 4. 1975 – pozn. aut.], který má velký ohlas všude, např. i v kruzích lékařů a jinde. Výborné, že pohotově informace o Kosíkově dopise a jeho ohlase [tj. dopis Karla Kosíka J. P. Sartrovi, následná Sartrova odpověď a další ohlasy – vše in Listy č. 5/1975 – pozn. aut.]...“ A dále: „Pro Brno můžeme zajistit distribuci až 200 kusů Listů [...] Listy se zde ještě nadále xeroxují a minule si je zde lidi vydali až v 1000 exemplářích – to ale nedávejte do žádných informací, protože jakmile by to naši zjistili, začali by intenzivněji pátrat.“ Tamtéž.

⁴⁰¹ „Aby se časopis různými cestami dostal k domácím čtenářům, vychází od poloviny sedmdesátých let ve dvou formátech – velkém pro čtenáře v zahraničí, a v malém, který snadněji překonává ostře hlídané hranice. – srov. Listy. Obsah a jmenný rejstřík 1971–1980, Listy, 1983, úvodní text.

⁴⁰² Autorovi práce dostupná archivní vydání v italštině jsou z let 1972–1976, resp. v letech 1972 a 1973 vyšla nejméně dvě italská vydání, v roce 1974 dokonce 11 vydání – de facto každý měsíc, v roce 1975 to bylo 7 vydání a v roce 1976 dvě vydání (na tomto místě je třeba zpřesnit informaci z katalogu exilových periodik, který uvádí italská vydání jen pro léta 1972 a 1973 – srov. FORMANOVÁ, L. – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 85. V bibliografickém Obsahu a jmenném rejstříku 1971–1980 vydaném Listy v roce 1983 je v úvodním textu mylně uvedeno, že italsky byly Listy vydávány až od roku 1976). Vůbec první italské vydání zřejmě vyšlo v červenci 1972, dle redakčního sdělení v nákladu deset tisíc kusů: „V červenci 1970 vydala iniciativní skupina v Miláně složená převážně z italských socialistů zvláštní vydání Listů v italském jazyce. Obsahuje výběr článků z našeho časopisu z období 1971–72 a dává tak italskému čtenáři možnost seznámit se s obsahem Listů a jejich prostřednictvím s bojem našeho lidu proti okupaci a normalizaci. Italské vydání vyšlo v nákladu 10.000 výtisků a bylo v krátké době rozebráno. Setkalo se s pozitivním ohlasem v italském tisku a ve veřejnosti, takže iniciativní skupina chystá další číslo.“ – srov. Listy č. 5–6/ 1972, s. 17.

Vydání německé bylo zahájeno v roce 1973 (plán byl vydávat titul v němčině čtvrtletně, ovšem v následujících letech vycházel nepravidelně – o plánu srov. informaci ve Frankfurtském kurýru: „Římské listy vydávané Jiřím Pelikánem se po českém vydání [...] a po francouzském a italském vydání objevily také v německé řeči. Budou vycházet čtvrtletně v Rakousku...“ – srov. rubrika Z krajanského světa a tisku. In: FK č. 3/1973, roč. IV, s. 13.

První francouzské vydání uvádí shodně katalog i bibliografický rejstřík v roce 1976 (V dopise z 6. 8. 1976 se o něm zmiňuje i Jan Kavan Jiřimu Pelikánovi a uvádí i francouzského spolupracovníka Gerarda Blocha – viz ČSDS, F. Jiří Pelikán, Karton 1), dle FK ale bylo již nejméně v roce 1973. Následně od roku 1978 vyšlo vydání pro Skandinávii (srov. Obsah a jmenný rejstřík 1971–1980), na konci 80. let též anglická vydání. Více o cizojazyčných vydáních – srov. FORMANOVÁ, L. – GRUNOTRÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 366–367. Na vydávání cizojazyčných mutací Listů se podílely západoevropští sympatizanti Skupiny Listy např. v SRN a Francii. – srov. O skupině Listy. In: Listy č. 3-4/1977, s. 15.

Programový článek „Proč nesmíme mlčet?“ akcentuje jednoznačnou návaznost na veřejné aktivity hlavních protagonistů během pražského jara a vymezuje se proti okupaci a normalizaci: „[P]ovažujeme za svou povinnost pokračovat v boji a činnosti našeho pokrokového socialistického tisku i ve ztížených podmínkách. Listy chtějí při tom navázat na činnost a tradice nejen Literárních listů, ale i Reportéra, Politiky, Kulturného života, Smeny, Zítřka a dalších českých a slovenských novin a časopisů, které byly okupačním režimem dočasně odsouzeny k mlčení. Tím je dána i základní ideová náplň časopisu: navazovat na myšlenky demokratického socialismu z r. 1968 a současně být tlumočnickem odporu našeho lidu proti okupaci a tzv. normalizaci [...] Proto budeme v Listech přinášet jak zásadní úvahy o smyslu polednové politiky, tak zamyšlení nad dalším postupem a hlavně zprávy o podobných hnutích v ostatních socialistických zemích, o solidaritě s naším bojem ve světě a hlavně o tom, co se děje doma a co chce cenzura zatajit. Při tom budeme zveřejňovat i protichůdné názory bez jakéhokoliv známkování, ale s důvěrou ve vyspělost našich čtenářů, kteří chtějí poznat různá fakta a myšlenky, aby si pak sami vytvořili svůj úsudek.“⁴⁰³

Odlíšnost (a svého druhu i konkurenční výhoda) Listů od jiných exilových titulů⁴⁰⁴ byla dána v základu mj. i tím, že se na jejich vydávání podíleli někdejší příslušníci komunistické politické elity. Jako takoví byli dobře obeznámeni s mocenskými mechanismy v nejvyšších patrech politiky,⁴⁰⁵ s probíhajícími procesy jako uvnitř KSČ, na nichž se mnozí donedávna aktivně podíleli, tak ve společnosti, a měli přístup k exkluzivním informačním zdrojům díky rozsáhlým a mnohostranným kontaktům ve vlasti i na Západě.⁴⁰⁶ Nadstandardní informační i autorské zázemí je patrné už z prvních

⁴⁰³ Srov. Proč nesmíme mlčet? In: Listy č. 1, Leden 1971, s. 1–2.

⁴⁰⁴ Na prvním místě zde jmenujme zejména Svědectví, protože s Listy to jsou dvě nejvýznamnější exilová tištěná média, která byla vydávána na Západě v čase komunistického panství v Československu. Stavět tyto dva tituly vedle sebe a srovnávat je z různých hledisek je nanejvýš žádoucí. První významný krok z hlediska badatelského zájmu o mediální obsahy obou titulů učinil Dušan Havlíček, který provedl rozsáhlou obsahovou analýzu Listů. Velkou badatelskou výzvou je nyní obdobná obsahová analýza Svědectví, která by měla následovat.

⁴⁰⁵ To dobře dokládá korespondence Dušana Havlíčka s Jiřím Pelikánem (zde konkrétně o Listech č. 2/1977): „Obsahově i argumentačně je znamenitý článek Mlynářův. Myslí mu to politicky, je to hoch 'bez emocí', machiavelistickou školu nezapře a soudruhům u moci vidí až do žaludku...“ srov. HAVLÍČEK, D., BURIAN, V.: c. d., s. 18.

⁴⁰⁶ Tyto zdroje se neomezovaly jen na příslušníky politických elit. Autorské a informační zázemí Listů tvořili i spisovatelé, publicisté, vědci, a to nejen z řad exkomunistů, ale i nekomunisté.

O tom, že charakter Listů nebyl od počátku do konce jednou provždy dán a Pelikán uvažoval dokonce o tom, že by jej výrazně změnil snížením periodicity a proměnou obsahové struktury a zaměření, svědčí jeho korespondence s D. Havlíčkem. V dopise z roku 1977 psal: „Mám takový pocit, že po 10. výročí bychom měli charakter Listů změnit: aktualit bude méně, proto bychom měli přejít na čtyři čísla v roce, rozsáhlejšího obsahu, kdy by hlavní váha byla na článcích a studiích reflexivního, trvalejšího charakteru plus překlady významných článků ze světa... Problém ovšem budou prachy a čtenáři. Velká část Listy totiž odebírá právě kvůli zprávám z domova, které jinde nejsou, a o teoretický časopis by ztratila zájem. Z domova zas jádro

čísel Listů, které postupně zveřejňovaly nejrůznější (často interní a zákulisní) informace z uzavřených jednání grémií KSČ, všímaly si domácích politických procesů s oponenty režimu na počátku 70. let a jejich širších konsekvencí, sledovaly dění v normalizující se kultuře, ekonomice, médiích i jinde a přinášely i informace o dění ve světě a v exilu (s akcenty na vývoj komunistických a socialistických stran a hnutí na Západě i na činnost komunistických stran v dalších zemích východní Evropy.). Fundovanost mnoha textů byla dána i tím, že trvalou součástí širšího autorského týmu Listů byli i domácí autoři, kteří publikovali pod zkratkami či pseudonymy.⁴⁰⁷ Příspěvky věnující se aktuálnímu politickému dění v Československu a politické úvahy, analýzy a komentáře tvořily prakticky čtvrtinu všech textů otištěných v Listech během devatenácti let do roku 1989.⁴⁰⁸ Specifikem Listů byl i rozsah prostoru, který věnovaly systematickému zveřejňování dokumentů o občanských aktivitách oponentů normalizačního režimu.⁴⁰⁹

Listy se profily jako politický, bojující časopis,⁴¹⁰ jehož hlavním cílem bylo informačně a názorově oponovat normalizačnímu režimu, je však symptomatické, že více než třetinu všech uveřejněných příspěvků tvořila tematika kulturní, která tak byla zastoupena bezkonkurenčně nejvíce. Nestandardnost československé situace domácí i

opozice' vzkazuje, že nemáme otiskovat dokumenty, které doma stejně kolují (ovšem jen mezi nimi)...“ Tím by Pelikán charakter Listů v zásadě přiblížil konceptu Tigridova Svědectví. Havlíček mu následně oponoval: „Charakter novin se nedá měnit skokem [...] Mně se to nezdá. Listy se mohou a mají proměňovat postupně, jeden druh informací vymizí, jiný se začne objevovat atd. Bude-li aktualit méně (a jak to víš, vědělš dopředu, že v roce 1977 přijde CHARTA?), bude se jich i méně publikovat. A jen prosím Tě nevěř, že někde vydoluješ [...] nezbytné zdroje dostatečných reflexních úvah. Kdyby tady takové úvahy byly, cožpak bys je byl neotiskl?“ Srov. HAVLÍČEK, D. – BURIAN, V.: c. d, s. 18 an.

Budoucnost dala zapravdu spíše Havlíčkovi. Listy svůj profil ani periodicitu nezměnily.

⁴⁰⁷ Pro přesnou a ucelenou představu o autorském zázemí Listů – srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu. Olomouc: Burian a Tichák, 2008. Přímo v knize je publikovaná jen část tabulky a autoři, kteří přispěli do Listů ve sledovaném období více než osmi tiskovými stranami – tabulka čítá 166 jmen, nejpilnějším autorem jak co do počtu otištěných stránek, tak co do absolutního počtu příspěvků byl Antonín J. Liehm (celkem 122 příspěvků), hned po něm Zdeněk Hejzlar (114 příspěvků). Na dalších místech se pořadí už liší dle kritéria – vezmeme-li počet otištěných stránek – následují v první desítce Josef Škvorecký, Ludvík Vaculík, Eva Kantůrková, Pavel Kohout, Milan Šimečka, Václav Havel, Jirí Pelikán. Díky této přesné kvantifikaci si lze udělat dobrý přehled o intenzitě kontaktů s domovem a o tom, jak fungovala vzájemná výměna textů a informací – v první desítce (dle počtu otištěných stránek) figuruje pět domácích a pět exilových autorů (příčemž Z. Mlynář odešel do exilu až v roce 1977).

⁴⁰⁸ Podle Havlíčkovy obsahové analýzy tvořil procentuelní textový podíl přepočtený na celkovém rozsahu Listů v daném období u politických úvah, analýz a komentářů celkem 12,2% (432 příspěvků), u příspěvků o politickém dění v ČSSR 12,3% (857 příspěvků). Srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu, s. 30. (Tamtéž srov. bližší detaily o způsobu kódování pro obsahovou analýzu.)

⁴⁰⁹ Tyto dokumenty zveřejňovala i ostatní exilová periodika, některá (např. Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku), poměrně pravidelně, pro případné bližší srovnání s Listy ale chybí základní statistická data, pro žádný další exilový titul dosud nebyla zpracována tak zevrubná analýza obsahu. Konstatujeme tedy, že Listy byly při zveřejňování tohoto typu dokumentů velmi systematické, a tím, že byly primárně určeny pro domov, hrálo toto zveřejňování podstatnou informační roli. Tím, že vycházely jako dvoměsíčník (na rozdíl např. od Svědectví, které bylo čtvrtletníkem), měly i více prostoru. Dle citované Havlíčkovy obsahové analýzy tvořily tyto dokumenty celkem 5,7% podíl na celkovém rozsahu (dohromady 553 příspěvků). Srov. tamtéž.

⁴¹⁰ Viz úvodní provolání Proč nesmíme mlčet?

exilové v době komunistického panství znamenala, že přesahy mezi kulturou a politikou byly trvalou součástí stýkání a potýkání se s mocí. Autentická politizace veřejného diskursu probíhala téměř vždy skrze prvotní iniciaci z oblasti kulturní, zejm. literatury a písemnictví.⁴¹¹ I exilové Listy tedy pokračovaly v tradici a nabízely prostor k publikaci domácím zapovězeným autorům i tématům. Jejich beletristické Čtení na léto (původně zamýšlené „tak trochu v legraci“⁴¹²), jež od roku 1980 Listy začaly vydávat (a tím současně posunuli obsahové těžiště časopisu),⁴¹³ je příkladem přístupu k české literatuře jako jednomu celku, bez ohledu na to, zda vzniká oficiálně či neoficiálně doma nebo v exilu.⁴¹⁴

Jiný dobový pohled na úlohu Listů pašovaných do Československa nabídla Jiřina Šiklová (tehdy skryta za pseudonym Georg Moldau): „[V]ýznam Listů není jen v podávání aktuálních informací, ale také v jejich půjčování, v odvážení se přečíst si je a předat dál a tím i porušit ‚občanskou poslušnost‘ a stádnost. Tedy jejich význam je i v jakémisi začlenění čtenářů do jiného, neoficiálního a neformálního společenství [...] Půjčit Listy dál, to znamená překonat vlastní strach, odvážit se přihlásit k určité skupině...“⁴¹⁵

⁴¹¹ Na tomto místě lze připomenout Habermasovo sledování proměny funkce expandující veřejné komunikace, zejm. teze o posunu kulturně kritické veřejnosti k veřejnosti politické (i o roli institucionalizované cenzury): „cenzurní politika [...] brání institucionalizaci politické veřejnosti, jen o to jistěji vtahuje literaturu a kritiku do víru politizace“ (HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti, s. 12). Habermas se sice pohybuje v německých souvislostech poloviny 19. století, nicméně jeho vývodů jsou aplikovatelné i pro ustavování a vývoj politické veřejnosti v českých zemích v 19. i ve 20. století a lze je dobře vztáhnout i na kontext komunistického panství po roce 1948. V souvislosti s Listy je vhodné zmínit jako příklad „vtahování literatury a kritiky do víru politizace“ jejich československý předobraz, na nějž navazovaly – Literární listy (i předchůdce Literární noviny, jejichž redakce byla mocenským zásahem rozprášena na podzim 1967), tedy kulturní týdeník, jehož mediální obsah přímo reagoval na politickou liberalizaci během pražského jara a stal se platformou, na níž se kromě otázek kulturních programově otvírala i do té doby tabuizovaná témata politická. Nejvyšší náklad LL dosahoval 300 tisíc výtisků (v červnu 1968). Srov. např. DOKOUPIL, B.: c. d., s. 131.

⁴¹² „Po osmé vám neseme Čtení na léto, které jsme před lety tak trochu v legraci začali jako součást letního čísla Listů a ze kterého se mezitím stal tlustý almanach manifestující jednotu české – a pokud možno slovenské – literatury...“ – Srov. Úvodní slovo redakce. In: Listy. Čtení na léto, červen 1987, č. 3, roč. XVII., druhá strana obálky.

⁴¹³ Dle Havlíčkovy analýzy byly Listy až do svého devátého ročníku v roce 1979 takřka výlučně politickým zpravodajsko-publicistickým časopisem, od roku 1980, kdy přibyla významná literární část, která se následně osamostatnila jako Čtení na léto, se kulturně-politické a literární texty staly významnou součástí časopisu. Srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu, s. 37.

Celkově podle proměn obsahové struktury Havlíček vymezil pět vývojových etap, jež ovlivnil jak vývoj události domácích tak mezinárodních a částečně i programová redakční rozhodnutí. Blíže o jednotlivých etapách – srov. tamtéž, s. 32–36.

⁴¹⁴ Příkladem autora, jehož texty vycházely oficiálně doma, neoficiálně v samizdatu a také v exilu, může být Bohumil Hrabal. Podobný přístup ke kultuře a literatuře bez jejího rozlišování na oficiální, neoficiální či exilovou razil Daniel Stož v exilovém nakladatelství Poezie mimo domov i ve čtvrtletníku Obrys, který v jeho rámci vydával. Podle něj je česká kultura jen jedna, bez ohledu na to, v jakých politických či geografických podmínkách vzniká. V Obrysu pak vydával jak exilovou tvorbu, tak příspěvky z domácího samizdatu i z oficiální provenience.

⁴¹⁵ Srov. Moldau, Georg: Co pro nás doma znamenají Listy (Několik postřehů k 10. výročí). In: Listy č. 1/1980, s. 7–8.

5.3 Determinanty exilových vydavatelských aktivit v posrpnovém období

5.3.1 Podmínky vydávání a financování exilových periodik

Podmínky pro vydávání periodik na onom režimem „neobsaditelném území“⁴¹⁶ byly diametrálně odlišné od těch, jež panovaly v ČSSR. Výhodnost exilové pozice v obecné rovině případně charakterizoval Erazim Kohák: „tři vlny emigrace vytvořily zázemí v zahraničí mimo dosah sovětských tanků. MV [Ministerstvo vnitra, pozn. aut.] může zastavit časopis a znormalizovat ediční plány, ale na druhé straně hranic vycházejí časopisy, které usměrnit nemůže. Nejsou to jen emigrantské časopisy a vnitřní orgány exilu. Vycházejí i časopisy výrazně české, doma psané a k domovu se obracející [...] MY, národ český a slovenský, dnes žijeme zčásti mimo dosah vlády.“⁴¹⁷ Absence cenzury, bohatství informačních zdrojů a neomezená volnost pohybu otvíraly možnosti nesrovnatelné s podmínkami v normalizujících se médiích v ČSSR. Díky tomu mohla v exilových médiích na Západě pokračovat svobodná a autentická veřejná debata, která byla přerušena po porážce pražského jara v Československu.

I svobodné vydávání exilových periodik však mělo četné limity, které byly dány jednak zákonodárství či zvyklostmi v některých cílových zemích, kam směřovali uprchlíci, jednak obecně specifičností exilové situace. Současně byli různými pravidly a nařízeními vázáni autoři spolupracující s různými exilovými periodiky napříč světadíly.⁴¹⁸ Například v neutrálním Švýcarsku, které bylo po srpnu 1968 k Čechoslovákům velmi vstřícné,⁴¹⁹ azylová legislativa zakazovala utečencům politickou činnost. Vydávání exilových periodik politickými uprchlíky bylo proto balancováním na hraně zákona. Redakce to řešily např.

⁴¹⁶ Exil jakožto neobsaditelné území udává Erazim Kohák jako jednu z výhod, jíž mohou využívat oponenti pražského režimu (na obou stranách hranic) při působení proti tomuto režimu. – srov. KOHÁK, Erazim: *Národ v nás*, Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1978, kap. Možnosti bezmocných, s. 195. Tato kapitola byla jednou z možných inspirací Václavu Havlovi pro jeho slavný esej *Moc bezmocných*.

⁴¹⁷ KOHÁK, E., c. d., s. 195.

⁴¹⁸ Např. spisovatel Jan Beneš v korespondenci s autorem práce uvedl, že jistou dobu musel přerušit svou spolupráci s exilovými periodiky kvůli svému zaměstnavateli v USA: „Vážné přerušení nastalo u všech [časopisů – pozn. aut.], když jsem se stal zaměstnancem Federální vlády a v podmínkách na něž jsem dobrovolně přistoupil bylo i to, že všechny materiály k publikaci budu odevzdávat šest týdnů předem v anglickém překladu.“ Častokrát také volil místo podpisu pod texty zkratky či pseudonymy. – srov. dopis Jana Beneše z 12. 8. 2002. in: archiv autora.

⁴¹⁹ Jen do konce roku 1968 odešlo do Švýcarska z ČSSR bezmála osm tisíc lidí (Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku in citaci federální cizinecké policie o stavu cizinců ve Švýcarsku ke konci roku 1968 uvedl, že přírůstek Čechů a Slováků ve všech kantonech činil 7733 – srov. Zpravodaj č. 6/1969, s. 14), v následujících letech počet Čechoslováků ve Švýcarsku přesáhl 13 tisíc, což bylo po Německu ze západoevropských zemí nejvíc. Viz Zpravodaj č. 9/1978, s. 17. Srov. HANZLÍK, J.: c. d., s. 269–306.

tím, že odpovědným redaktorem se stal člověk, který měl švýcarské občanství,⁴²⁰ sami redaktoři pak psávali např. pod pseudonymy či zkratkami.⁴²¹ Nutno však dodat, že i v případech, kdy místní úřady zjistily nedovolenou činnost, spokojily se většinou s formálními výzvami k jejich ukončení, případně s napomenutím.⁴²² Relativně liberální vydavatelské podmínky nabízela pro československé exulanty po srpnu 1968 tehdejší Spolková republika Německo,⁴²³ ovšem také s určitými výjimkami.⁴²⁴

Obecně byla situace pro exulanty na Západě v mnoha ohledech příznivější než po únoru 1948, vydávání exilových periodik však provázely i o dvě dekády později značné, a v mnoha ohledech obdobné těžkosti.⁴²⁵ Mezi ty nejpodstatnější patřilo nedostatečné

⁴²⁰ Např. exilový Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku to vyřešil tím, že odpovědným redaktorem ustanovil Jaroslava Jokla, švýcarského rodáka. Jokl přitom do časopisu vůbec nepsal, staral se o administrativu a provozní záležitosti. Více srov. ORSÁG, Petr: Média československého exilu v čase ‚obnovení pořádku‘. K některým aspektům vývoje exilových periodik po srpnu 1968. In: FORET, Martin – LAPČÍK, Marek – ORSÁG, Petr (eds.): Média dnes. Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů. Olomouc: FF UP, 2008, s. 313–326.

I odpovědným editorem pařížského Svědectví musel být francouzský občan, proto je ve francouzské verzi tiráže uveden jako editeur responsable Jaroslav Vrzala, který měl francouzské občanství. To potvrdil v interview s autorem práce Richard Belcredi.

Různé druhy omezení existovaly i pro vydávání periodik i po únoru 1948. Např. v Austrálii, která byla k poúnorové uprchlické vlně z Československa také vstřícná, místní legislativa zpočátku neumožňovala vydávat periodika v jiném jazyce než anglicky. – Více srov. PŘIBÁŇ, M.: Prvních dvacet let, s. 74 an.

⁴²¹ Dlouholetý spolutvůrce římských Listů Dušan Havlíček, který se po srpnu 1968 usadil ve Švýcarsku, uvedl, že až do doby, kdy mu bylo uděleno švýcarské občanství, nemohl své příspěvky podepisovat. Srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu, s. 21.

Podobně limitovaný byl v politické činnosti i Ota Šik usazený v St. Galen. Spisovatel Jaroslav Marek užíval pseudonym Vejvoda zpočátku jednak proto, že ve vlasti měl nemocnou matku a obával se možných represí režimu proti ní, ale také proto, aby unikl pozornosti švýcarských úřadů, protože tajně spolupracoval s RFE.

⁴²² Např. spisovatel a publicista Jaroslav Strnad, který měl ve Švýcarsku statut politického uprchlíka a přitom pracoval ‚tajně‘ jako kulturní redaktor RFE, na své problematice postavení v souvislosti se svým působením v exilových médiích vzpomínal takto: „Se švýcarskou cizineckou policií jsem hrál takovou hru: řekl jsem tam, že musím pobýt v Mnichově, protože se starám o odškodné za koncentrák. Možná, že tomu z počátku i věřili, ale když se můj pobyt v cizině prodlužoval, naléhali Švýcaři, abych se vrátil do spříseženectví, které mi poskytlo azyl. Uprchlíky pas mi prodlužovali vždycky jen na rok a já musel před tím, než vypršela lhůta, nastartovat do Bernu pro nový rok v SRN. Všechno bylo jasné: Švýcaři věděli, co dělám v Mnichově, že tam vyvíjím činnost, která neladí s jejich neutralitou, a já jsem věděl, že tu mou fintu prohlédli, snad od samého jejího začátku. Přesto jsme tuhle hru na schovávanou hráli dál, oni byli proti československým úřadům krytí mým tvrzením, že je můj pobyt v Mnichově nezbytný do té doby, než mi Němci přičknou odškodné...“. Srov. STRNAD, Jaroslav: Panoptikum. Praha: Torst 1999: 123–124.

⁴²³ To potvrdil v korespondenci s autorem práce Václav Hora („absolutně žádné potíže a žádné povolení, ba naopak, když jsme se ptali, zda můžeme použít nějaké články z německého tisku, souhlas a bez námitek“) i Richard Belcredi, který dlouhodobě působil v mnichovské redakci RFE, v osobním interview.

⁴²⁴ Vydavatelská omezení v SRN platila pro politické strany, kterým německé zákonodárství zakazovalo vydávat periodické tiskoviny. Vydavatelem mohl být buď jednotlivec nebo spolek (e. V. – eingeschriebener Verein). Proto když chtěla exilová ČSSD začít v německém Wuppertalu vydávat Právo lidu, museli se zakladatelé nechat registrovat jako spolek – tak vzniklo vydavatelství POL-VERLAG e. V. Tím, že vznikl spolek, redaktor Práva lidu Jiří Loewy vyřešil i další problém – jeho nizozemský zaměstnavatel, concern AKZO, mu zakotvil ve smlouvě paragraf, že jakékoli další podnikatelské aktivity může provozovat jen s předchozím souhlasem správní rady concernu. – srov. LOEWY, Jiří: Publikační činnost ČSSD v exilu 1948–1989. In: KRATOCHVIL, Jan (ed.): Český a slovenský exil 20. století. Brno: Meadow Art, 2002. Úvodní katalog k výstavám, s. 25. Tamtéž viz o následných potížích s daňovými úlevami.

⁴²⁵ Vzpomínku na situaci poúnorových vydavatelů nabídl čtenářům Frankfurtského kurýra Jožka Pejskar, zaměstnanec RFE a redaktor Českého Slova: „Váš Kurýr mi připomenul naše začátky v Německu před více

personální, finanční a technické zázemí, což vystavovalo prakticky permanentním zkouškám periodicitu vydávání, která se často měnila v existenční zápas o to udržet vydávání v chodu. Platí to jak pro servisně informační tituly, tak pro elitní exilová periodika (viz. různě dlouhé časové průrvy v periodicitě Svědectví či Listů během let jejich vydávání a vydávání dvojčísel či trojčísel).⁴²⁶

Pro mnohé publicisty a novináře uvyklé z domova na širokou publicitu a zázemí velkých mediálních institucí byly exilové podmínky zcela novou zkušeností.⁴²⁷ S precizní přesností a předvídavostí shrnul budoucí těžkosti vydávání v exilu Jiří Pelikán hned v úvodním textu Listů: „[N]aše záměry budou samozřejmě ovlivňovány mimořádnými podmínkami vytvořenými okupací naší země. Budeme se potýkat s problémy tiskárny, která nemůže uspokojit naše požadavky, s rozptýleností našich spolupracovníků, s represí vůči autorům a distributorům časopisu doma, s přisunem a ověřováním zpráv a v neposlední řadě s nedostatkem finančních prostředků. Tento časopis můžeme vydávat jen

jak dvacetí roky. Byly to velmi skromné a nesmírně obtížné začátky, neboť jsme sháněli marky na cyklostylové blány, barvu a porto. Měli jsme však nesmírnou radost i ze sebemenšího ohlasu. Podobně jsme začínali i s Českým slovem.“ Srov. Frankfurtský kurýr, č. 3, roč. 1, březen 1970, s. 6.

⁴²⁶ Svědectví jako zavedený titul bylo za normalizace ekonomicky stabilizované (zejm. díky tajené pomoci americké administrativy), ale v prvních letech časopis na svých stránkách opakovaně děkoval dárčům, kteří „umožnili plynulé vydávání“ a upomínal předplatitele, aby „bez otálení vyplnili subskriční lístek [...] a poslali předplatné na nový ročník.“ – srov. Svědectví č. 17/1962, s. 15. – více o financování časopisu viz výše.

⁴²⁷ Tištěný náklad exilových periodik se většinou pohyboval řádově od stovek do maximálně několika tisíc kusů u měsíčníků či dvouměsíčníků – např. mnichovský Text vycházel v maximálním nákladu 3000 kusů, curyšský Zpravodaj v nejvyšším nákladu asi 2500 kusů (v průběhu let se náklad měnil), Okno dokořán v nákladu asi 700–1000 kusů, Frankfurtský kurýr v nákladu 500–600 kusů.

Jiří Pelikán v korespondenci z roku 1978 uvedl 2500 předplatitelů Listů – to ale o celkovém nákladu vypovídá jen málo, protože podstatná část jednotlivých vydání směřovala do Československa. Tato část ovšem byla vně okruhu předplatitelů – celkový náklad mohl být tedy dvojnásobný, ale i mnohonásobně vyšší (dílčí informace o počtech dopravovaných kusů Listů do jednotlivých oblastí – viz výše). K tomu nutno připočíst cizojazyčná vydání Listů, která sice působila zejm. propagačně – jako komunikační prostředek pro oslovení majoritní veřejné sféry jednotlivých zemí, ale např. italské vydání Listů vycházelo v roce 1974 téměř každý měsíc a v jiných letech v obdobné periodicitě jako české vydání (viz Kap. 5.2.3). Náklad cizojazyčných vydání se pohyboval v řádu tisíců kusů, prvního italského vydání v roce 1972 vyšlo dle redakčního sdělení deset tisíc kusů (viz výše). Přesnější data o vývoji nákladu by mohla být obsažena v osobním archivu Jiřího Pelikána – ten je uložen v historickém archivu italského parlamentu v Římě (Archivio Storico della Camera dei Deputati) a studium písemností je vázáno mnoha interními omezeními. (Srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu, s. 21.) To potvrdila autorovi textu i pracovnice ČSDS Jitka Hanáková, která ve fondu Jiří Pelikán studovala.

Podobný případ je Svědectví, kde jsme stále odkázáni na údaje, které sdělil sám Tigris (fond Pavel Tigris v Národním archivu je zatím nedostupný) – poslední exilové číslo dle něj vyšlo v nákladu 21 000 kusů a z toho 15 000 směřovalo do Československa. (Více o nákladu Svědectví – viz Kap. 3.2) .

Poměrně vysoký byl náklad Českého slova coby měsíčníku, který se pohyboval ještě v 80. letech kolem 4500 kusů. V letech 1957–1960 dosahoval přitom údajně výše až 6000 kusů. – srov. DRAHALOVÁ, Ivana: Vznik Českého slova. In: KRATOCHVIL, J. (ed.): Český a slovenský exil 20. století. Brno: Meadow Art, 2002. I. katalog k výstavám český a slovenský exil 20. století, s. 84–91.

díky obětavosti všech jeho spolupracovníků, autorů a distributorů a s pomocí jeho čtenářů doma i ve světě a [...] přátel naší země...“⁴²⁸

Alfou a omegou vydávání byly finance, kterých měli téměř všichni vydavatelé exilových periodik permanentní nedostatek. Alespoň minimální elementární vstupní kapitál býval většinou roven nule, kromě chuti a nadšení chybělo vydavatelům prakticky všechno – počínaje nedostupnými psacími stroji s českou diakritikou a konče znalostí distribučních možností. V počátcích, kdy nebyla vytvořena ani elementární síť předplatitelů a nefungovala ani možnost přijímat inzeráty, které by kryly režijní náklady, často s vydáváním pomohli pouňoroví exulanti – skrze jejich znalost místního prostředí a kontakty se podařilo zajistit rozjezd vydávání. To byl příklad curyšského Zpravodaje, u jehož zrodu stál pouňorový exulant Miroslav Tuček či nizozemského Okna dokořán, které pomáhal zakládat Miroslav Kabela.⁴²⁹ Někdy přišla pomoc z překvapivé strany. Například zakladateli Frankfurtského kurýra Václavu Horovi zpočátku solidárně pomohli ruští emigranti z nakladatelství Possev ve Frankfurtu, s tiskem pomáhali i němečtí vysídlenci z Čech v tiskárnách, kde byli zaměstnáni.⁴³⁰

Později se již redakce musely spoléhat na příjmy z předplatného, drobné inzerce a občasných finančních darů,⁴³¹ případně dalších doprovodných činností, jež pomáhaly krýt

⁴²⁸ Srov. text Proč nesmíme mlčet? In: Listy č. 1, 1971, s. 2. Pelikán nepochybně už vycházel ze zkušeností, jež nabyl při výrobě dvou nultých čísel exilových Literárních listů, jež předcházela pravidelnému vydávání Listů. Jedním z dilemat, která musel Pelikán v prvních letech řešit, bylo – kde Listy tisknout. „Ceny ve Vídni byly vysoké, v Římě sice nižší, ale neustále rostly, a přesunout tisk do Kolína nad Rýnem by znamenalo vzdát se prakticky redakčního vlivu. Pracovníci římské tiskárny samozřejmě neuměli ani slovo česky, a tak se musely korektury dělat dvakrát i třikrát. Když v Itálii nestávkovali typografové, stávkovali pošťáci a železničáři...“ uvedl ve vzpomínce na počátky Listů Dušan Havlíček. Srov. HAVLÍČEK, D.: Listy Jiřího Pelikána. In: Listy č. 1/1998, s. 6–10. (resp. s. 7)

⁴²⁹ Dr. M. Tuček díky svým kontaktům zprostředkoval pomoc Švýcarské centrály pro pomoc uprchlíkům, která zpočátku dodávala papír a obálky a umožňovala časopis bezplatně rozmnožovat – srov. Zpravodaj č. 22/1972, s. 13–14. Následně M. Tuček dojednal s reklamní agenturou Graf & Neuhas, že převezme technickou výrobu a distribuci časopisu a zajistí nábor inzerce na pokrytí výrobních nákladů. Finanční schodek do konce roku 1968 dorovnával Svaz československých spolků ve Švýcarsku (jehož členy byly krajané i příslušníci pouňorového exilu), který byl oficiálním vydavatelem. Více srov. ORSÁG, P.: Od informačního bulletinu k respektovanému časopisu.

⁴³⁰ Srov. Písemná korespondence autora s Václavem Horou. 18. 1. 2011.

⁴³¹ Zpravodaji příležitostně vypomáhal jednorázovými finančními příspěvky např. Tomáš Baťa. Ten pomáhal finančně i Tigridovu Svědectví. Okno dokořán jednorázově podpořili nizozemští „příznivci Československa“ (časopis zmiňuje např. Holandanku van Beek z Haagu – srov. Okno dokořán č. 3-4/1972, s. 47). Právo lidu mělo výhodu v tom, že se prezentovalo jako sociálně demokratický tisk. Díky tomu získalo do začátku vydávání štědrú pomoc 12 000 marek od Nadace Friedricha Eberta v Bonnu blízké SPD, později jej podporovali vedle německých sociálních demokratů i sociální demokraté nizozemští a rakouští či pouňorový exulant Jiří Veltruský žijící v Paříži. Srov. LOEWY, Jiří: cit. d., s. 24–25. Loewy uvádí, že pomoc naopak odmítli švédští socialisté „vinou intrik českých exkomunistů (ve Švédsku)“ – zřejmě měl na mysli Zdeňka Hejzlara, což by mělo jistou logiku: Hejzlar získával finanční podporu od skandinávských socialistů pro Skupinu Listy a její vydavatelské aktivity v čele s Listy.

provozní náklady.⁴³² Páteří stálého finančního zajištění museli být u většiny periodik abonenti. Řada časopisů se ovšem trvale potýkala s velmi špatnou platební kázní předplatitelů-exulantů. Mnozí dlužili vysoké částky i za několik let a dostávali tak redakce opakovaně do existenčních potíží.⁴³³ Podobně redakcím dlužili i někteří inzerenti, kteří si zadávali publikování svých inzerátů. Zadlužení časopisů se (paradoxně) zvyšovalo s rozšiřující se čtenářskou obcí a vzrůstajícím nákladem. S ním totiž vzrůstaly výrobní výdaje, které se nedostatečně rychle vracely zpět formou předplatného.⁴³⁴

Redakční apely na čtenáře a poukazy na úzkou souvislost mezi obsahovou nezávislostí a finanční soběstačností a na to, že prvního je možno docílit jen tím, že se budou formou předplatného spolupodílet na ekonomické stabilitě titulu, nepomáhaly. Je přitom pozoruhodné, jak se argumentace jednotlivých titulů podobala – nejen v důrazu na nezávislost, ale i v opakovaném upomínání zaplacení předplatného. V redakčním sdělení Okna dokořán lze číst: „Chceme zůstat opravdu nezávislým časopisem (proto také máme tolik potíží finančních), chceme zůstat tribunou pro československé emigranty v Holandsku [...] Těm kteří nám napsali a povzbudili nás, upřímně děkujeme. Když ještě čtenáři splní svoji povinnost a pošlou nám předplatné na tento rok, tj. g 6,- (nebo příslušný kvocient jiné měny) [...] umožní tak další vydání OKNA v příštím roce.“⁴³⁵ Časopis Text čtenáře ponoukal k placení předplatného takto: „Vážení příznivci, ne náhodou máme v hlavičce našeho časopisu slovo „nezávislý“. Jsme skutečně pouze skupina nezávislých

⁴³² Ztráty FK vydavatel kryl např. příjmy z prodeje knih a autonálepek. Srov. Písemná korespondence s V. Horou + FK, č. 10/1974, s. 1.

⁴³³ Zůstaneme-li v rámci periodik, která vznikla až po srpnu 1968, tak permanentní potíže s neplatiči předplatného dokládají celé první dvě dekády historie Zpravodaje Čechů a Slováků ve Švýcarsku, kdy tvůrci časopisu sváděli s neplatiči beznadějný zápas. Dluhy nakonec dosáhly padesáti tisíc švýcarských franků. Celoroční předplatné Zpravodaje pro Švýcarsko přitom v roce 1971 činilo 24 SFr., v roce 1989 38 SFr., tedy zanedbatelnou částku. Přesto několik set abonentů vůbec neplatilo. Některé exilové časopisy nutily neplatiče předplatného k úhradě tím, že zveřejnily jejich jména. To redakce Zpravodaje odmítala, mj. s ohledem na bezpečnost svých čtenářů – jména a adresy nikdy nezveřejňovala.

Obdobné potíže mělo od počátku nizozemské Okno dokořán (viz např. urgence z konce roku 1973: „Není to nic příjemného někoho o něco upomínat, tím více, jedná-li se vlastně o to upomínat jej o jeho povinnost. Je-li nám povinováno ještě 20% odběratelů zaplatit předplatné (a to dokonce někteří z nich také ještě rok 1972!), musí to každopádně ohrozit vydávání v dalším roce...“ – viz Okno dokořán č. 6, november-december 1973, roč. 5, s. 39) a stejně tak Frankfurtský kurýř či mnichovský Text aj.

Ovšem finanční problémy se nevyhýbaly ani elitním titulům, jako byly např. Pelikánovy Listy a zpočátku zřejmě i Tigrídovo Svědectví (lze-li tak soudit dle zmínek v časopise; v případě Svědectví to jistě mohla být jen zástěrka pro krytí skutečných donátorů výloh spojených s vydáváním). Potíže s nekázní předplatitelů z řad čs. exulantů měly i zavedené, prestižní a specializované tituly jako např. Proměny. Redakční upozornění Jiřího Škvora je velmi příznačné: „Žádáme, milý čtenáři, příliš mnoho, jestliže tě prosíme, abys nám pomohl s předplacením Proměn, jehož výše se rovná ročně zhruba ceně dvou vstupenek do biografu?“ (Proměny č. 3/1977, roč. 14, s. 2).

⁴³⁴ Příznačně růst čtenářského zájmu komentovala redakce Okna dokořán: „Největším problémem [...] zůstávají finance. Se stoupajícím nákladem stoupají i vydání a jestliže nás tisk a expedice prvního čísla stály celkem g 180,-, za třetí číslo jsme již zaplatili g 750,-...“ (redakční sdělení in Okno dokořán, prosinec 1969, s. 54).

⁴³⁵ Srov. Okno dokořán, září 1969, s. 51.

československých novinářů, nejsme orgánem žádné strany, spolku či organizace, nehovoříme za určité náboženské či politické skupiny [...] Tuto nezávislost vykupujeme ovšem zcela pochopitelnými i očekávanými obtížemi. [...] Jen Vám, svým čtenářům, jsme odpovědni za svou práci. A jen Vy máte možnost udržet nezávislost tohoto časopisu včasným a rychlým poukázáním předplatného....⁴³⁶ O několik měsíců později byla dikce podobná: „Rozeslali jsme již 5 čísel, nepočítáme-li šestou nulu, která byla rozebrána – snad protože byla zadarmo. Nyní jste již tedy dostali pět čísel a jsou dnes ještě mnozí, kteří si myslí, že jim posíláme i tato čísla zadarmo. Jistě si spočítáte, že skupina nezávislých novinářů není dobročinným spolkem. Proto snad, že právě příteli by člověk neměl ke konci roku být nic dlužen, jistě i tito poslední z posledních zaplatí své předplatné.“⁴³⁷

Kromě toho, že stovky čtenářů exilových tiskovin nebyly schopny či ochotny platit pravidelně předplatné, projevovali mnozí naprosté nepochopení pro ztížené podmínky, v nichž exiloví vydavatelé připravovali jednotlivá čísla svých časopisů k vydání. Např. automaticky předpokládali, že za časopisem, který odebírají, stojí zavedené vydavatelství s organizační strukturou a rozdělenými kompetencemi a pravomocemi, jak byli zvyklí z domova. A to navzdory tomu, že redaktoři opakovaně čtenářům na stránkách připomínali, že jsou nevýdělečnými podniky bez stálých zaměstnanců.⁴³⁸ Do redakcí tak chodily od čtenářů dopisy s oslovením „Vážený pane řediteli“ nebo „Předejte právnímu oddělení.“⁴³⁹ Abonentí netušili, že redakci tvoří jen několik jednotlivců-dobrovolníků (to v tom lepším případě, často byla většina fází výroby jednotlivých čísel závislá na jediném člověku), kteří pracovali většinou zdarma či za minimální odměnu a ve svém volném čase, většinou po nocích.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Srov. Text, č. 1/1969, s. 7.

⁴³⁷ Srov. Text č. 5/1969, s. 7.

⁴³⁸ Srov. např. FK, č. 4–5/1972, s. 34: „Krátke a dobře - jsme jen amatérským podnikem a nikoli budova s placenými zaměstnanci. Zatím je pro nás neřešitelným problémem sehnat písařku na stroji a tím nemít chronická zpoždění ve vydávání jednotlivých čísel.“

⁴³⁹ Srov. Zpravodaj, č. 24/1970, s. 16–17. V podobném duchu psal autorovi práce i vydavatel Frankfurtského Kurýra Václav Hora: „Vždycky potěšilo, když někdo psal dopis, abychom jej předali ve FK příslušnému oddělení, zřejmě ve velké budově, když se Kurýr dělал na koleně v soukromém bytě – např. u mne, pana Šetiny či Josefa Štěpánka, a balilo se až do tří do rána a pak se šlo ráno zase pracovat. Srov. Dopis V. Hory autorovi práce z 18. 1. 2011.

⁴⁴⁰ Vydavatel exilového Práva lidu v německém Wuppertalu Jiří Loewy k tomu uvedl: „S odstupem času naprosto nechápu, jak jsem to vše mohl dvanáct let stačit vedle náročného celodenního zaměstnání v koncernu, když mým jediným pomocníkem – kromě sporadických brigádníků – byla vlastní žena, rovněž zaměstnaná. Nejednou jsem se trpce zasmál, když mi některý čtenář napsal: ‘A pozdravte prosím všechny pracovníky redakce!’“ – srov. ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Úseky polojasna. Vzpomínky Jiřího Loewyho. Praha: Lidové noviny, 2005, s. 19.

Redaktor Zpravodaje Zdeněk Záplata na tom byl podobně – přes den zaměstnaný v curyšské Zentralbibliothek, ve volném čase redaktor, editor a často i technický pracovník časopisu v jedné osobě – viz zápisky v jeho deníku ze srpna roku 1972: „7. 8. – lepení Zpravodaje + přepis textů; 10. 8. – dodělávám Zpravodaj; 14.00 – č. 9–10 do tiskárny; 18. 8. – večer přivezli Zpravodaj: expedice přes noc; 19. 8. – ráno

Prakticky všichni redaktoři měli svá občanská zaměstnání – Pavel Tigrid pracoval pro americkou nakladatelskou firmu Walker and Company,⁴⁴¹ Jiří Pelikán se před tím, než byl zvolen poslancem Evropského parlamentu za Italskou socialistickou stranu, živil spoluprací s italskou RAI-TV, spolupracoval s Bayerischer Rundfunk, psal články do italských novin, učil na univerzitě atd.⁴⁴² Jeho dlouhodobý spolupracovník z Listů Dušan Havlíček byl výzkumným pracovníkem švýcarského rozhlasu a televize, zakladatel Zpravodaje a organizátor redakčních schůzek během prvních let vydávání Miroslav Tuček byl vědecký pracovník curyšského Sozialarchivu, redaktor Zpravodaje Zdeněk Záplata měl plný úvazek jako odborný pracovník v curyšské Zentralbibliothek, vydavatel Frankfurtského Kurýra Václav Hora pracoval v univerzitní knihovně ve Frankfurtu,⁴⁴³ univerzitním knihovníkem byl i dlouholetý vydavatel a redaktor australského Hlasu domova František Váňa, vydavatel a redaktor Práva Lidu Jiří Loewy byl pracovníkem tiskového odboru nizozemského koncernu Akzo v Arnhemu, a tak by se dalo pokračovat.⁴⁴⁴ Pokud bylo nějaké minimální elementární jednotící pojítko, tak to, že většina exilových „mediálních“ pracovníků (redaktorů, editorů, vydavatelů) měla hlavní zaměstnání a zdroj obživy v oboru, který se nějakým způsobem vztahoval k psanému

Zpravodaj 9–10 na poštu“. In: Pozůstalost Zdeňka Záplaty. Uloženo u Veroniky Záplatové v Mnichově, SRN (dále jen PZZ). Vzpomínky vydavatele Frankfurtského kurýra Václava Hory jsou obdobné – zmínka o noční práci viz pozn. 132 výše, podobně vzpomínal na vydávání v posledním čísle FK: „Za prvé jsme si nejdříve všechno dělali téměř sami. Vzpomenu-li si na začátky FK, jak jsme do dvou i tří hodin do noci řadili a sešivali jednotlivé stránky FK a pak na druhý den museli být častě ráno v práci, jde mi ještě dnes mráz po zádech...“ – srov. Za Frankfurtským kurýrem, in: FK č. 10/1974, s. 1.

Domácí práce po nocích na přípravě exilových titulů byla společná příslušníkům obou exilových vln, kteří se podíleli na rozvoji exilové veřejné sféry – srov. též vzpomínka Martina Jostena na otcovy přípravy při Čechoslováka: „Vydávání Čechoslováka [...] byla ohromná práce. Můj otec na něm pracoval dlouho do noci, připravoval úpravu článků za pomoci nůžek a lepidla, vždycky byl velký spěch, aby se číslo dostalo do tiskárny včas [...] Po řadě let jsme to nakonec museli vzdát, protože to bylo příliš časově náročné. Srov. POLIŠENSKÁ, M.: c. d., s. 324.

⁴⁴¹ Dle vlastního sdělení pro ni pracoval 27 let, nejprve v New Yorku, později se stal ředitelem pro Evropu se sídlem v Paříži. Srov.: TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 9. – Pozice P. Tigrida v tomto výčtu je však specifická, jako jeden z mála dokázal dlouhodobě získávat na svou činnost proti československému režimu dostatek finančních prostředků a nebyl závislý na příjmech z předplatného či inzerce. Vydávání Svědectví, které bylo nejviditelnější, ale ne jedinou jeho protirežimní činností, sice vždy prezentoval jako „koníček“ (tezi o tom, že Svědectví ze celou dobu nemělo „žádného placeného redaktora nebo zaměstnance“ zopakoval i v úvodním textu č. 89–90/1990, které vyšlo jako historicky první legálně v Československu), ovšem ve skutečnosti to byla velmi podstatná součást rozsáhlé škály jeho aktivit na Západě. Důkazem toho, že Svědectví bylo ve srovnání s většinou ostatních exilových periodik „nadstandardně blahobytné“ (srov. J. Loewy in ZÁHRADNÍČEK: T.: c. d., s. 44), budiž i fakt, že vyplácelo autorům honoráře. Ty ovšem vyplácela i některá další periodika, např. Zpravodaj. V ostatních autoři publikovali většinou zdarma.

⁴⁴² Srov. vzájemná korespondence J. Pelikána a D. Havlíčka in: HAVLÍČEK, D. – BURIAN, V.: c. d., s. 16–19.

⁴⁴³ V dopise autorovi textu V. Hora napsal, že pracoval v Universitätsbibliothek a Deutsche Bibliothek Frankfurt a nakonec od 1972 do 2002 v Goethe Universität Fachbereich Gesellschaftswissenschaften. Srov. Korespondence s Václavem Horou, 18. 1. 2011.

⁴⁴⁴ Konkurenční výhodu v tomto ohledu měli ti, jimž se podařilo získat stálé zaměstnání např. v RFE, což byl příklad redaktora Českého Slova Jožky Pejskara, který díky tomu měl neocenitelné informační zdroje, jež pak mohl využívat v novinách.

slovu, médiím, humanitním či sociálním vědám či k působení ve veřejné sféře jako takové.⁴⁴⁵

Pravdu měl ovšem v zásadě i člověk, jehož citoval Václav Hora v posledním čísle Frankfurtského kurýra před zánikem časopisu: „Jeden můj přítel, kterému jsem pomáhal do exilu, protože se mu doma nelíbily politické poměry, mi pak v exilu FK vypověděl a napsal: ‘Je to vaše hobby a moje hobby jsou auta’.“⁴⁴⁶ Jeho hlas nebyl v československé posrpnové emigrantské komunitě zdaleka neobvyklý. Ochota podílet se na podpoře a rozvoji exilové veřejné sféry (příp. působení proti normalizačnímu režimu) byla vždy omezena na aktivní menšinu.⁴⁴⁷

Svrázný pohled na exilová média jako koníček svého druhu nebyl mezi exulanty ojedinělý. Ve vyostřenější poloze se měnil v závistivé podezřívání, že skrytou pohnutkou vydavatelů exilových časopisů nebylo vytvářet informačně-komunikační prostor pro Čechoslováky v zahraničí (příp. i doma), ale snaha získat dobrý zdroj příjmů/zisků, navíc na úkor spoluexulantů.⁴⁴⁸ O skutečných podmínkách, za nichž vznikala exilová periodika, kritici nevěděli a nezajímali se o ně. Redakční práce přitom byla svým způsobem setrvalou improvizací za využití minimálního technického a personálního zázemí,⁴⁴⁹ potíže se řešily ad hoc a na osobním nasazení jednotlivců často záleželo, zda konkrétní vydání vůbec vyjde, mnohdy i to, zda se další vydávání časopisu zcela nezastaví.⁴⁵⁰ Velmi omezené

⁴⁴⁵ Knihovníci byli u zdrojů informací (Václav Hora uvedl, že jako knihovník společenských věd měl informace z různých německých periodik, podobně Záplata ve Švýcarsku, Váňa v Austrálii aj.), spoluzakladatel Indexu a šéf redakční rady Textu Adolf Müller pracoval jako vysokoškolský pedagog na Vysoké škole sociálních věd v Münsteru, Pelikán, Havlíček i Tigrid byli přímo spojeni s mediálním působením, stejně tak řada dalších.

⁴⁴⁶ Srov. FK, č. 10/1974, s. 2. Bizarní příběh spojený s představou vydávání exilových periodik jako s hobby se váže i k exilovému Právu lidu – kvůli tomu, že německý berní úředník nebyl schopen pochopit, proč je vydavatelství POL-VERLAG e. V., registrované jako spolek na vydávání časopisu, permanentně ztrátové, prohlásil, že jde o hobby a tudíž si nezasluhuje daňového zvýhodnění. Vydavatel Jiří Loewy pak musel se zpětnou platností uhradit všechny poskytnuté daňové úlevy za předchozí léta. – srov. LOEWY, J.: c. d., s. 25 an.

⁴⁴⁷ Omezené možnosti aktivních exulantů získávat výraznější podporu Čechoslováků žijících v zahraničí dokládá např. i rozhovor Pavla Tigrida s manželi Škvoreckými o vydávání českých knih v exilu a ekonomickém aspektu věci – srov. TIGRID, Pavel: Rozhovor se Zdenou Salivarovou a Josefem Škvoreckým. In: Svědectví č. 73/1984, s. 199–204. Jen mimořádně se dařilo prodat více než 1500–2000 kusů jednotlivých knih.

⁴⁴⁸ Srov. např. dopis ing. Jaroslava Hájka, který byl dlouholetým vydavatelem Zpravodaje, autorovi tohoto textu z 30. 8. 2002: „Nejhorší bylo [...] že byla redakce [...] stále pod tlakem kritiků, kteří se domnívali, že se ze Zpravodaje někdo obohacuje – závist vedla i v emigraci hlavní roli.“

Podobně zdůvodnil redaktor Zdeněk Záplata svůj odchod z redakce Zpravodaje – viz jeho dopis manželům Škvoreckým z 9. 7. 1973: „Došla mi trpělivost s různými kritiky, kverulanty, podezřívavci, exilovými kádrováky (těch tu je) a všelijakými podnikavými intrikány. Joj, to, co si říká ‘exil’, je mnohdy podivná sebranka, to mi věřte...“ In: Pozůstalost Zdeňka Záplaty.

⁴⁴⁹ Na nedostatek spolupracovníků, kteří by se aktivně podíleli na různých fázích výroby časopisů, si stěžovali průběžně jak redaktori Zpravodaje, tak FK, Okna dokořán či Listů.

⁴⁵⁰ Symptomatický je příklad Zpravodaje. Když mu hrozil kvůli několika stům neplatičů hospodářský kolaps (připomeňme, že celoroční předplatné exilového Zpravodaje bylo např. v roce 1975 pouze 30 švýcarských

zázemí se promítalo ve všech fázích výroby – od informačních zdrojů, jejichž kvalita určovala kvalitu obsahu, až po distribuci a zisk nových předplatitelů a tím potenciálně zvyšování tištěného nákladu.

To, jak popsal výrobu Listů Dušan Havlíček, sice do jisté míry vychází z vydavatelských specifik tohoto časopisu (zejm. v orientaci na československé čtenáře), nicméně jeho věty lze do značné míry v mírných modifikacích vztáhnout i na jiná exilová periodika: „Nepochybuji, že si mnozí [...] umí představit, jak se dělají noviny. Pak si ale ještě představte, jak se dělají, když je šéfredaktor, korektor, sestavovatel, finančník, smírčí soudce autorů a expeditor v jedné osobě v Římě, redaktoři a přispěvatelé roztroušeni po celé Evropě a Americe, když tiskaři neznají češtinu, čtenáři a autoři za železnou oponou, rukopisy se přepisují na rozviklaných psacích strojích a posílají poštou, ta italská byla v tom čase snad nejpomalejší na celém světě, peníze se musejí shánět, kde se dá, a také přidávat z vlastních...“⁴⁵¹

franků; podobně nízké částky stály i za ostatní exilové tituly), vyřešil vydavatel Jaroslav Hájek situaci následovně: Protože si už nemohl kvůli finančnímu propadu dovolit ani profesionální sazeče, ani tiskárnu, koupil offsetový tiskařský stroj, který umístil ve svém soukromém bytě – v činžovním domě v poklidné čtvrti švýcarského Winterthuru. A tam bezmála deset let tiskl s pomocí celé své rodiny každý měsíc dva tisíce výtisků časopisu. „Byla to těžká dřina. Tiskli jsme asi dva tisíce exemplářů a všechnen papír, který na to byl potřeba, jsme museli nejdřív vynosit v rukách nahoru do bytu. Fyzicky náročný byl i vlastní tisk, protože se to muselo tisknout oboustranně. Osmačtyřicet stran – to znamenalo osmačtyřicet matric. Papír se musel taky přidávat ručně, protože nic nebylo tehdy automatické. A k tomu se do stroje musela doplňovat barva, takže bylo všechno v bytě špinavé – koberce, stěny, všude byla tiskařská černá a smrad z barvy.“ (Interview s vydavatelem Zpravodaje Jaroslavem Hájkem a jeho dcerami Ladou a Renatou, které se na výrobě Zpravodaje podílely, dne 2. 4. 2003 ve Winterthuru.)

Vzpomínky syna Josefa Jostena Martina dokládají, že v některých aspektech nebylo příliš rozdílů mezi posrpnovými a pouťovými exulanty, kteří se podíleli na rozvoji exilové veřejné sféry: „Den vydávání FCI byl často rodinnou záležitostí. Byly doby, kdy v kanceláři pracoval slušný počet lidí a kdy byly dostatečné zdroje k vydávání bulletinů. Byla však i období nedostatku [...], což znamenalo, že rodina musela nastoupit k obsluhování rozmnožovacího stroje [...], řazení, skládání osmi set výtisků, obálování, jejich adresování a frankování a dopravování na poštu...“ – srov. POLIŠENSKÁ, M.: c. d., s. 313.

⁴⁵¹ Srov. HAVLÍČEK, D. – BURIAN, V.: c. d., s. 16 an.

Podobně popsal výrobu Listů jeho spolupracovník Antonín J. Liehm: „Dělaly se na koleně, samozřejmě bez honorářů, bez platů, redakce měla adresu a komůrku v budově už dávno neexistujícího italského socialistického deníku Avanti. Já už byl mezitím za oceánem, spolupracovníci rozprášení po celém světě, nebyl ani fax, ani e-mail, italská pošta zůstává dodnes kapitolou pro sebe. Navíc byly listy určeny především domů, takže bylo třeba obtížně budovat elementární spojení...“ – srov. LIEHM, A. J.: Cesta Listů z Říma do Olomouce.

Viz též nedatovaný dokument Skupiny Listy, dle kontextu zřejmě r.1977 (příprava na 10. výročí okupace a zmínky o rukopisech, které se musí dodat v létě 1977): „LÍSTY – potřebujeme zlepšit distribuci uvnitř domácího území a uvítáme návrhy. Rovněž dodávku původních článků a zpráv. Nutno ale brát v úvahu, že výrobní lhůta Listů je nejméně 2 měsíce, že se proto články opožďují. Není snad třeba vyvracet kecy Minaříka o financování Listů – nikdy nebyly nijak spojeny se SE [tj. RFE, pozn. aut.], nedostávají peníze ani od Američanů, ani od Číňanů, ani od KSI [tj. italská komunistická strana, pozn. aut.]. Vše se dělá zdarma, bez administrace, proto četné potíže. Vzhledem ke zvýšení všech cen (papír, poštovné atd.) mají Listy velké potíže se zajištěním pravidelného vydávání a nutno počítat i s tím, že budeme muset omezit počet čísel z 6 na 4 ročně. Jediným zdrojem příjmů je předplatné od exilu a dary na tiskový fond, většinou také od lidí z exilu a přátel, což je ovšem nepravidelné. Nutno brát v úvahu při celkovém hodnocení práce a sdělujeme pro informaci, neb zřejmě existují iluze v tomto směru.“ – ČSDS. Fond Jiří Pelikán, Karton 1. O financování

V zásadě pro všechny výrobní fáze byla zcela klíčová osoba výkonného redaktora. S ní stála a padala kvalita jednotlivých exilových periodik i schopnost obstát na „trhu“ exilových periodik.⁴⁵² V této osobě se většinou kumulovala odpovědnost nejen za obsahovou stránku, ale i za ostatní fáze výroby. Vícekrát již byly zmiňovány Listy a nezastupitelná úloha Jiřího Pelikána či obdobná role Pavla Tigrida ve Svědectví. Oba tyto tituly se z běžného provozu exilových periodik do značné míry vymykaly – vezměme proto nyní jako příklad časopis Zpravodaj. Ten se právě díky novým vedoucím redaktorům Zdeňkovi Záplatovi a následně Jaroslavu Strnadovi změnil ze servisního bulletinu v respektovaný časopis.⁴⁵³ I u Zpravodaje se proměna obsahu do značné míry odvíjela od kontaktů, které byli schopni navazovat a rozvíjet jeho odpovědní redaktoři – už Záplata komunikoval jak s místními médii (byl ve styku např. s týdeníkem Weltwoche), tak s českými novináři např. v Deutsche Welle, dále s SVU, se čtvrtletníkem Proměny či s tehdy nově vznikajícími nakladatelstvími INDEX, CCC Books a později i s manželi Škvoreckými a Sixty-Eight Publishers. Tím, jak Záplata Zpravodaj obratně včleňoval do širšího exilového povědomí, získával průběžně i kvalitní autorské příspěvky. Jeho nástupce Jaroslav Strnad mohl v časopise zúročit jak své dřívější dlouholeté působení v RFE,⁴⁵⁴ tak kontakty získané v exilovém curyšském nakladatelství Konfrontace, kde působil jako redaktor. Přesto všechno však bývalo obtížné zajišťovat kontinuitu toku aktuálních a

Listů též na jiných místech – z dalších dokumentů je zjevné, že přispívali jak italský socialisté, tak např. skandinávští sociální demokraté, všichni ale zřejmě nepravidelně.

⁴⁵² To platí nejen pro Svědectví a Listy, ale i např. pro tituly, jež se postupem doby vyvinuly z původně servisních informačních bulletinů.

⁴⁵³ Uznání se Zpravodaji dostávalo od běžných čtenářů i od předních představitelů čs. exilu – viz např. korespondence manželů Škvoreckých („Už delší čas jsem Vám chtěl napsat, abych Vám poděkoval za Zpravodaj, který nám posíláte, a vyjádřil svůj obdiv nad jeho vysokou úroveň. To je časopis, který nejenže zcela snadňounce snese konkurenci exilového tisku, co do kvality, ale který by snesl srovnání s časopisy, které vycházely doma, když tam ještě byla kultura.“ – srov. dopis Josefa Škvoreckého Zdeňku Záplatovi z 25. 8. 1972. In: PZZ) či Pavla Tigrida („Napište mi prosím, zda do Paříže přijedete. Časopis dostávám a myslím, že je dobře redigovaný“ – srov. dopis Pavla Tigrida Zdeňku Záplatovi z 8. 2. 1971. In: PZZ.) Podobně psal Tigríd v dopise autorovi textu o éře Strnadově: „Jaroslav Strnad mi pravidelně posílal Zpravodaj: byl jedním z četných exulantských periodik, která vznikala a zanikala – politicko-kulturní časopis vzorně vedený po obsahové i formální stránce. Však také vydavatel do něho vložil kus svého, už i tak ohroženého zdraví. Sám jsem skutečně jen „svátečně“ do Zpravodaje přispěl, nejednou jsme však z něho ve Svědectví čerpali.“ (srov. dopis Pavla Tigrida autorovi z 26. 3. 2003). Podobně se vyjádřil i Ivan Medek („Po příjezdu do exilu se mi dostala do ruky řada českých a slovenských časopisů vycházejících v zahraničí. Některé jsem pak četl pravidelně – mezi nimi Zpravodaj... [Strnad, pozn. aut.] svému Zpravodaji dával styl a úroveň srovnatelnou s publikacemi mnohem známějšími...“ – srov. dopis Ivana Medka autorovi z 11. 1. 2004).

⁴⁵⁴ V RFE pracoval Strnad od roku 1955, kdy tam nastoupil jako tzv. „language supervisor“, později se stal řádným redaktorem a jeho doménou byly kulturní programy. V RFE působil až do roku 1970, kdy ze zdravotních důvodů (měl vrozenou vadu kyčlí) odešel do invalidního důchodu, spolupracoval však s RFE i poté jako externista.

kvalitních informací, kterými by mohl redaktor saturovat potřeby každý měsíc vycházejícího časopisu.⁴⁵⁵

Tím spíše si lze představit, jak problematické bylo připravovat mediální obsahy pro menší exilová periodika bez patřičného zázemí. Opět se ukazuje, jak nezastupitelnou pozici v rámci mediálního provozu na Západě měla RFE, která disponovala jak profesionálním informačním servisem světových zpravodajských agentur,⁴⁵⁶ tak silným autorským týmem. Mnoho exilových periodik těžilo z toho, že z RFE získávalo pravidelně monitoring tisku, což byla služba, jejíž nezastupitelnost se bolestně projevila v okamžiku, když náhle skončila,⁴⁵⁷ nebo když stanice zavedla opatření, jimiž chtěla lépe kontrolovat, jaké materiály z vysílání se komu a kam posílají.⁴⁵⁸

Základem vzájemné informovanosti exilových vydavatelů byla bezplatná reciproční výměna jednotlivých exilových periodik, převážně československých,⁴⁵⁹ ale např. i polských či ruských.⁴⁶⁰ Zbytek byl většinou dán osobními kontakty a vazbami – na domov i rozptýlené exilové společenství.⁴⁶¹ Jistou systematickostí do výměny informací vnesla

⁴⁵⁵ Nutno však dodat, že zajistit kontinuitu kvalitních informací a názorů nebylo vždy snadné ani pro renomované tituly jako Svědectví či Listy. O úvahách Pelikána z roku 1977 změnit charakter Listů snížením periodicity, odklonem od systematického zaznamenávání aktualit a příklonem k náročnější a publicistice viz výše.

⁴⁵⁶ Richard Belcredi sdělil autorovi textu, že RFE načerno odebírala i servis Československé tiskové kanceláře a sovětské TASS.

⁴⁵⁷ Viz informace Václava Hory v posledním čísle Frankfurtského kurýra: „Také Svobodná Evropa nám přestala náhle posílat řadu nutných materiálů, takže např. rubrika Západní tisk o Československu může být dělána jen tím, že musíme denně prolístovat na deset různých novin. To nás stálo spoustu volného času...“ – srov. FK č. 10, květen 1974, s. 2.

⁴⁵⁸ Viz např. korespondence redaktora Zpravodaje Jaroslava Strnada se spolupracovnicí RFE Elou Ledererovou, která mu zasílala informace o dění v Polsku: „Kdybyste se uvolila [...] napsat pro Zpravodaj [...] jakýsi přehled o situaci v Polsku, mělo by to tu výhodu, že bych nemusel mít k otištění schválení čs. oddělení, které je, zdá se, podle posledních nařízení nutné.“ (Dopis J. Strnada Ele Ledererové z 1. 4. 1984. In: SH, karton č. 4.)

⁴⁵⁹ Redakce Zpravodaje Čechů a Slováků ve Švýcarsku si už v r. 1969 recipročně vyměňovala jednotlivá vydání s vydavateli Českoslováka (Velká Británie), Amerických listů (USA), Českého slova (SRN), Sklízňe (SRN), Vídeňských svobodných listů (Rakousko), Modré revue (Nizozemí), Nového života (Itálie) aj. (Srov. Materiály Arnošta Jokla. Uloženo u Jaroslava Jokla v Adliswil u Curychu, Švýcarsko.) Později přibylo např. Svědectví.

Podobně si zdarma vyměňovali jednotlivé tituly s ostatními např. vydavatelé Frankfurtského kurýra. Václav Hora explicitně zmínil kromě Svědectví a Listů např. melbournský Hlas domova, torontský Nový domov a Naše hlasy, Českoslováka ve Skandinávii, Severské Listy, Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, Národní politiku, pařížský Bič či Tomského Rozmluvy aj. Srov. písemná korespondence autora textu s V. Horou.

Zavedenou praxi vzájemné výměny exilových periodik potvrdil autorovi textu v korespondenci i Pavel Tigríd, Ivan Medek či Karel Hvízd'ala.

⁴⁶⁰ Např. Václav Hora z FK dostával od Poláků pravidelně Giedroycovu pařížskou Kulturu, časopis Orel bíaly či Ostatnie wiadomości bývalého polského zahraničního vojska.

⁴⁶¹ Lapidárně shrnul nesnáze s opatřováním pravidelných a aktuálních informací do vydání redaktor Zpravodaje Jaroslav Strnad: „Většina autorů píše do Z. proto, že má osobní vztah k někomu z redakce; kdyby toho nebylo, kdyby nebylo nesčetných prosebných dopisů, zapřísahání a slibů, nemohl by měsíčník vycházet. Neboť nemáme peníze na předplacení Reutera či UPI. Zejména vydatným zdrojem jsou proto výstřižky, které nám jeden dobrý muž posílá z Německa. Ale i jiní přátelé v Německu, v Anglii, v Americe se tuží. Ze

např. tisková a literární agentura Palach Press, kterou v roce 1975 založil v Londýně s přáteli Jan Kavan. Ve vedení agentury působil až do roku 1981 i Jiří Pelikán.⁴⁶² Agentura zajišťovala skrze své spolupracovníky jak pro západní, tak pro exilová média pravidelné informace o aktivitách nezávislých iniciativ a perzekuci opozice v Československu.⁴⁶³

Celý komplikovaný proces výroby na závěr korunovala nesnadná distribuce. Počínaje v počátcích neznalostí předpisů a zvyklostí, jimiž se řídila pošta v té které zemi,⁴⁶⁴ přes potíže související s nespolehlivostí a pomalostí v doručování místních pošt⁴⁶⁵ a konče tím, že (zvláště v počátečním období) se mnoho exulantů-abonentů často stěhovalo a část zásilek se vydavatelům vracela jako nedoručená.⁴⁶⁶ K tomu se přidávalo průběžně zdražování poštovních a dalších služeb souvisejících s výrobou a tím následné zvyšování výrobních nákladů a zadlužování vydavatelů.⁴⁶⁷

Možnosti oslovovat a získávat nové předplatitele byly přitom omezené jak počtem příslušníků exilové veřejné sféry jako takové, tak penězi – na placenou reklamu v jiných médiích neměly redakce prostředky, spoléhaly se tedy na oslovování potenciálních nových

Švýcarska je dosud pomoc malá," psal Strnad a nepřímě tak odkrýval své kontakty v RFE a další zdroje ze světa. – srov.: Zpravodaj č. 10/1978, s. 11.

⁴⁶² O úzkých a frekventovaných stycích Kavana s Pelikánem svědčí i jejich vzájemná korespondence. Srov. ČSDS, F. Jiří Pelikán, Kart. 1.

⁴⁶³ Mezi tzv. patrony, kteří agenturu zaštilili svým jménem, figuroval např. Josef Škvorecký, Jiří Theiner, Zdeněk Vašíček, ze zahraničních osobností např. Tom Stoppard, Harold Pinter či Graham Green. Více o agentuře – viz Kap. 5.4.

⁴⁶⁴ Srov. redakční omluva čtenářům Zpravodaje: „Zásilky více kusů nám pošta nepřevzala a musely se přebalit dle spec. předpisů a tím se zdržely o několik dnů.“ – srov. Zpravodaj č. 2/1969, s. 12.

Podobně vzpomínal na vydávání Českoslováku Martin Josten: „Probíhaly nekonečné dohady s Her Majesty's Royal Mail kvůli platbám za frankovací stroj.“ – Srov. POLIŠENSKÁ, M.: c. d., s. 313.

⁴⁶⁵ Na nekvalitní italskou poštu si opakovaně v korespondenci stěžovali Jiří Pelikán, Dušan Havlíček i Antonín J. Liehm.

⁴⁶⁶ Např. redakci Zpravodaje uváděla, že v roce 1970 se každých 14 dní přestěhovalo na jinou adresu asi 20 abonentů – srov. Zpravodaj č. 24/1970, s. 17.

⁴⁶⁷ O potížích, jež vyvolávalo neplánované a redakci nezaviněné zvyšování mandatorních výdajů, dobře vypovídá např. sdělení redakce Frankfurtského kurýra: „Nové zdražení poštovních poplatků nás postavilo náhle do nové situace. Spolková pošta se tak zařadila k nejdražším v Evropě [...] Po propočtu vypadá to pro nás tak, že z 12 DM předpl. dáme 7 DM na poštovné /výška se řídí podle váhy a dle toho, zda jde o tuzemsko nebo cizinu/, přes 1 DM na obalné a necelé 4 DM nám zbudou na tisk, z čehož ještě nakupujeme další kancelářské potřeby pro FK a předplácíme si některé časopisy, abychom byli dobře informováni. Na čtenáře tak začneme doplácet /míněno na hlavu a pouze na tisk FK bez poštovného/ 1,10 DM [...] zachraňuje nás jen inzerce, prodej knih a dary [...] Aby se FK mohl aspoň minimálně zaplatit, musel by mít předplatné kolem 22 DM.“ – srov. FK, č. 4–5/1972, s. 33. O specifikách ilegální distribuce exilových tiskovin do Československa – viz dále.

čtenářů skrze výzvy přímo v daném periodiku,⁴⁶⁸ na kolegiální ostatních exilových periodik⁴⁶⁹ a na improvizaci.⁴⁷⁰

V souvislosti s vydáváním exilových periodik po roce 1968 je třeba zmínit ještě jeden aspekt – a sice konkurenci na trhu exilových periodik. Obě slova – trh i konkurence – sice znějí v souvislosti s exilovými tituly a s podmínkami, za nichž vznikaly, poněkud nepatřičně, nicméně v tomto výkladu je jejich užití za možné s tím, že následně budou zpřesněna a kontextualizována.⁴⁷¹ Trh exilových periodik byl sice limitován všemi výše zmíněnými charakteristikami exilové veřejné sféry a obecnými podmínkami, jež generovala exilová situace, ale navzdory všem omezením prodělal, zvláště po srpnu 1968, pozoruhodný rozvoj. Právě posrpnová exilová vlna mu dodala potřebné impulsy a nově vymezila hranice jeho možností.

Základním problémem, který určoval limity rozvoje, bylo velké množství periodik a současně rozptýlenost a roztržitost exilové veřejné sféry, která pokrývala svět od Ameriky přes Evropu, jižní Afriku až po Austrálii. K těm již existujícím titulům přibývaly desítky nově zakládaných a jejich počet postupně převyšoval množství potenciálních exilových příjemců a možnosti exilové sféry jako celku.⁴⁷² Když k tomu připočteme následnou platební nekázeň stovek předplatitelů a další výše naznačené provozní potíže, je zřejmé, že po čase nutně muselo dojít k tříbení trhu a udržela se jen část periodik.⁴⁷³

Situaci dobře rámuje úvodník Textu nazvaný Netříštit síly, který byl, krom jiného, apelem na vydavatele exilových periodik, aby dál (bezmyšlenkovitě) nerozšiřovali počet

⁴⁶⁸ Viz např. Text: „Řekněte svým známým o Textu 69 [...] Tento osobní kontakt, tato řetězová reakce je jediným způsobem, jak se mnozí naši krajané mohou dovědět o existenci Textu. Neměli jsme na počátku a nemáme ani dnes žádný adresář Čechů a Slováků žijících v zahraničí. Veliká pomoc Vás, kteří máte Text 69 rádi, by byla, kdybyste každý získal jednoho dalšího předplatitele.“ (Text č. 4, listopad 1969, s. 7)

⁴⁶⁹ Ta fungovala dobře. Vzájemné self promotion poskytovaly v zásadě všechny exilové tituly, od těch elitních, jako bylo Svědectví (srov. reklamy na knihy z nakladatelství Index a Sixty-Eight Publishers, na časopis 150000 slov atd.), až po ty méně významné, jako byl FK či Okno dokořán.

⁴⁷⁰ Viz např. snaha vyhledávat nové abonenty pomocí místních telefonních seznamů, v nichž redakce vyhledávaly česky znějící jména a na ty zaslaly ukázková čísla atd.

⁴⁷¹ Jiný pohled na konkurenci v prostředí alternativní veřejné sféry nabízí Jan Čulík, který ji dokládá na vztahu domácího samizdatu a exilových nakladatelství: „Exilová nakladatelství do jisté míry podléhala tržním zákonům poptávky a nabídky (všechna tato nakladatelství byla sice zcela nevýdělečnými podniky, jejich redaktoři si však jen málokdy mohli dovolit vydat titul, o němž tušili, že si ho objedná minimum čtenářů), a tak dost často fungovala vůči české samizdatové literatuře jako kvalitativní síto.“ In: ČULÍK, Jan: *Knihy za ohradou. Česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971–1989*. Praha: Trizonia, 1991, s. 7.

⁴⁷² Příznačný je povzdech vydavatele Václava Hory v posledním čísle FK před zánikem titulu: „Kdo vlastně kupuje ony časopisy, nebo knihy, tedy skutečně platí a ne si je vypůjčuje od jiných? Najdete velká slova, co by se mělo a musí, konkrétní malý čin však chybí. Člověk má podezření, zda časopisy nevychází jen navzájem pro informování exilových novinářů mezi sebou.“ – srov. FK, č. 10, květen 1974, s. 3.

⁴⁷³ S ohledem na exilovou situaci a specifickou jednotlivých zemí a vydavatelů nelze říci, že se udržela ta ekonomicky silná periodika. Opak často bývá pravdou. Další vydávání bylo totiž mnohdy závislé na ad hoc řešení konkrétní redakce – viz příklad extrémně zadluženého Zpravodaje Čechů a Slováků ve Švýcarsku, který se udržel jen díky tomu, že vydavatel začal časopis tisknout v soukromém bytě a dělal to následných deset let.

„v podstatě nezajímavých sentimentálně emigrantských nebo krajanských novin“ a soustředili se na účinnost a kvalitu, protože „nikoliv pouhá kvantita všeho, co jako Čechoslováci v zahraničí podnikáme, má svůj smysl.“ Text sice aspiroval na to být jedním z významných mluvčích posrpnového exilu a výzvu tedy cílil pragmaticky, ale v jeho apelu je obsaženo jádro problému. Zájemců vydávat exilová periodika bylo mnoho, trh omezený a následné krachy nevyhnutelné. Pokusy o vzájemnou synergii a slučování několika exilových periodik v jedno přitom vyznívaly naprázdno už u pounorového exilu,⁴⁷⁴ po srpnu se situace nezměnila.⁴⁷⁵

Konkurenčnost ve vztahu k exkluzivitě informací (ale např. i k osobním ambicím) se projevovala i mezi Listy a Svědectvím, byť obecně lze říci, že vzájemná kolegiální a vstřícnost převažovala. Nepřehlédnutelným faktem po založení Listů však bylo, že informační zázemí tohoto titulu v určitých ohledech převyšovalo možnosti Svědectví, logicky mohlo těžit z aktuálnějších a širších domácích vazeb a hlubší znalosti tamní situace, včetně osobních zkušeností s mocenskými mechanismy komunistického aparátu. To vše Tigríd zřejmě vnímal nelibě, stejně jako fakt, že příchodem Pelikána do exilu přibyla další, velmi výrazná osobnost odhodlaná se veřejně angažovat.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Připomeňme alespoň snahu Tribuny spojit své síly se Skutečností, později se Sklizní (viz výše).

⁴⁷⁵ Konec Frankfurtského kurýra komentoval Václav Hora slovy „snad bylo správné, že jsme vyklidili pozice a snížili i beztak nadbytečnou roztržičnost a konkurenci.“ – srov. FK, č. 10, květen 1974, s. 2.

⁴⁷⁶ Milan Drápala dokládá obsahovou rozpačitost Svědectví na počátku 70. let srovnáním právě s informačně nosnými Listy. Srov. DRÁPALA, Milan: Dvojitý exil, dvojitý návrat Pavla Tigrida. In: Na ztracené vartě Západu. Praha: Prostor, 2000, s. 181.

Informační exkluzivity ve vztahu k exilové konkurenci si byl vědom i sám Pelikán – viz citovaný dopis D. Havlíčkovi: „Velká část [čtenářů – pozn. aut.] Listy [...] odebírá právě kvůli zprávám z domova, které jinde nejsou...“ – srov. HAVLÍČEK, M. – BURIAN, V.: c. d., s. 18.

Podobně o vztahu Tigrida a skupiny kolem Pelikána vypovídá i interní informace Zdeňka Hejzlara pro Skupinu Listy: „O nové posílení své pozice usiluje výrazně P. Tigríd, a to jednak prostřednictvím loni vytvořeného výboru 'Help and Action' v Paříži (čs. účastníci Pachman a Janouch), jednak seskupením 'European Cooperation Research Group' pod patronací několika západoevropských poslanců v Londýně, a jednak snahou dostat pod kontrolu vydávání a evidenci 'samizdatu' z Československa...“ – Shrnutí některých informací pro Skupinu Listy, s. 6. V záhlaví upozornění: Jen pro osobní informaci! Nerozmnožovat, nepřekládat! datováno 15. 7. 1975, podepsán Z. H. (tedy Zdeněk Hejzlar) – srov. ČSDS, fond Jan Pelikán, karta 1.

Dlouholetý kulturní redaktor RFE Jaroslav Dresler ve svých tiskem dosud nevydaných, silně subjektivních vzpomínkách nazvaných Slovo a svět s Pelikánem účtoval nemilosrdně jako s komunistickým kariéristou. Nicméně Tigridovu „žárliivost“ vůči němu naznačil právě v souvislosti s jejich publikačními aktivitami: „Pelikán měl více spolehlivých informací z Prahy...“ – srov. DRESLER, J.: c. d.

Obezřetnost Tigrida ve vztahu ke konkurenci lze vyčíst i ze zmínky A. J. Liehma, který měl s Tigridem korektní vztahy. Poté, co jej však požádal o písemné vyjádření podpory, již chtěl užít při shánění peněz na další vydávání časopisu, Tigríd jej odmítl: „Když koncem osmdesátých let začaly nebezpečně docházet peníze, potřeboval jsem zoufale písemnou podporu pro kampaň na jejich získání [...] Pavel Tigríd neodpověděl a na můj telefonický dotaz mi sdělil, že nic takového napsat nemůže, protože to by pak mohl chtít každý.“ – srov. LIEHM, A. J.: Minulost v přítomnosti, s. 101 an. Na druhou stranu však Tigríd ve Svědectví v průběhu 80. let tiskl reklamu na nová vydání Liehmova časopisu.

Důvodem nástupu reálného konkurenčního boje mezi dvěma exilovými periodiky mohl ovšem být i růst hospodářského potenciálu konkrétního titulu. Jako příklad uveďme Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku. S tím, jak se časopis etabloval mezi čtenáři, rostl jeho náklad a s ním i možnosti zisku z inzerce zveřejňované na jeho stránkách.⁴⁷⁷ A právě spor o množství inzerce uveřejněné v časopisu stál na počátku roztržky, na jejímž konci byl vznik konkurenčního exilového titulu nazvaného Magazín, který následně přispěl k atomizaci exilového trhu ve Švýcarsku. Jedna strana sporu tvrdila, že je nemravné, aby exulant bohatl na exulantech, proto ani exilový politický časopis neměl být komerčním podnikem ve vlastním slova smyslu – příjmy z inzerce byly od toho, aby kryly výrobní a provozní náklady, zatímco druhá strana situaci chápala zcela pragmaticky jako příležitost, jak maximalizovat zisk, a hodlala tomu uzpůsobit vydavatelskou politiku.⁴⁷⁸

Dílčí shrnutí uvedené problematiky (při vědomí specifik exilové situace) lze formulovat takto: Pokud nechtěl exilový vydavatel od počátku postavit svůj koncept jako výdělečný obchodní podnik (což by bylo v exilu poměrně neobvyklé),⁴⁷⁹ vždy riskoval finanční nestabilitu. Žádný politicky zaměřený exilový titul dlouhodobě neprosperoval, ani ty elitní by nemohly dlouhodobě působit bez zahraničních donátorů, kteří průběžně podporovali československou zahraniční akci. Římským Listům se díky bohatým kontaktům vydavatele dařilo finance na pravidelné vydávání a distribuci do Čech zajišťovat, podobně Svědectví. Mnohé další tituly ale kvůli nedostatku financí a dalším provozním obtížím zanikly – z výše zmíněných Text – po necelých třech letech vydávání, následně i Frankfurtský kurýr a stejně tak např. Čechoslovák ve Skandinávii. Namále mělo i Okno dokořán, které se po neúspěšném pokusu o fúzi s CCC Books posléze přetransformovalo v Okno, a Zpravodaj.

⁴⁷⁷ Souviselo to mj. s vysokým počtem posrpnových exulantů usazených ve Švýcarsku, ale např. i s tehdejší hospodářskou konjunkturou Švýcarska – firmy hledaly kvalifikované pracovní síly a díky tomu bylo možné po omezenou dobu získávat vyšší množství inzerce i pro exilový časopis, který vycházel v nákladu kolem dvou tisíc výtisků.

⁴⁷⁸ Zastáncem nekomerčního charakteru Zpravodaje byl Zdeněk Záplata. Proti němu stál administrátor Ludvík Friede, který ze Zpravodaje následně kvůli sporům o inzerci odešel. Nedlouho poté stál u vzniku konkurenčního exilového časopisu Magazín. Friede se však zachoval jako tvrdý byznysmen – první číslo Magazínu dostali do schránek téměř všichni odběratelé Zpravodaje a další exulanti ve Švýcarsku, aniž o něj žádali. Nový časopis navíc svou vnější úpravou (formátem, grafickou podobou, způsobem tisku) odkazoval na Zpravodaj. Friede tak využil pro výrobu nového titulu know-how Zpravodaje a kontaktů na inzertní klienty, které získal ve Zpravodaji, ale odcizil i kartotéku adres abonentů Zpravodaje. Více o sporu – srov. ORSÁG, P.: Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, s. 42–58.

⁴⁷⁹ Ovšem příklad švýcarského Magazínu dokládá, že krátkodobě to možné bylo.

5.3.2 Exil versus domácí režim po roce 1968: Stále v hledáčku StB

Kromě výše uvedených potíží se museli vydavatelé a redaktoři exilových periodik vyrovnávat i s činností tajných agentů bezpečnostních složek komunistického režimu, kteří operovali na Západě. Normalizační režim svůj vztah k exilu a k jeho „ideodiverznímu působení“ definoval hned po nástupu Gustáva Husáka k moci a činnost proti exilu se stala jednou z hlavních náplní působení rozvědky.⁴⁸⁰ I proto byli vydavatelé exilových médií pro agenty StB předmětem soustavného zájmu.⁴⁸¹ Kromě toho, že redakce vytvářely mediální obsahy „nepřátelské socialismu“ a některé je stále aktivněji distribuovaly i do Československa skrze železnou oponu, která byla po srpnu „průhlednější oběma směry“⁴⁸², disponovaly i citlivými údaji tisíců exulantů, shromážděnými v redakčních kartotékách předplatitelů a spolupracovníků.⁴⁸³

Na rozdíl od mediálního provozu v Československu, který státní moc za pomoci legislativních úprav a byrokraticko-represivního aparátu přímo řídila a ovládala, byly účinné způsoby, jak zasahovat proti ‚rozkladné činnosti‘ exilových médií, omezené. Přímá

⁴⁸⁰ Bývalý komunistický agent Ladislav Bittman, který utekl na Západ, upozorňuje, že pro československou zpravodajskou službu bylo období po srpnu 1968 krizové – zasáhly ji jak rozsáhlé politické čistky, v jejichž důsledku musely službu opustit desítky tzv. politicky nespolehlivých osob, tak fakt, že mnoho důstojníků odešlo do emigrace. Proto byla dle Bittmana rozvědka po srpnu oslabena. Ovšem i v prvních poinvazních letech byl jeden z hlavních směrů „aktivních opatření“ namířen proti československé politické emigraci. „Politická různorodost a rozpory mezi organizacemi a předáky exilu byly pochopitelně úrodnou půdou pro nejruznější zákulisní hry [...] Operace soustavně narušovaly jednotu a snažily se prohloubit rozpory mezi emigračními skupinami, zbavit emigraci sympatií a podpory západních vlád a veřejnosti a diskreditovat emigraci v očích československých občanů...“ – srov. BITTMAN, Ladislav: Mezinárodní dezinformace. Černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce. Praha: Mladá fronta, 2000, s. 186–192. Autor opakuje informace, jež zveřejnil ještě v exilu v knize Špionážní oprátky vydané v Sixty-Eight Publishers v roce 1981. Radek Schovánek uvádí, že čistkami byla nejvíc postižena vědecko technická rozvědka, nikoli odbor „boje proti ideologické diverzi.“ Srov. SCHOVÁNEK, R.: Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu, s. 158–179. Zřejmě i proto se činnost proti exilu stala jednou z hlavních náplní.

⁴⁸¹ Tzv. aktivní opatření proti exilovým médiím byla průvodním jevem i prvních dvou dekád komunistického panství v Československu – viz výše aktivity proti RFE, Svědectví, případ Chalupa (ČSZÚ).

Viz též falešné číslo Českého Slova připravené StB a rozeslané na několik tisíc adres exulantů, ohlašující konec vydávání v poraženeckém úvodníku ‚Redakce čtenářům na rozloučenou‘ – srov. BITTMAN, L.: Špionážní oprátky. Toronto: Sixty-Eight Publisher, 1981, s. 24–26. Týž také o dalších dezinformačních akcích proti exilu – např. skrze fiktivní organizaci Hnutí emigrantů pro návrat domů či např. propagandistický časopis Hlas domova vydávaný v letech 1955–1957 v Praze.

Srov. též CAJTHAML, Petr: Akce návrat a Hlas domova aneb „Vraťte se do ráje, vše je odpuštěno“. In: Securitas Imperii, č. 13, 2006, s.93–107.

⁴⁸² Srov. KOHÁK, Erazim: Národ v nás, s. 195.

⁴⁸³ Mnozí ze spolupracovníků jednotlivých periodik psali pod pseudonymy, zkratkami či zcela anonymně – pohnutky mívali různé, bezpečnostní zřetel však převažoval – často to bývalo kvůli tomu, aby nevystavovali perzekuci zbytek rodiny žijící v Československu (dalším důvodem mohlo být to, že v dané zemi byla politická publicistická činnost azylanta nežádoucí – viz výše př. Švýcarska). Redakce opakovaně ujišťovaly čtenáře i přispěvatele, že plně respektují volbu autora psát anonymně či za využití šifry. Pravou identitu pisatelů znali jen redaktoři exilových médií.

kontrola byla nemožná, režim se tedy soustředil na několik oblastí, jak působit na exilová média alespoň nepřímo a ovlivňovat jejich činnost. Zejména šlo o:

- a) propagandistické působení prováděné přímo v ČSSR a také z ČSSR (bylo určeno jak pro domácí publikum, tak pro zahraniční Čechy a Slováky, kteří poslouchali režimní vysílání na Západě),⁴⁸⁴
- b) rušení vysílání zahraničního rozhlasu,⁴⁸⁵
- c) odhalování informačních a distribučních sítí exilových médií,
- d) záškodnické a dezinformační aktivity StB na Západě, často v součinnosti se sovětskou tajnou službou KGB.⁴⁸⁶

Kromě toho se režim snažil průběžně vznášet oficiální protesty vládám jednotlivých zemí proti působení exilových skupin i médií skrze Federální ministerstvo zahraničních věcí.⁴⁸⁷ Oficiální, veřejná režimní propaganda proti exilu se ubírala dvěma směry – směrem k domácímu publiku (za využití domácích oficiálních médií) a směrem do zahraničí (zejm. vysílání Československého rozhlasu pro Čechy a Slováky v zahraničí). Na

⁴⁸⁴ Z pohledu režimu šlo o kontrapropagandu. Dle teorie propagandy to byla tzv. bílá propaganda – tedy z jasně identifikovaného zdroje. Od té je třeba odlišit tzv. černou propagandu, tedy propagandistickou dezinformaci z neznámého či falešného zdroje, jež má za cíl ovlivnit, ale i oklamat veřejnost – to byl jeden ze směrů aktivit, jež využívala proti exilu StB. Šedá propaganda je kombinací prvků černé a bílé propagandy. Více o jednotlivých druzích propagandy – srov. např. JOWETT, Garth S. – O'DONNELL, Victoria: *Propaganda and Persuasion*. London: Sage, 2006, s. 16–26. Autoři v knize citují mj. i výpověď bývalého českého agenta Bittmana v americkém Kongresu, kde uvádí, že vysoké procento tajných agentů komunistických zpravodajských služeb tvořili novináři. To potvrzuje i případ českých zpravodajských služeb, kdy pro StB pracovali např. italští novináři v souvislosti s „aktivními opatřeními“ proti Jiřímu Pelikánovi – srov. SCHOVÁNEK, Radek: *Jiří Pelikán a Státní bezpečnost*, s. 51–56. Schovánek uvádí, že v rámci jednoho z opatření italští novináři zveřejnili dle instrukcí StB několik textů v titulu *Avanti*. Ve vzpomínkovém textu o římských *Listech* uvádí A. J. Liehm, že sídlo redakce byla „komůrka v 'budově' už dávno neexistujícího socialistického deníku *Avanti*.“ – srov. LIEHM, A. J.: *Cesta Listů z Říma do Olomouce*.

⁴⁸⁵ Více o něm srov. např. TOMEK, P.: *Rušení zahraničního rozhlasového vysílání*, s. 334–367.

⁴⁸⁶ Státní bezpečnost hovořila v souvislosti s aktivitami proti exilu o dvěma formách 'obran': pasivní a aktivní. Pasivní obranou bylo přerušování kanálů, jimiž proudily informace ze Západu do ČSSR – sem StB zahrnovala rušení zahraničního vysílání za pomoci technických prostředků, dále kontrolu poštovních zásilek ze zahraničí (tedy cenzuru zahraniční korespondence, jíž se zabýval speciálně vytvořený IV. odbor Federálního ministerstva vnitra) a zabavování závadných tiskových materiálů a jejich ničení; v případě ilegálních kanálů distribuce pomocí kurýrů (turisté, diplomaté aj.) se snažila kurýry odhalovat a trestat. První tři ~~mnou~~ výše uvedené oblasti aktivit působení tajných služeb by z pohledu StB spadaly pod formu tzv. pasivní obrany, poslední by byla zahrnuta pod obranu aktivní. Tou StB rozuměla „vysílání tajných spolupracovníků z ČSSR do zahraničí či jejich získávání v 'ideocentrech' z řad tamějších zaměstnanců.“ Tajní spolupracovníci měli dodávat informace potřebné jak k rozvíjení další diverzní činnosti na Západě, tak ke zdokonalování tzv. pasivní obrany a kontrapropagandy. Více srov. TOMEK, P.: *Objekt Alfa*, s. 14. K témuž srov. POVOLNÝ, Daniel: *Operativní technika v rukou StB*. Praha: ÚDV, 2001.

⁴⁸⁷ Viz průběžné protesty oficiálních představitelů režimu proti působení RFE, proti Tigridovi i Pelikánovi. Kromě toho režim protestoval např. i proti sletům čs. Sokola v zahraničí, které označoval za „protičeskoslovenské akce“ (viz SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 168).

domácí publikum měly působit texty v tištěných médiích (agendu určovalo Rudé právo) a pořady v rozhlase a televizi.⁴⁸⁸

Nejmocnější dobové médium – Československá televize – se pod vedením normalizačního ředitele Jana Zelenky⁴⁸⁹ do publicistické diskreditace domácích oponentů normalizačního režimu i exilu zapojila záhy po začátku normalizace. Propagandistické pořady vznikaly za přímé spolupráce televize s Federálním ministerstvem vnitra, odkud televize dostávala tajné diskreditační materiály. V roce 1970 vysílala např. dokument Svědectví od Seiny, v němž autoři zneužili nelegálních záznamů StB z odposlechů v bytě literárního vědce Václava Černého a snažili se zdiskreditovat jak někdejší aktéry pražského jara, tak exulanty, zejména Pavla Tigrida a časopis Svědectví.⁴⁹⁰ Souhru režimních médií v této kampani dokládají souběžně zveřejňované články v Rudém právu i v Zemědělských novinách a Mladé frontě.⁴⁹¹ Téma o několik měsíců později rozvíjel dokument Obchod s důvěrou odvysílaný v srpnu 1970.⁴⁹² V roce 1976 ČST odvysílala např. pořad Skandál v Římě, který napadal Jiřího Pelikána.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Na propagandu proti exilu se ale zaměřovaly i neperiodické knižní publikace vydávané pod dozorem ministerstva vnitra ve vydavatelství Magnet. Jedním z autorů byl Petr Bednář (vlastním jménem Zdeněk Lavička), který kromě knih psal i scénáře k propagandistickým dokumentům proti domácí opozici a exilu (v souvislosti s Chartou 77 to byl např. pořad Vysoká hra. – srov. CAJTHAML, Petr: Televizní pořad Vysoká hra. Příběh jedné pomluvy. In: Securitas Imperii č. 9, Praha: ÚDV, 2002, s. 259–269). Bednář je podepsán jako autor např. u knih Poslední role pana T. nebo Cesta bez návratu – obě popisovaly „nepřátelské“ působení Pavla Tigrida a dalších exulantů na Západě, např. Jiřího Pelikána, A. J. Liehma, Dušana Havlíčka či Ivo Fleischmanna a mísí v nich fakta a smyšlenky dle instrukcí StB, z jejichž zdrojů Lavička informace čerpal (viz např. detaily o soudním procesu s Janem Benešem, Pavlem Tigridem a Karlem Zámečnickem). O odchodu Tigrida z RFE Bednář psal, že „byl odvolán do Spojených států“ a rovněž, že důvodem odchodu byla „zpronevěra finančních prostředků, s nimiž z titulu ředitele českého vysílání SE disponoval“ – ani jedna z těchto informací nebyla pravdivá. Srov. BEDNÁŘ, Petr: Poslední role pana T. Praha: Magnet, 1978, s. 34. Podobně na hospodářskou kriminalitu svedl Bednář emigraci Dušana Havlíčka: „Hleďme: nový spolupracovník! Dušan Havlíček [...] bývalý dopisovatel ČTK v Ženevě. Když emigroval, emigroval i se služební pokladnou a autem...“ – srov. tamtéž, s. 108.

Prostřednictvím těchto publikací ovšem paradoxně získávali informace o exilu, exilových publikacích a způsobech jejich dopravování do ČSSR i ti, kteří by se to jinak nedozvěděli. Součástí Poslední role pana T. je bohatá fotodokumentace – na fotografiích je např. reálný mikrobús, jímž přijeli do Čech kurýři Pavla Tigrida či aktuální vydání Listů (č. 3–4/ 1978) a Svědectví (č. 55/1978), tedy „náklad, který měli [...] podle adresáře Pavla Tigrida v Praze distribuovat“.

⁴⁸⁹ Zelenka vystřídal na místě ústředního ředitele ČST Josefa Šmídmajera, který byl odvolán v srpnu 1969, a zůstal ve funkci až do června 1989, kdy abdikoval ze zdravotních důvodů. – více srov. CYSAŘOVÁ, Jarmila: Československá televize a politická moc 1953–1989. In: Soudobé dějiny, č. 3–4/2002, s. 521–537.

⁴⁹⁰ O kampani proti oponentům a exilu v oficiálních médiích – srov. ČERNÝ, Václav: Paměti III. 1945–1972. Brno: Atlantis, 1992, s. 619–628.

⁴⁹¹ Ty se formou komentářů vracely k dopisu, který zaslal spisovatel Jan Procházka do ČST, Rudého práva a ČTK. Protestoval v něm proti vysílání pomlouvačného pořadu Svědectví od Seiny.

⁴⁹² Více o obou pořadech – srov. CYSAŘOVÁ, Jarmila: Televize a totalitní moc 1969–1975. Praha: ÚSD AV ČR, 1998, s. 49 an.

⁴⁹³ Pořad Skandál v Římě připravila Ústřední redakce armády, brannosti a bezpečnosti Československé televize, v níž působilo několik vojáků z povolání, členové SNB a FMV, a to za přímého dohledu tehdejšího ministra vnitra Jaromíra Obziny a tajemníka ÚV KSČ Jana Fojtíka, kteří schvalovali jeho scénář. Srov. dopis náčelníka I. správy FMV genmjg. Miloše Hladíka Jaromíru Obzinovi z 30. 3. 1976. In: ABS, f. A 2/5, inv. č. 675. Z angažovanosti vrcholných představitelů na pořadu režimu je zřejmé, jak významným oponentem pro

K propagandistickým výpadům proti domácí opozici a politickému exilu se televize vracela i v dalších letech. V roce 1978 odvysílala pořad *Past* v éteru, který měl divákům vyložit protistátní činnost rozhlasové stanice Hlas Ameriky (VOA), v témže roce režim opět věnoval pozornost Tigridovi v pořadu *Muž s maskou soukromníka*, o tři roky později v pořadu *M4* přichází – o zadržení dodávky s ilegálními tiskovinami. V roce 1986 pořad *Na hranici dvou světů* o tom, jak komunističtí pohraničníci bojují proti dovozu „diverzního materiálu“.⁴⁹⁴

Synergické působení aktivit StB v zahraničí a domácí propagandistické působení médií lze dokumentovat na příkladu šachisty Lud'ka Pachmana, který emigroval do SRN. V listopadu 1973 rozeslala StB jeho jménem z německého Solingenu, kde Pachman bydlel, padělané dopisy Pavlu Tigridovi, Jiřímu Pelikánovi a Eduardu Goldstückerovi. StB v dopise Pachmanovým jménem ostouzela matku Jana Palacha. Pachman to zjistil tak, že dopis Goldstückerovi zaslala StB na jeho starou adresu, pošta jej tedy vrátila jako nedoručený zpět – Pachmanovi a ten se proti tom následně ohradil v exilovém tisku: „Všechno, co dovedou, je vyrobit falešné razítko a velice neuměle zfalšovat podpis. Fingované dopisy dostala už řada mých přátel v Československu. V některých ‚pomlouvám‘ jiné společné přátele, v jiných hubuji na ‚muže čs. jara‘, v jiných vyzývám k nesmyslným věcem...“⁴⁹⁵ Následně však ČST v říjnu 1975 odvysílala pořad, který Pachmana prezentoval jako zrádce a kolaboranta s nacisty.⁴⁹⁶

Československý rozhlas se zapojil do propagandistických aktivit režimu proti exilu např. pořadem *Hovory z druhé strany*, který za asistence StB připravil Petr Voldán v prosinci 1981. Odposlechy, které StB nelegálně pořídila v redakci *Svědectví*, byly pro pořad sestříhány tak, že byl změněn smysl vět i celých rozhovorů.⁴⁹⁷

ně exulant Jiří Pelikán byl. K diletantsky zpracovanému pořadu, v němž proti zrádné emigraci vypovídal ze Západu se navrátilí agent Pavel Minařík, se následně vyjádřila i redakce *Listů* – srov. *Skandál v Římě* in: *Listy* č. 4/1976, s. 11.

⁴⁹⁴ Přehledově o televizních pořadech užívaných normalizačním režimem jako propagandistického prostředku – srov. CAJTHAML, Petr: *Dezinformace, lži a pomlvy. Kampaně proti opozici v Československé televizi 1968–1989*. In: *Soudobé dějiny*, č. 1–2 /2004, s. 300–303.

⁴⁹⁵ Srov. *Prohlášení Lud'ka Pachmana* datované 15. 1. 1974, uveřejněno ve *Frankfurtském kurýru* č. 8/1974, s. 11.

⁴⁹⁶ Srov. BITTMAN, L., *Špionážní oprátky*, s. 253.

Dokument režíroval Miroslav Hladký, pedagog, též děkan Fakulty osvěty a novinářství UK, později scénárista a režisér propagandistických filmů proti exilu a oponentům režimu.

Prostor Pachmanovi k veřejné obhajobě nabídl na Západě např. Pelikánovy *Listy* – srov. *Dopis bratrovi*. In: *Listy*, č. 1/1976, s. 36–38.

⁴⁹⁷ Více srov. SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 176.

Instalace odposlechů v redakci *Svědectví* v roce 1980 proběhla se souhlasem ministra vnitra Jaromíra Obziny. Proti instalování odposlechů a následnému zneužití záznamů v ČsRo protestovala francouzská vláda i prezident François Mitterand.

Oficiální propagandistické působení do zahraničí zajišťoval zejména rozhlas ve svém vysílání pro Čechy a Slováky v zahraničí.⁴⁹⁸ Metody a formy rozhlasové propagandy do zahraničí se odvíjely od toho, že „posluchač v kapitalistickém světě je vystaven velmi tvrdému a dennímu tlaku tamních sdělovacích prostředků, které pravdu o socialismu záměrně deformují a falzifikují, otravují posluchače jedem bojovného antikomunismu.“⁴⁹⁹ Ve vysílání pro krajanů v zahraničí bývali využíváni i agenti StB, kteří se vrátili ze Západu.⁵⁰⁰

Konspirační, záškodnické a dezinformační aktivity StB přímo na Západě zahrnovaly jak operativní působení agentů a spolupracovníků, tak získávání nových spolupracovníků z řad exulantů i příslušníků majoritní společnosti. Propracovaný systém vyvinula StB zejm. v aktivitách proti RFE, kde mezi hlavními úkoly bylo „rozkládat toto ideodiverzní centrum, včetně dezinformace jeho činnosti a kompromitace jeho vedoucích pracovníků, odhalovat kanály spojení do ČSSR a osoby, které s ním udržují spojení.“ Agent se měl po infiltraci dle pokynů snažit dostávat na stále výhodnější pozice „až do té doby, kdy bude mít nejvýhodnější možnosti pro získávání informací o protivníkovi, aby mohl co nejučinněji ovlivňovat jejich rozhodování a jednání.“⁵⁰¹

RFE byla pro rozvědku hlavním předmětem zájmu, její aktivity se však intenzivně soustřeďovaly i na sledování Pavla Tigrida a redakce Svědectví, Jiřího Pelikána a Skupiny Listy. Archiv bezpečnostních složek poskytuje rozsáhlou dokumentaci o dlouhodobých aktivitách StB proti Pavlu Tigridovi i Jiřímu Pelikánovi, jejichž tiskové mediální podniky považoval režim za nejnebezpečnější. Vydavatel Listů musel čelit následkům práce StB už v roce 1971, kdy se agentovi podařilo v římské tiskárně, kde se tiskly Listy, ukrást část kartotéky se seznamy abonentů.⁵⁰² Průběžně StB připravovala různé dezinformační

⁴⁹⁸ K zahraničnímu působení však režim využíval i servis Československé tiskové kanceláře a tiskové agentury Orbis založené v roce 1977. Ta byla sice formálně nevládní společenskou organizací, fakticky však byla řízena ÚV KSČ a využívána zejména pro působení v zahraničí. Její produkce zahrnovala propagační a informační materiály, knihy, periodika i jednotlivé články a následně je distribuovala zahraničním médiím, agenturám i krajanským organizacím (pro krajanů v zahraničí vydávala v češtině např. časopis Československý svět, další tituly vydávala v cizích jazycích). Více srov. KONČELÍK, J. – VEČEŘA, P. – ORSÁG, P.: c. d., s. 212.

⁴⁹⁹ Srov. Formy a metody rozhlasového působení v domácím a zahraničním vysílání. In: Rozhlasová práce, roč. II, 1978, č.3, s. 90.

⁵⁰⁰ Např. Juraj Gabaj, který působil ve Švýcarsku a po návratu v listopadu 1976 hovořil o „kontrarevoluční“ činnosti tamního čs. exilu.

⁵⁰¹ srov. Tomek, P.: Objekt ALFA, s. 14–19. Tamtéž obsáhle o všech aktivitách režimu proti RFE.

⁵⁰² Srov. SCHOVÁNEK, R.: Jiří Pelikán a Státní bezpečnost, s. 52. Krádeže dokumentace redaktorům exilových periodik byly průvodním jevem operací StB na Západě už v prvním dvacetiletí komunistického režimu – v roce 1958 ukradl informačně velmi cenný archiv a s ním i kartotéku abonentů Českého slova z bytu Jožky Pejskara exulant a spolupracovník StB Václav Šramota (krycí jméno César). StB následně využila získaných informací k dezinformačním kampaním proti exulantům. – více srov. TOMEK, P. Objekt Alfa, s. 71–72.

kampaně, rozesílala falešné dopisy, snažila se intervenovat u italské vlády, aby zakázala vydávání Listů a vypověděla Pelikána ze země atd.⁵⁰³ Podobné aktivity podnikala v normalizačním dvacetiletí StB i proti Pavlu Tigridovi a Svědectví. A stranou nezůstávaly ani méně významné exilové mediální podniky, jako byl např. Zpravodaj či FK, přičemž základní metody působení zůstávaly obdobné.⁵⁰⁴

Většina aktivit StB sice redakcím znepríjemňovala život, někdy i velmi podstatně, ale neohrožovala vydávání tak, aby muselo být zastaveno. Příklady násilných útoků proti osobám redaktorů byly za normalizačního dvacetiletí spíše výjimečné. Ony výjimky se týkaly právě nejvýznamnějších exulantů. Jiřímu Pelikánovi zaslala StB v roce 1975 poštou z Milána v balíčku, který byl zabalen jako knižní zásilka, výbušninu. Ta sice po otevření vybuchla, ale Pelikánovi neublížila, protože balíček duchaplně vyhodil do předsíně.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Diplomackou roztržku vyvolalo např. zatčení italského novináře Valeria Ochetta, který jako kurýr Jiřího Pelikána přivážel materiály pro domácí opozici, v Praze v lednu 1972. Pelikán na to reagoval v dopise D. Havlíčkovi z 4. března 1972: „Já zas mám pro změnu trable, protože kvůli Ochettovi zde byl okolo mě takový rámus v novinách a naše vláda přímo žádala italskou, aby mne vypověděla a zakázala Listy. Italové se zavázali, že když naši pustí Ochetta, tak oni zastaví 'proti-československou kampaň', a proto mně RAI-TV neobnovila dosud smlouvu na tento rok a vypadá to tak, že to už asi neudělají, protože je to státní podnik a oni se bojí, že jim naši vypoví jejich korespondenta z Prahy, takže jsem se ocitl trochu ve finančním loji.“ Srov. HAVLÍČEK, M. – BURIAN, V.: c. d., s. 17.

⁵⁰⁴ Připomeňme alespoň, že agenti a spolupracovníci komunistické tajné policie pronikaly do všech částí západní společnosti, bývali nasazováni už do uprchlických táborů, které byly první zastávkou na Západě pro většinu uprchlíků. Čs. rozvědky působili také mezi novináři oficiálních československých médií, kteří pracovali na Západě (většina zahraničních redaktorů ČTK byli spolupracovníci StB), mezi diplomaty (např. funkci čs. velvyslance v Římě zastával v roce 1975 příslušník rozvědky Berger) atd. – srov. SCHOVÁNEK, R.: Jiří Pelikán a Státní bezpečnost, s. 54.

O zkušenostech s aktivitami StB v souvislosti s provozem exilových médií na Západě v interview s autorem textu vyprávěli Jaroslav Hájek, Veronika Záplatová, Jaroslav Marek-Vejvoda, Karel Hvizďala, Richard Belcredi, Václav Hora a další.

Různé dezinformační kampaně s cílem diskreditovat jak jednotlivce, tak různé exilové organizace a skupiny mohla StB vytvářet mj. i díky dobré obeznamosti s mediálními obsahy exilových periodik, která pečlivě monitorovala.

⁵⁰⁵ Jiří Pelikán popisoval v dopise (zřejmě členům Skupiny Listy) z 4. února 1975 celou věc takto: „Dnes ráno v 10,00 přinesl pošťák (skutečný) doporučený balík s knihou, na jehož obálce byla adresa odesílatele z Milána (mně neznámá). Poněkud mě to zarazilo, ale protože dostávám hodně knih k recenzi nebo k informaci, balík jsem otevřel. Nejdříve papírový obal: objevila se větší výpravná kniha v lepenkovém pouzdře, na hřbetě byl titul zlatým písmem 'North Eastern Revue', volume 5. To zvýšilo mé podezření, a proto jsem knihu vytahoval z pouzdra velmi opatrně. Ale už při malém povytáhnutí vyšlehl z knihy plamen a prudký kouř se zápachem plynu, který okamžitě zaplavil celý byt. Protože jsem nevěděl, zda jde jen o začátek exploze či zařízení k zapálení nebo o neznámý plyn, odhodil jsem balík do předsíně na izolované místo a ihned volal policii... Kniha nevybuchla, ale automaticky se sama vysunula z pouzdra – byla to vlastně jen maketa knihy, vevnitř byl prostor vyplněný nějakým materiálem a zařízením. Podrobnosti zatím neznám, protože povolání specialisté zakázali přístup k balíku, rozmontovali jej a odvezli na rozbor. Není proto zatím jasné, zda šlo o skutečný atentát nebo jen o pokus o zastrašení nebo tzv. vážné varování.“ In: ČSDS, f. Jiří Pelikán. Kart. 1.

Podle zjištění italské policie mohla zásilka způsobit popáleniny, případně oslepnutí, Pelikán měl tedy velké štěstí. Je svým způsobem symptomatické, že Jiří Pelikán se nedožil nejen potrestání viníků atentátu, ale ani možnosti se seznámit se záznamy StB. Zemřel v roce 1999. Soud začal případ projednávat poprvé v lednu 2004, devět let poté, co ÚDV podal trestní oznámení, a sedm let poté, co měl k dispozici dokumenty dokazující účast StB na této akci. Následně stíhání čtyř komunistických špiónů v červnu 2004 soud zastavil, „protože se nepodařilo prokázat, že jejich čin mohl způsobit zvlášť závažný následek.“ Srov. SCHOVÁNEK,

Podobně StB v roce 1982 zorganizovala zamoření pařížské redakce Tigridova Svědectví silným zápachem pomocí speciálních skleněných ampulí, které StB naházela do domu, kde redakce sídlila. Cílem akce bylo mj. vytlačit redakci Svědectví z centra Paříže, kde byla dostupná jak exulantům, tak návštěvníkům z Československa, kteří do města přijížděli jako turisté.⁵⁰⁶

Vedle hlavních ideodiverzních mediálních center ale věnovala StB pozornost i méně významným exilovým vydavatelům a titulům, např. curyšskému Zpravodaji. Poměrně vysoko v hierarchii švýcarské exilové komunity pronikl např. agent Juraj Gabaj (krycím jménem Joga), kterého komunisté vyslali do Švýcarska v roce 1973. Gabaj se úspěšně vydával se za politického vězně a stal se dokonce místopředsedou Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Z titulu své funkce se dostal ke kartotéce předplatitelů Zpravodaje, řadu měsíců ji zadržoval a způsobil redakci v dané době výrazné administrativní těžkosti.⁵⁰⁷ Jiným příkladem byl Tomáš Řezáč, syn spisovatele Václava Řezáce, který na začátku normalizace odešel z Československa na Západ. Tam veřejně deklaroval rozchod s komunistickým režimem (např. v interview v RFE) i záměr zůstat trvale v zahraničí. Takto infiltroval i do redakce curyšského Zpravodaje a přesvědčil o své důvěryhodnosti tehdejšího šéfredaktora Zdeňka Záplatu. Texty ve Zpravodaji zveřejňoval pod pseudonymem Karel Tomášek.⁵⁰⁸ Podstata Řezáčova angažmá na Západě se odhalila až

Radek: Posílejme dopisové bomby. In: Literární noviny č. 30/2004, 19. 7. 2004. Dostupné na: http://www.literarky.cz/index_o.php?p=clanek&id=438&rok=2004&cislo=30; (cit. 14. 7. 2011).

⁵⁰⁶ Více o aktivitách StB proti Tigridovi – srov. SCHOVÁNEK, R.: Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu.

Podobně soustavným aktivitám StB musel čelit v Londýně Josef Josten, kterého agenti záměrně budili v noci telefonem, vypouštěli mu pneumatiky auta, barvou polévali dveře či nabourali vrata do garáže. Dva účetní FCI byli agenti StB. Bývalý agent Josef Frolík vypověděl před podvýborem Senátu USA v roce 1975, že mezi lety 1958–1973 se režim třikrát pokusil Jostena zavraždit. – více srov. POLIŠENSKÁ, M., s. 637–658.

Pumový útok proti RFE v únoru 1981 provedla nikoli StB, ale ultralevicová teroristická skupina Illiche Ramireze Sancheze zvaného Carlos. Hlavní pachatel – Němec Johannes Weinrich – byl odsouzen v roce 2000 v SRN na doživotí za útok proti francouzskému kulturnímu středisku. Na doživotí byl odsouzen i Sanchez – za další zločiny spáchané ve Francii. – více srov. TOMEK, P.: Objekt ALFA, s. 162–164.

⁵⁰⁷ Zda, příp. jak kartotéku Gabaj vytěžil zpravodajsky autorovi textu není známo.

⁵⁰⁸ Zdeněk Záplata nebyl jediný, kdo Řezáčovy záměry neprohlédl. Např. v exilovém nakladatelství Index Řezáč vydal v roce 1973 pod pseudonymem A. Lidin špionážní román Trpaslík na houpačce. Při interview v RFE se seznámil s vedoucím české redakce Karlem Jezdinským. A ve Švýcarsku se mu podařilo dostat do blízkosti ruského spisovatele Alexandra Solženicyna, kterého údajně velmi zaujal svým rozhledem a výbornou znalostí ruštiny. Více srov. BAŠTA, Jiří: Agent REPO – spisovatel ve službách komunistické propagandy. In: Securitas Imperii 8, Praha: ÚDV, 2001, s. 6–69.

V informačním dopise z Říma 28. 4. 1975 (obecné oslovení Milý příteli – oběžník určený zřejmě pro Skupinu Listy) píše Jiří Pelikán informace o rozhlasovém pořadu, v němž po návratu ze Švýcarska do ČSSR vystoupil Tomáš Řezáč: „V části vysílané v týdnu mezi 21. a 25. dubnem 1975 mluvil také o tom, jak jsem ho několikrát navštívil a s čím vším jsem se mu svěřil. Pro nezasvěceného posluchače může vzniknout dojem, že jsem se s Řezáčem skutečně znal a s ním několikrát mluvil o sobě a svých přátelích. Chci Tě proto upozornit, že jsem se s dotyčným vůbec neznal a nikdy jsem s ním nemluvil ani v Římě, ani v jeho ‘curyšském bytě’, jak uvádí, a nikdy jsem mu taky nenabízel spolupracovat s ‘Listy’. Naopak, byl to on, který se dvakrát písemně nabídnul, že by chtěl pro ‘Listy’ psát, naposledy asi měsíc před svým návratem do

poté, kdy se v březnu 1975 vrátil zpět do ČSSR a byl režimem mediálně využit k ostouzení exilu.⁵⁰⁹

Československa. Tento případ je zajímavý proto, že StB zřejmě diktuje navrátilci, o kom a jak má mluvit, aniž se už přihlíží k tomu, zda dotyčný má nějaký vztah k faktům, o kterých mluví. Jde zřejmě o pokus vyvolat rozpory uvnitř exilu uváděním různých fragmentů skutečnosti, jež si StB zjistila různými cestami a jimž chce dát příchuť pravděpodobnosti. Uvádím to jako informaci i jako doporučení, že je nutno dávat větší pozor na to, s kým mluvíte, neboť Řezáčů je zřejmě v exilu větší množství a režim je bude zřejmě stále více používat ve své ofenzivě proti exilu a domácí opozici s cílem diskreditovat své odpůrce...“ (ČSDS, f. Jiří Pelikán, Kart. 1.); srov. též: BAŠTA, J.: c. d.

⁵⁰⁹ Propagandisticky režim využil i návratu Gabaje, který o svých zkušenostech s „kontrarevoluční“ činností československého exilu ve Švýcarsku hovořil v rozhlase. Ještě výrazněji než Řezáče režim využil Pavla Minaříka, který byl na Západě krátce i tajemníkem redakce mnichovského Text a proslul zejména svým konspiračním působením v RFE. Více o Minaříkovi – srov. např. TOMEK, P.: c. d. Více o propagandistickém využití Řezáče režimem – srov.: BAŠTA, J.: c. d.

5.3.3 Poúnoroví versus posrpnoví na stránkách exilových periodik

Tigríd a Pelikán, Pelikán a Tigríd. Pořadí lze měnit dle sympatií či antipatií k jednomu či druhému.⁵¹⁰ Co měnit nelze, je spojka „a“ – nahradit ji totiž spojkou „nebo“ by znamenalo přistoupit na konfrontační vidění světa a současně zastírat, že předmět zájmu byl pro oba společný. O obou mužích beze zbytku platí, že v období posledních dvou dekád komunistického panství v Československu byli vůdčími osobnostmi a nejvýznamnějšími politickými představiteli československého politického exilu – žádný jiný exulant⁵¹¹ nevázal dlouhodobě síly a pozornost režimu tak intenzivně, jako právě tyto dva muži. Oba svá ‚mocenská centra‘ vybudovali ve spojitosti s vydáváním exilových časopisů. Na tyto dva tituly byla navázána většina jejich dalších exilových aktivit a v obou případech se tyto časopisy staly díky svým vydavatelům významnými nástroji k prosazování politických požadavků exilu vůči režimu v ČSSR.⁵¹²

Aniž by chtěl tento text umenšovat roli a vliv ostatních exilových činitelů, skupin, hnutí či stran a jejich aktivit proti režimu (a aniž by jakkoli snižoval neoddiskutovatelnou roli synergického efektu, který všechny dohromady plnily a kterého by nemohlo být dosaženo jednotlivě), je třeba jasně deklarovat, že bez těchto dvou osobností by československá zahraniční akce měla zcela jinou podobu. Na tomto místě je třeba doplnit ještě jednu větu: jejich dlouhodobé a vytrvalé působení by nebylo možné bez materiální i mentální pomoci Západu (počítaje v to instituce i jednotlivce).

Popisovat složité vztahy a výrazně odlišná východiska i motivace dvou exilových generací, které se po srpnu 1968 setkaly na Západě, je věcí krajně nesnadnou.⁵¹³ Pokus uvést kapitolu, která o těchto komplikovaných interakcích pojednává, krátkým (a nepravděpodobným) dvojportrétem Tigrída a Pelikána, lze obhájit snad tím, že právě na nich dvou lze naznačit mnohé z rozporů, které se v různých modifikacích a variacích zrcadlily v tolika jiných, méně známých osudech exulantů, příslušníků dvou nejmasivnějších exilových vln z Československa ve 20. století.

⁵¹⁰ Autor tohoto textu dal na první místo ve větě Tigrída proto, že byl v exilu služebně starší a pokud jde o formu státního zřízení, vycházel z pozic demokracie a pluralismu. (To už nelze říct o přístupu k redakční práci, ve Svědectví totiž vládl pevnou rukou a velmi autoritativně prosazoval své vize).

⁵¹¹ RFE byla institucionální záležitost.

⁵¹² Nepochybně byly i výrazem osobních ambicí obou mužů, pro něž vydávání bylo aktem politickým.

⁵¹³ Otázek, jež mohou orámovat úvahy na dané téma, je mnoho – např.: Lze najít minimální společný generační jmenovatel? A je-li jím odpor proti komunistickému panství v Československu, lze jej nalézt i napříč generacemi? Jaké byly jeho preferované podoby a formy? Byla některá z nich charakteristická právě pro tu či onu generaci? Není každý pokus o byť minimální generalizaci nutně dopředu odsouzen k nezdaru už tím, že se tak děje za nezbytného potlačení individuálního lidského osudu? Atd.

Stavět Tigrida a Pelikána vedle sebe je přitom na místě. Výchozí paradox moderních československých dějin leží už v tom, že kdyby se ti dva narodili v jiné zemi a měli šanci žít v normálních poměrech, dost možná by jejich ideové rozpory a životní dráhy nebyly tak odlišné.

Prvorepublikový Tigríd totiž inklinoval k levici, jeho přátelé se rekrutovali z okruhu levicových intelektuálů a do exilu odcházel jako sociální demokrat.⁵¹⁴ O šest let mladší Pelikán do sebe sice také nasával atmosféru meziválečné republiky, jeho dospívání však mnohem více ovlivnilo soumravné klima republiky druhé a následně Protektorát. Oba, Tigríd i Pelikán, se rozhodli k aktivnímu odporu proti nacismu – Tigríd odchodem do anglického exilu už navždy určil, z jakých názorových pozic se bude napříště odvíjet jeho světonázor, a stejně tak Pelikán, který se coby mladíček, pod výrazným vlivem staršího bratra, aktivního komunisty Vladimíra, zapojil do domácích ilegálních aktivit KSČ. Tigrída zformovala jak práce v BBC, tak britský způsob života – důraz na osobní svobodu, slušnost, tradici i žitá zkušenost tamní demokracie. Pelikána utvářelo zatčení gestapem i následné odbojové aktivity. Do osvobozené vlasti se Tigríd vrátil jako anglofil a, k údivu mnoha svých předválečných přátel, také jako katolík a k lidovcům inklinující demokrat, Pelikán válečnou zkušenost přetavil v hluboké přesvědčení, že komunistická cesta vpřed je správná. Ještě v jednom ohledu se hned po válce život těch dvou podobal – většina Tigrídovy židovské rodiny skončila v plynových komorách nacistických koncentračních táborů,⁵¹⁵ Pelikánova židovská matka zahynula v Osvětimi.

Následujících dvacet let se cesty obou mužů ubíraly odlišnými, lze říci opačnými směry, a kdyby nebylo předchozího období a let normalizace, bylo by možné konstatovat, že zůstali dokonalými antipody. V omezujícím se prostoru svobody třetí republiky Tigríd vytrvale hájil demokratické principy, které přijal za své v Británii, a to zpočátku jako úředník ministerstva zahraničí a publicista, později jako novinář na plný úvazek. Pelikán vystudoval Vysokou školu politickou a sociální (VŠPS) a svou budoucí kariéru spojil s komunistickou stranou – v mládežnických, studentských i stranických organizacích. Stal se předsedou závodní organizace KSČ na VŠ a postupně i členem předsednictva KV KSČ v Praze.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Tigríd svou tehdejší pozici komentoval později tak, že byl „levicový liberál, spíš od středu nalevo [...] ale [...] blecha komunismu [jej – pozn. aut.] neštípala, na rozdíl od mnoha přátel, kteří se stali komunisty...“. Později dával k dobrému, že, ač odpůrce komunismu, vždy se cítil lépe mezi „levičáky“ než mezi „pravičáky“ (srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 36, 44).

⁵¹⁵ Srov. např. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 43.

⁵¹⁶ Na VŠ se střetával i se studentským vůdcem Emilem Ransdorfem: „V předúnorové době jsem se účastnil ostrých politických bojů proti reakci na vys. školách [...] po zvolení vedoucím kom. pracovníků v SVS

To, že Tigríd už coby třicetiletý mladík byl pro komunisty stoupající k moci nepřehlédnutelnou figurou, dobře dokládají archivní záznamy, z nichž plyne, že už od roku 1946 byl v osvobozené republice v hledáčku bezpečnostních složek ovládaných komunisty a v období před únorem byl vysoko na seznamu těch, které plánovali komunisté zatknout v první vlně po převzetí moci.⁵¹⁷ Se štěstím unikl na Západ a zahájil tam čtyři desetiletí trvající zahraniční akci, jejíž záběr byl ohromující.⁵¹⁸ Pelikán hned po únoru jako stranický funkcionář „řídil [...] akce přebírání vys. škol a jejich očisty od reakčních elementů.“⁵¹⁹ V květnových volbách byl zvolen za KSČ do Národního shromáždění a stal se nejmladším tehdy zvoleným poslancem.⁵²⁰ Vzestup na žebříčku stranické i společenské hierarchie pokračoval i v šedesátých letech, přičemž pro jeho (exilovou) budoucnost z hlediska vazeb a vlivných kontaktů bylo zásadní jak jeho dlouholeté angažmá v čele Mezinárodního svazu studentstva, tak zejména následné jmenování ústředním ředitelem Československé televize v roce 1963. Televizi vedl až do časů pražského jara, kdy se stala jedním z nejviditelnějších projevů vzestupu autentické veřejné sféry a společenské liberalizace.⁵²¹

Cesty obou mužů, tak odlišné v předchozích dvou dekadách, se protuly po roce 1969, kdy Pelikán zůstal v římském exilu a odtamtud zahájil svůj zahraniční odboj proti normalizačnímu režimu, zpočátku stále z pozic reformně-komunistických, později, kdy získal efektivní zázemí pro své veřejné působení na Západě v italské socialistické straně, s jejímž předákem Bettinem Craxim se spřátelil, ze socialistických.⁵²²

Praha, kde jsem za doby panování Ransdorfa a spol. zastával za naši stranu funkci jednatele. Kromě toho jsem byl stranou určen jako asistent u s. prof. Štolla pro obor dějin pol. ideologií...“ – Srov. Jiří Pelikán: Vlastní životopis (vč. doplnění doveden do roku 1955). In: ABS, sig. 325-41-1. Z tohoto životopisu vycházel též Caccamo – srov. CACCAMO, F.: c. d. S Emilem Ransdorffem, poúnorovým exulantem, se Pelikán znovu sešel až v exilu v roce 1973, na semináři k pátému výročí pražského jara v USA. – Srov. HORÁKOVÁ, L.: c. d.

⁵¹⁷ Srov. ABS, sig. 305-30-3; sig. S-512-2.

⁵¹⁸ Tigrídovo exilové působení proti komunistickému režimu vyznačovala vytrvalost až trucovitá (odklon od nastoupené cesty nepřinesla ani nesnadná životní etapa a finanční nedostatek po odchodu z prestižní manažerské pozice v RFE v 50. letech, kdy se v USA musel žít jako číšník v nočním baru). Od počátku působil jako neúnavný organizátor, jeho mnohostranné aktivity zdaleka přesahují publicistické působení. V něm ovšem, dle vlastních slov, spatřoval své nejvlastnější určení. Jeho publicistickou stopu lze nalézt ve většině významnějších periodik poúnorového exilu, od těch úplně prvních, jako byl ještě ve Frankfurtu týdeník Svoboda, přes Svobodný zítřek, Skutečnost až po Svědectví, které se stalo vrcholným podnikem jeho odbojové exilové činnosti. Mezitím ještě stihl v New Yorku v červnu 1956 založit měsíčník Central European Newsletter tištěný v angličtině.

Nesmlouvavý kritik Václav Černý, který se s Tigrídem sešel během svého pařížského pobytu v roce 1966, jej tituloval pochvalnými slovy „nelítostivec, neuplakanec“ či „daleko největší politicko-publicistický talent, jímž v boji proti komunismu disponuje mladá generace“. – srov. ČERNÝ, V.: c. d., s. 502–503.

⁵¹⁹ Srov. Jiří Pelikán: Vlastní životopis. In: ABS, sig. 325-41-1.

⁵²⁰ Poslancem byl znovu zvolen ještě v 60. letech.

⁵²¹ Blíže k jednotlivým životním etapám Pelikána – srov. též CACCAMO, F.: c. d.

⁵²² Pelikánovy pokusy získat přirozeného spojence na Západě v italské komunistické straně (IKS) vyzněly naprázdno. Italští komunisté sice projevovali sympatie k pražskému jaru a jeho potlačení odsoudili, ovšem k otevřenému odporu proti sovětským komunistům Pelikán jejich podporu nezískal. IKS si chtěla uchovat

Jako počátek tříbení vzájemných vztahu Tigrida s Pelikánem v exilu lze chápat veřejnou výměnu názorů, která se odehrála už v roce 1971, kdy Pelikán do exilové veřejné sféry zavěsil vysoce aktuální otázku „Jak dál?“ v odporu proti normalizačnímu režimu vedenému ze zahraničí.⁵²³ Nejpozději odtud lze počítat jejich vzájemné názorové stýkání a potýkání se, které bylo podstatnou obecnou konstantou posrpnového exilového dvacetiletí. Vztahy pouňorových a posrpnových exulantů utvářely a poznamenávaly ono nesnadné exilové soužití hluboce a lze říci, že (min. v první posrpnové dekádě) se od nich do značné míry odvíjelo vše ostatní.

Znovu vrátil do veřejné exilové diskuse otázku „jak dál?“ Tigrid textem *Salva do přátel*,⁵²⁴ v němž polemicky artikuloval své námitky ke způsobu, jímž aktivní exkomunistická část posrpnových exulantů v čele s Pelikánem interpretovala nedávnou minulost⁵²⁵ a připomenul jak zásadní odlišnost společensko-politické situace v zemi na počátku 70. let ve srovnání s dobou o dvacet let dříve („včerejší hrdinové jsou dnešní důchodci v rodinných domech s právem nimrodů či pěstitelů včel; rány byly ošetřeny a shledány těžkými, nikoli však smrtelnými; život je nesnadný, ale nikoli nesnesitelný...“), tak zejména podíl čelných představitelů posrpnové reformně-komunistické části exilu na vývoji v zemi v prvních dvou dekádách komunistického panství („Ano, na Československo a jeho osud – od roku 1948 – by se nemělo zapomenout. Ale také by nad ním neměli nedůstojně a veřejně fňukat ti, kteří na tom osudu mají svůj nesporný podíl. Do této kategorie patří propagační zveličování represe v Československu...“) i limity možností hlubších systémových změn v zemi pod taktovkou komunistů („Na rozdíl od svých marxistických druhů v exilu jsme skeptičtí k možnosti trvalých, strukturálních reforem totalitního systému. Nemáme iluzi o tom, že občanské a jiné svobody jsou vždy limitovány a i tyto limitace neustále ohroženy v systému, který si vynucuje aplikaci zásady ‚vedoucí úlohy‘ strany.“)

korektní vztahy s Moskvou minimálně proto, že Sověti je finančně dotovali, a Pelikán byl v očích Kremlu zrádce. Nejvýznamnějším podporovatelem na italské scéně se tak pro Pelikána stali italské socialisty v čele s Craxim, za něž byl následně v roce 1979 zvolen poslancem do Evropského parlamentu. To dodalo možnostem jeho působení proti komunistickému režimu v Československu evropskou dimenzi, čehož Pelikán dokázal efektivně využívat soustavným upozorňováním na porušování lidských práv v zemích sovětského bloku. V souvislosti se svým novým angažmá musel Pelikána zastoupit v redigování Listů nejdříve Vladimír Tosek, později Čestmír Vejdělek.

⁵²³ Viz Kap. 5.1.2

⁵²⁴ Srov. Svědectví č. 46/1973, s. 188–191.

⁵²⁵ „Ale sovětská vojenská přítomnost v ČSSR není příčina, ale důsledek celé jedné politické éry, důsledek války, důsledek února 1948. Kdyby sovětská vojska z Československa zítra odtáhla, nic – nebo jen velmi málo – by se změnilo na struktuře režimu...“

Za všechny oslovené se pustil do obsáhlé obhajoby aktuálních pozic reformně levicové části exilů nikoli Pelikán, ale člen Skupiny Listy Adolf Müller,⁵²⁶ který názorně ukázal, že v některých bodech budou „pražskojarníci“ (jak sám sebe a své přátele označil) hledat společnou řeč s pouťorovými jen velmi obtížně. Ve vlastním srovnání dvou odlišných exilových generací a podmínek, jež utvářely jejich exilovou situaci, Müller nabídl pohled, který se výrazně lišil od toho Tigridova: „Noví tu našli stejně tolik svých politických příbuzných jako staří před více než dvaceti lety. Rozdíl jsou snad jen v tom, že ti naši političtí příbuzní mají obvykle hlouběji do kapsy než ti druzí⁵²⁷ [...] čím déle, tím spíše poznáváme, kolik shodných starostí a problémů má tento svět s těmi, které formovaly naši politickou orientaci, a kolik je zde těch, kteří spatřují východiska zhruba tam, kde my...“

Tigridovu hodnocení vyčetl zkratkovitost a nedostatečnou vazbu československé problematiky na kontext aktuálního politického uvolňování mezi Východem a Západem: „Říkáme-li, že nám jde v první řadě o odchod vojsk, nemyslíme si, že současně s tím spáchá Husák sebevraždu, Kapkové odejdou do sovětského exilu a přijedou srpnoví či dokonce pouťoroví poražení na bílých koních [...] vycházíme z evropské situace, v níž se i většina zúčastněných mocností ... shoduje na nutnosti vojenského odpoutání a v rámci toho uvažují o modalitách stažení cizích vojenských jednotek a základen, zvláště z oblasti střední Evropy.“ Müller obhajoval pranýřování represí normalizačního režimu jako součást boje za to, aby „fenomén opozice se stal permanentním faktorem v politické realitě východoevropských států, s nímž musejí vládnoucí více počítat a dříve či později jeho existenci a legalitu [...] uznat,“ a to nejen administrativně, ale také politicky. Za jedinou stěžejní domácí opozici ovšem označil tu socialistickou „protože každá jiná je výhodně od Labe [...] málo zajímavá a účinná...“

Smířlivěji navázal na Salvu do přátel Luděk Pachman, podle něhož doba odchodu za hranice není stěžejním dělítkem exulantů. „Odešel jsem vůbec poslední a přesto se dokáží domluvit s některými exulanty roku 1948 snadněji než s některými z roku 1968 [...] Z těch, s nimiž se domluvit nemohu, mne někteří označují za komunistu [...] jiní na oplátku

⁵²⁶ Srov. jeho text v rubrice Tribuna Svědectví in Svědectví č. 47/1974, s. 555–560. Müller reakci psal nikoli jako člen Skupiny Listy, ale jako soukromá osoba (u autorského podpisu je uveden jen dovětek „Universita Kolín nad Rýnem“), nicméně lze předpokládat, že text konzultoval s ostatními členy skupiny.

⁵²⁷ Müller zřejmě narážel na to, že v době příchodu osmašedesátníků do exilu měl už Tigrid dispozici nesrovnatelné finanční prostředky i materiální zázemí díky kontaktům a zdrojům z americké administrativy a bohatým mecenášům typu Tomáš Baťa. Viz i Liehmovy vzpomínky na počátky Listů, kdy zmiňuje, že generace Pavla Tigrida měla v té době na Západě „nesrovnatelné materiální možnosti“ – srov. LIEHM, A. J.: Cesta Listů z Říma do Olomouce.

za zarputilého antikomunistu.“ Spory o to, zda ‚marxismus ano či ne‘ by si podle něj měli exulanti nechat až na dobu, kdy se vrátí domů.⁵²⁸

Pohled z odstupu domova na jedny (poúnorové) i druhé (posrpnové) i na obě nejvýznamnější exilová periodika nabídl následně Jan Stárek v textu *Emigrace a opozice*.⁵²⁹ Stárek Tigridovi, kterého jinak ocenil (i v kontextu nového vydání knihy *Politická emigrace v atomovém věku*),⁵³⁰ vyčetl zbytečné známkování exilových posrpnových oponentů a invektivy proti nim a namísto toho jej vybídl k trpělivosti pro přechodné období, kdy se uvolňovaly „bariéry ideologických ker“: „Dosud fatálně chybí u nás praktické návyky politického jednání, a ty nelze kompenzovat žádnou radikální kritikou třeba kořenů selhání komunistického hnutí...“⁵³¹ Současně odhalil jedno ze zřejmě nejcitlivějších míst, jež spoluurčovalo myšlenkové směřování mnoha politicky aktivních poúnorových exulantů, nejen Tigrida, a utvářelo tak i vztah k posrpnovým exulantům: „Únorové trauma zřejmě nedá spát ani tak vyrovnaným duchům jako je Tigrid: má pravdu, ale tahle pravda, bude-li na ní trvat za každou cenu jako na praktickém kritériu současnosti, může se stát – eufemisticky řečeno – neúčinnou.“

Stárek rovněž poukázal na Tigridem opomenutou a přitom podstatnou charakteristiku reformně-komunistických exulantů: „Nechci [...] tvrdit, že se Tigrid mýlí ve všem, co soudí o posrpnové socialistické emigraci, naopak! [...] Lze však tušit, že posrpnová emigrace je svázána, až tuze svázána s tím, jak myslí (nemyslí), jedná (či nejedná) ‚opozice‘ doma [...] V důsledku [...] je posrpnová emigrace v jistém smyslu jen zrcadlem, navíc zkreslujícím zrcadlem opozičních sil v Československu. Zkreslení pak vzniká proto [...] že v konfrontaci s programotvorným úsilím západních komunistických stran, ideologickou vervou novolevicových hnutí, ale i střízlivě pragmatickým [...] myšlením sociálních demokratů, je míra domácí skepse vůči jakékoliv ideologii [...] zřejmě neúnosná, nevysvětlitelná...“⁵³² Ani úzké sepětí s domovem, které bylo pro reformní

⁵²⁸ Srov. Svědectví č. 47/1974, s. 578–580.

⁵²⁹ Srov. Svědectví č. 50/1975, s. 207–224. Jan Stárek je pseudonym pisatele z Prahy.

⁵³⁰ Nové, upravené exilové vydání vyšlo v nakladatelství Index v roce 1974.

⁵³¹ Tamtéž, s. 219.

⁵³² Tamtéž, s. 216.

Pelikánovým Listům coby hlavnímu mediálnímu prostoru reformně-komunistické opozice Stárek vyčetl konzervativnost v jazyce a myšlenkových stereotypech („Poslední čísla Listů jsou o poznání čtivější [...], ale mnozí mladí lidé je například vůbec odmítají. Ani ne tak pro to, co se v nich píše, ale spíše pro to, jak se v nich píše; a také pro to, co v nich chybí...“ – s. 218), ale také nedostatek autentického kritického dialogu („Tigrid věcně a konstruktivně otevírá spoustu problémů, zřejmě živých mezi oběma emigračními vlnami. Tu čtenáře napadá, jak nápadně k podobným otázkám [...] mlčí časopis ‚posrpnových‘ – Listy. (A. Müller publikoval svou zbytečně podrážděnou, zároveň však leccos vskutku korigující repliku na ‚Salvu do přátel‘ na stránkách Svědectví). Snad si to Listy za žádnou cenu nechťejí s nikým rozházet a proto chrání svou panenskou neporušenost právě pro nějaké ‚národněfrontovnícké‘ manželství? Dialog se v Listech prostě

komunisty na Západě konkurenční výhodou, nezabránilo po několika letech pobytu mimo domov zvyšující se odtrženosti od domácí reality, jejímž projevem byla neschopnost sledovat nuance domácích opozičních aktivit, což Stárek doložil poukazem na to, že „je československá politická skutečnost o poznání dynamičtější a členitější než před několika lety, kdy utajené skupinky do noci vysedávaly nad programy a prohlášeními...“. Stárek upozorněním na „uzrávající pragmatičnost“ opozice v Československu v zásadě predikoval vznik Charty 77, která se následně stala zásadním mezníkem i ve vývoji exilového hnutí.

Nový program a úkoly pro exil shrnul Tigríd v textu Spolu, ale ne ve spolku,⁵³³ který se v nové situaci pokoušel znovu zformulovat odpověď na Pelikánem před šesti lety poprvé vyřčenou otázku „co dál“? Vzor Charty byl pro Tigrída inspirací nepochybně i v aktu smíření dvou hlavních, v mnohém oponentních exilových táborů – argumentoval proto tím, že na základních úkolech pro budoucnost „se doma shodli, u vědomí krize celého společenství, nejrůznější lidé nejodlišnějších osudů; mezi nimi i ti, kteří seděli v kriminále, a ti, kteří je tam kdysi vsadili.“ Přesto, že v textu několikrát vyzdvihl onu exilovou „diverzitu v jednotě“ jakožto pragmatické spojenectví různých exilových proudů, neopomenul až mentorsky vyzdvihovat zásluhy poúnorové generace a opakovaně připomínal zjednodušující dělítko: exkomunisté a „my ostatní“.⁵³⁴ V závěru textu oprávil dávnou myšlenku gradualismu, která nabyla na nové aktuálnosti („Přimlouváme se tu prostě za graduální, smysluplný postup...“) a osmašedesátníkům opět připomenul, že liberalizace sovětského systému je planá iluze.⁵³⁵

nepěstuje, spíše se více či méně přesvědčivě proklamuje jeho potřebnost a ochota k němu. Ale to je pořád ještě – monolog, byť o dialogu...“ – srov. tamtéž, s. 220. – Dodejme, že Stárek hodnotí Listy první půle 70. let. Tento i další exilové tituly se v následujícím období obsahově proměnily, nejvýrazněji vlivem Charty 77 (viz Kap. 5.4).

Podobné hodnocení Listů však o pět let později vyslovil Petr Pithart: „Schrály neobyčejně významnou roli, jejich čtenářská obec je velmi široká a poptávka po nich stále neukojitelná. Nicméně nelze nekonstatovat přece jen jistou těžko pochopitelnou opatrnost; zejména nechuť pouštět se do polemik, poněkud křečovitou vůli nevzdávat se naděje na nějaké pokračování reformních snah v duchu ‚pražského jara‘ za jiných podmínek, jistou uzavřenost vůči vyloženě nekomunistickým stanoviskům a zbytečnou, často jen a jen trapnou škodolibost, pokud jde o marasmus současného režimu.“ – srov. PITHART, Petr: Osmašedesátý. Praha: Rozmluvy, 1990, s. 80. (Text Pithart vydal poprvé pod pseudonymem J. Sládeček v Indexu v Kolíně nad Rýnem v roce 1980. Jeho hodnocení Listů tedy zahrnuje už i první období po Chartě 77.)

⁵³³ Srov. Svědectví č. 54/1977, s. 163–166.

⁵³⁴ „I tady se osvědčuje naše diverzita v jednotě: ti mezi námi, kteří se hlásí k reformnímu komunismu, mají přístup k lidem a hnutím, u nichž bychom my ostatní nezmohli nic: k evropské radikální, ale i komunistické levici, k stoupencům ‚třetí cesty‘, trockistům, maoistům. My ostatní máme zase otevřeny dveře k evropským sociálním demokratům, liberálům a konzervativním evropským i americkým politickým stranám, nekomunistickým odborům, mezinárodním ligám pro lidská práva a jiným vlivným organizacím, jejichž důvěru jsme si za tři desítky let získali a kde by komunistům, euro- i reformním prostě nedůvěřovali...“ – srov. tamtéž, s. 165.

⁵³⁵ Za Skupinu Listy na tento text bezprostředně nikdo nereagoval ani ve Svědectví, ani v Listech.

Na tomto místě je možno doplnit, že Tigríd ve svém odmítání „národně-frontovního programu“ pro exil zůstal trvale konzistentní a proti opakujícím se výzvám ke sjednocení exilu stavěl jako hodnotu názorovou

Pokud tedy lze v souvislosti s Chartou 77 hovořit o sblížení zájmů pouónorového a posrpnového exilu, neznamená to, že zanikly dřívější ideové spory a vyhraněné názorové rozepře. Pouze se vyjasnil a nově definoval cíl hlavních společných aktivit proti komunistickému režimu v Československu a od něj se následně rozvíjela další spolupráce.

Napětí mezi pouónorovým a posrpnovým exilem, jehož některé aspekty jsem se pokusil ve zkratce naznačit v úvodu této kapitoly skrze personifikaci Tigríd – Pelikán, ovlivňovalo implicitně či explicitně většinu názorových střetů, jež se odehrávaly v exilové veřejné sféře v posrpnovém dvacetiletí. Příklad Tigrída, kterému ideologické půtky s posrpnovými exkomunisty nezabraňovaly ve spolupráci s nimi, zvláště po vzniku Charty 77, nebyl v tomto směru určující (ale nezůstal ani ojedinělou výjimkou).⁵³⁶ Pro mnohé pouónorové byla spolupráce s exkomunisty nemyslitelná a moc na tom nezměnila ani Charta 77, kterou část pouónorového exilu přijala s nedůvěrou právě kvůli hojné účasti exkomunistů v ní.⁵³⁷

Příslušnost k pouónorovému či posrpnovému exilu znamenala také zcela odlišný pohled na témata zásadních diskusí.⁵³⁸ Hodnocení klíčových událostí minulosti, jako byly dějiny první a druhé republiky, Mnichov 1938, osvobození, poválečný odsun sudetských

pluralitu. Za všechny jeho texty z druhé půle osmdesátých let zmiňme Tři pruty Svatoplukovy aneb o nesvornosti v exilu: „nebylo by účelnější a taktický lepší [...] svolat [...] redaktory emigrantských periodik k poradě, na níž by se vypracovala deontologie (učení o mravních povinnostech) exilového novinářství, a všichni by složili příslušný slib? To vše v zájmu jednoty a svornosti ve společném zápase? I kdyby to bylo možné, aspoň níže podepsaný – a jistě nás bude víc – dává přednost blbosti a zlobě ve volném rozptylu před jejich spoutaným diktátem a cenzurou... Co jsme se jen navyváděli, kolik neštěstí způsobili a kolik generací poničili (a dosud ničíme) pod střešou Národní fronty a tedy ve jménu jednoty?...“ Tigríd spoluexulantům připomenul, že česká a slovenská politická emigrace patřila k těm nejméně rozhádaným exilovým komunitám, což doložil mj. pravidelnými setkáními v bavorském Frankenu, kam se sjížděli „staří i mladí, marxisté a katolíci, poražení demokraté (1948) i poražení komunisté (1968)...“ – srov. Svědectví č. 78/1986, s. 252–254.

⁵³⁶ Pelikán a Tigríd zůstali po celou dobu názorovými oponenty, ovšem vzájemně se respektovali a v exilu v rámci možností spolupracovali, nejvíce v rámci aktivit vztahujících se k domovu – nejnověji srov. např. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo.

⁵³⁷ Nedůvěra k bývalým exkomunistům panovala i v erbovní exilové instituci – RFE (viz též výše). O potížích prosazovat do vysílání informace o opozičním hnutí – srov. SCHULZ, M.: c. d.

⁵³⁸ Zmiňme na tomto místě alespoň krátce fakt, že u mnoha exulantů z prvního období se po desítkách let strávených v zahraničí začaly s postupující asimilací a odtržeností od československé reality výrazněji projevovat rysy krajanského způsobu života. Dilemata exilového vydavatele, který měl ambici připravovat mediální obsahy pro všechny (při znalosti složitosti vztahů mezi jednotlivými exilovými generacemi), shrnul redaktor slovenského titulu Horizont, který vycházel od roku 1972 v Mnichově: „[J]e tu toľko rôznych generácií exilu i krajanov, ktorí neutekali z domu z politických dôvodov, ale viac preto, že ich nestačila uživiť rodná zem. ‚Korčulovať‘ medzi touto zmesou záujmov vyžadovalo používať ostrieľaný novinársky štýl [...] Krajania chcú čítať to, čo zidealizované majú vo svojich nostalgických srdciach; tí z rokov tesne po vojne o nepravostiach Čechov na Slovensku, sú citliví na fašizmus, klerikalizmus apod. a myslia si, že jedine oni sú pravoverní Slováci [...] Exulanti z rokov ´48 spomínajú si na svoje stratené kreslá, o ktoré ich obrali komunisti a myslia si tiež, že oni majú jedine právo ďalej viesť exil [...] Tých z rokov ´68 všeobecne všetci predošli považujú za komunistov [...] Títo nechcú sa veľmi zapájať do ničoho, nechcú ani viesť exil, len pokračovať v demokratickom duchu v hodnotách, ktoré doma zanechali a ktoré sa doma pod tlakom nemôžu rozvíjať.“ – cit dle Okno dokořán, č. s 3–4/1972, s. 33.

Němců, únor 1948, politické procesy, pražské jaro či debaty o smyslu a poslání exilu se v zásadě vždy odvíjely od toho, zda diskutér byl pouónorový a posrpnový exulant.⁵³⁹

Jinou dimenzí rozporů, která navazovala na základní konflikt „pouónoroví – posrpnoví“, ⁵⁴⁰ byla pozice ´exulant – emigrant´, tj. politická versus ekonomická emigrace. Pouónoroví častokrát ´kádrovali´ ty posrpnové jednak jako komunisty a jednak jako ekonomické emigranty, kteří odešli z vlasti nikoli proto, aby aktivně působili ze zahraničí proti komunistickému režimu, ale proto, aby se měli lépe.⁵⁴¹ Intenzivní polemiky a půtky v exilových periodikách se rozvinuly např. v souvislosti s tzv. úpravou právních vztahů k ČSSR, jíž se režim pokusil vломit klín mezi exulanty dělením na ty, kteří na nabídku reagovali a vztahy si upravili, a ty, kteří nikoliv.⁵⁴²

⁵³⁹ Jan Příbram v textu o zásadních historických traumatech Čechů v této souvislosti případně hovořil o „verzích vítězů“ a „verzích poražených“, resp. „verzi těch, kdo se tehdy cítili vítězi, a těch, kdo se cítili poraženi (obraz se bizarně komplikuje, cítí-li se některý pamětník tehdy vítězem a později poraženým a snad i naopak...)“ – srov. Příbram, Jan: Příběh s nedobrym koncem. In: Svědectví č. 55/1978, s. 371–396.

Názorové střety v exilu však probíhaly i uvnitř těchto dvou táborů – viz např. kritika Luži, člena redakční rady Svědectví, vůči Tigridovi poté, co zveřejnil text Příbramův a Danubiovy (pseudonym historika Jána Mlynáříka) Tézy o vysídlení československých Němců (in Svědectví č. 57/1979, s. 105–122). Odlišný pohled Lužův byl dán mj. jeho domácím odbojovým angažmá, součástí jeho argumentace ale byly i osobní výpady: „Rád bych zde uvedl malý příklad Tvého tendenčního moralizování, který považuji za typický. Opravdu nikdy jsi si nenechal ujít příležitost poukázat na to, že se u nás po květnu 1945 několik měsíců nemohl hrát Beethoven. Já to vždy považoval za blbost, a to i v době, když Tys ve vysílání z Londýna (a byl to fešácký exil, co? Kdybys byl v té době v ilegalitě doma, pravděpodobně bys netiskl vývody p. Příbrama) hlásal, že se musíme zásadně odklonit od kultury Goetheho a Schillera...“ – srov. Svědectví č. 58/1979, s. 384–385. Podobně odmítavě ke zveřejňování takových textů se vyjádřil i další člen redakční rady Vilém Brzorád – srov. Tamtéž, s. 386. Narůstající názorové rozpory mezi redakční radou a Tigridem nakonec vedly k tomu, že ji Tigrid zrušil a oznámil, že vytvořil novou, ovšem již anonymní. Viz oznámení in Svědectví č. 72/1984, s. 619. V tiráži následně až do pádu režimu bylo uvedeno pouze: „Řídí Pavel Tigrid s redakční radou“. Hlavní a poslední slovo při publikování všech materiálů měl i dál nepochybně Tigrid. K témuž srov. LUŽA, R.: c. d.

Debata o odsunu Němců pokračovala např. i v exilovém Právu lidu a stala se jedním z katalyzátorů rozštěpu exilové ČSSD na dva proudy. – srov. LUŽA, R.: c. d., LOEWY, J.: Publikační činnost ČSSD v exilu 1948–1989.

⁵⁴⁰ Tuto dimenzi nebylo možno vztáhnout na dvojici Tigrid – Pelikán. Oba dva byli výsostnými politickými exulanty par excellence, byť každý ideově hájil jinou pozici.

⁵⁴¹ Tento argument, který se později mnohokrát opakoval v různých obměnách v řadě exilových periodik, zazněl např. už ve druhém čísle časopisu Okno dokořán v textu Jednota a různost v exilu od P. Opršala: „Oproti třetímu exilu má exil čtvrtý [autor označuje exil pouónorový jako třetí, posrpnový jako čtvrtý – pozn. aut.] výhody, ale i nevýhody. Světlou stránkou je nepochybně ona okolnost, že pletichaření se nerozrostlo do tak obudných rozměrů jako u exulantů starší generace [...] Na druhé straně je dosti exulantů, kteří svou rodnou zemi opustili z čistě hospodářských důvodů, ´aby si polepšili´. Idealismu u nich není ani za špetku.“ Autor rovněž odmítl spolupráci s reformními komunisty na Západě („Do úvahy ke spolupráci nepřicházejí ani komunisté typu Dubčekova. Nejsou to sice hrdlořezi typu Gottwaldova, Fierlingerova a Novotného a je proto s nimi jednat zdvořile, ale spolupracovat? Ne – stokrát ne!“). Srov. Okno dokořán, č. 2, červen 1969, s. 1–3.

⁵⁴² Tzv. úprava vztahů k ČSSR se stala na několik let námětem exilových diskusí o angažovanosti v exilu, poměru exulantů k vlasti a současně také kritériem, podle kterého se posuzovala ´kvalita´ toho kterého exulanta. Ti, kteří si zažádali o úpravu vztahů, byli vnímáni jako ekonomičtí emigranti. Svědectví o dalších exilových diskusích přináší např. čítanka textů, jež je součástí knihy Dušana Havlíčka Listy v exilu.

5.4 EXILOVÁ MÉDIA VE VRCHOLNÉ FÁZI: OD CHARTY 77 DO PÁDU KOMUNISTICKÉHO PANSTVÍ

5.4.1 Charta 77 jako mocný impuls pro exil a jeho média

Ona „uzrávající pragmatičnost opozice“, již avizoval ve Svědectví Jan Stárek, byla symptomem postupné proměny sílcí alternativní veřejné sféry a domácích nezávislých opozičních aktivit v politikum. Této proměně napomohla jak stabilizace Husákova režimu,⁵⁴³ tak v mezinárodním kontextu nepřímo i celoevropská konference o bezpečnosti a spolupráci, která se konala v Helsinkách v roce 1975. Závěrečné dohody konference, které mj. deklarovaly zásadu respektování lidských práv a základních svobod, včetně svobody smýšlení, svědomí, náboženství a přesvědčení, se totiž zavázalo dodržovat i Československo.⁵⁴⁴

Prakticky v téže době začal režim zaměřovat svou pozornost na nezávislé umělce z hudebního undergroundu, v jehož primárně nepolitických aktivitách vytušil protestní potenciál a snažil se je proto potlačit. Tlak vyvrcholil v roce 1976, kdy StB zatkla členy hudební skupiny Plastic People of the Universe.

Represe proti hudebníkům se stala rozhodujícím impulsem pro založení občanské iniciativy Charta 77, v níž se poprvé od začátku normalizace v rámci jedné platformy sešla názorově tak pestrá a různorodá skupina lidí – od reformních komunistů přes liberály a nonkonformní literáty až po křesťany a bývalé politické vězně. V textu svolání s datem 1. leden 1977 adresovaného politikům poukázali iniciátoři Charty 77 na to, že ačkoliv se ČSSR smluvně zavázala dodržovat závěry helsinské konference, reálně tyto závazky nectí, a vyzvala politickou moc k dialogu.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Nejrepressivnější fáze normalizace spojená s trestními postihy, kdy se opoziční aktivity omezovaly na jednotlivce a malé skupiny, trvala zhruba do konce roku 1972. Srov. CUHRA, Jaroslav: Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969 – 1972. Praha: ÚSD AV ČR, 1997; VÁCHOVÁ, Jana, KOUDELKA, František: Trestní postih pro trestní činy proti republice v letech 1969 – 1989 v Československu. Statistický přehled. Dokumenty o perzekuci a odporu, sv. 10. Praha: ÚSD AV ČR, 1994. Šikana režimu proti oponentům, jejímž výsledkem nebyl trestní postih, byla však kontinuální.

⁵⁴⁴ Aktivizace opozičních sil coby důsledek helsinských dohod ale nebyla jen československou specialitou. Daniel C. Thomas připomíná, že helsinský Závěrečný akt vyvolal „v celé východní Evropě a Sovětském svazu smršť opozičních petic a veřejných požadavků volajících po reformách. V následujících dvou letech se tyto společenské aktivity přeměnily v dobře organizované opoziční skupiny na obranu lidských práv, které se soustředily na helsinské zásady a jejichž vznik a přetrvání ostře kontrastovaly s prakticky neexistujícím disentem na počátku sedmdesátých let ...“ – srov. THOMAS, Daniel, C.: Helsinský efekt. Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha: Academia, 2007, s. 133.

⁵⁴⁵ Více srov. KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy, s. 873–880.

Vznik Charty, která rozbila „šedou plochu sedmdesátých let“,⁵⁴⁶ měl dalekosáhlé důsledky. Režim se nově vzniklou iniciativu snažil za pomoci mocné propagandistické kampaně v normalizačních médiích a tvrdých represí proti signatářům umlčet.⁵⁴⁷ Je příznačným paradoxem, jaké argumenty normalizační média volila při ostouzení chartistů. Rudé právo 7. ledna 1977 zveřejnilo text nazvaný Čí je to zájem, v němž nabídlo nekonkrétní informace o tom, jak „buržoazní propagandistické centrály“ na Západě stupňují své útoky proti socialistickým zemím a odvolávají se přitom na lidská práva. „Různí ti Pelikánové, kteří uletěli za hranice, vystupují z otevřeně nepřátelských pozic, zatímco hrstka těch, kteří setrvali doma, dopravuje nejrůznějšími kanály lži o naší skutečnosti antikomunistickým centrálám na Západě. Tvoří tak spojené nádoby antikomunistické propagandy.“⁵⁴⁸

Legální spojení opozičních skupin s exilem samozřejmě existovalo i před vznikem Charty, ovšem na přípravě úvodního svolání Charty 77 nikdo z exulantů neparticipoval, ba jeho čelní představitelé netušili, co domácí opozice chystá.⁵⁴⁹ Zmínka o Pelikánovi tak byla na místě pouze v tom smyslu, že nechtěně předjímala následný vývoj, jenž se vyznačoval mnohem intenzivnější spoluprací domácí opozice s československým exilem.

Charta 77 velmi produktivně využila možnosti obrátit se k mezinárodnímu společenství, čímž kompenzovala nemožnost intenzivněji působit veřejně doma.⁵⁵⁰ Důraz na lidská práva způsobil, že tato problematika se napříště stala – i díky Chartě 77 –

⁵⁴⁶ Srov. VRBA, Tomáš: Politické gesto, nebo existenciální čin. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, DRÁPALA, Milan, PREČAN, Vilém, VANČURA, Jiří: Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech. Praha, Brno: ÚSD AV ČR, Doplněk, 1997, s. 203.

⁵⁴⁷ Zdeněk Vašíček v osobité charakteristice daného období nabídl pohled, který namísto zdůrazňování režimní represe soustředil pozornost na zisky opozice: „Jakkoli si režim na začátku roku 1977 počínal agresivně, byl to z jeho strany jen ústupový boj, který skončil novou demarkační čarou. Co nyní na nově dobytém území dělat, a přitom je nepřekročit?“ – srov. VAŠÍČEK, Zdeněk: Historik, který odmítl svědčit (Příběh Jana Tesaře). In: VAŠÍČEK, Zdeněk, MAYER, Françoise: Minulost a současnost, paměť a dějiny. Brno – Praha: CDK – Triáda, 2008, s. 57.

⁵⁴⁸ Srov. Rudé právo, č. 5, 7. ledna 1977, s. 2. Kampaň v Rudém právu pokračovala 12. 1. 1977 textem Ztroskotanci a samozvanci a následně dalšími.

⁵⁴⁹ Vilém Prečan na základě studia korespondence a telefonních záznamů uvedl, že „V nevědomosti o tom, co se chystá, byli ponecháni i Jiří Pelikán, Pavel Tigrid, Jan Kavan a s ním spojená agentura Palach Press v Londýně...“ Charta vznikala v utajení, jediným prostředníkem, který si vzal medializaci úvodního prohlášení Charty 77 na Západě na starost, byl Pavel Kohout, který jako organizátora zveřejnění využil redaktora rádia Deutschlandfunk Hanse-Petera Rieseho. Jemu byl text prohlášení doručen kurýrní diplomatickou poštou západoněmeckého velvyslanectví v Praze. Riese se postaral o masovou publicitu na Západě – hned 7. ledna 1977 prohlášení zveřejnily např. deníky Frankfurter Allgemeine Zeitung, Corriere della Sera, Le Monde či The Times. Srov. PREČAN, Vilém: Prohlášení Charty 77 v zahraničí. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém (eds.): Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 3, Přílohy. Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. 25 an.

⁵⁵⁰ Domácí společenský ohlas Charty byl, až na počátek, minimální. V okamžiku zveřejnění bylo pod svoláním podepsáno 242 lidí, do konce roku 1977 následovalo několik set dalších, až do konce roku 1989 Chartu podepsaly asi dva tisíce lidí, což byla ze zhruba patnácti milionů obyvatel Československa naprostá menšina, kterou režim dokázal pacifikovat. – více o Chartě - srov. tamtéž.

faktickou, nikoli jen formální součástí mezinárodních vztahů mezi Východem a Západem. Charta výrazně aktivizovala československý politický exil a odstartovala novou kapitolu jeho zahraniční akce v rozsahu do té doby nebyvalém, a inspirovala opoziční skupiny v dalších zemích východní Evropy ke vzájemné spolupráci.

Hovořil-li Václav Havel v eseji *Moc bezmocných o skryté sféře* paralelních struktur,⁵⁵¹ pak Chartou 77 se tato skrytá sféra stala (minimálně dočasně) veřejnou i pro velkou část společnosti žijící v tehdejší Československu. Text Charty 77 sice v žádném z oficiálních médií nebyl zveřejněn, ale ohlasy v podobě propagandistických výpadů režimu proti opozici byly specifickou formou publicity, jíž se opozice vlamovala do hájemství bedlivě střežené hegemonní režimní kvazi veřejné sféry.⁵⁵²

Zřejmě i proto režim počáteční intenzivní kampaň proti svým oponentům, kteří veřejně vystoupili prostřednictvím Charty, následně zaměnil za tiché „rdoušení v temnotách“, kdy se zaměřil na systematický tlak proti signatářům a aktivistům lakonicky označovaný jako „ořezávání okrajů“.⁵⁵³ Václav Benda v souvislosti s tím sepsal programovou stať nazvanou *Paralelní polis* – o tom, jak rozvinout nezávislé aktivity mimo oficiální struktury.⁵⁵⁴ Uskutečňování programu definoval jako „metodu stálého ověřování

⁵⁵¹ Srov. HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*, Purley: Rozmluvy, 1989, s. 121.

⁵⁵² Poté, co vyšel v Rudém právu text *Ztroskotanci a samozvanci*, volal filozof Jan Patočka, jeden z prvních tří mluvčích Charty, na Radima Palouše: *Vyhráli jsme, protože teď už o nás svět ví!* Srov. PALOUSH, Radim: *Mluvčím Charty v roce 1982*. In: CÍSAŘOVSKÁ, B. a kol.: *Charta 77 očima současníků*, s. 120. Tomáš Vrba uvedl, že Charta byla „jak univerzální, tak výjimečná. Nikdy nezískala masovou podporu, ale každý o ní věděl ...“ – srov. VRBA, T.: c. d., s. 203.

Jacques Rupnik označil vznik Charty 77 za „pokus obnovit v podmínkách diktatury – byť jen v omezeném měřítku – nezávislé veřejné mínění.“ Podle něj se Charta stala součástí nově se ustavujícího celoevropského veřejného mínění...“ – srov. RUPNIK, Jacques: *Charta 77 a zrození evropského veřejného prostoru*. In: CÍSAŘOVSKÁ, B., PREČAN, V. (eds.): c. d., Sv. 1, Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. XXVI–XXX.

⁵⁵³ Brutální nátlak režimu dvě stovky chartistů vyštval v následujícím období do exilu. – srov. KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 879.

Jeden z řady politických soudních procesů, které následovaly po vzniku Charty 77, bezprostředně souvisel s exilem – bývá označován jako „Ota Ornest a spol.“ Ota Ornest, Jiří Lederer, František Pavlíček a Václav Havel byli v říjnu 1977 odsouzeni za podvracení republiky a poškozování zájmů republiky v cizině mj. kvůli tomu, že udržovali „konspirativní spojení s čs. emigranty“, např. s Pavlem Tigridem a Jiřím Pelikánem a napomáhali šíření informací a vyvážení prací zakázaných autorů na Západ. Jeden z hlavních argumentů opozice, že šíření informací nemůže být činěno předmětem trestního stíhání, soud neakceptoval. – srov. např. CÍSAŘOVSKÁ, B., PREČAN, V. (eds.): c. d., Sv. 3, s. 123 ad. Případu, který získal díky fungujícím komunikačním kanálům opozice na Západ rozsáhlou publicitu v zahraničních médiích, se věnovalo i *Svědectví*, které zveřejnilo např. Ledererovu obhajobu před soudem: „...V rozsudku je časopis *Svědectví* stejně jako *Listy* označen jako nepřátelské centrum. Pomíjím sám termín nepřátelské centrum, připomínající neblahá léta stalinské éry. Kolik jen nepřátelských center u nás již bylo odsouzeno a rehabilitováno ... nemohu ani *Svědectví* ani *Listy* pokládat za nepřátelská centra. Jsou to prostě časopisy, které jsou vydávány v zahraničí a věnují se převážně československé problematice ... Dobře znám *Listy* i *Svědectví*. Víím, že příší kriticky o poměrech v Československu. A nepíše kriticky o Československu francouzská komunistická *Humanité* a italská komunistická *Unità* a jsou proto tyto komunistické noviny také nepřátelskými centry?...“ – srov. *Svědectví* č. 55/1978, s. 478.

⁵⁵⁴ Srov. BENDA: *Václav: Paralelní polis*. In: CÍSAŘOVSKÁ, B., PREČAN, V. (eds.): c. d., sv. 3, s. 260–265. Tento pojem se následně stal zástupným označením opozičních skupin soustředěných kolem Charty 77.

míry dovoleného“ a jeho součástí byl i funkční a pohotový paralelní informační systém a účinná zahraniční podpora formou aktivní medializace a současně formou materiální.⁵⁵⁵

Přesně v tomto místě se otvíral nový prostor pro aktivity československého exilu, svým rozsahem v předchozích dekádách nemyslitelné. Exil se výrazným způsobem zasloužil jak o prezentaci Charty 77 na mezinárodním poli, tak o domácí podporu signatářů, kteří díky pomoci ze Západu dokázali po více než dekádu odolávat represí režimu a spolupodílet se aktivně na jeho rozkladu.

Podpora ze strany exilu se odehrávala ve více rovinách. Základní a přitom nejdůležitější úroveň byla dána budováním, udržováním a rozšiřováním efektivních spojení, sítí a komunikačních kanálů mezi opozicí a exilem, resp. Západem.⁵⁵⁶

Tyto komunikační kanály byly primárně využívány jak pro přenos informací o domácím vývoji do zahraničí pro exilová a západní média a zajišťování publicity u většinové veřejnosti západních zemí (samizdatové periodické i neperiodické publikace a různé informační materiály), tak informací a materiálů, jež proudily v opačném směru (exilová i cizojazyčná periodika, knihy exilových i západních nakladatelství aj.).⁵⁵⁷ Současně ilegální sítě sloužily k distribuci materiální pomoci obětem perzekuce (finanční dary, ale např. i léky),⁵⁵⁸ technických prostředků pro potřeby domácí alternativní veřejné

Je třeba ale připomenout, že součástí alternativní veřejné sféry zůstávalo i mnoho jiných proudů a forem, které působily vně oné paralelní polis – od undergroundu po skupiny duchovně a křesťansky orientované. Dalším faktorem je vývoj uvnitř paralelní polis, někdy zkratkovitě označované jako ‘disidentské ghetto’. Jiří Suk např. toto označení pro druhou polovinu 80. let již považuje za nevhodné, protože hranice mezi prostředím disentu a tzv. šedou zónou byla prostupnější a nezávislá sféra se prolínala s oficiální. Srov. SUK, Jiří: Podrobná zpráva o paralelní polis. Nad korespondencí Václava Havla a Františka Janoucha. In: HAVEL, Václav, JANOUCHE, František: Korespondence 1978 – 2001. Praha: Akropolis, 2007, s. 9–29.

⁵⁵⁵ „...Zahraněční publicita našeho úsilí je jeho rozhodujícím garantem před svévolí politické moci a pro většinu občanů je i hlavním zdrojem informací (cizí rozhlas a televize) ...“ Srov. BENDA, V.: c. d., s. 264.

⁵⁵⁶ Současně s kontakty na Západ začala domácí opozice, v duchu Bendova programového textu, budovat i spojení na opoziční skupiny na Východ („... důležitá je vzájemná spolupráce příbuzných proudů ve státech východního bloku – v minulých desetiletích snad každý národ východního bloku těžce zaplatil za nedostatek takové koordinace. Publicita našeho počínání je momentálně nepatrná a naše spolupráce s paralelními hnutími uvnitř bloku byla vždy žalostně nedostatečná...“ – srov. BENDA, V.: c. d., s. 264. S. též Thomas, D., C.: c. d., s. 171–207.

⁵⁵⁷ V souvislosti se zasíláním autorských rukopisů a textu z domova na Západ mívali někdy lidé doma nereálná očekávání o možnostech exulantů pomoci – viz informace Skupiny Listy: „... U mnohých intelektuálů existuje nesprávná představa o možnostech publikace v zahraničí a o možnostech enormních honorářů za rukopisy z Československa, jak při jejich českém, tak cizojazyčném vydání...“ – srov. Shrnutí některých informací pro Skupinu Listy, podepsán Z. H. [tj. Zdeněk Hejzlar, pozn. aut.], Stockholm 15. 7. 1975 in: ČSDS, f. Jiří Pelikán, kart. 1.

⁵⁵⁸ O zasílání peněz rodinám postižených – srov. např. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 106.

Finanční podporu rodinám perzekuovaných exulantů řešili už v letech před vznikem Charty 77 – srov. např. informace skupiny Listy: „...Kolem otázky hmotné podpory diskriminovaných ze zahraničí existují naprosto rozporné informace: z některých kruhů se tato podpora kategoricky vyžaduje, z jiných – sociálně neméně postižených – stejně kategoricky odmítá.“ – srov. Shrnutí některých informací pro Skupinu Listy, podepsán Z. H. [tj. Zdeněk Hejzlar, pozn. aut.], Stockholm 15. 7. 1975. Podobně ve zprávách z domova pro Skupinu Listy z 21. 12. 1975: „Je možno získat peníze pro lidi, kteří sice nejsou zavřeni, ale potřebovali by to? Víte,

sféry (díky technologickému rozvoji mohly být ze Západu do Čech pašovány kopírovací stroje, počítače, tiskárny, videokamery, videopřehrávače, nahrávací zařízení pro rozhlas aj.)⁵⁵⁹ a v neposlední řadě zprostředkovávaly kontakty např. s politickými i vědeckými či uměleckými institucemi na Západě.

Exulanti, povzbuzeni vznikem Charty 77,⁵⁶⁰ dokázali následně zúročovat léta budované kontakty a vazby na mocenské elity většinové veřejné sféry západních zemí a získávat podporu politiků, vědců, umělců i novinářů pro věc československého opozičního hnutí.⁵⁶¹ Západní veřejné mínění postupně vyvíjelo tlak na místní vlády a mnohé z nich se angažovaly ve věci dodržování lidských práv ve východní Evropě na mezinárodních fórech.

Už 15. ledna 1977 byl v Paříži z popudu manželů Tigridových založen Mezinárodní výbor na podporu Charty 77 v čele s básníkem Pierrem Emmanuelem a ruským disidentem Vladimírem Bukovským. Členy výboru a tím sympatizanty s hnutím Charty 77 se stali např. Arthur Miller, Saul Bellow, Stephen Spender či Yves Montand.⁵⁶²

František Janouch na sklonku roku 1978 založil ve Stockholmu Nadaci Charty 77, když před tím byl bezmála dva roky v intenzivním telefonickém spojení se signatáři Charty, přebíral od nich aktuální informace a následně je nechával publikovat ve stockholmském večerníku Expressen, který zavedl pro Chartu 77 speciální rubriku.⁵⁶³ Nadace, jejímž největším donátorem se následně stal George Soros a jeho Open Society Fund, podporovala finančně rodiny, které byly existenčně postiženy režimní represí,⁵⁶⁴

když někdo žije z invalidního důchodu a má třeba kvůli vám jet vícekrát po Praze ... tak i to je někdy pro lidi problém...“ Srov. ČSDS, f. Jiří Pelikán, kart. 1.

Podobně se snažili exulanti zasílat např. léky – viz vzkaz z domova J. Pelikánovi a Skupině Listy z 29. 1. 1976: „... poslali jste více jiných léků, které jsme dali spřáteleným lékařům, protože jsme nevěděli, na co a pro koho jsou. Žádaný lék (nechci jej jmenovat, pořád se řídím zásadou, že i tyhle dopisy by měly být psány tak, aby pro případ ...) přišel v malé množství, při záchvatu se berou 2 – 4. Víme přitom, že právě tento lék je opravdu laciný, viděli jsme katalogy té firmy. Tak se nezlob, ale G. Občas trpí jak zvíře a bojí se, co pak, až to dojde...“ – srov. tamtéž.

⁵⁵⁹ „Ten rozmnožovací stroj, jakýkoliv, moc se na to zde čeká.“ – srov. tamtéž.

⁵⁶⁰ Přesněji řečeno – ta část politického exilu, která jako hlavní cíl svého působení na Západě zvolila podporu domácích opozičních struktur a zaměřovala se na intenzivní komunikaci s domovem. V čele této části exilu stáli z pouornových např. Pavel Tigrid či Richard Belcredi, z posrpnových Jiří Pelikán, Zdeněk Hejzlar či Vilém Prečan (ten odešel až v roce 1976, ale ihned se aktivně zapojil do protirežimních aktivit) a další.

⁵⁶¹ Nutno ovšem připomenout, že ne všichni exulanti přijali Chartu 77 pozitivně. Přijetí na Západě bylo nejednoznačné, mnozí ji i přímo odmítali – zejména kvůli tomu, že se v ní angažovalo mnoho bývalých komunistů.

⁵⁶² Srov. Vzpomínka Ivany Tigridové. In: CÍSAŘOVSKÁ, B. a kol.: Charta 77 očima současníků, s. 288.

⁵⁶³ První finanční vklad do nadace – částku 15 tisíc švédských korun Janouch získal díky předsedovi švédského PEN-klubu Peru Wästbergovi, který se zasloužil o to, aby Charta získala švédskou kulturní cenu Monismanien.

⁵⁶⁴ Jen během roku 1979 bylo do Československa zasláno 158 bankovními převody pro 90 různých adresátů více než 100 tisíc švédských korun. V roce 1986 už nadace rozdělila téměř 450 tisíc švédských korun. Srov.

přispívala na kulturní projekty,⁵⁶⁵ exilové časopisy a šíření informací o situaci v Československu na Západě,⁵⁶⁶ a zajišťovala technickou pomoc pro československý disent a vydávání samizdatu.⁵⁶⁷ Kromě toho stál Janouch u vydávání Hlasů z Československa, čtvrtletníku ve švédštině, jenž vycházel v nákladu asi tisíc kusů a původně seznamoval skandinávskou veřejnost jak s činností československé opozice, tak s projevy represe normalizačního režimu proti ní. Následně byla jednotlivá čísla věnována např. životnímu prostředí, utlačován církví, problematice mládeže atd.⁵⁶⁸ Nadace pomáhala organizovat i mezinárodní semináře k situaci ve Východní Evropě, výstavy upozorňující na Chartu 77 a aktivity alternativní veřejné sféry v Československu.

K podpoře proti normalizačnímu režimu exil získal i mezinárodní organizace Amnesty International či Human Rights Watch. V měsících a letech po lednu 1977 se exulanti setkávali i s předními západoevropskými politiky – např. s Willi Brandtem, Brunem Kreiskim, Olofem Palmem, Françoisem Mitterandem a získávali u nich politickou podporu pro československou opozici na mezinárodní scéně. Významně působil na západoevropské veřejné mínění i na politické elity i Jiří Pelikán z pozice poslance

HOŠŤÁLEK, Antonín, JECHOVÁ, Květa, KANTŮRKOVÁ, Eva: Nadace Charty 77. Dvacet let. Brno: Atlantis, 1998, s. 73.

⁵⁶⁵ Např. vydávání knih v exilových nakladatelstvích – pravidelnou podporu dostávala zejm. nakladatelství Sixty-Eight Publishers, Index, Poezie mimo Domov, dále Rozmluvy, Opus Bonum, Arkýř aj. Nadace dále podporovala desítky domácích spisovatelů, publicistů a samizdatových vydavatelů, ale také udělování literárních cen (např. Cena Nadace Charty 77, Cena Jaroslava Seiferta, Cena Toma Stopparda aj.). Více srov. JANOUCHE, František: Stockholmská Nadace Charty 77 a podpora nezávislé literatury a jejích tvůrců. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 98 – 122.

⁵⁶⁶ Např. římské Listy dostávaly pravidelné příspěvky na vydávání Čtení na léto, dále jednorázové příspěvky na vydání jmenného a věcného rejstříku a od roku 1984 i na přílohy s dokumenty Charty 77.

Nadace podporovala i vydávání Obrysu, Paternostera a pravidelné příspěvky na provoz dostával Informační servis Ivana Medka ve Vídni a Dokumentační středisko v Scheinfeldu. Srov. tamtéž.; viz též HOŠŤÁLEK, A.: c. d., s. 74.

⁵⁶⁷ Technický projekt nadace byl rozdělen na tři části. V rámci audioprojektu byly do země zasílány gramofonové desky a audiokazety, ale také profesionální nahrávací magnetofony a další technická zařízení. Počítačový projekt měl jako hlavní cíl modernizaci samizdatu. Nová výpočetní technika zásadním způsobem rozšířila možnosti rozmnožování samizdatových periodik i knih. Zatímco dříve byl základním a málo efektivním způsobem psací stroj a průklepový papír, nové možnosti zapojily do výroby jak počítače, tak tiskárny, ale např. i diskety, jejichž prostřednictvím se texty snadněji distribuovaly do zahraničí. Janouchova nadace využívala paradoxní situace, že dovoz počítačů, na rozdíl od rozmnožovacích strojů, byl legálně povolen.

Videoprojekt byl založen na finanční i materiální pomoci pro vznik Originálního videojournalu, který se stal zcela specifickým počinem nezávislé publicistiky, protože se snažil nabízet audiovizuální necenzurovanou informační alternativu k oficiální ČST. Inspirací byl tvůrcům Videomagazín, který připravovali od roku 1985 v Londýně Karel Kyncl a jeho syn Ivan (viz dále Kap. 5.4.2).

⁵⁶⁸ Na vydávání se podílela skandinávská část Skupiny Listy v čele se Zdeňkem Hejzlarem. Od roku 1985 začala vycházet i anglická mutace Hlasů.

Evropského parlamentu (poprvé zvolen v roce 1979), kde trvale upozorňoval na situaci disidentů ve východní Evropě.⁵⁶⁹

Hovoříme-li v souvislosti s Chartou 77 o kvalitativně nové fázi vztahů domova s exilem a tím i o novém stupni vývoje alternativní veřejné sféry, je nutno na tomto místě šířeji rozvést faktor efektivních komunikačních kanálů, který byl pro dlouhodobou spolupráci a podporu domácí opozice klíčový.

Zřejmě nejspolehlivější formou, pokud jde o jistotu doručení, byla diplomatická pošta, kterou zapovězení spisovatelé a publicisté využívali už od počátku 70. let.⁵⁷⁰ Budování tohoto spojení ovšem bylo obtížné a vyžadovalo diskrétní osobní kontakty na pracovníky velvyslanectví jednotlivých západních zemí.⁵⁷¹ Zpočátku také toto spojení většinou fungovalo jednosměrně a na bázi improvizace, sloužilo tedy zejména k jednorázovému vyvezení dokumentů z Československa na Západ. Postupně však někteří diplomaté začali fungovat jako „kyvadlová doprava“⁵⁷² a z jednorázové služby se vyvinul trvalý „diskrétní poštovní úřad“.⁵⁷³

Právě takoví diplomaté tvořili nakonec pomyslné svorníky, jež spojovaly ty, kteří stáli na protilehlých koncích onoho riskantního spojení přes železnou oponu – na jednom konci, v Praze, byl některý ze zástupců opozice (často Jiřina Šiklová, ale např. i Petr Pithart či Petr Uhl), na druhém, na Západě, Vilém Prečan, Pavel Tigrid, František Janouch či další exulanti.

⁵⁶⁹ Specifickou roli Jiřího Pelikána vzpomenu Vilém Prečan. Pelikán díky rozsáhlým osobním kontaktům na evropské politiky účinně pomáhal budovat komunikační kanály exulantů s domovem. Srov. PREČAN, Vilém: Léta velkého zázraku. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 208–224 ; Podobně pochvalně o Pelikánově politickém angažmá ve prospěch české věci ve veřejné sféře na Západě hovořil i Pavel Tigrid: „... Máme dokonce, kromě řady přátel v Evropském parlamentu i ‚vlastního poslance‘ v osobě Jiřího Pelikána, jehož práce v tomto sboru je neocenitelná...“ – srov. TIGRID, Pavel: V podobě dopisu – a v otázkách. In: Svědectví č. 61/1980, s. 29.

⁵⁷⁰ Spisovatel Ivan Klíma užíval diplomatických kanálů k tomu, aby do zahraničí dostával jednak rukopisy knih, ale i dopisy a smlouvy: „... Protože jsem se znal s diplomaty několika velvyslanectví, především amerického, švédského, anglického a kanadského, rozhodl jsem se některé z nich občas požádat, jestli by nějaký rukopis či dopis neodeslali. Až na jediný případ mi nikdy neodmítli. Obálky jsem odevzdával vždycky nezalepené, aby se naši kurýři mohli přesvědčit, pokud by chtěli, že je nezaplétáme do žádné špionážní aféry, a že se ve všech případech jedná jen o osobní či obchodní korespondenci anebo o literární texty. A tak jsem se postupně stal pro své kolegy listonošem. Nikdy se neptali, komu jejich dopisy dávám, a já sám jsem se o tom nikdy nikomu nezmínil...“ – srov. KLÍMA, Ivan: Domino Illustrissimo. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci, s. 168 an.

⁵⁷¹ Mnozí z diplomatů neměli zájem pomáhat disentu, byli vázáni předpisy, jež vycházely jak z mezinárodních dohod, tak z legislativy a nařízení příslušných zemí, a nechtěli je porušovat, i když měli diplomatickou imunitu a speciální kurýrní poštu, jejíž trasy nepodléhaly kontrole normalizačního režimu. Některé ze způsobů zakládání těchto diskrétních kontaktů popisuje Vilém Prečan – srov. PREČAN, V.: Léta velkého zázraku, s. 208–224.

⁵⁷² Termín Wolfganga Scheura. Srov.: PREČAN, V. (ed.): Ve službách společné věci, s. 28.

⁵⁷³ Termín Petra Pitharta ze vzpomínkové knihy o Wolfgangu Scheurovi. – srov. PITHART, Petr: Poděkování (dlouho) neviditelnému příteli. In: PREČAN, V. (ed.): Ve službách společné věci, s. 190.

Mezi mimořádně zdatnými a spolehlivými spolupracovníky se osvědčili západoněmecký kulturní atašé Wolfgang Scheur, švédský kulturní atašé Peter Tejler a kanadský diplomat Peter Bakewell. Právě období diplomatického působení Wolfganga Scheura na západoněmeckém velvyslanectví v Praze během 80. let minulého století označil Vilém Prečan za ‚léta velkého zázraku‘. Díky Scheurovi vznikl z nahodilosti spolehlivý systém, který fungoval řadu let.⁵⁷⁴ S tím, jak přibývalo samizdatových vydavatelů a do aktivit domácí alternativní veřejné sféry se zapojovalo stále více lidí a narůstala potřeba materiálního a technického zázemí, nabývaly transfery, jejichž hlavním článkem byl Scheur, na intenzitě, rostla frekvence styku i množství přepravovaného materiálu. Namísto jednotlivých dopisů se postupně ona diskrétní diplomatická pošta proměnila v systematické doručování mnoha balíků – z Československa putovaly dopisy, rukopisy, samizdatové publikace a zpět z Německa od Viléma Prečana bedny či tašky plné knih z exilových i západních nakladatelství, exilové časopisy a další písemnosti, ale také různá drobná i větší technika.⁵⁷⁵ Spojení bylo tak diskrétní, že drtivá většina příjemců v Československu z řad disentu a opozice neměla tušení, jak se materiály ze Západu do země dostávaly.⁵⁷⁶

Vedle diplomatického spojení existovaly i jiné způsoby pašování informací a literatury skrze železnou oponu. U založení jednoho z nejvýznamnějších komunikačních kanálů stál Jan Kavan a skupina jeho přátel, kteří již v roce 1970 založili ve Velké Británii neformální sdružení Solidarity Fund a začali do Československa pašovat ze Západu materiály pro první skupinky domácí opozice, které se vytvořily po začátku

⁵⁷⁴ Scheur vzpomínal na léta konspirace ve prospěch československého disentu takto: „...S Prečanem a jistým knihkupcem jménem Hubertus bylo vyjednáno, že balíky na mé jméno budou uschovány v knihkupectví Huberta Schlegla ve Weidenu v Horním Falcku blízko hranic. Takže se vyplatilo, když jsme ... podnikli dvě zásobovací cesty přes hranice do Bavorska. Balíky knih jsme pak skladovali v našem bytě ...“. Později Scheurova manželka přišla na to, že praktičtější než balíky budou tašky: „... Takové kabely byly tehdy v Praze v módě. Posléze i Vilém Prečan, hannoverský odesílatel toužebně očekávaných zásilek, přešel na tento způsob balení ... Takže starší pánové, dámy středních let a dokonce ´teenagers´ - bez fyzického úsilí a s nevinnou tváří – odnášeli Svědectví a Listy a k nám přinášeli samizdaty, sdělení VONS ... a další materiály...“ – srov. SCHEUR, Wolfgang: Cestou. Zápisky z Prahy 1981 až 1989. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 49–50.

⁵⁷⁵ V. Prečan, který si vedl pečlivou evidenci, uvedl, že počet došlých a odeslaných zásilek v roce 1985 dosáhl čísla 114. „... Občas jsme byli s manželkou napjati, zda Wolfgang má v kufru svého auta ještě místo pro naše zásilky, protože byl dodavatelem i pro pražský arcibiskupský palác (staral se totiž také o katolíky)...“ – srov. PREČAN, V.: Léta velkého zázraku, s. 217 an.

Je pozoruhodné, jak Pavel Tigrid po roce 1990 mnohé ze svých exilových aktivit záměrně snižoval a informace o nich zastíral – např. o ilegálních komunikačních kanálech, skrze něž dlouhá léta proudily informace a množství materiálů, uváděl, že to byla „naprosto amatérská a neorganizovaná“ činnost. – srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 106. Ve skutečnosti tomu bylo naopak, tajné komunikační systémy udržované za využití metod konspirace byly dobře organizované.

⁵⁷⁶ Příznačně o tom vypovídá fakt, že když přivedl Vilém Prečan na setkání chartistů v březnu 1990 Wolfganga Scheura, musel jej složitě představovat. Jiřina Šiklová, která byla několik let vynikající spojkou na této konspirační diplomatické trase, uvedla: „Přestože jsme mu vděčili za tolik věcí, znalo ho jenom málo lidí.“ – srov. ŠIKLOVÁ, Jiřina: Poznámky k zápiskům z Prahy od Wolfganga Scheura Cestou. In: PREČAN, V. (ed.): Ve službách společné věci, s. 199.

normalizace.⁵⁷⁷ Institucionální rámec získalo sdružení poté, co se v listopadu 1975 přetransformovalo v tiskovou a literární agenturu Palach Press, která se zaregistrovala ve Velké Británii jako společnost s ručením omezeným. Hlavní poslání spatřovala v zajišťování pravidelných aktuálních informací o aktivitách opozičních skupin v čele s Chartou 77 jak pro exilová, tak pro západní média.

Pro ta západní agentura překládala do angličtiny dokumenty Charty 77, VONS a další zprávy a vydávala je v Pallach Press Bulletin. Od roku 1987 vydávala titul *Uncensored Czechoslovakia*, což byla anglická mutace samizdatového *Infochu*. Anglicky vydávané publikace agentura zasílala např. do *The Times*, *The Economist*, *The New York Times*, dále ministerstvům zahraničí Velké Británie a USA aj. Mnohé dokumenty týkající se porušování lidských práv agentura dodávala do OSN, Amnesty International, UNESCO, Helsinki Watch aj.

Z exilových médií byl Palach Press v pravidelném informačním spojení se Skupinou Listy, s tiskovou službou Ivana Medka ve Vídni, s Právem Lidu, s Pavlem Tigridem, se Škvoreckými v Torontu či např. s Vilémem Prečanem.

Kromě výměny informací agentura, která měla (vlastní) síť spolupracovníků, ilegálně dopravovala v osobních i ve speciálně upravených kempingových vozech z Československa na Západ stovky samizdatových knih, periodik, ale i filmových dokumentů, a zpět do vlasti exilové časopisy (nejvíce Listy a Svědectví, ale i Studie, Právo lidu, berlínské Informační materiály či torontský Nový domov), knihy i rozmnožovací techniku pro potřeby opozice. Jednotlivé zásilky převážely vždy několik set kilogramů materiálů.⁵⁷⁸ Zlom nastal v roce 1981, kdy kamion naložený materiálem odhalila StB a

⁵⁷⁷ Jan Kavan uvedl, že první ilegální dodávkou byl elektrický rozmnožovací stroj v létě 1970 na žádost od Jiřího Mullera, který na něm pak tiskl protestní letáky k listopadovým volbám v roce 1971. – srov. KAVAN, Jan: Úloha agentury Palach Press. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 65–70.

⁵⁷⁸ Kromě Jiřiny Šiklové se na tomto komunikačním transferu podílel např. Petr Pithart, Petr Uhl, Daniel Kummermann a další.

Komunikační spojení opozice s exilem přes Jana Kavana fungovalo už v letech před vznikem Charty 77, kdy se do ČSSR pašovaly kromě písemností např. i léky, peníze, xeroxy atd. – viz dopis Jana Kavana Jiřímu Pelikánovi z 12. 2. 1976: „...Léků se teď žádá více: listinu bych přivezl do Paříže, jde asi o šest druhů...“ Z dopisu je rovněž patrné, že na financování těchto aktivit se podíleli Američané: „... Z domova žádali minimum 100–150 kusů od každé torontské knížky. Američani povolili 10 výtisků s tím, že pár dalších mi již poslal Tigrid. Tigrid neposlal nic a Škvorečtí pší, že si nemohou dovolit poslat nic, co jim Američani nezaplatí. To je průser, neboť se tím uvádí v pochybnost celá dodávka. Teď, když je možnost zásobovat velké množství lidí – do tisíců – a z nich mnoho jen česky čtoucích dělníků, najednou nejsou knihy. K čemu tedy ta nakladatelství jsou? Co mám o tomto napsat domů? ...“ – srov.: ČSDS, f. Jiří Pelikán, Kart. 1.

následně byli uvězněni hlavní organizátoři ilegálních dovozů z řad opozice, např. Jiřina Šiklová. Později se už tento kanál nepodařilo v původním rozsahu obnovit.⁵⁷⁹

Na vytváření a organizaci dalších ilegálních sítí různých kurýrů se podíleli také např. Alexander Tomský z Anglie, Jiří Pelikán z Itálie⁵⁸⁰ či Tigridův přítel, dlouholetý redaktor RFE Richard Belcredi z Německa a Rakouska. Zvláště po odhalení „Kavanova“ kamionu a následném tvrdém postihu opozice, se exulanti soustředili na vytváření menších a samostatně působících spojení.

Různých způsobů, jak dopravovat „ideodiverzní materiál“ ke čtenářům žijícím v Československu, postupně exulanti vynalezli velké množství.⁵⁸¹ Kromě toho, že exulanti

⁵⁷⁹ Petr Uhl uvedl, že od jara 1982 až do roku 1989 bylo agenturou zasláno sice asi 25 zásilek, ovšem o hmotnosti pouze do 50 kg. Obnovená kempinková dodávka dojela až v prosinci 1989. – srov. UHL, Petr: Dovoz nezávislé literatury. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 71–74.

Odhalení kamionu Státní bezpečností zřejmě nezpůsobil Kavan, ale některý z domácích spolupracovníků (viz např. citovaný text P. Uhla). Ovšem stíny pochybností zůstaly i na Kavanovi, který byl už v exilu kontroverzní postavou. Mnozí, např. Pavel Tigrid uváděli, že sice prováděl velmi záslužnou práci, ale byla s ním obtížná spolupráce, a měl sklon k dobrodružství, což způsobovalo obtíže: „Jan Kavan se nesporně zasloužil, pokud šlo o pašování literatury, byl daleko nejlepší, nejvýkonnější, největší objem, a my všichni jsme mu dodávali – jenže on pašoval bez nás, to znamená vybudoval si organizaci většinou z bývalých komunistů nebo trockistů ... Byla to jeho vášeň, touha konspirovat, to by bylo všechno v pořádku, kdybychom s ním neměli strašné scény, Jiří Pelikán, Zdeněk Mlynář, já ... protože on chtěl konspirovat, ale zároveň chtěl, aby o tom, pokud možno, každý věděl, že konspiruje ... Kavan také byl vášnivce na nepravdy, úplně zbytečně lhal ... Říkali jsme mu: 'Honzo, to nemá smysl, víme, že tahle cesta byla dvakrát placená ... jednou platili trockisti a jednou my...' A Kavan prostě zatloukal...“ – srov. TIGRID, P.: Mně se nestýskalo, s. 104 an.

Po roce 1990 se Kavan soudil kvůli obvinění ze spolupráce s StB (krycí jméno Kato), soud rozhodl, že jeho spolupráce nebyla vědomá.

⁵⁸⁰ Kromě jiných kontaktů na západní levici a vrcholné politiky zmiňuje Jan Hanzlík, který ovšem vychází z materiálů StB a s ničím jiným je nekonfrontuje, i Pelikánovy styky s čínskými komunisty. Podle Hanzlíka získal po roce 1979 možnost „využívat čínského diplomatického kanálu ze SRN do ČSSR“. Hanzlík však neuvádí, zda kanálu využíval, nebo ne. – srov. HANZLÍK, J.: c. d. Z archivních dokumentů vyplývá, že s čínskými komunisty byl Pelikán ve styku – srov. např. Pelikánovu korespondenci uloženou v ČSDS, f. Jiří Pelikán, kart. 1.

⁵⁸¹ Kromě speciálně upravených osobních aut a dodávek se exilová periodika a knihy distribuovaly i ve vlacích (tam se i rozdávaly českým turistům, kteří jezdili na Západ, podobně na autobusových parkovištích, kde stávaly zájezdní autobusy ČSAD) či kamionech, což potvrdil autorovi práce např. Richard Belcredi, který zajišťoval různé spolupracovníky na takovýto rozsev exilových periodik, v osobním interview. Obdobně svědectví podal i František Vaněček z Vídně: „Vídeň, hlavně díky své geografické poloze, byla jedním z míst ... odkud se v metráčích pašovaly knihy a časopisy vydávané v exilu. Dělo se to zejména za přímé pomoci Jiřího Pelikána, Pavla Tigrida, Richarda Belcrediho a dalších... Ve velkém se tiskoviny z exilu rozdávaly za stěrače aut s čs. poznávacími značkami pro turisty ... a ovšem také v kempech, před penziony a hotely ... na jadranském pobřeží ... S přibývajícím časem rostla vynalézavost: ve Vindoboně a jiných vlakových spojích rozdával tiskoviny Vladimír Veit, my se ženou chodili za hostujícími umělci do divadel ... Do objemných krabic od pracích prášků ... se po večerech umně zabudovávaly malé tenké separáty s drobnotiskem Svědectví, Listů, Výběru a rukodílné zmenšeniny některých knih...“ – srov. VANĚČEK, František: Podpora pronásledované literatury. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 78–80.

Mnohé ze způsobů distribuce StB monitorovala a odhalovala – viz dopis mjr. Josefa Šobáně z krajské správy SNB – správy Státní bezpečnosti z Ostravy pro oddělení Státní bezpečnosti v Olomouci z 6. srpna 1976: „Přeprava ideodiverzních materiálů do ČSSR. V rámci rozpracování emigrantských ideodiverzních center bylo zjištěno, že Jiří Pelikán, bývalý ředitel Čs. televize, hodlá ilegálním způsobem přepravovat do ČSSR nepřátelské tiskoviny. Zejména se jedná o „SVĚDECTVÍ“, „LISTY“ a nově připravovaný časopis L-76.

začali kvůli snadnější dopravě vyrábět i kapesní, miniaturní vydání exilových tiskovin (např. zmenšený, kapesní formát Listů, Výběr ze Svědectví aj.), některé vznikaly přímo s cílem oslovovat i méně náročné publikum – např. Výběr, který ve Vídni vydával pro čtenáře v Československu František Vaněček. Věren názvu dodával Vaněček v tomto titulu čtenářům nekomentovaný zpravodajský výběr aktuálních informací nejrůznějšího druhu a zaměření jak z Československa, tak ze světa, šlo o čistě zpravodajský časopis kapesního formátu bez jakýchkoli komentářů.⁵⁸²

Intenzivnější vzájemná interakce mezi domovem a exilem se promítala jak do pravidelného informačního pronikání zpráv o opozičním hnutí v Československu do západních médií,⁵⁸³ tak do jednotlivých exilových titulů. Obsahy mnoha z nich se vlivem Charty 77 výrazně proměnily.⁵⁸⁴ Z řady všeobecně zaměřených periodik se minimálně v prvním období po vzniku Charty staly informační tribuny této občanské iniciativy na Západě. Krom jiného zveřejňovala většinu dokumentů Charty, později i Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), intenzivně se zpravodajsky a publicisticky věnovala dění v Československu i ohlasům ve světě, na stránkách se zvyšovala přítomnost domácích zakázaných autorů.

K přepravě těchto materiálů do ČSSR má být využito mezinárodní kamionové a železniční dopravy a čs. spojů. Na základě těchto skutečností provedte zaměření agenturní a důvěrnické sítě, zejména té, která má dotyk na emigrantská centra k odhalení kanálů nelegálního spojení do ČSSR...“ – srov. ABS, OB – 990 Ostrava, s. 124–142.

Nápomocní při odhalování „ideodiverzních materiálů“ byli jak strojvůdci a průvodčí vlaků, tak řidiči kamionů, z nichž mnozí bývali spolupracovníky StB – viz záznam StB ze 7. 6. 1977: „...Zastavili na parkovišti u města Cham, které se nachází asi 20 km od státní hranice. Vozidlo uzamkli a odešli do města [...] Když přišli k vozidlu, zjistili, že za každým stěračem je vsunuto po jednom výtisku tzv. LISTŮ – květen 1977, č. 2 [...] V každém výtisku, který má 56 stran, je volně vsunuto v plném znění prohlášení charty 77 [režimní zprávy vytrvale psaly Chartu 77 s malým písmenem – pozn. aut.]. Obsahově se celý tento časopis zabývá chartou 77, bilancováním významu charty, stížnostmi signatářů a jejich pomluvami a napadáním našeho socialistického zřízení, včetně seznamu dalších občanů, kteří údajně chartu podepsali. Na parkovišti bylo poměrně málo vozidel a p jejich příchodu už nikoho u vozu neviděli. Jmenovaný si nevšiml, že by se toto nacházelo na jiných vozidlech, ale zřejmě je to dávano jen na vozidla z ČSSR. Zpráva potvrzuje tu skutečnost, že zneužívají všech prostředků, jak dostat tuto štvavou, protisocialistickou tiskovinu do ČSSR...“ – srov. ABS, OB–388 ČB, s. 37–38.

⁵⁸² F. Vaněček uvedl, že jeho cílem bylo vydávat „lidové“ periodikum pro širší vrstvy. Výběr vydával s podporou Pavla Tigrida ve Vídni a během let 1984 – 1989 vyšlo celkem 15 čísel s nákladem asi 4 tisíce výtisků v kapesním formátu 10×15 cm. Podtitul časopisu zněl: Právo na informaci patří k základním právům občana. Výběr zpráv a zajímavostí z Československa i ze světa. – srov. VANĚČEK, F.: cit. d.

⁵⁸³ Kromě výše popsaných způsobů např. prostřednictvím agentury Palach Press se na průnicích do mediální sféry západních zemí po vzniku Charty podíleli i jednotlivci z řad exilových publicistů. Významné zintenzivnění komunikace s domovem potvrdil např. Přemysl Janýr, který tehdy žil v rakouském exilu a byl v telefonickém styku s pražskou opozicí: „Začal jsem vytvářet pravidelné spojení s Prahou, takže vše, co se tam doslova šustlo, se objevilo následující den v zahraničním tisku. Na samém počátku jsem zprávy uveřejňoval v rakouském Arbeiterzeitungu a prostřednictvím spřátelených novinářů v některých německých denících. Brzy se však ozvaly mezinárodní agentury, které se o zprávy zajímaly.“ Srov. JANÝR, Přemysl: Ohlas Charty 77 v Rakousku. In: CÍSAŘOVSKÁ, B. a kol.: Charta 77 očima současníků, s. 68.

⁵⁸⁴ Zřetelně je to patrné např. z obsahové analýzy Listů, kterou provedl D. Havlíček – srov. HAVLÍČEK, D.: Listy v exilu.

Mezi vrcholnými konkrétními doklady této zvýšené vzájemné interakce lze uvést dvě „pražská“ čísla Tigridova Svědectví, která byla sice vytištěna na Západě, ale kompletně je sestavili a redakčně připravili domácí autoři.

Číslo 59 z roku 1979, na jehož přípravě se podíleli zejm. Ludvík Vaculík, Petr Pithart a Václav Havel,⁵⁸⁵ nebylo atypické jen místem a způsobem vzniku („... Jak toto číslo vzniklo, tak se časopis nedělá! Místo plánování témat a vybírání přílehlavých autorů museli jsme sáhnout po tom, co napsáno je a co koluje v podobách, o jejichž rozmanitosti nemají úplný přehled ani příslušná místa...“).

Tigrid tento vydavatelský experiment, riskantní nejen s ohledem na nepříznivé okolnosti vnější (pravděpodobnost odhalení a možnosti zmaření práce), ale i ty vnitřní (co bude obsahem?), pojal jako vzkaz režimu a současně veřejný důkaz jak o ochabujících silách režimu (byť vnějškově se opak zdál být pravdou),⁵⁸⁶ tak o rozšiřujících se možnostech jeho domácích i zahraničních oponentů, což sám formuloval jako „průlom do hradeb, jimiž vystrašení držitelé moci by chtěli obehnat ‚svou‘ zemi reálného socialismu“. Pražské číslo, třeba bylo obsahem polemické a k exilu nemilosrdné, stalo se jedním ze symbolických vrcholů po léta budovaného spojení mezi domovem a exilem. Slovy Tigrida: „je to příspěvek, jakkoli skromný, k šířícímu se poznání, že předěl mezi ‚východní‘ a ‚západní‘ Evropou, mezi ‚ti tady‘ a ‚oni tam‘ je zátaras stejně umělý, nestoudný (a marný) jako berlínská zeď.“⁵⁸⁷

Obsahově je lze brát jako hold rozmanitosti a životaschopnosti samizdatu a domácí nezávislé kultury, stejně tak jako polemiku s exilem, emigrací, odchodem z vlasti („Když redakce přišla s myšlenkou pražského čísla, snad si myslela, že vynikne nějaká jednota opozice domácí a zahraniční. Máme tu první výsledek: číslo je polemikou s emigrací, a vlastně již s úvahou, zda odejít či zůstat. Není to povzbudivá četba pro emigranty a exulanty; nanejvýš v tom smyslu, že udělali dobře. Protože s námi rozuměli by si stále méně. Není to však veselá četba ani pro nás. Vždyť v žádném z příspěvků nejsou rozumně vyloženy důvody, proč tu žít...“)

Podobně je možné texty pražského čísla chápat i jako krédo těch, kteří zůstali doma („To rozhodnutí leží, zdá se, mimo rozum ... Je také sporné, co je větší odvaha, zda odejít

⁵⁸⁵ Srov. Tigrid, Pavel: Úvodem. In: Svědectví č. 89–90/ 1990, s. 5.

Ludvík Vaculík ovšem v Českém snáři svou účast nepřímo popírá, což může být i autorská licence. Srov. VACULÍK, Ludvík: Český snář. Brno, Atlantis, 1990, s. 436–439.

⁵⁸⁶ Na tomto místě připomínám Vašíčkovu tezi o ústupovém boji režimu po vzniku Charty 77 – srov. VAŠÍČEK, Z., MAYER, F.: c. d., s. 57.

⁵⁸⁷ Vznik pražského čísla Svědectví se stal mediální událostí, které si všimly jak velké západní deníky (např. Frankfurter Allgemeine Zeitung, Neue Zürcher Zeitung,), tak exilové tituly (krom těch českých např. polská Kultura) i domácí režimní média v čele s Rudým právem.

či zda zůstat...Cítíme, že naše existence tady je stálou výčitkou vám, kteří jste tam. Náš život je hanebný kompromis ...“) či jako nabídku alternativního budoucího programu smíření (viz Pithartův Pokus o vlast).

První výrazný oponent pražského vydání přišel z nepravděpodobné strany – Václav Černý z Čech – a tím, jak redaktorům vyčetl troufalost, s níž se opovážili vyslovovat názory „celého chartistického hnutí,⁵⁸⁸ odhalil, že ona výše zmiňovaná jednota může být jedině v názorové mnohosti a pluralitě, protože fakticky neexistovala ani uvnitř opozice domácích.

Hlas exilu, který by vyslyšel zřetelnou pobídku Prahy k dialogu, pak zastoupil Tigrid sám, a o tom, jak nesnadné pro něj zřejmě bylo zareagovat, svědčí i fakt, že s odpovědí vyčkal tři čtvrtiny roku. „Protože o co se tu pokouším, je tamizdat, podle vzoru ‚tam-těm-se-to-píše‘, neboť to nejhorší, co se jim (viděno z Prahy a přilehlých krajů) může stát, je, že se zesměšní. Znáám to už z války a z údobí těsně po návratu z války: ‚Vám se to mluvilo ze závěťů Londýna; jenže zatímco vy jste byli tam, my jsme byli tady‘. A v tom *tam* bylo všechno ...“⁵⁸⁹ Tigrid se znovu (po mnohé) lidem doma pokusil přiblížit jak exilovou situaci, tak zejména interpretovat exilový pohled na stav domova tím, že jej zasadil do širšího kontextu, jímž racionálně vyznačil možnosti exilu (i ochotu Západu) pomáhat („Československo není pupek světa. Ve stovce zemí vládnou despotové a porušují se lidská práva, často nepoměrně krutěji a masověji, než v té malé zemi v srdci Evropy...“)

Ostře se vyslovil proti politizaci Charty⁵⁹⁰ a naopak jej velmi oslovil Bendův koncept paralelní polis. Jako životaschopný a dlouhodobě udržitelný plán hnutí pro budoucno vyzdvihl právě myšlenku paralelního společenství, nezávislého na mocenských strukturách režimu, které existuje „nikoli proti nim, ale vedle nich, nikoli proto, aby je zničilo, ale aby je ignorovalo“.

Perspektivnost paralelních struktur viděl Tigrid v tom, že jsou nepostižitelné, nezničitelné – „pro režim a jeho aparát představují nikoli jeden, ale tisíc cílů; za narušenou či neutralizovanou paralelní polis nastupuje jiná – nebo deset jiných.“⁵⁹¹

⁵⁸⁸ Nazval je „skupinkou, jež nemá jasno o národní problematice.“ – Srov. Svědectví č. 60/1980, s. 796–799.

⁵⁸⁹ TIGRID, Pavel: V podobě dopisu – a v otázkách. In: Svědectví č. 61/1980, s. 27–31.

⁵⁹⁰ „Posaďte tomuto hnutí na hlavu šaškovskou čapku ‚boje za socialismus‘, alternativní, reformovaný, obrozený či s lidskou tváří – a ono bude nejen směšné, dokonce i z hlediska moci (ta by si nic lepšího nepřála), ale bude nad ním vysloven ortel smrti.“ – srov. tamtéž.

⁵⁹¹ Tamtéž. Je nepochybné, že Tigrid k těmto závěrům dospěl i na základě dlouhodobého sledování situace v dalších zemích východní Evropy a jejího vyhodnocování, zejm. v Polsku, jehož opozici považoval v mnohém za hodnu následování – viz např. názorová podobnost doporučení chartistům s analýzou situace v Polsku o dva roky dříve – viz text Časné a jiné ve Svědectví, č. 55/1978, s. 335: „Byli-li Rusové pionýři disentu, pak Poláci vytěžili nejvíc z ruských postupů a šli nejdál v jejich aplikaci, výborně se hodících na polské podmínky. Pravidla dlouhodobého zápasu byla ve Varšavě definována takto: Vycházíme ze zásady,

Téměř na den přesně rok po prvním pražském čísle vzniklo v říjnu 1980 druhé. Dvašedesáté vydání Svědectví bylo, krom jiného, poselstvím o druhé či neoficiální kultuře, o mnohostrannosti úkazu označovaného jako český underground, připravili v Praze Ivan Martin Jirous, řečený Magor, Egon Bondy a Jiří Němec. Právě Němec v zásadní stati Nové šance svobody ideově navázal na Tigridovu výzvu a Chartu zasadil, aniž to explicitně uvedl, do rámce oněch nezničitelných paralelních struktur („Charta 77 jen posunula do veřejné oblasti to, co existuje tak jako tak...“) s výslovným zdůrazněním, že toto hnutí je sice nejznámější, nikoli však jediné. Podobně jako Tigrid odmítl vyšší ambice Charty stát se politickým hnutím („Charta nemá a nemůže mít nějaké vlastní cíle a programy...“)⁵⁹² a znovu postavil do centra pozornosti princip společenského dialogu, který deklarovalo úvodní prohlášení Charty: „Dialog [...] je obecný způsob, jak konflikty, odehrávající se v přítmí, přenášet do světla veřejnosti.“

Právě princip zveřejňování toho, co je „v přítmí“, jakožto výraz autentické alternativy ke kvaziveřejné sféře režimu lze považovat za jeden z nejpodstatnějších rysů chartistického hnutí a oněch paralelních struktur, jež se rozvinuly zejména během druhé dekády normalizace. Osobitou odpovědí autorů druhého pražského čísla na Tigridovo přitakání paralelním světům byla stať Ivana Magora Jirouse o amébovosti hnutí underground, jež nabídla „jiné vidění všeho“.⁵⁹³ Tentýž Magor se vrátil polemicky i k tématu emigrace a odmítl ji jako neproduktivní.⁵⁹⁴

Vztah exilu k domovu a domova k exilu se stal v diskusích období po Chartě 77 znovu naléhavým tématem. Z vlasti odcházela do exilu další vlna oponentů režimu, mnozí po mnohaměsíční tvrdé psychické i fyzické šikaně.⁵⁹⁵

že svoboda není dána, svoboda se dobývá. Je třeba v daných podmínkách vytvořit prostor pro svobodu, či lépe – enklávy svobody. Vytvářejí je ti, jimž svoboda není lhostejná a přesvědčují lhostejné o její nezbytnosti pro každého. To není výzva ani provokace, to je vládnoucí mocí nepostižitelný trend, nesený vlastním dynamismem...“ – paralelní struktury, jež v Polsku začal vytvářet opozice vzešlá z KOR, Tigrid považoval za mocnou inspiraci (nepochybně byl se situací v Polsku obeznámen i Václav Benda).

⁵⁹² V kontextu Charty připomněl i hnutí českého undergroundu, jemuž byla politizace vnucena zvnějšku – represí režimu.

⁵⁹³ Magorův text Nebyla nikdy v troskách je postaven příkře polemicky s tezemi Václava Černého, kterého Jirous usvědčil z naprostého nepochopení věci: „Když uvažuji o undergroundu jako celku, nijak se mi to nedaří ... Nejasné kontury umožňují amébovitě přelévání se tam, kam je třeba, a při neurčeném tvaru to nemůže mít ani žádný střed, ani žádné vůdce nebo šéfy. Nicméně underground jako hnutí a jako fenomén tady existuje...“.

⁵⁹⁴ „Ať si ti, kdo odjíždějí, nedělají iluze, že budou moci ovlivňovat situaci tady, odkud odjíždějí. Život národní kultury je organismus, který citlivě reaguje na prostředí. Možná, že to, co tady vytvoříme, budou díla mrzáků pro mrzáky. Ale budou to autentická díla autentických mrzáků. – Tak jsem si zablokoval cestu ven; protože bych vypadal směšně. A proto jsem si ji zablokoval.“ – srov. Magor: Na téma emigrace. In: Svědectví č. 62/1980, s. 406 an.

⁵⁹⁵ Nedlouho po zveřejnění Charty 77 např. Jaroslav Hutka, Ivan Medek, Zdeněk Mlynář, později Jan Tesař, Karel Kyncl, Jiří Gruša a další.

Intenzivnější vazba na domov v souvislosti s Chartou 77 se projevila i v obsahu Listů, zejména od roku 1980. Dvě třetiny čísla 2/1980 byly dílem pražských spolupracovníků, kteří se rozhodli pro Listy pracovat jako „domácí část redakce“.⁵⁹⁶ Od té doby se spolupráce domácích ‚redaktorů‘ s Listy výrazně prohloubila.⁵⁹⁷

Vliv domácího opozičního hnutí a Charty 77 zasáhl i Studie, jejichž vydavatel – Křesťanská akademie v Římě, se prozíravě už několik měsíců dříve, v srpnu 1976, rozhodl zvýšit frekvenci vydávání – z čtvrtletníku na dvouměsíčník a otevřít jej pro nová témata z oblasti ekonomické či společensko-politické. Nová orientace Studií je spojena se jménem jejich redaktora Karla Skalického, jehož zásluhou se časopis vymanil z původního teologicko-filosofického a akademického pojetí, vykročil k větší angažovanosti a aktuálnosti a mj. začal dokumentovat činnost Charty 77 jak po stránce informační, tak po stránce hlubší reflexe tohoto hnutí.

Že to byla proměna výrazná a nesamozřejmá, dokládají následné kritické reakce, které byly v zásadě dvojí – jednak ze strany komunistického režimu, který Studiím vytkl, že Skalický z nich udělal časopis stojící na „vyloženě antisocialistické platformě“⁵⁹⁸, jednak z prostředí exilu, který Skalickému vytýkal modernismus a progresismus, i to, že věnuje přílišný prostor dokumentům Charty 77 a VONSu, „je stoupencem teologie osvobození a revoluce a vůbec je filomarxista.“⁵⁹⁹ Praktickým výrazem otevřenosti Studií vůči domovu budiž číslo 104–106/1986, které bylo sestaveno výhradně z textů domácích autorů. Bylo myšleno jako autentický hlas „církve ... meditující, reflektující, duševně pracující ... věrné navzdory bezpráví – ale také už k němu nemlčící...“⁶⁰⁰ a naplňovalo

Z dalších diskusí na téma emigrace – viz např. texty Jiřiny Šiklové a Viléma Prečana v Listech. – srov. OTAVA, Jiří (tj. Jiřina Šiklová): Neodcházejte!. In: Listy č. 3–4/1980, s. 18–20, PREČAN, Vilém: Právo na vlastní odpovědnost, riziko i šanci. In: Listy: č. 3- 4/1980, s. 21–24.

⁵⁹⁶ V dopise D. Havlíčkovi J. Pelikán psal: „Velká část Listů č. 2/1980 byla napsána novým kolektivem v Praze, který chce dál pro Listy pracovat jako domácí část redakce ... pražská redakce dodá 60 – 70% rukopisů pro každé číslo s tím, že my můžeme tyto texty redigovat, krátit na případně si vybírat.“ Srov. HAVLÍČEK, D.: Život bez ustání, s. 68.

⁵⁹⁷ Dušan Havlíček v souvislosti s tím psal své hodnocení Pelikánovi a kriticky předikoval možná úskalí spolupráce: „Mám pocit, že příspěvky z domova vnášejí do Listů osvěžení. Zajisté jsou s tím spojena různá nebezpečí: budou autoři, kteří nelibě ponesou redigování, krácení a selekci. Domluva s nimi je obtížná, potenciální zdroj nedorozumění značný [...] spíš bude problém zajistit trvalý přísun příspěvků, protože to nezáleží jen na vůli obou stran, ale [...] může do toho zasáhnout vyšší moc strážců reálného socialismu. My pak tady můžeme z toho jen čerpat poučení, protože jsou to ‚hlasy autentické‘. Dávám do uvozovek, protože není vyloučeno, že grupa domácích autorů upadne do svého ghetta [...] Rozhodně je to mnohem lepší, než udělat z Listů nějakou tribunu teoretických reminiscencí politických emigrantů ...“ – srov. tamtéž.

⁵⁹⁸ cit dle Studie č. 76–77/1981, s. 475–476.

⁵⁹⁹ Srov. SKALICKÝ, Karel: Exilová Křesťanská akademie a časopis Studie. In: In: KAUTMAN, František (red.): Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus 1995, s. 62–64.

⁶⁰⁰ Srov. Studie č. 104 – 106/1986, s. 77.

Skalického koncepci „naslouchavého dialogu, jenž pozorně vyhlíží a váží ve světle víry znamenání doby“.

Příkladem periodika, které se od svého založení obracelo takřka výhradně na exilové publikum a vlivem Charty 77 se proměnilo po stránce obsahové i formální, může být Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

Zveřejnění svolání Charty 77 bylo pro redaktora Jaroslava Strnada výzvou ke koncepční proměně časopisu – zdvojnásobil rozsah měsíčníků, aniž se zvýšila cena,⁶⁰¹ a kromě toho, že tematika Charty a domácí opozice v prvních měsících tvořila podstatnou část většiny jednotlivých čísel, promítla se i do grafické podoby časopisu. Zpravodaj začal vůbec poprvé cíleně oslovovat i čtenáře v Československu a přizpůsobovat tomu formální i obsahové řazení rubrik. Od čtvrtého čísla 10. ročníku Zpravodaj pravidelně věnoval prostřední čtyři strany informacím o Chartě 77. Čtyřstrana nazvaná prostě Zprávy a informace byla tištěná barevně a měla speciální číslování, aby se odlišovala od zbytku textů. Redakce počítala se snadným oddělením této části časopisu a jejím dalším šířením mezi lidmi a zasíláním do Československa. To potvrzuje i redakční poznámka, která novinku vysvětlovala: „budeme vnitřní čtyři stránky věnovat informacím, které by možná, ba jistě, zajímaly malé i velké funkcionáře všeho druhu doma a domov vůbec...“⁶⁰²

Důraz, který Strnad položil po vzniku Charty 77 na politickou část měsíčníku, se v následujících ročnících setkával i s kritickým ohlasem čtenářů, zejména těch, kteří postupně získávali švýcarské občanství a včleňovali se do majoritní společnosti – žádali, aby Zpravodaj opustil orientaci na domov a soustředil se na jejich aktuální problémy ve

⁶⁰¹ Změna nastala od druhého čísla 10. ročníku (1977). Redakce si ji mohla dovolit jen proto, že snížila výrobní náklady na minimum. Současně – pod dojmem událostí doma – uvažovala i o zavedení čtrnáctideníku s mírně zvýšeným předplatným. – srov. redakční oznámení in Zpravodaj č. 4/1977, zadní strana obálky. K tomu ale nakonec nedošlo. Hektiku, v níž redaktor připravoval nová čísla k vydání dokládá i jeho soukromá korespondence z té doby: „Mám teď velmi málo času, zabírá mi ho úprava memoárů Járy Kohouta a časopis, který si vyžaduje čím dál víc práce, i když je – aspoň pro oko – patrný právě opak ... někdy se divím, jak to všechno stačím a že žena trpí, abych nic nevydělával a žil de facto z jejího platu, plus invalidní renta (200 franků měs.) plus to, co mám z rádia...“ psal Strnad v jednom z dopisů. Kromě přípravy Zpravodaje redigoval ještě coby invalidní důchodce knihy pro curyšské nakladatelství Konfrontace; rádiem je míněno RFE, kde dříve pracoval. – srov. Dopis Jaroslava Strnada Miloslavu Kohákovi z 31. 3. 1977. In: Literární archiv Památníků národního písemnictví Staré Hrady u Libáně. Fond Jaroslav Strnad (1918–2000), karton č. 4.

⁶⁰² Zpravodaj č. 4/1977, předposlední strana obálky. Podobně čtyřstranu redaktor zdůvodňoval i později: „Jistě jste si všimli, že už po kolikáté tiskneme 4 vnitřní strany modře a že se vymykají uspořádání ostatního obsahu. To proto, že se domníváme, že by mohly informace, které obsahují, zajímat domov...“ – srov. Zpravodaj č. 7-8/1977, s. 37. Více o formální i obsahové proměně Zpravodaje v daném období – srov. ORSÁG, P.: Charta 77 jako pobídka k dialogu domova s exilem: příklad exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia II. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2008, s. 55–68.

Švýcarsku. To Strnad odmítal i za cenu toho, že tím časopis přicházel o část abonentů, kteří odhlašovali předplatné.⁶⁰³

Výraznější orientace na domov a rozšířený obsah však vyvolaly zvýšenou potřebu relevantních informačních zdrojů. Odtud se datuje intenzivnější Strnadova spolupráce s agenturou Palach Press.⁶⁰⁴

Nově založeným titulem na trhu západoevropských posrpnových exilových periodik v daném období byl i čtvrtletník Právo lidu. Jeho vznik neměl sice přímou souvislost s Chartou 77, ale zasluhuje začlenit do daného kontextu, mj. proto, že brzy po zahájení pravidelného vydávání se zařadil mezi ty, které intenzivně komunikovaly s domovem, byly tam ilegálně distribuovány ve stovkách výtisků a přispívaly zveřejňovanými polemikami k tříbení názorů v rámci alternativní veřejné sféry jak exilové, tak domácí.

Exilové Právo lidu názvem odkazovalo na kontinuitu se stejnojmenným sociálnědemokratickým deníkem, který vycházel v Československu do roku 1948 a bylo v podstatě jediným z výrazných titulů posrpnového exilu, který navazoval na tradiční

⁶⁰³ V jednom z dopisů Strnad v polemice zaměřené na časopis obhajoval slovy: „Já chci udělat ze Z. něco obecnějšího ... a vy se ho snažíte vši mocí stáhnout na úroveň ‚Gelbe Haftli‘, ‚Bunte Illustrierte‘ a já nevím, jak všelijak se ty časopisy pro ‚širokou obec čtenářskou‘ jmenují ... Celý Západ referuje o tom, co režim podniká proti signatářům Charty 77 a měsíčník čs. exilu bude otiskovat na pokračování kurs správného lyžování, jak hrát na flétnu, jak pěstovat bedlu jedlou ... Máte věru divné představy o úkolech politických uprchlíků. Škoda, že Lenin nesmyslel jako Vy, nemusela být bolševická revoluce a Rusové mohli vynikat v surfigu.“ Dopis J. Strnada neznámému adresátovi z 21. 9. 1979. In: Korespondence Jaroslava Strnada. Uloženo u Marka Irgla ve Valašském Meziříčí.

⁶⁰⁴ Strnad byl v kontaktu se signatářem Charty 77 Ludvíkem Kavínem, který Palach Press zastupoval. Jejich vzájemná korespondence dokládá, jak výměna informací a spojení prakticky fungovalo: Když získal kontakt na Ludvíka Kavína, signatáře Charty 77, který nabízel, že zašle materiály VONS, ihned jej oslovil: „... dozvěděl jsem se, že poskytujete informace, sdělení a materiály Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných veřejnosti... byli bychom vám vděční, kdybychom měli od Vás nejčerstvější informace o perzekucích doma. Je samozřejmé, že všechny útraty jsme ochotni hradit.“ Kavín vzápětí odeslal první zásilku informací a osvětlil, jak probíhá výměna: „Nejsou v ní věci zcela nejčerstvější, protože je tomu taky dnes právě týden, co jsem poslední zprávu z Československa obdržel. Budu opravdu rád, jestliže se – pokud jde o financování mých nákladů, nějak dohodneme. Vy jste pátý z Čechů, jimž pravidelně zprávy budu posílat. Ti čtyři dosavadní to dělají tak, že mně na konto posílají nějaký peníz – třeba 80 DM – a já pak odepisuji náklady na kopírování a poštovné. Když jejich částku vyčerpám, sdělím jim to a oni zašlou novou částku ... zatím všichni adresáti jsou lidé, kteří se mají možnost účinně postarat o publikaci zpráv nejen v krajanském tisku, ale pokud možno i v lokálním tisku země, kde žijí. Budu velice rád, když budete i z tohoto hlediska zprávy Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných dál rozšiřovat. Výbor si přeje co největší možnou publikaci.“ Strnad reagoval: „... toho, co jsem neznal, jsem vydatně použil v květnovém čísle Zpravodaje [...] Abych mohl zásobovat zdejší tisk, bylo by zapotřebí, abych měl už překlady ... že něco otisknou, nezaručuju ... Pro Zpravodaj bych ovšem uvítal originály ... za ty budeme platit částku, kterou požadujete, na Vaše konto [...] Uvidíme, jak to bude fungovat, o kolik budete časnější, než jiné mé prameny. Doufám, že spolupráce Palach Press se Zpravodajem bude klapat...“ – srov. Dopisy J. Strnada L. Kavínovi z 5. 4. 1979, L. Kavína Strnadovi z 16. 4. 1979 a Strnada opět Kavínovi z 9. 5. 1979. In: Korespondence Jaroslava Strnada – uloženo u Marka Irgla ve Valašském Meziříčí.

Podobně psal o výdajích Jan Kavan Jiřímu Pelikánovi v dopise z 12. 2. 1976: „Potvrzuji příjem 100 DM na poštu...“ – srov. ČSDS. F. Jiří Pelikán. Kart. 1.

stranické listy první republiky, na což odkazoval i podtitul „ústřední orgán Československé sociální demokracie“.⁶⁰⁵

Poprvé vyšlo jako příležitostný tisk ke stému výročí vzniku ČSSD v roce 1978 v nákladu dva tisíce kusů. Výrazný čtenářský ohlas způsobil, že se jej redaktor Jiří Loewy rozhodl vydávat v německém Wuppertalu jako čtvrtletník. Původně úzkou vazbu na sociálnědemokratický exil časopis postupně překonal⁶⁰⁶ a otevřel se autorům různých názorů. První číslo otisklo např. esej Erazima Koháka Možnosti bezmocných⁶⁰⁷ či fejeton Jaroslava Hutky Právo lidu je nežít ve lži.

Mezi ty, kdo autorsky utvářeli charakter titulu, patřili např. Karel Hrubý, Karel Jezdinský, Jaroslav Krejčí, Jan Tesař, Jiří Veltruský či autor myšlenky vydat první, výroční číslo Práva lidu Miroslav Tuček.

Výraznou polemiku vyvolala kupř. studie Slovo k odsunu domácích autorů skrytých pod pseudonym Bohemus.⁶⁰⁸ Diskuse o textu a o odsunu sudetských Němců z poválečného Československa zabrala podstatnou část následujících vydání a účastnili se jí i četní signatáři Charty 77, což mj. dokládá, že Právo lidu patřilo mezi tituly, které se ilegálně dopravovaly do Československa (Právo lidu dokonce v počtech překračujících tisíc kusů).⁶⁰⁹ Právě diskuse o odsunu v Právu lidu byla jedním z katalyzátorů rozštěpení exilové ČSSD na dva zneprátelené proudy. To mj. nepřímo dokládá, jak významnou

⁶⁰⁵ S tímto podtitulem vycházelo Právo lidu prvních pět let, později se změnil na „Československý sociálně demokratický čtvrtletník“. Redaktor Jiří Loewy uvedl, že změna vycházela z názoru čtenářů, kteří redakci dávali najevo výhrady ke slovům „ústřední orgán“, který odkazoval na Rudé právo a další režimní tiskoviny. – Srov. LOEWY, J.: c. d., s. 22.

⁶⁰⁶ Redaktor Jiří Loewy později přiznal, že s odstupem byl nejméně spokojen s prvním ročníkem, protože z něj ještě byla znát „stranická redukce pohledu.“ – srov. tamtéž, s. 23.

⁶⁰⁷ Kohák o několik měsíců dříve (v březnu 1978) vydal tento text v rámci knihy *Národ v nás v exilovém nakladatelství Sixty-Eight Publishers v Torontu*.

⁶⁰⁸ Vyšla v Právu lidu č. 1/1980, autory skrytými za pseudonym byli: Toman Brod, Jiří Doležal, Milan Machovec, Milan Otáhal, Petr Pithart, Petr Příhoda a Miloš Pojar. – srov. LOEWY, J.: c. d. s. 28. Uvedená studie způsobila, že následně Loewyho začali někteří exulanti obviňovat z toho, že vydávání Práva lidu financují „sudetáci“. Loewy uvedl, že ve skutečnosti až do pádu komunistického panství v Československu tajil své donátory z řad SPD, protože to bylo součástí dvoustranné dohody – Němci nechtěli dávat pražskému režimu záminku k obviňování z „vměšování do vnitřních záležitostí“. Srov. LOEWY, J.: cit. d., s. 24. Mezi kritiky neprůhledného financování Práva lidu patřil např. vnitrostranický oponent v exilové ČSSD a kritik Loewyho Práva lidu Radomír Luža – srov. LUŽA, R.: c. d., s. 158 an.

⁶⁰⁹ Jiří Loewy uvedl, že ilegální dovoz Práva lidu zajišťoval mj. Kavanův Palach Press (a „požadoval za tuto službu nemalé částky“) a jen ve francouzském kamionu, který odhalila StB v roce 1981, bylo jedenáct set výtisků Práva lidu. – srov. LOEWY, J.: c. d., s. 23. Luža dle dokumentů StB uvádí, že v roce 1980 Loewy do ČSSR expedoval dva tisíce výtisků Práva lidu – srov. LUŽA, R.: c. d., s. 171. Informace o dovozu Práva lidu do ČSSR – srov. též: UHL, P.: c. d. Celkový náklad Práva lidu se zvyšoval – nultého čísla vyšlo dva tisíce kusů, z toho přes pět set výtisků se distribuovalo do Československa, později náklad vzrostl na sedm až osm tisíc kusů a čísla 4/1989 vyšlo dvanáct tisíc výtisků. – Srov.: FORMANOVÁ, L., GRUNTORÁD, J., PŘIBÁŇ, M.: c. d.

platformou pro exilovou veřejnou sféru tato periodika byla a jak diskuse v nich tuto sféru proměňovala a doplňovala.⁶¹⁰

⁶¹⁰ Více viz LUŽA, cit. d., LOEWY, cit. d. či např. HRUBÝ, Karel (vyd.): Léta mimo domov. K historii Československé sociální demokracie v exilu. Praha: Ed. Grégr a syn, 1996.

5.4.2 80. léta v exilu – nové ‚mocenské centrum‘, nové mediální projekty

Osmdesátá léta dále prohloubila kontakty s domovem a přinesla v rámci exilové veřejné sféry řadu pozoruhodných projektů.

Vedle několika specifických, čistě mediálních počínů, jež jsou uvedeny níže, je třeba na tomto místě zmínit zejména založení Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury (ČSDS) v březnu 1986 skupinou českých exulantů v německém Hannoveru.⁶¹¹ Původně soukromá iniciativa historika Viléma Prečana získala tímto okamžikem institucionální rámec a následně i sídlo na zámku Schwarzenberg v Scheinfeldu.⁶¹² Díky finanční pomoci řady exulantů⁶¹³ mohl Prečan ve spolupráci s domácí opozicí i exulanty začít vytvářet paměť nezávislé československé kultury a myšlení a středisko se stalo dalším svébytným exilovým mocenským centrem oponujícím svou činností komunistickému režimu. V aktivitách ČSDS se od počátku snoubila funkce archivně-dokumentační a badatelská s funkcí informační a publikační. Středisko se intenzivně podílelo na kontaktech s domácí alternativní veřejnou sférou a na propojování domova s exilem a západním světem.⁶¹⁴ Spojení s odbornou veřejností na Západě napomáhal mj. čtvrtletník *Acta* vydávaný od roku 1987 v české a anglické verzi. Vedle odborných textů o nezávislé kultuře byla jeho podstatnou součástí funkce dokumentační – byly zde zveřejňovány bibliografické soupisy samizdatových edic a časopisů aj.⁶¹⁵

Se specifickým příspěvkem k propojování alternativních veřejných sfér exilové i domácí s většinovou veřejnou sférou západního světa přišli spolupracovníci nakladatelství *Index*, které v roce 1982 začalo za redakce A. J. Liehma vydávat časopis 150000 slov s podtitulem „Texty odjinud“. Časopis nabízel výběr většinou přeložených textů ze

⁶¹¹ Mezi jedenáct zakládajících členů patřili Jiří Gruša, František Janouch, Josef Jelínek, Ivo Kunstýř, Ivan Medek, Jiří Pelikán, Vilém Prečan, Karel Jan Schwarzenberg, Pavel Tigríd, Jan Vladislav a Lubomír Ďurovič. Více informací o ČSDS, jeho fondech a činnosti, jež pokračuje dodnes v Praze – srov.: www.czds.cz. (cit. 15. 7. 2011)

⁶¹² O pozitivních ohlasech exilu i domova na vznik ČSDS – srov. Zprávu čs. dokumentačního střediska od Viléma Prečana – in *Svědectví* č. 79/1986, s. 713.

⁶¹³ Kromě Janouchovy Nadace *Charty 77*, která zasílala ČSDS pravidelné příspěvky na provoz, zajišťoval středisko materiálně Karel Schwarzenberg (poskytl prostory zámku a na vlastní náklady je vybavil) či Pavel Tigríd a další.

⁶¹⁴ Ve stanovách ČSDS je uvedeno, že středisko „je otevřeno spolupráci na všechny strany v exilu i vůči mezinárodní kulturní veřejnosti, jakož i podpoře nezávislé literatury ve vlasti podle svých možností a svého specifického zaměření. Spolupracuje mj. s Tiskovou službou Ivana Medka, s Nadací *Charty 77*, s kanadskou a britskou Nadací *Jana Husa* a s povděkem přijímá administrativně-správní pomoc předsednictva *Společnosti pro vědu a umění* (Czechoslovak Society of Arts and Science) se sídlem v USA...“ – cit. dle PREČAN, Vilém: *Československé dokumentační středisko nezávislé literatury*. In: *Listy*, č. 4/1986, s. 67 an.

⁶¹⁵ Více o časopisu – srov. : FORMANOVÁ, L. – GRUNTORÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d. , s. 125.

zahraničních novin, časopisů a dalších zdrojů, a to z mnoha oblastí – od politiky přes ekonomiku, sociologii až po filosofii a beletrii. Součástí jednotlivých vydání bývaly i ukázky z cizojazyčné literatury a určen byl zejména pro čtenáře v Československu.⁶¹⁶ Právě jim nekomentovanou formou zprostředkoval širokou škálu informací, aby si na jejich základě mohli sami tvořit názor – slovy vydavatele: „Budeme pro vás překládat z novin, časopisů i knížek po celém světě [...] abychom těm, kteří o to stojí, poskytlí demokratičtější možnost přemýšlet a uvažovat jako informovaní lidé, konfrontující široký obzor informací a názorů s vlastní zkušeností...“⁶¹⁷

Antonín J. Liehm stál i u dalšího, v mnohém mimořádného projektu, jímž exilová veřejná sféra vstupovala do myšlenkového a intelektuálního světa Západu. Bylo jím založení ve francouzštině vydávaného čtvrtletníku *Lettre Internationale* na jaře 1984 s cílem propojovat intelektuálně a kulturně Východ se Západem bez ohledu na železnou oponu. Liehm mohl svůj ambiciózní záměr o vyvedení východoevropského myšlení a tvorby „z ghetta emigračních či odborných ... publikací a časopisů ... na svěží vzduch konfrontace s myšlením a tvorbou jinde v Evropě i mimo Evropu“ uskutečňovat mimo jiné i díky četným kontaktům na Východě, jež po léta budovali čs. exulanti. Časopisu se dařilo oslovovat západoevropské, zpočátku frankofonní intelektuální elity a konfrontovat je s myšlením jejich východoevropských kolegů (a vyrušovat je, slovy Liehma, „z pohodlí vlastní provinčnosti, jež je ve velkých kulturách stejně všudypřítomná a nebezpečná jako v malých.“).⁶¹⁸ Kromě relace Západ – Východ se časopis zaměřoval i na vztahy na lince Sever – Jih a francouzskému intelektuálnímu světu tak zprostředkoval povědomí např. o Pobaltí či Skandinávii (roli v tom hrály opět četné kontakty např. na skandinávské či britské intelektuály). Francouzské vydání brzy následovalo vydání italské, posléze se

⁶¹⁶ Motivaci vydávat toto periodikum zdůvodnili autoři nápadu takto: „Chceme odpovědět na potřebu už signalizovanou především z domova: na potřebu textů. Netvrdíme, že všechno, co v dnešním Československu předkládá k věření oficiální propaganda, je jenom pustá lež. Netvrdíme také, že všechno, co se víceméně oficiálně předkládá k věření na Západě, je pravda pravdoucí. Tvrdíme, že nic není horší než polopravdy a pololži. Výhodou čtenáře v demokratickém společenství není, že se mu automaticky dostává pravdy či alespoň objektivní informace. Jeho výhodou je, že pokud o to skutečně stojí [...] může získat všechny informace [...] a udělat si nakonec názor se znalostí věci [...] Moudří lidé z domova nám už léta píší [...] o texty, aby sami mohli číst různá pro i proti, sami si udělat názor, sami si zvolit, jak se jim jeví otázka, problém, svět, na základě různých stanovisek. K tomu chceme tedy aspoň trochu přispět.“ Srov. text Proč a jak in: 150000 slov. Texty odjinud, č. 1/1982, s. 1.

⁶¹⁷ Srov. tamtéž. A. J. Liehm vydávání časopisu 150000 slov komentoval i ve svých pamětech: „... dovedete si představit, jak těžké bylo v emigračních podmínkách, s minimem peněz, sehnat texty, pořídit kvalitní překlady ze spousty jazyků, vyrobit prakticky bez chyb hotový produkt nakonec ho i dostat domů...“ Pokus přenést tento koncept časopisu po roce 1989 do Československa Liehmovi nevyšel – po roce musel vydávání zastavit pro nezájem čtenářů. – srov. LIEHM, A. J.: *Minulost v přítomnosti*, s. 97–102. Mezi překladatele Liehmovy časopisu patřil např. Karel Kyncl aj.

⁶¹⁸ Srov. Tamtéž, s. 146.

přidalo španělské a německé.⁶¹⁹ Pokud v osmdesátých letech vznikl na Západě mediální projekt, jímž český exilový intelektuál včlenil východoevropské myšlení do celoevropského kontextu, byl jím zřejmě právě tento časopis. Příznačně na tento ojedinělý počin vzpomenu Milan Kundera: „já jsem [...] mohl poznat nádhernou tvrdošijnost, s jakou jsi nakonec dosáhl, sám, bez podpory, bez peněz, něčeho nemožného: Založit uprostřed blazeované a kulturou přejedené Paříže nový časopis, který rázem upoutal pozornost, protože se radikálně lišil od všech ostatních svým kosmopolitismem: uprostřed egocentrické Paříže byla tu náhle na stránkách tvé Lettre celá kulturní Evropa...“⁶²⁰

Mezinárodním mediálním podnikem jiného typu a zaměření, u něhož ovšem zanechali výraznou stopu čeští exulanti, je britský Index on Censorship. U jeho počátku v roce 1972 stál posrpnový exulant, novinář a překladatel Jiří Theiner, který deset let působil jako zástupce šéfredaktora a posléze jako jeho šéfredaktor.⁶²¹ Časopis se soustřeďoval na problémy cenzury v celosvětovém měřítku a právě Theinerovy překlady českých zakázaných autorů pomohly do anglosaského kontextu uvést např. díla Václava Havla, Ivana Klímy, Milana Kundery či Arnošta Lustiga. Členem mezinárodní redakce časopisu⁶²² se po svém odchodu do exilu v únoru 1983 stal Theinerovou zásluhou i rozhlasový reportér a za normalizace oponent a vězeň Husákova režimu Karel Kyncl.⁶²³

Právě Kyncl stál v Británii i u zrodu formou ojedinělého exilového mediálního podniku, jež umožnil rozvoj a vyšší dostupnost nahrávací techniky – audiovizuálního Videomagazínu.⁶²⁴ Televizní čtvrtletník s průměrnou stopáží 120 minut připravovaný především k ilegální distribuci do Československa na VHS kazetách začali vyrábět Karel a Ivan Kynclovi v roce 1985 a do konce roku 1989 vzniklo celkem 19 pokračování. Otec a syn Kynclovi natáčeli rozhovory s československými exulanty a doplňovali je materiály

⁶¹⁹ Liehm uvádí, že jednotlivá jazyková vydání nebyla totožná: „Měla svou redakci a respektovala svůj vlastní kontext, tradice atd...“ – srov. Tamtéž, s. 147.

⁶²⁰ Tamtéž, s. 150 an. Francouzská verze časopisu vycházela ve své původní podobě deset let, pak po vynucené přestávce ještě několik dalších let. Na začátku nového tisíciletí stále ještě vycházela v Německu, Itálii, Španělsku, ale i v Maďarsku, Bulharsku a Rumunsku. Československá verze vycházela po roce 1990 tři roky. Více o časopise – srov. Tamtéž.

⁶²¹ Theiner byl zástupcem šéfredaktora časopisu v letech 1973–1982, šéfredaktorem pak v letech 1982–1988, kdy zemřel.

⁶²² V 80. letech v redakci kromě Britů působil Nigerijec, Arabka a Kambodžan.

⁶²³ Theiner a časopis Index on Censorship se mj. zasloužil o vydání reprintu domácí samizdatové revue Spektrum, ambiciózního projektu, který ovšem po třech číslech skončil. – více o Spektu – srov. např. FORMANOVÁ, L. – GRUNTORÁD, J. – PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 334.

⁶²⁴ Financování projektu zajišťoval Pavel Tigríd. Nové možnosti nekontrolovatelného šíření necenzurovaných audiovizuálních materiálů zastihly režim nepřipravený – viz glosa ve Svědectví: „Je dost komické sledovat, jaké zděšení se zmocňuje českých a slovenských kádrováků, dozorců nad ‘správnou’ kulturou a dohlížitelů na ‘správné’ socialistické blaho, kdykoli přijde řeč na video. Tahle nová technika působí v kruzích samozvaných inspektůrků očividnou paniku: lidí se zavřou mezi své čtyři stěny a tam si v televizi pouštějí kdoví co! – srov. L. R.: Video a cenzori. In: Svědectví č. 81/1987, s. 19.

převzatými z britských televizí, které zpracovávali v osobité publicistické příspěvky, v nichž se Karel Kyncl objevoval jako průvodce a komentátor.⁶²⁵ V tématické škále převažovala politika, ale prostor dostávaly i příspěvky zaměřené na kulturu či sport. Až do roku 1988, kdy nezávislí televizní tvůrci v Československu začali sami připravovat audiovizuální Originální videojournal,⁶²⁶ byly součástí Videomagazínu i videonahrávky pořízené v ČSSR a pašované do Británie.

Karlu Kynclovi se podařil i pozoruhodný průnik do britského deníku *The Independent*, kde se od roku 1987 stal pravidelným příspěvatelem.⁶²⁷

Z exilových titulů, které doplnily tématickou škálu na trhu exilových periodik o nový, nonkonformní rozměr, zasluhuje jmenovat ještě alespoň vídeňskou revue *Paternoster*,⁶²⁸ kterou začal v roce 1983 vydávat spisovatel, hudebník a výtvarník Zbyněk Benýšek, další z těch, kteří do exilu odešli na počátku 80. let jako signatáři *Charty 77*.⁶²⁹ Od ostatních exilových periodik se tento čtvrtletník lišil orientací na český literární a hudební underground, publikoval původní prózu, poezii, esejistiku i odborné studie českých i zahraničních autorů v původních překladech (např. texty Bukowskiho či Ginsberga, ale i Heideggera či Weiszäckera), v jeho redakční radě se sešli představitelé nonkonformní kultury, kteří odešli do exilu, jako např. Vratislav Brabenec, Eugen Brikcius, Martin Hybler, či Vlasta Třešňák.⁶³⁰

⁶²⁵ Karel Kyncl měl na starost dramaturgii pořadu a jejich obsahovou náplň, Ivan Kyncl byl kameraman, osvětlovač, technik, střiháč a režisér v jedné osobě. Kopírování videokazet zajišťovala Jiřina Kynclová, distribuci zajišťoval svými kanály Pavel Tigrid (přes Club Culturel Productions v Paříži) – srov. POKORNÝ, Milan: Karel Kyncl. *Život jako román*. Praha: Radioservis, 2005, s. 235.

⁶²⁶ Inspirací jim byl právě Kynclův Videomagazín.

⁶²⁷ Jednorázově přispívali do západních médií i mnozí další (např. Pavel Tigrid průběžně do *Le Monde* – viz např. text *Zpráva o stavu disidence ve Svědectví č. 78/1986*, pův. vyšel v *Le Monde*), ale pravidelná spolupráce s jednotlivými tituly bývala spíše výjimečná. Kyncl jako rozhlasový reportér měl původně v exilu namířeno do RFE, tam ale vadila jeho komunistická minulost. Nakonec získal místo v českém vysílání BBC. – více srov. POKORNÝ, Milan: c. d.

⁶²⁸ Podtitul zněl „Malá revue pro umění a kritiku“.

⁶²⁹ Benýšek odešel do Vídně v roce 1982, rok poté, co z ČSSR šikana režimu vytlačila řadu představitelů nezávislé kultury (např. Vlastimil Třešňák, Vratislav Brabenec, Svatopluk Karásek, Eugen Brikcius, Čárli Soukup a další).

⁶³⁰ Domácími členy redakční rady byli od roku 1987 i Ivan Martin Jirous a Václav Havel. Více informací – srov. vzpomínky Z. Benýška na: <http://www.benysek.wz.cz/www.zanry/2-zivotopis.html> (cit. 18. 7. 2011). Součástí revue byla i knižní edice *Paternoster*, jejíž knihy vycházely pod patronací a hlavičkou nakladatelství Index. Srov. též: JANOŠEK, P. a kol.: c. d., s. 115. Revue na svých stránkách propagovalo např. i Tigridovo *Svědectví* – srov. např. č. 79/1986, s. 700.

5.4.3 Terminální stádium režimní kvaziveřejné sféry i exilových médií

Postupná proměna celkového společenského klimatu v ČSSR se do jisté míry odvíjela od vývoje v SSSR, kde do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS v roce 1985 nastoupil Michail Gorbačov, který jako svůj program vyhlásil společenskou přestavbu, perestrojku, a větší otevřenost vůči zbytku Evropy a světa. Jeho smířlivější postoj k domácím oponentům režimu z řad reformně-komunistických četli jako pozitivní vzkaz i zástupci československé politické opozice.⁶³¹ Českoslovenští komunisté se sice na XVII. sjezdu KSČ v roce 1986 formálně přihlásili k přestavbě a reformám po vzoru Sovětského svazu, které kontrolovaně medializovali v oficiálních médiích, ale fakticky žádné neprováděli.⁶³² Změnu nepřinesla ani osobní návštěva Gorbačova v Československu v květnu 1987 – místo očekávaného odsouzení vojenské intervence v srpnu 1968 se schůzka omezila na zdvořilosti.

Výrazem neschopnosti KSČ interpretovat adekvátně měnící se společenskou realitu bylo nahrazení Gustáva Husáka na místě generálního tajemníka ÚV KSČ Milošem Jakešem, neschopným reprezentantem konzervativního křídla strany.⁶³³

Nejrůznější paralelní společenské struktury a nezávislé občanské iniciativy napříč generacemi se rozvíjely úměrně neschopnosti vyčerpaného režimu nabídnout jakoukoli smysluplnou alternativu budoucího vývoje.⁶³⁴

S ohledem na téma této práce lze na tomto místě připomenout alespoň sílící aktivity na poli samizdatových periodik. Druhá půle osmdesátých let znamenala jak výrazné rozšiřování celkového spektra vydávaných titulů, tak jejich diferenciaci a specializaci a současně rostoucí míru otevřenosti vůči většinové společnosti.⁶³⁵

Exiloví pozorovatelé domácího dění v čele s Pavlem Tigridem chladili předčasné nadšení z nástupu Gorbačova k moci a tázali se, co změny v SSSR budou znamenat pro

⁶³¹ Gorbačovovým osobním přítelem byl od dob vysokoškolských studií Zdeněk Mlynář, nejdříve komunistický reformátor, posléze oponent normalizačního režimu a následně exulant.

⁶³² „žádnou zásadní změnu nemělo vedení v úmyslu.“ – srov. KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy, s. 968.

⁶³³ Jan Křen jej označil za „příčinlivého stranického byrokrata subalterního formátu.“ – srov. Tamtéž, s. 969.

⁶³⁴ Srov. např. VANĚK, Miroslav a kol.: Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu. Praha: ÚSD AV ČR, Votobia, 2002.

⁶³⁵ Příkladem, který symbolicky předznamenal konec režimu, byly ilegální Lidové noviny, které se staly nejznámějším a nejmasověji šířeným všeobecným zpravodajsko-publicistickým samizdatem posledních let komunistického panství v zemi. Deklarovaným záměrem vydavatelů byla snaha vykročit z úzkých hranic disidentského ghetta a samizdatové kultury a oslovovat co nejširší čtenářské publikum, což se jim do značné míry dařilo. LN se mnohem výrazněji než většina ostatních samizdatových periodik šířily i mimo Prahu a prolamovaly tak omezený okruh příjemců nezávislých tiskovin. V dalších městech byly následně tajně množeny a rozšiřovány mezi většinovou společností. – více srov. PERNES, Jiří: Svět Lidových novin. Praha: Lidové noviny, 1993.

Československo, resp. i pro politický exil, protože v Tigridově otázce „Co z toho pro nás?“ byl implicitně i on obsažen. „Ať tak či onak, vypadá to, že gorbačovské impérium se připravuje na dlouhodobou ‚mírovou koexistenci‘ ... Co je v tom pro nás? ... budeme mít v ČSSR totéž, co v SSSR, ovšem v malém tuzemském provedení a na splátky...“, odhadoval opatrně Tigrid a vystavil jako jednu z možných variant vývoje pesimistickou prognózu následujících „třicet let bez krizí a šturmování,“ současně ovšem jako alternativu nabídl „iniciativu zdola ... chuť být občanem,“⁶³⁶ právě v ní se zrcadlily zřejmě nejvěrněji jeho sympatie k vnitřní síle paralelního společenství, jež se rozvíjelo vedle politické moci a více či méně nezávisle na ní. Odpovědi na tutéž otázku, v modifikované podobě, pak znovu opakoval i v následujících letech a adresoval ji jak exilu,⁶³⁷ tak domovu.⁶³⁸

V tom spíše zdrženlivém pobízení domova k iniciativě a nespolehání se na vnější faktory Tigrid neustával. Současně pokračoval ve vytrvalém propátrávání dalších možností, jak narušovat pozdně-normalizační režim v jeho nejcitlivějších partiích a jak se o něm co nejvíc dozvědět. Takovou promyšlenou sondou za hradby kornatějící železné opony bylo provedení nezávislého odborného výzkumu veřejného mínění formou dotazníkového šetření přímo v Československu. Na jeho realizaci se kromě 350 domácích respondentů podíleli jak nezávislí domácí sociologové, tak následně vědci ze Centre de Recherches Interdisciplinaires sur le Transformations Sociales v Paříži.⁶³⁹ Průzkum lze považovat (i přes pochopitelné metodologické a realizační limity) za pozoruhodné svědectví o náladách a smýšlení české společnosti v půli 80. let.⁶⁴⁰

⁶³⁶ Srov. TIGRID, Pavel: Kdo chce, může. In: Svědectví č. 77/1986, s. 5.

⁶³⁷ Tam jednomu z bystrých analytiků normalizačního režimu z řad reformních komunistů Zdeňku Mlynářovi zklamanému z výsledků Gorbačovovy návštěvy v Praze (srov. Listy č. 2/1987) znovu připomenul nesmyslnost snění o vlastní, specifické cestě k socialismu: „... Cožpak Jugoslávie nebo Maďarsko nešly a nejdou sobě vlastní a specifickou cestou k socialismu – a jsou snad hospodářsky na úrovni Švédska? A proč by Gorbačov měl vynášet pražskojarního kostlivce z českého sklepa, když mu ta mrtvola nejen nevádí, ale naopak si ji pochvaluje...? – srov. Tigrid, Pavel: Kdyby kdyby nebyly chyby. In: Svědectví č. 81/1987, s. 10 an.

⁶³⁸ „Je [...] třeba [...] přestat být pasivními objekty mocenské zvěle, skončit s občanskou letargií. Ve vlastní zemi ve vlastní věci [...] Jde o prostou občanskou iniciativu. Je možná, jen se jí chopit.“ – Srov: TIGRID, Pavel: Co z toho všeho – pro nás? In: Svědectví č. 82/1987, s. 244 – 246.

⁶³⁹ Tigrid uvedl, že poslední takový výzkum se oficiálně prováděl za pražského jara: „Po sedmnácti letech se to podařilo znovu ve zcela jiných podmínkách, z nichž ta základní se přiči všem sociologickým a statistickým metodám – totiž v maximálním utajení.“ – srov. Svědectví č. 78/1986, s. 235.

Ústav pro výzkum veřejného mínění v Československu existoval, ale o nezávislosti jeho výzkumů nemohla být řeč, spadal pod přímé řízení odboru propagandy a agitace ÚV KSČ. Místo ředitele ústavu Karla Rychtaříka ve skutečnosti zásadní věci rozhodoval vedoucí odboru propagandy a agitace ÚV KSČ Vasil Bejda, který prověřoval všechny zaměstnance ústavu, zadával úkoly, povoloval a schvaloval náměty šetření, a u zjištěných výsledků povoloval, co smí být zveřejněno. – více srov. OTAVA, Jiří: Výzkum veřejného mínění v ČSSR. In: Svědectví č. 82/1987, s. 323–328.

⁶⁴⁰ Publikované výsledky interpretoval na stránkách Svědectví sociolog Zdeněk Strmiska, posrpnový exulant působící jako jeden ze tří Čechů (vedle Josefa Fišery a Tomáše Lowita) v pařížském Národním centru pro vědecký výzkum (CNRS) – více o něm – srov. např. MINK, Georges: Zdeněk Strmiska ve Francii. In:

Jako jiný, praktický doklad prohlubujícího se propojení exilu s domovem a současně slábnutí režimu může posloužit technická inovace zavedená v RFE roku 1985, kdy nový ředitel československého vysílání Zdeněk Šedivý nechal zprovoznit nepřetržitou automatickou telefonní linku se speciálním telefonním číslem. Za prvních šest týdnů na ni volalo z Československa více než 3500 posluchačů, tedy průměrně přes osmdesát denně a i v dalším období se týdenní počet volání pohyboval kolem pěti set týdně.⁶⁴¹

Tento interaktivní prvek znamenal významnou kvalitativní změnu ve vysílání, které v zásadě po celou dosavadní éru fungovalo jednosměrně, tedy ze Západu na Východ. Od uvedeného data chvíle se na rádio obracely tisíce posluchačů přímo z Československa s dotazy, vzkazy, náměty a připomínkami, což informačně obohacovalo vysílání autentickými hlasy přímo zpoza železné opony. Velké množství lidí, řádově tisícovky měsíčně, kteří telefonovali do hlavního „nepřátelského ideodiverzního centra“, lze zároveň chápat jako projev hlubší proměny společensko-politického klimatu přímo v ČSSR. Protestní potenciál společnosti se už neomezoval jen na aktivní přímé oponenty režimu, ale rozšiřoval se na podstatně významnější skupiny obyvatel, mezi nimiž rostla nespokojenost. Následně RFE v srpnu 1986 zavedla nový pořad Vytočili jste číslo Svobodné Evropy v Mnichově, v němž redaktoři jednotlivých pořadů odpovídali na dotazy posluchačů.⁶⁴²

Sociologický časopis č. 2/2009, s. 426–428. Strmiska připomenul, že „v československých podmínkách, kde výzkumné akci nezávislé na politické moci hrozí na každém kroku policejní intervence, je uplatňování všech metodologických požadavků nemožné.“ – srov. Svědectví č. 82/1987, s. 265–334. V rámci výzkumu vyšla jako nejposlouchanější zahraniční stanice v Československu VOA, kterou sledovalo z uvedeného vzorku respondentů denně či často 49,3% obyvatel, druhá v pořadí byla BBC (23,3%), třetí RFE (19%). Počet pravidelných čtenářů samizdatového či zahraničního tisku („pravidelně, několikrát do roka“) byla dle výzkumu více než třetina (37,7%), což Strmiska hodnotil jako překvapivě vysoké číslo, protože „...čtenba nezávislého tisku představuje zřejmě podstatně náročnější nezávislou činnost než jako je poslech rozhlasu. Vyžaduje společenské kontakty, v nichž se čtenáři a rozšiřovatelé vystavují riziku, že budou postiženi a stíháni.“

Oldřich Tůma dával vyšší oblibu VOA v 80. letech do souvislosti s tím, že RFE byla mnohem efektivněji rušena, zatímco VOA bylo možno poslouchat snadněji – srov. Cold War Broadcasting Impact. Report on a Conference organized by the Hoover Institution and the Cold War International History Project of the Woodrow Wilson International Center for Scholars at Stanford University, October 13-16, 2004, s. 23. Dostupné na: <http://www.wilsoncenter.org/news/docs/Broadcastingconfreport052105.doc>. (cit. 30. 6. 2011) Dlouhodobé průzkumy poslechovosti, které prováděli analytici RFE (East European Audience and Opinion Research of RFE/RL) ve všech zemích, kam vysílali, od počátku 60. let, potvrzují výsledky publikované ve Svědectví v tom, že shodně uvádějí pro Československo prvenství VOA, která se dle jejich zjištění stala nejposlouchanější západní rozhlasovou stanicí přibližně od roku 1985, ovšem poslechovost přes 40% (týdenní průměr mezi posluchači dospělé populace) dosáhl VOA dle těchto dat až v roce 1988. Druhá v pořadí byla RFE, v polovině 80. let byla poslechovost pod 30% a třetí BBC necelých 20%. Z výsledků těchto výzkumů ovšem není jasné, nakolik zohledňují pravidelné a nepravidelné posluchače. – srov. JOHNSON, Ross, A. – PARTA, Eugene, R.: Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. Budapest – New York: CEU Press, 2010, s. 142–144.

⁶⁴¹ Prokop Tomek uvádí data ze zdrojů StB, lze s nimi tedy pracovat jako s minimálními. – srov. TOMEK, P.: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce. In: JUNEK, M. a kol.: c. d., s. 42.

⁶⁴² O proměně společenské atmosféry v Československu vypovídá i fakt, že někteří volající se hlásili pod svými jmény. StB zavedení telefonní linky zneužívala fingovanými telefonáty a voláním falešných informací. – srov. KOPECKÁ-VALESKÁ, Olga: Vysílání rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Hlas

Další změnou posilující styk s domovem bylo angažování soukromé informační agentury Free Agency Press, kterou provozovali od roku 1985 v Mnichově čeští exulanti manželé Čerovští. Ředitel Šedivý se s nimi domluvil, že budou pro RFE zajišťovat aktuální informace o aktivitách oponentů režimu a občanských iniciativách, jež stále intenzivněji působily mimo kontrolu oficiálních struktur režimu.⁶⁴³

Symbolickým předělem vztahů exilu a domova se stal prosinec 1988, kdy po šestatřiceti letech utichly rušičky zahraničního vysílání i v Československu, více než dva týdny poté, co západní stanice na svém území přestal rušit SSSR.⁶⁴⁴ Od té chvíle se zahraniční vysílání v češtině a slovenštině⁶⁴⁵ stalo rovnocennou informační alternativou oficiálních normalizačních médií pro všechny obyvatele ČSSR, kteří o to měli zájem.⁶⁴⁶ Po celý rok 1989 přinášely západní rozhlasové stanice aktuální zpravodajství, jež nepodléhalo normalizačnímu mocenskému dozoru a pomáhaly zaplňovat informační deficit, který clonou povolených zpráv vytrvale vytvářela oficiální média.⁶⁴⁷ Oficiální kvaziveřejná sféra byla už trvale vystavena sílícímu konkurenčnímu tlaku alternativních veřejných sfér, jejichž produkci začalo konzumovat stále větší množství zástupců většinové, dříve vnějškově loajální společnosti. Režim už nedokázal účinně bránit stále důslednějšímu rozostřování hranic mezi oficiálně povoleným a neoficiálním, zřejmě k nejmarkantnějším průnikům docházelo na poli kulturním.

Ameriky do Československa a České republiky. In: HRUBÝ, K., BROUČEK, S. (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století, s. 184–189.

Jiným projevem postupného vnitřního sebeosvobozování obyvatel ČSSR bylo zasílání dopisů do RFE z letních dovolených. Tomáš Vilímek připomněl společnou akci StB a východoněmecké Stasi nazvanou VLNY-INFEKCE, která se v letech 1984 – 1989 zaměřovala na odhalování korespondence, kterou RFE adresovali českoslovenští turisté z dovolené v NDR. – srov. VILÍMEK, Tomáš: Ať žije svobodný éter. Co psali v osmdesátých letech českoslovenští občané z dovolené v NDR redakci Rádía Svobodná Evropa v Mnichově. In: Lidové noviny, roč. XXIV, č. 101, 30. 4. 2011, příloha Orientace, s. 24.

⁶⁴³ RFE využívala služeb Free Agency Press proto, že jako instituce se nesměla sama přímo zabývat shromažďováním informací v cílových zemích, kam vysílala. Mohla využívat jen informace získané z agenturních zdrojů či publikované jinde. – Srov. TOMEK, P.: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce, s. 43.

⁶⁴⁴ Oficiálním zdůvodněním prezentovaným ministrem zahraničí Jaromíra Johanesem na zasedání předsednictva ÚV KSČ 9. 12. 1988 byly sice změny v SSSR, ale neopominutelný byl i ekonomický aspekt – rušičky byly zastaralé a průměrné finanční náklady na rušení dosahovaly do roku 1988 průměrně 70 milionů Kčs ročně. Více – srov. TOMEK, P.: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo, s. 334–367.

⁶⁴⁵ Kromě těch nejvýznamnějších, což byly z hlediska poslechovatelnosti VOA, RFE a BBC, mohly nerušeně působit i další, např. Deutsche Welle či Rádio Vatikán.

⁶⁴⁶ Dodejme však, že po celou normalizaci mohli lidé znalí světových jazyků poslouchat zahraniční vysílání v němčině, angličtině, francouzštině aj. Např. vysílání Radio France Internationale bylo dobře poslouchatelné i v odlehlých částech Jesenicka.

⁶⁴⁷ Zahraniční rozhlasové vysílání (zejm. RFE a VOA) mělo mimořádný význam z hlediska informačního v prvních dnech po 17. 11. 1989, kdy byla oficiální média stále pod dozorem KSČ. Pohotovité informování RFE a VOA o vývoji v Praze pomáhalo v orientaci a následné aktivizaci obyvatel ve zbytku země. – více srov. TOMEK, P.: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce, s. 43–44.

Odtud dva příklady dokládající faktické splývání dvou dříve tak oddělených světů, onoho „tady“ a „tam“, a současně symbolicky rámuující konec komunistického panství v Československu.⁶⁴⁸ V říjnu 1989 se účastnili exilových setkání v bavorském Frankenu, organizovaných pod patronací exilové katolické organizace Opus Bonum, poprvé v historii i zástupci Svazu československých spisovatelů. Seminář případně nazvaný „Československo 89 – dialog, nebo konfrontace“ byl jednou z posledních příležitostí hovořit na dané téma ještě před koncem normalizačního režimu.

Závěrečnou předzvěstí pádu československé části železné opony byl festival nezávislé československé kultury a mezinárodní seminář připravený Československo-polskou Solidaritou a Nadací Charty 77 první listopadový víkend v tehdy už svobodné polské Vratislavi. Na něm se setkali jak exiloví a českoslovenští písničkáři (Kryl, Hutka, Nohavica, Merta aj.), tak přední zástupci exilu a domácí opozice (Tigríd, Janouch, Prečan, Šustrová, aj.) a několik tisíc převážně mladých lidí, kteří přijeli z Československa.⁶⁴⁹

Prognóza dalších třiceti let trvání komunistického režimu z roku 1986 Tigrídovi (viz výše) nevyšla, zato ta o Havlovi – politickém vůdci země při přechodu k demokracii, kterou vyslovil v květnu 1989, byla přesná.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Uvedené příklady je nutno chápat jako ilustrativní výběr učiněný autorem textu. V žádném případě to nebyly jediné projevy dokládající popisované změny.

⁶⁴⁹ Podle odhadů přijelo do Vratislavi z Československa až pět tisíc lidí, další asi dva tisíce zadrželi českoslovenští pohraničníci na hranicích. – srov. HOŠŤÁLEK, A.: c. d., s. 92. Publikace ovšem obsahuje nepřesnosti – na s. 100 se uvádí, že ve Vratislavi „byli uvítání hosté, kteří poprvé po mnoha letech mohli překročit železnou oponu: Pavel Tigríd po 40 letech, Jiří Pelikán po 22 letech.“ – Pavel Tigríd byl však za železnou oponou už v roce 1964 – v Budapešti na mezinárodním zasedání PEN klubu, bylo to pro něj tedy po 25 letech.

⁶⁵⁰ Srov. TIGRID, Pavel: Zpráva o stavu střední Evropy. In: Svědectví č. 87/1989, s. 519–525. V uvedeném textu současně s tím, kdy jmenoval Havla jako příštího politického vůdce, kategoricky odmítl snahu části domácí opozice i reformně-komunistického exilu dosadit na vůdcovský piedestal Alexandra Dubčeka: „Reformní komunismus má jedno společné se slepou uličkou: nikam nevede, nic definitivně nevyřeší, jen prodlužuje život systému, který není k životu...“ – Text se stal zřejmě poslední polemickou přestřelkou mezi ním a Jiřím Pelikánem, který na něj v Listech, kde se zastal Dubčeka: „Cením si stejně jako on (Tigríd, pozn. aut.) Václava Havla jako vynikajícího autora a filozofa i jako veřejného a politického činitele (jímž se stal i proti své vůli). Václav Havel je dnes symbolem odporu proti násilí, bezpráví a lži a statečného boje za lidská práva, jež zaplatil mnoha lety vězení a šikanování všeho druhu [...] Zaslouhuje si jistě stát v čele hnutí za svobodu a demokracii a být nositelem Nobelovy ceny. V tom se s Pavlem Tigrídem shodují. Ale proč stavět Havla proti Dubčekovi? [...] Nejsou to římské Listy, které – podle Pavla Tigrída – ‘postrkují na politickou předscénu’ Dubčeka, ale je to sám Dubček, který se vrací do politiky a my to jen vítáme [...] Naše společnost potřebuje ve svém úsilí o změnu jak Václava Havla, tak i Alexandra Dubčeka, ale také arcibiskupa Tomáška a mnoho dalších osobností...“ – srov. PELIKÁN, Jiří: Nové naděje, ale bez iluzí. In: Listy č. 4/1989, s. 1–3.

6. ZÁVĚR

Mocenské ovládnutí veřejného prostoru v Československu po únoru 1948 komunistickou stranou a jejím aparátem vyvolalo následně vznik alternativních veřejných sfér, jež se rozvíjely paralelně s oficiální, striktně kontrolovanou sférou režimu (v práci ji označuji jako *kvaziveřejnou*).⁶⁵¹ Zpočátku mnohem intenzivněji než v domácích podmínkách se tyto alternativní sféry možnosti (veřejnosti) konstituovaly v prostředí československého demokratického exilu na Západě.

Předkládaná práce si vytkla za cíl zachytit vývoj a proměny československých exilových médií jako jedné z alternativních forem komunikace. Tato média byla jedním ze základních konstitučních elementů exilové veřejné sféry a současně jedním z jejích nejvýraznějších projevů.

Výklad je zasazen do širšího časového rámce zahrnujícího období let 1948–1989, protože v této návaznosti mohou dostatečně zřetelně vyniknout vývojové posuny a souvislosti, příp. návratné motivy a opakující se postupy a strategie, jež v různých fázích komunistického panství v Československu utvářely podobu exilových médií.

Práci tak tvoří několik vzájemně provázaných částí, přičemž v těch stěžejních jsem se pokusil vytvořit obecný teoretický rámec toho, co je v textu označováno jako *exilová alternativní veřejná sféra*⁶⁵² (kap. 2) a následně jsem jej vztáhl nejprve k zakladatelskému období exilových médií po únoru 1948 (kap. 3) a pak zejména na léta po srpnu 1968, kdy dosáhl vývoj exilových médií v rámci exilové veřejné sféry svého vrcholu (kap. 5).

Funkčnost vytvořeného teoretického konceptu lze ověřit, srovnáme-li s jeho pomocí dvě dvacetiletí vývoje exilových médií. Stejně jako o exilové veřejné sféře, již charakterizují adjektivy *alternativní, omezená, rozptýlená a dočasná*, je totiž nezbytné uvažovat i exilových médiích.⁶⁵³

⁶⁵¹ Byla to sféra řízená, kontrolovaná, produkovaná a medializovaná aparátem KSČ.

⁶⁵² Rozvíjí koncept veřejné sféry dle HABERMAS, Jürgen: *Strukturální přeměna veřejnosti*.

⁶⁵³ Adjektivum „pomyslná“ zde vynechávám, lze jej vztáhnout pouze na komunitu. Exilová média byla konkrétním prostředkem, jenž napomáhal utváření představ onoho exilového pomyslného společenství.

6.1 Alternativní veřejná sféra a exilová média po únoru 1948

V poúnorovém období se exilová média stala velmi rychle *alternativním* prostorem, jenž kromě informační a obecně komunikační role nesl i výrazný integrační potenciál, jímž propojoval často značně rozptýlené součásti exilové komunity. Právě poúnorová generace položila za velmi nesnadných podmínek základy, na nichž bylo poté možno rozvíjet alternativní možnosti veřejného působení – jak ve vztahu k exilové komunitě, tak ve vztahu k majoritním společnostem hostitelských západních zemí či ve vztahu k domovu a tamní hegemonní *kvaziveřejné sféře*.

Omezenost poúnorových exilových médií byla ve smyslu obecném dána celkovým počtem Čechoslováků v exilové diaspoře, konkrétně pak počtem potenciálních recipientů z řad exulantů schopných a ochotných tato média konzumovat a současně za ně platit formou předplatného; byla dána obecnými podmínkami života v té které hostitelské zemi, místními zvyklostmi, legislativními pravidly atd.; byla dána mnohem více než v posrpnovém období podstatně menšími ekonomickými a materiálními možnostmi, jež podvazovaly její rozvoj; a konečně byla dána zcela nedostačujícími komunikačními možnostmi, jejichž zajištění a fungování tvoří stěžejní předpoklad existence jakéhokoli média.

Omezenost jazykovou ve vztahu k majoritní společnosti v hostitelských zemích se snažily prolamovat aktivní publicisté vydáváním cizojazyčných publikací. Mezi prvními, kteří publicisticky už brzy po únoru začali oslovovat západní publikum, byli redaktoři z okruhu revue Skutečnost. Německy a anglicky vydávaná verze Skutečnosti pod názvem *Democratia Militans* byla výrazem jejich snahy cíleně rozšiřovat komunikační a informační možnosti a oslovovat kromě exilového i západní čtenářské publikum. V názvu je obsažen i odkaz na 'intervenční humanismus', jímž redakce dle znění svého Statutu odmítla neutralistické postoje a přihlásila se k aktivnímu působení proti totalitním a autoritativním režimům, nejen proti tomu v Československu. Jiným příkladem snahy prolamovat jazyková i kulturní omezení daná situací exilové komunity je novinář Josef Josten, který hned v dubnu 1948 založil v Londýně *Free Czechoslovakia Information Service*, informační službu, která vycházela vstříc volání předních představitelů politického exilu po nezbytnosti informovat aktuálně a pravidelně demokratický Západ o dění v Československu. Mezeru v informačním deficitu Západu o dění za železnou oponou se snažili od konce 40. let zaplňovat i členové Československého zahraničního ústavu v exilu, kteří měli jako jedni z mála už v prvním období po únoru komunikační kanály na

domácí odbojové skupiny. Ústav kromě časopisu Tribuna (jenž se mj. v kapesním formátu pašoval do Československa) vydával i v angličtině např. bulletin Cold War. Podobnými pohnutkami byl veden i Pavel Tigrid a jeho spolupracovníci, když v New Yorku začali ještě před vznikem Svědectví vydávat Central European Newsletter s informacemi ze střední a východní Evropy.

Omezenost poulnorových médií ve vztahu k domovu byla zpočátku dána i téměř neprostupnou železnou oponou. Prvním výrazným průlomem byl vznik Rádia Svobodná Evropa (RFE), které se stalo vůbec nejvýznamnějším mediálním počinem, u něhož stáli českoslovenští exulanti. Až po založení RFE se začalo exulantům dařit účinně a dlouhodobě narušovat komunikační a informační bariéry mezi Západem a Východem a názorově ovlivňovat veřejnost v Československu. Jednoznačná orientace působení na domov byla určující konstantou vysílání, která zůstala zachována po celé čtyři dekády komunistického panství ve střední a východní Evropě. Na tomto místě je třeba znovu zdůraznit, že pozice RFE v rámci exilové veřejné sféry byla velmi specifická a výjimečná. Stanice sice působila v širším kontextu této sféry, byla s ní zejména personálně silně propojena, současně se z něj už od svého vzniku vymykala – jak způsobem založení, tak financováním, působením a rovněž jednoznačným zaměřením na recipienty ve vlasti.

Důvody, proč o RFE uvažovat jako o součásti exilové veřejné sféry, je třeba vidět, krom odkazů se vztahem k této sféře ve vlastním vysílání (stanice citovala exilová periodika, informovala o produkci exilových nakladatelství, četla z nich úryvky a informovala i o dalších aktivitách Čechoslováků na Západě), i v jakémsi „druhém plánu“ – ten souvisí zejm. s ekonomickým a personálním zázemím, jimž stanice disponovala. Zaměstnanci čs. redakce byli ve své většině exulanti a jejich prostřednictvím bylo dáno personální napojení RFE na další exilové aktivity na Západě bez ohledu na to, že z hlediska institucionálního si stanice jako taková od exilového hnutí udržovala odstup. Mezi vedlejší činnosti se vztahem k tématu této práce lze zahrnout to, že redaktoři RFE, kteří měli přístup ke kvalitním zdrojům informací, jež byly pro vydavatele exilových periodik naprosto nedosažitelné, pomáhali saturovat tato média jak informačními zdroji, tak názorovými texty.

Dalším mezníkem, který kvalitativně proměnil exilovou mediální sféru, bylo založení čtvrtletníku Svědectví, který programově překračoval omezenost této sféry a orientoval se na propojování exilu s domovem metodou postupných kroků, jež byla konkrétním projevem programu gradualismu. Ve své době novátorská a experimentální vydavatelská koncepce časopisu, jež pragmaticky sázela na přesun obsahového těžiště od

konfrontace k dialogu, do něhož zahrnovala i domácí reformní komunisty, se ukázala jako prozíravá⁶⁵⁴ – bez ohledu na to, že část exilu ji tvrdě odsoudila jako projev kolaborace s komunismem. Komunikace s domovem bez ideologických předsudků, informační otevřenost, nastolování tabuizovaných témat a jejich průběžná medializace a budování obousměrných distribučních komunikačních kanálů do Československa byly součástí efektivní strategie, jejíž potenciál si komunistický režim (na rozdíl od části exulantů) uvědomil okamžitě. Redakce časopisu se stala pro domácí režim vedle RFE druhým nejvýznamnějším 'ideodiverzním centrem', jemuž věnoval mimořádnou pozornost zejména od doby, kdy Tigrid přenesl vydávání Svědectví do Evropy – a to nejen z hlediska tajných operací bezpečnostních složek na Západě, ale i z hlediska teoretického: ideologické oddělení ÚV KSČ průběžně analyzovalo obsah. Vliv časopisu na veřejnou debatu v Československu nelze určit zcela přesně, nicméně jak z archivních záznamů StB, tak ze vzpomínek pamětníků lze (alespoň rámcově) usuzovat, že nejpozději od poloviny 60. let byly názory průběžně publikované ve Svědectví trvale přítomny v rozpravách intelektuálních a politických elit.

Právě kvůli mimořádnému postavení RFE i Svědectví v rámci vývoje exilových médií jsou jim věnovány samostatné kapitoly (3.1 a 3.2). *Rozptýlenost* exilové komunity napříč kontinenty znamenala, že exilová veřejná sféra byla prostorem (s mírnou nadsázkou řečeno) v zásadě globálním, který pokrýval velkou část světa (od severní Ameriky přes západní Evropu po jižní Afriku a Austrálii). Zvláště v poúnorovém období byla funkce exilových periodik jakožto pojítka exilové komunity velmi podstatná. Ona rozptýlenost byla současně do jisté míry pastí, distribuce exilových titulů do vzdálených zemí byla nákladná, komunikace čtenářů s redakcí a průběžná péče vydavatele o abonenty rovněž. S postupujícími asimilačními procesy se navíc rozvolňovaly vazby části utečenců k exilové komunitě (a tím i k jejím médiím). To platí jak pro poúnorovou, tak pro posrpnovou generaci i jejich vydavatelské aktivity.

Dočasnost exilových médií se odvíjela od smyslu a konečného cíle každého exilu. Byla dána trváním komunistického panství v Československu (viz dále).

⁶⁵⁴ Dodejme však, že i Svědectví už mělo pojetím a zacílením nač navazovat (obsahově např. na Skutečnost, cílenou orientací na informační propojování s domovem např. na Tribunu). Nebylo tedy prvním, ani jediným 'inovativním' exilovým mediálním podnikem, rozhodně však nejvýraznějším a nejtrvalejším.

6.2 Alternativní veřejná sféra a exilová média po srpnu 1968

Posrpnový exil naplnil zmíněné charakteristiky novými obsahy, které se odvíjely od toho, jak výrazně a intenzivně se nová generace exulantů podílela na redefinici exilové veřejné sféry a na jejím dalším rozvoji a vzestupu. Rozšířené možnosti alternativního veřejného působení byly obecně zakódovány ve výrazně příznivějších vstupních společensko-politických i ekonomických podmínkách,⁶⁵⁵ za nichž tato exilová vlna začala na Západě rozvíjet své četné aktivity.

Možnosti posrpnových exulantů, zvláště těch z řad reformních komunistů, spolupodílet se na rozvoji exilové veřejné sféry určovaly jejich bohaté kontakty na západní politiky, akademiky, novináře, umělce, jež si mohli během šedesátých let z pozic výrazných aktérů politické i společenské liberalizace budovat ještě za pobytu v Československu. Právě reformní komunisté tvořili jednu z nejaktivnějších částí nových uprchlíků. Její přední představitelé z řad Skupiny Listy byli veřejně činní především publicisticky (vedle jiných aktivit založili vůbec nejvýznamnější titul posrpnových exulantů, římské Listy), ale zčásti i politicky: Jiří Pelikán se angažoval v Italské socialistické straně tak úspěšně, že byl na její kandidátce zvolen poslancem Evropského parlamentu, čímž výrazně rozšířil možnosti působení proti komunistickému režimu v Československu – v EP mj. zastupoval hlas východoevropského disentu a trvale upozorňoval na porušování lidských práv a perzekuci opozičních struktur v zemích ve sféře sovětského vlivu. Zdeněk Hejzlar se stal blízkým spolupracovníkem švédského premiéra Olofa Palmeho a díky širokým kontaktům na skandinávské socialisty získával materiální prostředky pro informační a publicistické působení skrze Skupinu Listy. Mnozí další začali přednášet na západoevropských univerzitách (např. Ota Šik ve Švýcarsku či Adolf Müller v SRN, v univerzitním prostředí italském se v prvním období exilu dočasně realizoval i Jiří Pelikán), čímž se rovněž podíleli na průnicích do veřejné sféry většinové společnosti hostitelských zemí.⁶⁵⁶

Výhodou byly i ony základy, jež na Západě vytvořila poúnorová generace a na nichž ta posrpnová do jisté míry mohla stavět. Se zakládáním řady posrpnových periodik pomáhali poúnoroví exulanti znát místních podmínek, kteří měli za léta exilu vybudovány kontakty. Dlouholeté zkušenosti i materiální prostředky, jimiž disponoval např. Pavel Tigrid, ale i další, napomohly rovněž.

⁶⁵⁵ Technologické podmínky v prvních letech výrazně odlišné nebyly.

⁶⁵⁶ Aktivní samozřejmě byli i posrpnoví exulanti z řad nekomunistických.

Novým faktorem, jenž redefinoval omezenost exilového působení, byla i změněná materie železné opony, která „zprůhledněla“ v tom smyslu, že bez ohledu na mocenskou reglementaci normalizačního režimu byla prostupnější oběma směry. Od toho se odvíjela intenzivnější orientace exilových médií na domácí publikum a domácí alternativní a opoziční struktury, pro které tato periodika vytvářela stále širší publikační a diskusní prostor.

Přechod z poúnorového období do posrpnového přečkaly vrcholné mediální podniky prvního dvacetiletí – RFE i Svědectví, jež zůstávaly pro domov hlavními alternativními distributory informací a názorů, ale i další výrazné tituly – z všeobecných např. České slovo, ze specializovaných Studie a Proměny. Všechny si však po srpnu 1968 musely znovu definovat svou pozici a další způsob mediálního působení. V exilové veřejné sféře se totiž začala významným způsobem hlásit o slovo posrpnová generace a její mediální projekty, vedle servisně informačních i ty ambicióznější a obsahově náročnější, jako např. Text či Listy. Oběma těmito titulům, stejně tak jako proměnám RFE a Svědectví v daném období, jsou v práci věnovány samostatné kapitoly (srov. 5.1 a 5.2).

Vydavatelský koncept, s nímž přišli tvůrci časopisu Svědectví, byl v podmínkách politického exilu v 50. letech v mnohém inovativní. Pro exulanty posrpnové vlny se obdobný přístup stal naopak velmi podstatnou charakteristikou jejich veřejného působení a publikačních aktivit – orientace na domov, intenzivní komunikace, rozšiřující se možnosti vzájemného ovlivňování a synergické efekty se prohlubovaly. Poslední dekáda před pádem komunistického panství (zvl. její druhá půle) znamenala kvalitativně nejvyšší úroveň vývoje alternativní veřejné sféry exilové i té domácí.

Symbolickým výrazem sblížení, které se prohlubovalo zvláště po vzniku Charty 77, budiž pražská čísla Svědectví, vydání Studií připravené kompletně z textů domácích autorů či Listy, jejichž mediální obsahy od počátku 80. let ze dvou třetin tvořily příspěvky tajných domácích spolupracovníků římské redakce. Vliv Charty 77 se promítal jak do obsahové proměny předních exilových titulů (Listů, ale i Svědectví), tak do specializovaných periodik typu Studie, jež vykročily z původně akademicky omezeného teologicko-filosofického zaměření k vyšší angažovanosti a aktuálnosti, i všeobecně zaměřených periodik dříve orientovaných primárně na exilové čtenáře (např. Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku).

Na vrub vzrůstající prostupnosti železné opony nutno přičíst i stovky kilogramů ideodiverzního materiálu, jež proudil mnoha komunikačními kanály oběma směry – z Československa na Západ samizdatové publikace, rukopisy a další dokumenty, zpět do

vlasti exilová periodika, knihy exilových i západních nakladatelství, ale i peníze a vydavatelská technika na pomoc samizdatu a aktivit neoficiální kultury. Pro tyto potřeby byla vyráběna kapesní vydání Listů, Svědectví i různých jiných publikací. Významný podíl na transferech mezi domovem a Západem měla agentura Palach Press, založená v Londýně Janem Kavanem a jeho spolupracovníky, ale i další komunikační spojnice budované např. za pomoci některých západoevropských diplomatů působících v Praze.

Připomenout je třeba i symbolicky významnou a promyšlenou sondou za hradby kornatější železné opony, kterou podnikl v polovině 80. let Pavel Tigrid, když podnikl a zorganizoval provedení nezávislého odborného výzkumu veřejného mínění formou dotazníkového šetření přímo v Československu. Na jeho tajné realizaci se kromě 350 domácích respondentů podíleli jak neoficiálně domácí sociologové, tak následně vědci ze Centre de Recherches Interdisciplinaires sur le Transformations Sociales v Paříži, a výsledky byly publikovány ve Svědectví.

Mezi pozoruhodnými počiny, jež obohatily exilovou veřejnou sféru v poslední dekádě, nutno kromě těch čistě mediálních jmenovat vznik Československého dokumentačního střediska nezávislé literatury, jehož založením v německém Hannoveru přibylo další svébytné exilové 'mocenské' centrum oponující svou činností komunistickému režimu. ČSDS začalo působit jako základna pro uchování paměti nezávislé československé kultury a myšlení, ale kromě funkce archivně-dokumentační působilo i informačně a publikačně, čímž se podílelo na propojování domova s exilem a západním světem.

Specifickým příspěvkem ke sblížení alternativních veřejných sfér exilové i domácí s většinovou veřejnou sférou západní se stal časopis 150000 slov s podtitulem Texty odjinud, který pod vedením A. J. Liehma zprostředkoval nekomentovanou formou zejména čtenářům v Československu širokou škálu informací od politiky přes ekonomiku, sociologii až po filosofii a literaturu, a to v překladech z mnoha jazyků a desítek západních zdrojů.

Tentýž muž stál i u mimořádného projektu, jímž exilová veřejná sféra vstupovala přímo do myšlenkového světa Západu, když ve francouzštině začal vydávat čtvrtletník Lettre Internationale. Tímto titulem Liehm zprostředkoval západoevropským intelektuálům práce východoevropských kolegů. O úspěchu projektu svědčí i to, že na francouzskou verzi, která vycházela v nezměněné podobě od roku 1984 deset let, navázalo vydání italské, španělské, německé a posléze i v dalších jazycích (od roku 1990 i v češtině).

Dočasnost coby poslední z charakteristik exilové veřejné sféry i exilových médií prodělala své terminální stádium na přelomu 80. a 90. let minulého století. Mnohé z exilových titulů jejich vydavatelé po pádu komunistického panství ve východní Evropě zastavili buď hned či v následujících letech (např. České slovo, Studie, Proměny), jiné se transformovaly v krajanská periodika a vycházejí dál (Zpravodaj). Pokusy navázat na exilovou éru vydáváním ve vlasti se většinou nezdařily ani renomovaným titulům (Svědectví, 150000 slov), jediným výrazným periodikem, které bez přerušení drží kontinuitu s původně titulem exilovým – i při zachování původní periodicity – jsou Listy, jejichž vydávání zakladatel Jiří Pelikán přenesl v roce 1990 do Prahy a které od roku 2003 vycházejí v Pelikánově rodišti Olomouci péčí nakladatelů Buriana a Ticháka.⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Je do jisté míry symbolické, že právě v Listech dodnes pokračují spory o interpretaci různých souvislostí pražského jara mezi bývalými reformními komunisty a jejich oponenty – srov. např. texty Věňka Šilhána (srov. ŠILHÁN, Věnek: Vysočanské drama a roky následující. In: Listy č 5/2008) a následná polemická odpověď Karla Hrubého (HRUBÝ, Karel: Československé jaro a jeho meze. In: Listy č. 6/2008). – oba texty jsou dostupné v digitálním archivu Listů na www.listy.cz.

6.3 Exilová média jako součást éry bojovné a bojující žurnalistiky

Je třeba konstatovat, že čtyři dekády komunistického panství v Československu poznamenaly zásadně nejen oficiální média působící uvnitř země a podléjící se na budování kvaziveřejné sféry komunistického režimu a udržování zdání jeho legitimacy, ale i ta oponentní – jak domácí, neoficiální, vzešlá z paralelních struktur, tak ta exilová.

I při vědomí zcela odlišných obecných východisek a motivací i specifík, jež generovala exilová situace, a s ohledem na mezní kontext, jemuž byla vystavena a jemuž se musela přizpůsobovat, byla i exilová média součástí období, které lze označit jako éru bojovné a bojující žurnalistiky. RFE coby specifický prostředek uskutečňování americké zahraniční politiky měl 'bojovnost' zakódovány přímo ve svém založení. Mezi bojovná (či odbojová) periodika je ale třeba řadit i nejvýznamnější tituly obou exilových vln v čele se Svědectvím a Listy.⁶⁵⁸

Na rozdíl od oficiálních režimních médií, která mobilizovala proti imperialistické ideodiverzi a bojovala za věc socialismu, ta exilová média se snažila ve ztížených podmínkách rozvíjet demokratickou prvorepublikovou tradici,⁶⁵⁹ udržovat svobodnou diskusi, akcentovat tabuizovaná, menšinová témata a vymezovat se vůči totalitarizujícím projevům v různých podobách. I ona ale byla důsledkem a projevem československé verze sovětského totalitarismu, na níž reagovala a jíž se přizpůsobovala.

Původně konfrontační tón exilové publicistiky prvních let po únoru následně, zejm. ve svých nejinspirativnějších projevech, vystřídal snaha o kultivovaný dialog s domovem (Svědectví) a intenzivní potřeba vytvářet alternativní prostor pro náročnou reflexi vědeckou či uměleckou (Studie, Proměny). Tyto tendence prohloubili a rozvinuli vydavatelé a publicisté z řad posrpnových (např. Text, Listy).

⁶⁵⁸ Výzvy k boji či odboji nebyly jen součástí rétoriky poúnorových médií (viz výše) – připomeňme např. Pelikánovu výzvu „pokračovat v boji“ v úvodním, programovém textu prvního čísla Listů z roku 1971. Nutno dodat, že onen 'bojový potenciál' se projevovat více ve všeobecných, společensko-politických titulech obou exilových vln a méně v periodikách specializovaných typu Proměny.

⁶⁵⁹ Zvl. ta poúnorová, ta posrpnová měla již jiná východiska a navazovala spíše na osvobozující se domácí veřejnou sféru konce 60. let.

6.4 Exilová média vs. oficiální sféra režimu a většinová společnost doma

Odpověď na otázku, jak se exilová alternativní veřejná sféra a její média utvářela a vyvíjela a jakými způsoby v průběhu let ovlivňovala a zvenčí narušovala oficiální sféru režimu, se pokusil formulovat předložený text.

Odpověď na otázku, jaký měla exilová média vliv na většinovou společnost (příp. podíl na pádu komunistického panství v zemi), je o poznání problematičtější. Dopad působení exilové alternativní veřejné sféry bylo sice možno do jisté míry 'měřit', ale výsledky těchto měření jsou jen hrubými odhady (viz např. výše citovaná data týkající se poslechu zahraničního vysílání, z nichž vyplývalo, že přibližně třetina obyvatel je poslouchala pravidelně),⁶⁶⁰ navíc je třeba zohlednit, že vliv médií se neodvíjí jen od měřitelných veličin.⁶⁶¹ Jistým, byť také omezeným barometrem efektu mediálního působení exilové veřejné sféry na domov mohou být i protiakce komunistického režimu – viz např. odsouzení Pavla Tigrida v exemplárním politickém procesu ke čtrnácti letům žaláře nepodmíněně v nepřítomnosti.

Skeptikové a reprezentanti někdejší normalizační mlčící většiny tvrdí, že efekt působení alternativních sfér na domácí většinovou společnost byl marginální,⁶⁶² obezřetnost a zdrženlivý odstup si ovšem v hodnocení vlivu vlastních protirežimních aktivit na majoritu udržovali i někdejší aktivní tvůrci a účastníci těchto alternativních sfér. Tigrid i Pelikán – stvořitelé dvou nejvýznamnějších mediálních nástrojů 'ideologické

⁶⁶⁰ Dobové průzkumy čtenosti exilových titulů v Československu neexistují, průzkumy RFE o poslechovosti vysílání jsou jen rámcovými odhady, relevance dobových režimních výzkumů veřejného mínění je problematická už tím, že zadavateli byli režimní ideologové.

Oldřich Tůma se na konferenci k 60. výročí zahájení československého vysílání RFE, která se konala 5. 5. 2011 v Senátu Parlamentu ČR, ve svém příspěvku nazvaném Rádío Svobodná Evropa v mezinárodně politickém kontextu v 70. a 80. letech věnoval mj. vlivu vysílání RFE na vnitropolitickou situaci a na veřejné mínění v ČSSR v době normalizace. Dopad dokládá na konkrétních příkladech – např. v souvislosti s havárií černobylské jaderné elektrárny oficiální média v prvních dnech nepsala o hygienických patřeních proti zvýšené radiaci, průzkumy však potvrdily, že obyvatelstvo je samo začalo aplikovat – na základě pokynů zveřejňovaných ve vysílání zahraničního rozhlasu. Srov. záznam vystoupení na: <http://www.rozhlas.cz/svobodne/konference/>.

⁶⁶¹ Vilém Prečan o vlivu Svědectví na domov případně poznamenal: „Uvědomíme-li si, že [...] stačilo, aby se Svědectvím, informacemi a myšlenkovými podněty v něm obsaženými přicházeli do styku někteří z těch, kteří měli vliv na formování veřejného mínění, psali do novin, pracovali v rozhlase, byli v každodenním styku se svými posluchači jako vysokoškolští učitelé, zaváháme nad výsledky jakéhokoli statistického měření...“ – srov. PREČAN, Vilém: Svědectví a Československo do roku 1968. In: Lederer, Jiří (ed.): Svědectví Pavla Tigrida. Mnichov: Opus Bonum, 1982, s. 84. Podobně hodnotila význam Listů pro domov v dobové reflexi Jiřina Šiklová – srov. citovaný text od Georga Moldaua v kapitole o Listech (5.2.3).

⁶⁶² Symptomatický je v tomto smyslu názor Václava Klause, který se u příležitosti 14. výročí listopadu 1989 pokusil rehabilitovat normalizační éru tvrzením, že předpoklady pro pád režimu nepomáhaly tvořit aktivity opozičních struktur, ale mlčící většina obyvatel, k níž patřil, a to svou pasivitou, nevykonností a náhradními individuálními aktivitami. – srov. např. polemiku k témuž na stránkách Listů (PEHE: Jiří: Rehabilitace normalizace. In: Listy č. 6/2003 či JELÍNEK, Lukáš: Hrdinní chalupáři a podezřelý disent. In: Listy č. 1/2004 – obojí dostupné v digitálním archivu Listů na www.listy.cz).

diverze s nejvyšším potenciálem 'rozkladného působení' na režim – mnohokrát během let exilu (i po pádu komunistického režimu) opakovali, že v zápase o budoucnost jen napomáhají a rozhodnout jej musí většinová společnost doma.⁶⁶³ Václav Havel, který aktivně působil ve strukturách domácí paralelní polis, spatřoval v polovině 80. let, tedy ještě před pádem režimu, význam neoficiálních struktur zejména v iniciační, stimulační roli, kterou měly sehrávat ve vztahu ke sféře oficiální, za rozhodující však považoval právě ji. Vztah druhé kultury k té oficiální pojmenoval Havel pomocí metafory zápalky a kamen: „Druhá kultura se k ní [k té oficiální – pozn. aut.] bude mít asi jako zápalka k vytopeným kamnům: bez ní by v nich sice možná nezačalo vůbec hořet, nicméně ona sama ještě žádnou místnost nevytopí“.⁶⁶⁴ Přirovnání k zápalce a kamnům lze do jisté míry vztáhnout i na působení exilové veřejné sféry ve vztahu k domovu. Vrátime-li se na začátek, zjistíme, že tyto názory se velmi blíží slovům Ferdinanda Peroutky v projevu k posluchačům ve vlasti, který pronesl při zahájení vysílání RFE: „Ale vy sami, ne my tady, rozhodnete, jak uspořádat věci v našem domově, až bude jen zlou vzpomínkou vše to, co se dnes děje. Vaše je riziko, a proto jen vám patří rozhodnutí o vašich činech.“⁶⁶⁵

Zcela na závěr citujme ještě jednou Jürgena Habermase. V revidovaném vydání knihy, která v této práci sloužila jako základ pro další uvažování o exilové veřejné sféře a exilových médiích, zmiňuje „aktuálnost, kterou před našima očima dala strukturální přeměně veřejnosti opožděná revoluce ve střední a východní Evropě“.⁶⁶⁶

Vztaženo k tématu tohoto textu to lze vnímat i jako „opožděnou strukturální přeměnu veřejnosti“, jako opožděné znovuoustavení autentické veřejné sféry. V souvislosti s tím je na místě otázka, nač navazovala?

Návaznost na kvaziveřejnou sféru normalizace, kterou do sebe rovněž absorbovala a z níž také nezbytně vycházela, budiž námětem pro jinou práci. Ovšem nepochybně navazovala také na ony alternativní, paralelní sféry domácí i exilové. (Vzdáleně snad i na počátky formování svébytné veřejné sféry za pražského jara). Právě dlouholetá zkušenost kritických debat z alternativních sfér, kterou s sebou nesla první garnitura porevolučních politiků vzešlá z disentu (Václav Havel, Jiří Dienstbier, Petr Pithart aj.), napomáhala

⁶⁶³ Z porevolučních vyjádření obou – Tigrid: „jestli politická emigrace [...] přispěla k vývoji, jestli ho urychlila, nevím, ale rozhodně podryla důvěru inteligentních komunistů ve vlastní věc.“ (srov. Tigrid: Mně se nestýskalo, s. 23), Pelikán: „já jako jeden z těch, kdo odešli do exilu, si myslím, že nejspřávnější bylo zůstat doma, protože boj proti okupačnímu režimu se musel rozhodnout zde.“ (srov. HORÁKOVÁ, L.: c. d.).

⁶⁶⁴ Srov. HAVEL, Václav: Šest poznámek o kultuře. In: TÝŽ: Do různých stran, Praha: Lidové noviny, 1990, s. 151. Havlův text je datován rokem 1984.

⁶⁶⁵ PEROUTKA, F.: Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE. In: Skutečnost, r. III, č. 5, 1951, s. 85.

⁶⁶⁶ HABERMAS, Jürgen: Strukturální přeměna veřejnosti, s. 9.

transformaci obrozující se veřejné sféry v prvním období po listopadu 1989. Dost možná právě tato autentická zkušenost patří k nejvýznamnějšímu odkazu českému veřejnému prostoru.

PRAMENY A LITERATURA:

Prameny:

Archiv bezpečnostních složek (ABS)

- dokumentace týkající se činnosti čs. exilu, Jiřího Pelikána, Pavla Tigrida a RFE.

Československé dokumentační středisko (ČSDS)

- Dokumentační sbírka Pavel Tigríd
- Fond Jiří Pelikán

Libri Prohibiti

- DRESLER, Jaroslav: Slovo a svět. Strojopisný text.
- DUBEN, Nevlud, Vojtěch: Český a slovenský tisk v zahraničí: 1945–1975. Strojopisný text.

Literární archiv Památníku národního písemnictví, Staré Hrady.

- fond Jaroslav Strnad

Národní archiv

- Fond 02/1 Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976.

Prameny soukromé:

Korespondence Jaroslava Strnada – uloženo u Marka Irgla ve Valašském Meziříčí. (KJS)

Materiály Arnošta Jokla – uloženo o Jaroslava Jokla v Adliswil, Švýcarsko (MAJ)

Materiály od Miroslava Tučka – uloženo u autora práce

Pozůstalost Zdeňka Záplaty. Uloženo u Veroniky Záplatové v Mnichově, SRN. (PZZ)

Dobový tisk:

- České slovo, (1955–1958, 1969–1975)
- Frankfurtský kurýr (1969–1974)
- Listy (1971–1990)
- Magazín (1972–1983)

- Okno dokořán (1969–1973)
- Páteroster (1983 – 1990)
- Právo lidu (1978–1990)
- Proměny (1968, 1977–1978)
- 150000 slov. Texty odjinud (1982–1990)
- Skutečnost (1949 – 1953)
- Studie (1958–1990)
- Svědectví (1956–1990)
- Svobodný zítřek (1948–1950)
- Text (1969–1972)
- Tribuna (1949–1952)
- Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (1968–1990)

Korespondence autora s pamětníky (archiv autora):

- Jan Beneš (12. 8. 2002)
- Jaroslav Hájek (30. 8. 2002, 4. 3. 2003)
- Václav Hora (18. 1. 2011, 12. 7. 2011)
- Karel Hvížd'ala (29. 3. 2008, 17. 4. 2011, 3. 7. 2011)
- Jaroslav Marek-Vejvoda (7. 8. 2002, 19. 10. 2003)
- Ivan Medek (11. 1. 2004)
- Pavel Tigrid (26. 3. 2003)
- Miroslav Tuček (28. 8. 2002, 13. 1. 2003, 18. 2. 2003, 3. 7. 2003)
- Zdeněk Záplata (5. 12. 2002)

Orální prameny (archiv autora):

- Richard Belcredi (2. 6. 2011, Brodek u Prostějova)
- Jaroslav Hájek (2. 4. 2003 Winterthur, Švýcarsko)
- Karel Hvížd'ala (1. 4. 2008 Olomouc, 17. 5. 2011 Ostrava)
- Jaroslav Jokl (2. 4. 2003, 3. 4. 2003, Adliswil, Švýcarsko)
- Jaroslav Marek-Vejvoda (7. 9. 2002, 15. 1. 2005 Praha)
- Růžena Strnadová, (4. 4. 2003, Obstalden-Walenguflen, Švýcarsko)
- Miroslav Tuček (3. 4. 2003, Curych, Švýcarsko)
- Veronika Záplatová. (2. 4. 2003, 5. 4. 2003, Curych, 15. 1. 2005, Praha)

Literatura:

ALAN, Josef (ed.): Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.

ALTSCHULL, J. Herbert: Agents of Power. New York: Longman, 1995.

ANDERSON, Benedict: Pomyslná společenství. In: HROCH, Miroslav (ed.) Pohledy na národ a nacionalismus. Praha. Slon, 2003, s. 239–269.

ANDERSON, Benedict: Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu. Praha: Karolinum, 2008.

ARENDTOVÁ, Hannah, Původ totalitarismu I.–III. Praha: Oikúmené, 1996.

BÁRTA, Milan: Cenzura československého filmu a televize v letech 1953–1968. In: SECURITAS IMPERII č. 10, Sborník k problematice vztahů čs. komunistického režimu k „vnitřnímu nepříteli“. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003, s. 5–58.

BAŠTA, Jiří: Agent REPO – spisovatel ve službách komunistické propagandy. In: Securitas Imperii 8, Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2001, s. 6–69.

BEDNÁŘ, Petr: Poslední role pana T. Praha: Magnet, 1978.

BĚLOHRADSKÝ, Václav: Proletáři všech spektáklů, spojte se! Esej o Guy Debrodovi a jeho Společnosti spektáklu. In: FORET, Martin – LAPČÍK, Marek – ORSÁG, Petr (eds.): Kultura, média, komunikace 1/2009, s. 15–44.

BENEŠ, Jan: Indolence. Praha: Primus, 1994.

BENDA, Václav: Paralelní polis. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém (eds.): Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 3, Přílohy. Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. 260–265.

BITTMAN, Ladislav: Mezinárodní dezinformace. Černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce. Praha: Mladá fronta, 2000.

BITTMAN, Ladislav: Špionážní oprátky. Toronto: Sixty-Eight Publisher, 1981.

BLAŽEK, Petr: Podkopávej ze všech sil dnešní režim! Ilegální tiskoviny odbojové skupiny Za pravdu (1949). In: Paměť a dějiny č. 1/2007, s. 134-161.

BLODIGOVÁ, Alexandra – KÖPPLOVÁ, Barbara – SEKERA, Martin: Dějiny českého novinářství a českých novinářských spolků. Katalog Výstavy k dějinám českého tisku na území České republiky. Praha: SÚA 2002.

BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: Bohumil Laušman. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2009.

CACCAMO, Francesco: Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století. Brno: Doplněk a Masarykova dělnická akademie, 2008.

CAJTHAML, Petr: Akce návrat a Hlas domova aneb „Vraťte se do ráje, vše je odpuštěno“. In: Securitas Imperii, č. 13, Praha: ÚDV, 2006, s.93-107.

CAJTHAML, Petr: Dezinformace, lži a pomluvy. Kampaně proti opozici v Československé televizi 1968 – 1989. In: Soudobé dějiny, č. 1–2 /2004, s. 300–303.

CAJTHAML, Petr: Televizní pořad Vysoká hra. Příběh jedné pomluvy. In: Securitas Imperii č. 9, Praha: ÚDV, 2002, s. 259–269.

CALHOUN, Craig (ed): Habermas and the Public Sphere, Cambridge: MIT Press, 1992.

CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – DRÁPALA, Milan – PREČAN, Vilém – VANČURA, Jiří: Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech. Praha, Brno: ÚSD AV ČR, Doplněk, 1997.

CÍSAŘOVSKÁ, Blanka –PREČAN, Vilém (eds.): Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Svazek 1– 3, Přílohy. Praha: ÚSD AV ČR, 2007.

COTTLE, Simon: Global Crisis Reporting. Journalism in the Global Age. McGraw Hill: Open University Press, 2009.

CUHRA, Jaroslav: Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972. Praha: ÚSD AV ČR, 1997.

CUMMINGS, Richard, H.: Balloons over East Europe: The Cold War Leaflet Campaigns of Radio Free Europe. In: The Falling leaf, No. 166, Autumn 1999. Dostupné na: <http://www.psywarsoc.org/FallingLeaf/balloons.php>. (cit. 5. 7. 2011).

CUMMINGS, Richard, H.: Cold War Radio. The Dangerous history of American broadcasting in Europe 1950 – 1989. Jefferson, North Carolina, London: McFarland and company Publisher: 2009.

CURRAN, James: Media and Power. London: Routledge, 2002.

CURRAN, James: Rethinking the media as a public sphere. In: DAHLGREN, Peter – SPARKS, Colin: Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere. London, New York: Routledge, 1991., s. 27 – 56.

CYSAŘOVÁ, Jarmila: Československá televize a politická moc 1953–1989. In: Soudobé dějiny, č. 3–4, 2002, s. 521–537.

CYSAŘOVÁ, Jarmila: Televize a totalitní moc 1969–1975. Praha: ÚSD AV ČR, 1998.

ČELOVSKÝ, Bořivoj: Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa. Šenov: Tilia, 2000.

ČERNÝ, Václav: Paměti III. 1945–1972. Brno: Atlantis, 1992.

ČULÍK, JAN: *Knihy za ohradou. Česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971–1989.* Praha: Trizonia, 1991

DAHRENDORF, Ralf: *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek.* Praha: H&H, 2008.

DOKOUPIL, Blahoslav (ed.): *Slovník českých literárních časopisů, periodických literárních sborníků a almanachů 1945–2000.* Brno, Olomouc, Host, Votobia, 2002.

DRAHALOVÁ, Ivana: *Vznik Českého slova.* In: KRATOCHVIL, Jan (ed.): *Český a slovenský exil 20. století.* Brno: Meadow Art, 2002. I. katalog k výstavám český a slovenský exil 20. století, s. 84–91.

DRÁPALA, Milan: *Demokrat s noblesou. Dvojitý exil, dvojitý návrat Pavla Tigrida.* In: DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948.* Praha: Prostor, 2000, s. 163–189.

DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948.* Praha: Prostor, 2000.

EDGAR, Andrew: *Habermas: The key concepts.* London: Routledge, 2006, s.124–127.

FORMANOVÁ, LUCIE – GRUNTORÁD, JIŘÍ – PŘIBÁŇ, MICHAL: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945.* Praha: Libri Prohibiti, Ježek, 1999.

Formy a metody rozhlasového působení v domácím a zahraničním vysílání. In: *Rozhlasová práce*, roč. II, 1978, č.3, s. 90–98.

FOUCAULT, Michel: *Řád diskursu.* In: Foucault, Michel: *Diskurs, autor, genealogie.* Praha: Svoboda, 1994, s. 7–39.

FRASEROVÁ, Nancy: *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy.* In: *Social Text*, No. 25/26, 1990, s. 56–80.

GAĎOUREK, Ivan: *Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje.* Brno: Barrister & Principal, 2006.

GEBHART, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara – KRYŠPÍNOVÁ, Jitka: *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava.* Praha: Karolinum, 2010.

HABERMAS, Jürgen: *Further Reflections on the Public Sphere.* In: CALHOUN, C. (ed.): *Habermas and the Public Sphere,* Cambridge: MIT Press, 1992, s. 421–461.

HABERMAS, Jürgen: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti.* Praha: Filosofia, 2000.

HABERMAS, Jürgen: *The public sphere: An encyclopedia article.* In: *New German Critique*, No. 3 (Autumn, 1974), s. 49–55.

HANZLÍK, František (ed.): Československý exil 1938–1989 v zahraničních archivech. Brno: Univerzita obrany, 2008.

HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. In: *Securitas Imperii* 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu, Praha: ÚDV 2002, s. 269–306.

HARDY, Jonathan: *Western Media Systems*. London, New York: Routledge, 2008.

HAVEL, Václav: *Do různých stran*. Praha: Lidové noviny, 1990.

HAVEL, Václav: *O lidskou identitu*. Purley: Rozmluvy, 1989.

HAVEL, Václav – JANOUC, František: *Korespondence 1978–2001*. Praha: Akropolis, 2007.

HAVELKA, Miloš: *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010.

HAVLÍČEK, Dušan: *Listy v exilu. Obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán*. Olomouc: Burian a Tichák, 2008.

HAVLÍČEK, Dušan: *Veřejná informace v sovětských politických systémech*. In: KÖPPOVÁ, Barbara, WOLÁK, Radim: *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha: Radioservis, 2008, s. 115–161.

HAVLÍČEK, Dušan: *Život bez ustání*. In: *Jiří Pelikán 1923–1999. Sborník k nedožitým osmdesátinám Jiřího Pelikána*. Praha: OPS Občanský dialog, 2003, s. 62–75.

HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Slon, 2010.

HOPPE, JIŘÍ: *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, nakladatelství Doplněk, 2004.

HOŠŤÁLEK, Antonín – JECHOVÁ, Květa – KANTŮRKOVÁ, Eva: *Nadace Charty 77. Dvacet let*. Brno: Atlantis, 1998.

HRUBÝ, Karel (vyd.): *Léta mimo domov. K historii Československé sociální demokracie v exilu*. Praha: Ed. Grégr a syn, 1996.

HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha: Karolinum, Etnografický ústav AV ČR, 2000.

HRUBÝ, Petr: *Český realismus v exilu. O časopise Skutečnost (1948–1953)*, In: *Soudobé dějiny* č. 4/2007, s. 744–756.

HUDEC, Vladimír: Úvod do teorie žurnalistiky. Praha: Nakladatelství a vydavatelství Novinář, 1982.

HVÍŽDALA, Karel: České rozhovory ve světě. Praha: Československý spisovatel, 1992.

JAKLOVÁ, Alena: Čechoamerická periodika 19. a 20. století. Praha: Academia, 2010.

JAKUBOWICZ, Karol: Rude awakening. Social and Media Change in Central and Eastern Europe. Cresskill, New Jersey: Hampton Press Inc., 2007.

JAKUBOWICZ, Karol: Musical chairs? The three Public Spheres in Poland. In: DAHLGREN, Peter – SPARKS, Colin (eds.): Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere. London, New York: Routledge, 1991 .s. 153–174.

JANOUC, František: Stockholmská Nadace Charty 77 a podpora nezávislé literatury a jejích tvůrců. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 98–122.

JANOŠEK, Pavel a kol.: Dějiny české literatury 1945–1989. Praha: Academia, 2007, 2008.

JANOVSKÝ-DRÁŽĎANSKÝ, Karel: Svobodná Evropa–Svobodná Európa ... a nyní se už hlásí o slovo Karel Janovský-Drážďanský. Vimperk: Papyrus, 1995.

JANÝR, Přemysl: Ohlas Charty 77 v Rakousku. In: CÍSAŘOVSKÁ, B. a kol.: Charta 77 očima současníků., s. 67–71.

JEŘÁBEK, Vojtěch: Českoslovenští uprchlíci ve studené válce. Brno: Stilus, 2005.

JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara: Masová média. Praha: Portál, 2009.

JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara – VOLEK, Jaromír: Mediální studia: východiska a výzvy. In: Mediální studia. Český a slovenský čtvrtletník pro kritickou reflexi médií č. I/2006, s. 8–20.

JIRÁSEK, Zdeněk: Československá poúnorová emigrace a počátky exilu. Brno: Prius pro ÚSD AV ČR, 1999.

JIRÁSEK, Zdeněk, TRAPL, Miloš: Exilová politika v letech 1948 – 1956. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1996.

JB (Bieberle, Josef): Hejzlar, Zdeněk. In: Biografický slovník Slezska a severní Moravy, sv. III. Opava,Ostrava: Ostravská univerzita, 1994, s. 50–51.

Jiří Pelikán 1923–1999, sborník k nedožitým osmdesátinám. Praha: OPS Občanský dialog jako zvláštní přílohu dvouměsíčníku Listy, 2003.

JOHNSON, Ross, A., PARTA, Eugene, R.: Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. Budapest – New York: CEU PRESS, 2010.

JOWETT, Garth, S. – O'DONNELL, Victoria: Propaganda and Persuasion. London: Sage, 2006.

JUNEK, Marek a kol. Svobodně. Rádio Svobodná Evropa 1951–2011. Praha: Radioservis, 2011.

KAPLAN, Karel: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956. Brno: Barrister & Principal, 2005.

KAPLAN, Karel: Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc. Brno: Barrister & Principal, 2008.

KAPLAN, Karel: Sociální demokraté po sloučení s KSČ v roce 1948. In: TŮMA, Oldřich, VILÍMEK, Tomáš (eds.): Opozice a společnost po roce 1948. Praha: ÚSD AV ČR, 2009, s. 74–109.

KAPLAN, Karel, TOMÁŠEK, Dušan: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994.

KAPLAN, Karel, VÁCHOVÁ, Jana (eds.): Protistátní letáky a jiné formy odporu v roce 1948. Praha: ÚSD, 1994.

KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana: Z denních zpráv Hlavní správy tiskového dohledu 1957–1967. 1. a 3. část. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, č. 7. Praha: ÚSD AV ČR, 1995.

KAVAN, Jan: Úloha agentury Palach Press. In: Kautman, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 65–70.

KENNEDY, Michael D.: Public Spheres, Private Lives and Roundtable Negotiations in 1989 and 2009. Dostupné na: <http://publicsphere.ssrc.org/kennedy-public-spheres-private-lives-and-roundtable-negotiations-in-1989-and-2009/> (cit. dne 28. 6. 2011).

KLÍMA, Ivan: Domino Illustrissimo. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 168 an.

KNAPÍK, Jiří: Akční výbory a kultura na prahu nové doby. In: Soudobé dějiny, č. 3 – 4/2002, s. 455–475.

KNAPÍK, Jiří: Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950. Praha: Libri, 2004.

KNAPÍK, Jiří: V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948 – 1956. Praha: Libri, 2006.

KOHÁK, Erazim: Národ v nás. Toronto: Sixty–Eight Publishers, 1978.

KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: Dějiny českých médií 20. století. Praha: Portál, 2010.

KOPECKÁ-VALESKÁ, Olga: Vysílání rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Hlas Ameriky do Československa a České republiky. In: HRUBÝ, Karel, BROUČEK, Stanislav (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha: Karolinum, Etnografický ústav AV ČR, 2000, s. 184–189.

KOSATÍK, Pavel: Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938-1978). Praha, Litomyšl: Paseka, 2000.

KOVÁLYOVÁ, Heda, KOHÁK, Erazim: Na vlastní kůži. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1973.

KRATOCHVIL, Jan (ed.): Český a slovenský exil 20. století. Brno: Meadow Art, 2002. Katalogy k výstavám český a slovenský exil 20. století.

KŘEN, Jan: Do emigrace. Praha: Naše vojsko, 1963.

KUČERA, Milan: Populace České republiky 1918–1991. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.

KUNICYN, Georgij, Ivanovič: V. I. Lenin o stranickosti a svobodě tisku. Praha: Svoboda, 1974.

LEDERER, Jiří (red.): Svědectví Pavla Tigrida. Mnichov: Opus Bonum, 1982.

LENIN, Vladimír, Iljič: Spisy, sv. 5. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953,

LENIN, Vladimír, Iljič: Spisy, sv. 26. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1956.

LENIN, Vladimír Ilji: O tisku. Praha: Novinář, 1981.

LIEHM, Antonín, Jaroslav: Minulost v přítomnosti. Brno: Host, 2002.

LOEWY, Jiří: Publikační činnost ČSSD v exilu 1948–1989. In: KRATOCHVIL, Jan (ed.): Český a slovenský exil 20. století. Brno: Meadow Art, 2002, Úvodní katalog k výstavám, s. 14–35.

LUŽA, RADOMÍR: Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989. Praha – Brno: ČSDS – Doplněk, 2001.

MÁLEK, Jiří: JUDr. Vlastislav Chalupa, agent StB. In: Securitas Imperii 2, Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 1994.

MCQUAIL, Denis: Media Performance. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage, 1992.

MCQUAIL, Denis: Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál 2009.

MEDEK, Ivan: Děkuji, mám se výborně. Praha: Torst, 2005.

MINK, Georges: Zdeněk Strmiska ve Francii. In: Sociologický časopis č. 2/2009, s. 426–428.

MOKREJŠ, Antonín: Veřejnost: skutečnost – iluze – fikce. Praha: Triton, 2005.

NEGT, Oskar – KLUGE, Alexander: Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Burgeois and Proletarian Public Sphere. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

NERONE, John C. (ed): Last Rights: Revisiting Four theories of the press. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1995.

OLSSON, Tobias: There is no public sphere without a public (An interview with Slavko Splichal). In: Mediální studia I/2010, s. 64–72.

ORSÁG, Petr: Charta 77 jako pobídka k dialogu domova s exilem: příklad exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia II. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2008, s. 55–68.

ORSÁG, Petr: Média československého exilu v čase 'obnovení pořádku'. K některým aspektům vývoje exilových periodik po srpnu 1968. In: FORET, Martin – LAPČÍK, Marek – ORSÁG, Petr (eds.): Média dnes. Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů. UP Olomouc 2008, s. 313–326.

ORSÁG, Petr: Od informačního bulletinu k respektovanému časopisu. Zpravodaj – časopis československých exulantů ve Švýcarsku. Rigorózní práce. Olomouc: FF UP, 2005.

ORSÁG, Petr: Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973). In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2006, s. 42–58.

ORSÁG, Petr: Zpravodaj – časopis českého exilu ve Švýcarsku. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 97–121.

ORSÁG, Petr: Mezi otevřeností a utajením (K bezpečnostním rizikům vydávání československých exilových periodik po roce 1968). In: Symbióza médií a politiky. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2009, s. 148–155.

ORSÁG, Petr: Tři kultury v jedné. (O roli československých exilových médií coby svorníku, který v letech 1948–1989 udržoval kontinuitu nezávislé kultury). In: Magál, Slavomír, Mistrík, Miloš, Solík, Martin (eds.): Masmédiálna komunikácia a realita I. Masmédiá a sociálna konštrukcia reality. Masmédiá a kultúrna identita. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2009. s. 471–489.

ORSÁG, Petr – KONČELÍK, Jakub: Počátek normalizace jako čas kolísání identity písničáka novináře – konformita, samizdat nebo exil? In: Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – Literární historie, sv. 55, 2010, č. 3–4, s. 37–41.

PALEČEK, Pavel: Protikomunistická propaganda ve studené válce. Výbor pro svobodnou Evropu a exil. Brno, FF MU, 2010, disertační práce.

PATOČKA, Jan: Války 20. století a 20. století jako válka. In: Kacířské eseje o filosofii dějin, Praha: Academia, 1990.

PAUER, Jan: Sovětská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1969 – 1969. Praha – Brno: ÚSD AV ČR – Doplněk, 1993, s. 165–186.

PERNES, JIŘÍ: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.

PERNES, Jiří: Svět Lidových novin. Praha: Lidové noviny, 1993.

PEROUTKA, Ferdinand: Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE. In: Skutečnost, r. III, č. 5, 1951, s. 84–86.

PEROUTKOVÁ, Slávka: Třetí ženou svého muže. Třiatřicet let s Ferdinandem Peroutkou, Praha: Dokořán, Máj, 2005.

PILAŘ, MARTIN: Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu. Brno: Host, 2002.

PIRKL, Tomáš: Rudolf Kopecký a československý poválečný exil. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 122–157.

PITHART, Petr: Devětaosmdesátý. Praha: Academia, 2009.

PITHART, Petr: Osmašedesátý. Praha: Rozmluvy, 1990.

PITHART, Petr: Poděkování (dlouho) neviditelnému příteli. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 189–191 .

POKORNÝ, Milan: Karel Kyncl. Život jako román. Praha: Radioservis, 2005.

POLIŠENSKÁ, Milada: Zapomenutý „nepřítel“ Josef Josten. Praha: Libri 2009.

POVOLNÝ, Daniel: Operativní technika v rukou StB. Praha: ÚDV, 2001.

PREČAN, VILÉM (ed): Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Scheinfeld-Schwarzenberg, Bratislava 1990.

PREČAN, VILÉM (ed.): Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953, Praha: Československé dokumentační středisko, 2008.

PREČAN, Vilém: Kultivační a průzkumný význam Charty 77. In: Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken. Köln, München: Index, Opus Bonum, 1981, s. 9–29.

PREČAN, Vilém: Léta velkého zázraku. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 208–224.

PREČAN, Vilém: Poznámky ke studiu vztahů mezi exilem a domácí antitotalitní rezistencí v 70. a 80. letech. In: HRUBÝ, Karel, BROUČEK, Stanislav (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Sympoium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu. Praha: Karolinum, 2000, s. 213–222.

PREČAN, Vilém: Prohlášení Charty 77 v zahraničí. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém (eds.): Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Svazek 3, Přílohy. Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. 25 an.

PŘIBÁŇ, Michal: České krajské a exilové noviny a časopisy po roce 1945. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1995.

PŘIBÁŇ, Michal: Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948–1968. Brno: Host, 2008.

PUDDINGTON, Arch: Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty. Lexington: The University Press of Kentucky, 2000.

RECHCÍGL, Miloslav: On behalf of Their Homeland: Fifty years of SVU. An Eyewitness Account of the History of the Czechoslovak Society of Arts and Science. East European Monographs, 2008.

REIFOVÁ, Irena a kol.: Slovník mediální komunikace. Praha: Portál, 2004.

RUPNIK, Jacques: Charta 77 a zrození evropského veřejného prostoru. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, PREČAN, Vilém (eds.): Charta 77: Dokumenty 1977–1989. Sv. 1, Praha: ÚSD AV ČR, 2007, s. XXVI–XXX.

RYCHLÍK, JAN: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalcká politika 1848–1989. Praha: ÚSD AV ČR, 2007.

SECKÁ, Milena – KŘEŠŤAN, Jiří – KAHUDA, Jan: České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů. Praha: Národní archiv, 2007.

SEDLÁČEK, Karel: Volá Svobodná Evropa. Praha: Archa 90.

SCHEUR, Wolfgang: Cestou. Zápisky z Prahy 1981 až 1989. In: PREČAN, Vilém (ed.): Ve službách společné věci. Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989. Brno: Atlantis, 2001, s. 27–85.

SCHOVÁNEK, Radek: Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu. In: BLAŽEK, Petr (ed.): Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989. Praha: Dokořán, ÚČD FF UK, 2005, s. 158–179.

SCHOVÁNEK, Radek: Jiří Pelikán a Státní bezpečnost. In: Jiří Pelikán 1923–1999. Sborník k nedožitým osmdesátinám Jiřího Pelikána. Praha: OPS Občanský dialog, 2003, s. 51–56.

SCHULZ, Winfried a kol.: Analýza obsahu mediálních sdělení. Praha: Karolinum, 2004.

SIEBERT, Fredrick – PETERSON, Theodore – SCHRAMM, Wilbur: Four theories of the press. Urbana: University of Illinois Press, 1956.

SKALICKÝ, Karel: Exilová Křesťanská akademie a časopis Studie. In: In: KAUTMAN, František (red.): Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus 1995, s. 62–64.

SKLENÁŘOVÁ, Sylva: Osudy exilu z roku 1948 v Nizozemí. In: KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.). Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 71–96.

SPARKS, Colin (with READING, Anna): Communism, Capitalism and the Mass Media. London: Sage, 1998.

STRNAD, Jaroslav: Panoptikum. Praha: Torst 1999.

SUCHÁNEK, Drahomír: Počátky exilové politiky Československé strany lidové. Adolf Procházka, Adolf Klimek a boj o Šrámkovo nástupnictví (1948–1953). In: Soudobé dějiny č. 4/2007, s. 651–681.

SUK, Jiří: Podrobná zpráva o paralelní polis. Nad korespondencí Václava Havla a Františka Janoucha. In: HAVEL – Václav, JANOUCHE, František: Korespondence 1978 – 2001. Praha: Akropolis, 2007, s. 9–29.

SVITÁK, Ivan: Novosvětská symfonie aneb dialektika abnormalizace. Čtení o novověku pro pokročilé. Karviná: Eden, 1990.

ŠIMEČKA, Milan: Obnovení pořádku. Příspěvek k typologii reálného socialismu. Köln: Index, 1979.

THOMAS, Daniel, C.: Helsinský efekt. Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha: Academia, 2007.

THOMPSON, JOHN, B.: Média a modernita. Praha: Karolinum, 2004.

TIGRID, PAVEL: Marx na Hradčanech. Brno: Barrister & Principal, 2001.

TIGRID, PAVEL: Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyky. Praha: Gutenberg, 2010.

TIGRID, PAVEL: Politická emigrace v atomovém věku. Praha: Prostor, 1990.

TOMÁŠ, František: Je sedm hodin středověkého času. Postavy a příběhy ze začátků Svobodné Evropy. Mnichov: Evropská exilová edice pod záštitou Českého slova, 1990;

TOMÁŠ, František: Nadzdvihování tíže. Z rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Praha: Academia, 1995.

TOMÁŠEK, Dušan: Pozor, cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury. Praha: vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994.

TOMEK, Prokop: Balony svobody nad Československem. In: JUNEK, Marek a kol. Svobodně. Rádio Svobodná Evropa 1951-2011. Praha: Radioservis, 2011, s. 154–169.

TOMEK, Prokop: Na vlnách Rádia Svobodná Evropa. Příběh Jaroslava a Pavla Pecháčkových. In: Paměť a dějiny 3/2008. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2008, s. 107–117.

TOMEK, Prokop: Objekt ALFA. Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa. Praha: ÚDV, 2006.

TOMEK, Prokop: Rádio Svobodná Evropa a jeho československá redakce. In: Junek, M. a kol.: Svobodně! Rádio Svobodná Evropa 1951–2011. Praha: Radioservis 2011, s. 37–44.

TOMEK, Prokop. Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: SECURITAS IMPERII 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu. Praha, ÚDV, 2002, s. 334–367.

TRAMPOTA, Tomáš – VOJTĚCHOVSKÁ, Martina: Metody výzkumů médií. Praha: Portál, 2010.

TRAPL, Miloš: Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu. In: Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno: Masarykova univerzita 2005, s. 73–77.

TRAPL, Miloš: Česká politická emigrace ve 20. století (1914–1989). Srovnání generací. In: HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (eds.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha: Karolinum, Etnografický ústav AV ČR, 2000, s. 36–44.

TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945 – 1989. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2004.

TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): Opozice a společnost po roce 1948. Praha: ÚSD AV ČR, 2009.

UHL, Petr: Dovoz nezávislé literatury. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 71–74.

VACULÍK, Ludvík: Český snář. Brno, Atlantis, 1990.

VÁCHOVÁ, Jana – KOUDELKA, František: Trestní postih pro trestní činy proti republice v letech 1969–1989 v Československu. Statistický přehled. Dokumenty o perzekuci a odporu, sv. 10. Praha: ÚSD AV ČR, 1994.

VANĚČEK, František: Podpora pronásledované literatury. In: KAUTMAN, František (red.): Česká a slovenská literatura po pěti letech v referátech. Praha: Primus, 1995, s. 78–80.

VANĚK, Miroslav a kol.: Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu. Praha: ÚSD AV ČR, Votobia, 2002.

VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel – PELIKÁNOVÁ, Hana: Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha: FHS UK, 2007.

VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: Minulost a současnost, paměť a dějiny. Brno, Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, Triáda, 2008.

VONDROVÁ, JITKA – NAVRÁTIL, JAROMÍR: Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969). Prameny k dějinám československé krize 1967 – 1970, díl 9, 4. svazek. Praha – Brno: ÚSD AV ČR – Doplněk, 2003

VORÁČ, Jiří: Český film v exilu. Kapitoly z dějin po roce 1968. Brno: Host, 2004.

VRBA, Tomáš: Politické gesto, nebo existenciální čin. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, DRÁPALA, Milan, PREČAN, Vilém, VANČURA, Jiří: Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech. Praha, Brno: ÚSD AV ČR, Doplněk, 1997, s. 202–205.

WILLIAMS, Raymond: Communications. London: Penguin, 1962.

ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Úseky polojasna. Vzpomínky Jiří ho Loewyho. Praha: Lidové noviny, 2005.

ZACH, Aleš: Kniha a český exil 1949–1990, Praha: Torst, 1995.

Publicistické články:

BĚLOHRADSKÝ, Václav: Olověný vítr. K nedožitým devadesátinám Československa. In: Právo, 23. 10. 2008, příloha Salon č. 591, s. 1–2.

HAVLÍČEK, Dušan: Listy Jiřího Pelikána. In: Listy č.1/1998, s. 6–10.

HAVLÍČEK, Dušan, BURIAN, Václav: Listy – 40 let. In: Mediažurnál, březen 2011, s. 16–19.

HORÁKOVÁ, Ljuba: Zápas se rozhodoval doma. Rozhovor s Jiřím Pelikánem pro časopis MY 91 v květnu 1991. In: Jiří Pelikán 1923 – 1999. Sborník k nedožitým osmdesátinám Jiřího Pelikána. Praha: OPS Občanský dialog, 2003, s. 76–77.

JEZDINSKÝ, Karel: Exil a domov. In: Listy č. 4–5/1971, roč. I, s. 24–27.

KAISER, Daniel: Poprvé a naposledy jsem věřil Grebeníčkoví. Rozhovor s Pavlem Tigridem. Lidové noviny, 25. 11. 2000, s. 11.

KLUSÁK, Pavel: Císařův Zlatý slavík. In: Lidové noviny, 29. 1. 2011, příloha Orientace, s. 30.

LIEHM, Antonín, J.: Cesta Listů z Říma do Olomouce. In: Hospodářské noviny, 12. 3. 2004, dostupné na: <http://hn.ihned.cz/c1-14093650-cesta-listu-z-rima-do-olomouce>. (cit. 6. 7. 2011).

SCHOVÁNEK, Radek: Posíláme dopisové bomby. In: Literární noviny č. 30/2004, 19. 7. 2004. Dostupné na: http://www.literarky.cz/index_o.php?p=clanek&id=438&rok=2004&cislo=30; (cit. 14. 7. 2011).

SCHULZ, Milan: Nebylo samozřejmé dostávat ve Svobodné Evropě do vysílání československé disidenty. In: Listy č. 1/1996, s. 86–88.

ŠTĚPÁNKOVÁ, Hana: Svědectví dnešní a zítřejší. Rozhovor s P. T. In: Tvar č.8/1990, s. 11.

VILÍMEK, Tomáš: Ať žije svobodný éter. Co psali v osmdesátých letech českoslovenští občané z dovolené v NDR redakci Rádia Svobodná Evropa v Mnichově. In: Lidové noviny, 30. 4. 2011, příloha Orientace, s. 24.

ZÍDEK, Petr: Tajemné Svědectví Pavla Tigrida. In: Lidové noviny, 21. 10. 2006, příloha Orientace, s. 1–2.

Jiné internetové zdroje:

Cold War Broadcasting Impact. Report on a Conference organized by the Hoover Institution and the Cold War International History Project of the Woodrow Wilson International Center for Scholars at Stanford University, October 13-16, 2004. – dostupné na: <http://www.wilsoncenter.org/news/docs/Broadcastingconfreport052105.doc> (cit. 30. 6. 2011)

Diskusní příspěvek člena ÚV KSČ a ministra vnitra ČSSR s. Jana Pelnáře na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 29. května 1969. Text projevu je dostupný na stránkách internetového časopisu pro výzkum dějin studené války Pražský web pro studenou válku, vol. 2, No. 2, únor 2003. Dostupné na: <http://www.praguecoldwar.cz/pelnar1.htm> (cit. 30. 6. 2011).

Objektový svazek StB proti Rádiu Svobodná Evropa. Dostupné na: http://www.svazky.cz/clanek/Objektovy_svazek_ALFA_Statni_bezpecnosti_proti_Radiu_Svobodna_Evropa-Radio_Svobodna_Evropa (cit. 27. 6. 2011).

<http://www.benysek.wz.cz/www.zanry/2-zivotopis.html> (cit. 18. 7. 2011).

www.csds.cz (cit. 18. 7. 2011)

www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=38 (cit. 14. 6. 2011).

http://www.nacr.cz/Z-Files/vyr_zprava2010.pdf. (cit. 18. 7. 2011)

<http://www.rozhlas.cz/svobodne/konference/>. (cit. 18. 7. 2011)

Seznam zkratek

ABS	Archiv bezpečnostních složek
BBC	British Broadcasting Corporation
CDU	Křesťansko-demokratická unie – německá politická strana
CIA	Central Intelligence Agency – Ústřední zpravodajská služba
CSU	Křesťansko-sociální unie – německá politická strana
ČSZÚ	Československý zahraniční ústav v exilu
FCI	Free Czechoslovakia Information Service
FÚTI	Federální úřadu pro tisk a informace
HSTD	Hlavní správa tiskového dohledu
IRO	International Refugee Organization – Mezinárodní organizace pro uprchlíky
KOR	Komitet Obrony Robotników. Výbor na obranu dělníků v Polsku.
KSČ	Komunistická strana Československa
MDS	Masarykův demokratický svaz
NCFE	National Comitee for a Free Europe – Národní výbor pro Svobodnou Evropu
NDR	Německá demokratická republika
PEN klub	Playwrights, Poets, Essayists, Novelists – mezinárodní spisovatelská organizace
RFE	Radio Free Europe, Rádio Svobodná Evropa
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands, německá politická strana
SČSP	Svaz československo-sovětského přátelství
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
StB	Státní bezpečnost
SVU	Společnost pro vědy a umění
ÚDV	Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu
ÚPS	Ústřední publikační správa
ÚSD AV ČR	Ústav soudobých dějin Akademie věd České republiky
ÚV KSČ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
VOA	Voice of America – Hlas Ameriky
VONS	Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných.

Summary

The Media of Czechoslovak Exile over the years 1948–1989 as part of the Alternative Public Sphere

On the basis of Czechoslovak exile media which came into being in the democratic West after February 1948, the following text describes and interprets the development of and transformations to parts of alternative forms of communication which were constituted as a consequence of Communist rule in Czechoslovakia over the years 1948–1989. The development of exile media is placed within the context of the exile public sphere and partially into the context of the domestic parallel structures. The work is mainly focused on exile media after August 1968 where the most extreme development became apparent.

The work builds upon the concept of the public sphere by Jürgen Habermas and develops its application to Czechoslovakia during the period of Communist regime in the theoretical defining of the concept of the *alternative public sphere*. It consequently moves to the environment of Czechoslovak democratic political exile whose post-February generation established the foundations of the *exile public sphere*. Exile media was specifically one of the most significant expressions. It formed a specific, social-communication space and played a particularly essential integration role in the exile dispersion. It was the basic and at the same time most important mediator of the exile public sphere whose communication function was not only limited to the exile community. Part of the exile media attempted to overcome the iron curtain as early as the first decade after February 1948 in an attempt to communicate to the public directly in Czechoslovakia as well as to the majority societies in particular western countries through foreign language published publications.

The mass wave of exile after August 1968, with according to estimates more than one hundred thousand people leaving for abroad, had an essential influence on the transformation of the exile public sphere and the exile media activity. An analysis of these publication activities, whose most significant expression was (apart from new exile publishing houses) exile periodicals which refugees began to establish in the West, makes up the most extensive part of this work. A new aspect of the period after August 1968 was the increasingly intense connection between exile and the home scene. This was given by the increased level of focus of media content on the domestic public by certain exile titles.

As part of the internal dividing up of the post August twenty year period, special attention is paid to the emergence of Charter 77 as a key moment which essentially influenced both the development of domestic alternative forms of communication, but also political exile. The all-around publicizing of domestic opposition activity in exile (as well as in western) media was one of the essential sources of support which exile provided to the opposition up to the fall of the Communist regime in the year 1989. The final decade in the development of exile media in particular was marked by intensive communication and information exchange with the home country.

The work in its conclusion attempted to incorporate exile media and exile journalism into the more general context of the history of Czech media. It concludes that the forty years of Communist rule in Czechoslovakia essentially impacted not only the official media functioning inside the country, but also the exile opposition. Despite an awareness of the completely different starting points and specifics generated by the exile situation, the exile media was part of the era of combative and combating journalism. RFE as a specific means of manifesting American foreign policy actually had this “combat” directly encoded in its founding. The most significant titles of both exile waves should also be included amongst the combating (or resistance) media.